

WARTOŚCIOWANIE DZIEDZICTWA W SYSTEMIE SV

– metoda i przykłady zastosowania

BOGUSŁAW SZMYGIN, ANNA FORTUNA-MAREK, ANDRZEJ SIWEK

Politechnika Lubelska

Lublin 2017

WARTOŚCIOWANIE DZIEDZICTWA W SYSTEMIE SV

- metoda i przykłady zastosowania

ISBN 978-83-944481-1-0

RECENZENCI NAUKOWI PUBLIKACJI:

prof. ndzw. dr. hab.inż arch. Marcin Gawlicki

prof. ndzw. dr. hab.inż arch. Robert Hirsch

OPRACOWANIE GRAFICZNE:

Aleksandra Laskowska

WYDAWCA:

Politechnika Lubelska

ul. Nadbystrzycka 38D, 20-618 Lublin

DRUK:

Drukarnia Alf-Graf

ul. Abramowicka 6, 20-442 Lublin

Publikacja wsparta w ramach projektu:

Smart Values - Scientific modern analysis of research topic; Values and valuation as the key factors in the protection, conservation and future modern utilization of the heritage – collaborative research of European cultural heritage.

Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer
DEC-2013/11/Z/HS2/00001 (UMO-2013/10/Z/HS2/00804)

WARTOŚCIOWANIE DZIEDZICTWA W SYSTEMIE SV

– metoda i przykłady zastosowania

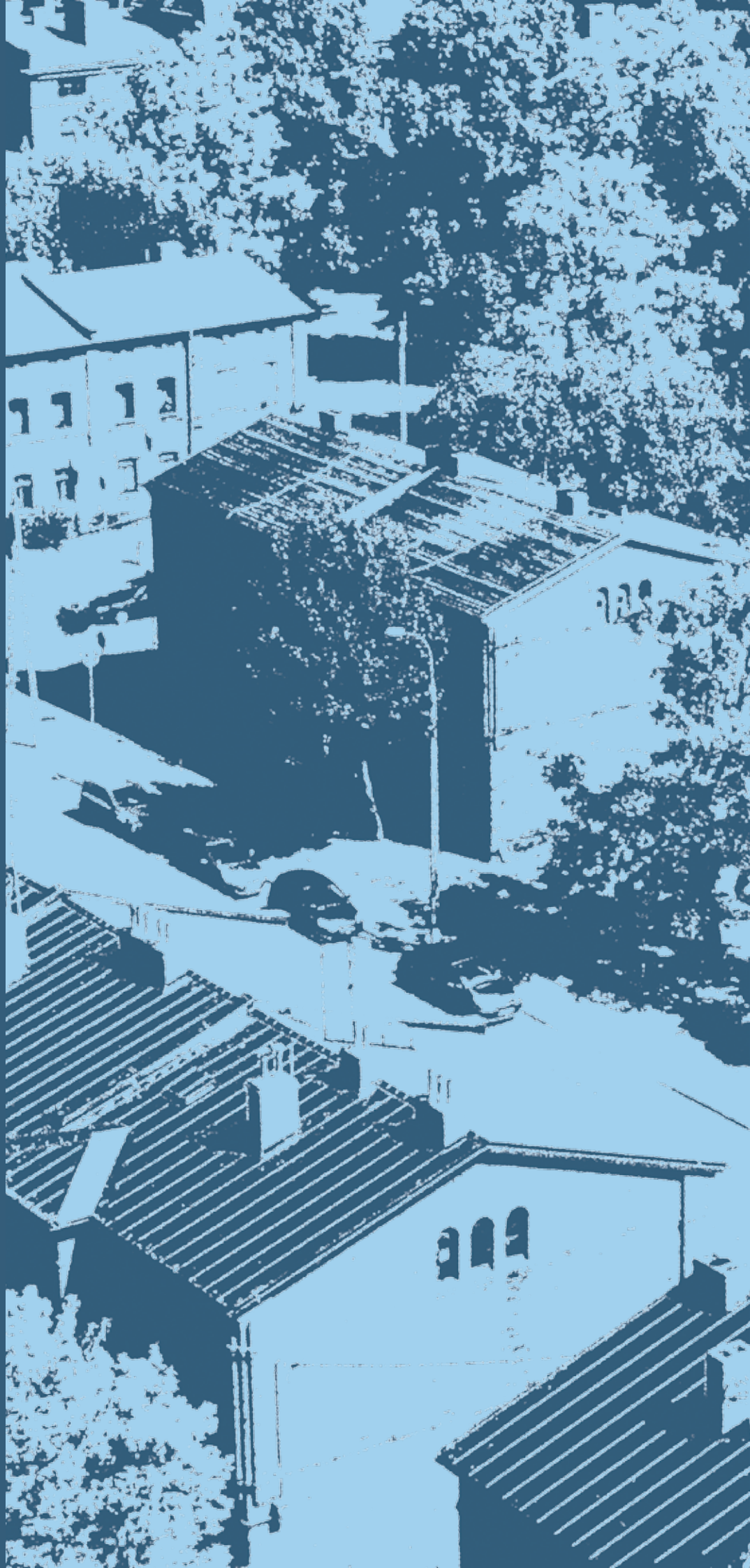
BOGUSŁAW SZMYGIN, ANNA FORTUNA-MAREK, ANDRZEJ SIWEK

Politechnika Lubelska

Lublin 2017

SPIS TREŚCI

SPIS TREŚCI

WSTĘP	9
SYSTEM WARTOŚCIOWANIA DZIEDZICTWA SMART VALUE – UWARUNKOWANIA I ZAŁOŻENIA Bogusław Szmygin	9
ANALIZA WARTOŚCI KOPALNI ROPY NAFTOWEJ W BÓBRCE	23
CHARAKTERYSTYKA DOBRA	25
1.1. Charakterystyka historyczna dobra	25
1.1.1. Historyczny kontekst wydobycia ropy naftowej	25
1.1.2. Zarys historii kopalni i skansenu	28
1.1.3. Postać Ignacego Łukasiewicza i jego rola w rozwoju przemysłu naftowego Galicji	39
1.2. Charakterystyka formalna dobra	41
1.2.1. Charakterystyka lokalizacji geograficzno-geologicznej	41
1.2.2. Krótki opis kopalni	43
1.3. Krótka charakterystyka stanu dobra	47
POZIOM 1	49
I. Charakterystyka i analiza dobra w celu wybrania cech, ze względu na które wybrana zostanie grupa odniesienia	49
I.1. Skala przestrzenna	49
I.2. Skala zabudowy i wyposażenia kopalni oraz muzeum, czyli skala infrastruktury architektoniczno-technicznej	52
I.3. Funkcja dobra	66
I.4. Zidentyfikowane wartości dobra	67
I.5. Określenie typu dobra i wskazanie grupy odniesienia stanowiącej kontekst porównawczy	68
I.6. Określenie kryteriów wartościowania i ocena wartości dobra w świetle wybranych kryteriów w stosunku do grupy odniesienia	69
POZIOM 2	75
I. Analiza wartości dobra – określenie atrybutów wartości oraz ocena ich autentyczności i integralności	75
II. Sformułowanie wstępnych wniosków i zaleceń dotyczących ochrony dobra	83
Spis ilustracji	87
Wybór bibliografii	91

ANALIZA WARTOŚCI ZESPOŁU MŁYNA PAPIERNICZEGO W DUSZNIKACH-ZDROJU	93
CHARAKTERYSTYKA DOBRA	95
1.1 Charakterystyka historyczna dobra	95
1.1.1 Historyczny kontekst wytwarzania papieru	95
1.1.2 Zarys historii papierni na tle rozwoju Dusznik	97
1.2 Charakterystyka formalna dobra	102
1.2.1 Lokalizacja	102
1.2.2 Krótki opis zespołu papierni	102
1.3. Krótka charakterystyka stanu dobra	104
POZIOM 1	107
I. Charakterystyka i analiza dobra w celu wybrania cech, ze względu na które wybrana zostanie grupa odniesienia	107
I.1. Lokalizacja i otoczenie	107
I.2. Układ kompozycyjny zespołu budynków	107
I.3. Obiekty zespołu o charakterystycznej formie zewnętrznej	110
I.4. Wewnętrzna historyczna forma obiektów	116
I.5. Wystrój wnętrz młyna	119
I.6. Materiały i substancje, konstrukcja	122
I.7. Wyposażenie papierni – zachowane historyczne elementy oraz dodatkowe obiekty muzealne	123
I.8. Funkcja obiektu	126
II. Określenie typu dobra i wskazanie grupy porównawczej	129
III. Kryteria wartościowania i ocena wartości dobra w stosunku do grupy odniesienia	130
POZIOM 2	137
I. Analiza wartości papierni – określenie atrybutów wartości oraz ocena ich autentyczności i integralności	137
II. Sformułowanie wstępnych wniosków i zaleceń dotyczących ochrony dobra	145
Spis ilustracji	151
Wybór bibliografii	155
ANALIZA WARTOŚCI ŻYRARDÓW – DZIEWIĘTNASTOWIECZNA OSADA FABRYCZNA	157
1. CHARAKTERYSTYKA DOBRA	159
1.1. Charakterystyka historyczna dobra	159
1.1.1. Historyczny i techniczny kontekst przemysłu Ilniarskiego	159
1.1.2. Zarys historii Żyrardowa	165
1.1.3. Postać Filipa Girarda i jego rola w rozwoju przemysłu	170
1.2. Charakterystyka formalna dobra	172
1.2.1. Lokalizacja historycznej Osady Fabrycznej w Żyrardowie	172
1.2.2. Krótki opis zespołu Osady Fabrycznej Żyrardowa	172
1.2.3. Granice dobra	183

1.2.4. Charakterystyka funkcji dobra	185
1.2.5. Własność dobra	186
1.3 Krótka charakterystyka stanu dobra	187
1.3.1. Stan zachowania zabytkowej substancji	187
1.3.2. Stan techniczny	188
1.3.3. Formy ochrony konserwatorskiej	190
2. ANALIZA WARTOŚCI – POZIOM 1	193
2.1 Charakterystyka i analiza dobra w celu wybrania cech, ze względu na które wybrana zostanie grupa odniesienia	193
2.1.1 Skala przestrzenna	193
2.1.2 Skala zabudowy /skala architektoniczna/	196
2.1.3 Funkcja dobra /wartości niematerialne/	198
2.2 Zidentyfikowane wartości dobra	199
2.3 Określenie typu dobra i wskazanie grupy odniesienia stanowiącej kontekst porównawczy	201
2.4 Określenie kryteriów wartościowania – zweryfikowanie cech określonych jako podstawa wartościowania	205
3. ANALIZA WARTOŚCI – POZIOM 2	209
3.1 Analiza wartości dobra – określenie atrybutów wartości oraz ocena ich autentyczności i integralności	209
3.2 Sformułowanie wstępnych wytycznych konserwatorskich dotyczących ochrony dobra	215
3.3 Wnioski wynikające z wartościowania dobra metodą SMART Value	217
Spis ilustracji	219
Wybór bibliografii	223

WSTĘP

SYSTEM WARTOŚCIOWANIA DZIEDZICTWA SMART VALUE – UWARUNKOWANIA I ZAŁOŻENIA

1. Uwarunkowania wartościowania dziedzictwa

Ocena wartości dziedzictwa jest fundamentalnym problemem konserwatorstwa i zabytkoznawstwa. Określenie wartości zabytku jest szczególnie ważne i potrzebne do zaplanowania formy jego ochrony oraz prac konserwatorskich. Jednak zagadnienie to nie zostało do tej pory opracowane na miarę swojego znaczenia – nie opracowano i nie wdrożono do praktyki standardu oceny wartości dziedzictwa. Dlatego tak potrzebne jest opracowanie metody oceny wartości dziedzictwa. Propozycja metody analizy i oceny wartości zabytku – nazwana systemem Smart Value, oraz przykłady jej zastosowania są przedmiotem tej publikacji.

Prezentacja systemu Smart Value (SV) powinna być jednak poprzedzona uwagami na temat uwarunkowań wartościowania dziedzictwa, przede wszystkim dotyczącymi specyficznego charakteru dyscypliny jaką jest ochrona dziedzictwa. Specyfika dziedzictwa tak bardzo bowiem utrudnia ocenę jego wartości i jednocześnie narzuca jej zakres i ograniczenia.

W pierwszej kolejności trzeba podkreślić, że ochrona i konserwacja dziedzictwa nie jest dyscypliną autonomiczną. Oczywiście definiowanie zabytków, określanie zasad konserwatorskich oraz form ochrony dziedzictwa jest dokonywane przez specjalistów pracujących autonomicznie w ramach zabytkoznawstwa i konserwatorstwa. Ich teorie i działania są jednak w istotnym stopniu zdeterminowane przez zewnętrzne uwarunkowania – kulturę, gospodarkę, politykę, społeczeństwo, religię, standardy techniczne, globalizację, konflikty, turystykę, media, etc.

Większość czynników warunkujących ludzkie działania ma zmienny charakter. Dlatego dyscypliny nie zajmujące się zagadnieniami teoretycznymi muszą modyfikować swoje założenia, cele, metody. W przypadku ochrony dziedzictwa tworzony przez specjalistów system ochrony musi przekształcać się, dostosowując się do aktualnych uwarunkowań. Dlatego ochrona dziedzictwa powinna być ciągłym dialogiem konserwatorów

zabytków (teoria konserwatorska) ze społeczeństwem (uwarunkowania). Jeżeli bowiem społeczeństwo zaleceń konserwatorskich nie rozumie, nie wspiera lub nie może zrealizować, to ochrona zabytków staje się niemożliwa.

Bezpośrednia zależność systemu ochrony dziedzictwa od zewnętrznych uwarunkowań stała się szczególnie widoczna w XXI wieku. W wielu dziedzinach zmiany zachodzące w ostatnich dekadach są bowiem szybsze i radykalniejsze niż poprzednio. W efekcie w XXI wieku ochrona dziedzictwa musi znacząco różnić się od ochrony dziedzictwa w XX wieku. W praktyce wszystkie elementy tworzące zabytkoznawstwo i konserwatorstwo ulegają radykalnej przemianie. Istotę zmian w tej dyscyplinie można syntetycznie przedstawić następująco.

Po pierwsze, zmieniło się rozumienie zabytku. Tradycyjne rozumienie zabytku jako dokumentu historycznego i dzieła sztuki zostało zastąpione znacznie szerszym pojęciem dziedzictwa (zbiór zabytków jest niewielką częścią zbioru dziedzictwa). Zabytek był elementem przeszłości, dziedzictwo jest elementem współczesności. Zabytek miał charakter przedmiotowy, co umożliwiałoby jego obiektywizujące opisanie przez specjalistów. Dziedzictwo ma charakter podmiotowy – jest konstytuowane decyzją podmiotu, co ogranicza możliwość jego obiektywnego opisanie. Zbiór zabytków był określony i ograniczony, gdyż wynikał z kryteriów określonych przez specjalistów. Zbiór dziedzictwa jest nieograniczony, gdyż jest tworzony decyzją wielu podmiotów, zmieniających się czasie. Nie jest nawet możliwe określenie zbioru cech tworzących dziedzictwo – nie ma ograniczeń wiekowych, typologicznych, materiałowych, artystycznych, funkcjonalnych, etc. Za dziedzictwo może być uznany każdy niewspółczesny element rzeczywistości materialnej i niematerialnej. W konsekwencji zbiór dziedzictwa jest bardzo duży, a ich wartość bardzo zróżnicowana i niemożliwa do obiektywnego określenia.

Po drugie, zmieniły się cele ochrony zabytków. W tradycyjnej ochronie dziedzictwa celem było przede wszystkim zachowanie zabytków w stanie możliwie najbardziej autentycznym. Takie podejście wynikało z uznania,

że zabytek jest dokumentem historycznym, indywidualnym dziełem dawnych twórców. Uznanie istotnej wartości zabytku uzasadniało nadanie mu statusu obiektu chronionego. Status ten zakładał między innymi podporządkowanie form użytkowania zabytku zachowaniu jego wartości zabytkowej. Tak postrzegany zabytek nie jest własnością obecnych pokoleń, dlatego konserwatorzy powinni przekazać zabytki przyszłym pokoleniom w stanie jak najbardziej autentycznym. Podstawowym celem działania konserwatorskiego była ochrona zabytków; współczesne użytkowanie zabytków jest oczywiście pożądane, ale w formach dostosowanych do ich ochrony. Takie priorytety sprawiały, że konserwator – jako specjalista uprawniony i kompetentny w ochronie zabytków, miał decydujące zdanie o formie zachowania zabytku. Celem ochrony zabytków było więc utrzymanie ich zabytkowych wartości.

Po trzecie, zmieniły się zasady i formy ochrony zabytków. Charakterystyczną cechą tradycyjnego podejścia do ochrony zabytków był uniwersalizm zasad konserwatorskiego działania. Określano zabiegi niedozwolone (np. purystyczne restauracje, rekonstrukcje, odbudowy), oraz zabiegi dozwolone (np. konserwacja, anastyloza)¹. Zasady te powinny obowiązywać wszystkie zabytki, niezależnie od ich wartości i kontekstu. Obecne podejście do zabytków jest inne; zrezygnowano z uznania równocześnie wszystkich zabytków co oznacza też rezygnację z uniwersalizmu zasad konserwatorskiego działania. Możliwe są różne formy postępowania z dziedzictwem, ponieważ jest to zależne od jego wartości i okoliczności. W skrajnym przypadku dopuszcza się nawet fasadyzm. Zmiana zasad działania konserwatorskiego objęła też rozumienie autentyzmu, który był kluczową cechą w tradycyjnej konserwacji zabytków. Poprzednio jednak zachowanie autentyzmu rozumiano jako jednoczesne spełnienie wszystkich jego warunków, a nie tylko wybranych – jak to jest w obowiązującym obecnie Dokumentie z Nara². Różnorodność zasad i form działania konserwatorskiego jest więc kolejnym argumentem przemawiającym za koniecznością analitycznego

określania zabytkowych wartości, jako czynnika umożliwiającego planowanie i kontrolę tych działań.

Po czwarte, zmieniły się warunki ochrony zabytków. Problem wpływu zewnętrznych uwarunkowań na ideę i cały system ochrony dziedzictwa był już podnoszony. Ten punkt ma natomiast zwrócić uwagę na istotne zmiany w funkcjonowaniu państwowych systemów ochrony zabytków. Tradycyjne systemy funkcjonowały w warunkach stosunkowo silnego państwa, które deklarowało odpowiedzialność za stan zabytków. Znaczące powiększenie zbioru dziedzictwa musiało doprowadzić do ograniczenia możliwości finansowego wsparcia ich ochrony oraz odstąpienia od restrykcyjnych zasad ich utrzymania. Generalną konsekwencją tych zjawisk jest osłabienie pozycji urzędów konserwatorskich w kontaktach z pozostałymi interesariuszami oraz całego systemu kontroli zabytków. W takich okolicznościach kluczowe znaczenie ma udokumentowane określanie wartości dziedzictwa, gdyż wzmacnia argumentację na rzecz jego ochrony.

Należy podkreślić, że przedstawione zmiany mają charakter dynamiczny. To znaczy, że są to cały czas trwające, wzajemnie zależne procesy. W konsekwencji ochrona zabytków przekształca się, aktualizuje rozumienie dziedzictwa, cele i metody ochrony. Ma to istotne konsekwencje m.in. dla teorii konserwatorskiej.

Teoria konserwatorska w ochronie dziedzictwa wskazywała zasady ochrony zabytków, tworząc punkt odniesienia dla działalności praktycznej. Formą jej prezentacji były tzw. dokumenty doktrynalne, powszechnie uznawane przez międzynarodowe środowisko konserwatorskie jako wskazania normatywne. Tradycyjna teoria konserwatorska miała postać uniwersalnego zbioru zasad, obowiązujących w odniesieniu do całego zasobu zabytków, które były sformułowane w kilku dokumentach doktrynalnych³.

W obecnych warunkach teoria konserwatorska nie może już być ujęta w formie uniwersalnego zbioru zasad. Nie może mieć postaci statycznej – dlatego tak trudne jest nawet określenie jej obecnego kształtu. Współczesna teoria konserwatorska jest więc formułowana w działaniach dokumentów doktrynalnych, których zakres obowiązywania jest ograniczony. Współczesne dokumenty doktrynalne – a więc i teoria konserwatorska

1 W Karcie Weneckiej (1964) – dokumencie uznawanym za programowy dla tradycyjnej konserwacji zabytków, wskazano wręcz działania dopuszczalne i niedopuszczalne w postępowaniu z zabytkami – *Conservation Officer's Handbook, International Standards in Cultural Heritage Protection*, PKN ICOMOS, Warszawa 2015, s.39–42.

2 Współczesne rozumienie autentyzmu i integralności zostało sformułowane w 1994 roku w postaci „Dokumentu z Nara dotyczącego autentyzmu” (*Nara Document on Authenticity*). Taka interpretacja została również przyjęta w systemie Światowego Dziedzictwa UNESCO i wprowadzona do „Wytycznych Roboczych do realizacji Konwencji Światowego Dziedzictwa” UNESCO (II.E Autentyzm i/lub Integralność).

3 Za pierwszy dokument doktrynalny formułujący podejście do ochrony zabytków można uznać *Manifesto*, przyjęty przez *Society for the Protection of Ancient Buildings*. Ten brytyjski manifest anty-restauratorski sformułował zasady postępowania z zabytkami, które obowiązywały praktycznie przez następane stulecie i zostały rozwinięte w najbardziej znanych dokumentach – Karta Ateńska (1931) i Karta Wenecka (1964).

– dotyczą mniejszych zbiorów dziedzictwa o podobnej charakterystyce, a nawet tylko zabytków w poszczególnych regionach czy krajach⁴.

Generalnie we wszystkich dokumentach normujących ochronę dziedzictwa coraz bardziej unika się jednoznacznych, kategoriowych zaleceń. Dominuje liberalne podejście, zakładające dostosowanie działań konserwatorskich do lokalnych uwarunkowań. Tak więc współczesna teoria konserwatorska ma raczej charakter programu i wskazań, niż normatywnych zaleceń. Rośnie natomiast rola wszelkich interesariuszy w procesie ochrony zabytków, co oczywiście tworzy szanse i zagrożenia dla tego procesu. Warto więc dodać, że w takich warunkach pozycja i zadania służb konserwatorskich stają się trudniejsze, bardziej złożone i odpowiedzialne.

Współczesne uwarunkowania i wynikająca z nich teoria konserwatorska prowadzą nieuchronnie do coraz większego zróżnicowania form postępowania z zabytkami. Ochrona zabytków to coraz bardziej zindywidualizowany proces. To oznacza, że konserwator każdorazowo musi określić znaczenie i wartość zabytku, możliwości jego ochrony i wykorzystania w określonych warunkach, dobrać formę jego ochrony (postaci w jakiej może być zachowany). W konsekwencji zakres postępowania z zabytkami jest bardzo szeroki – od rygorystycznej konserwacji (w pełni utrzymującej zabytkową formę i substancję), poprzez modernizację i adaptację, aż do rekonstrukcji czy stylizacji (nowe obiekty).

Współczesne uwarunkowania sprawiają więc, że fragmentacja teorii konserwatorskiej jest nieunikniona i uzasadniona. Do uniwersalnych rozwiązań normatywnych nie ma powrotu. Nie oznacza to jednak, że maleje znaczenie teorii konserwatorskiej, która nadal powinna stanowić punkt oparcia dla działań praktycznych. Systemowa ochrona dziedzictwa wymaga bowiem podstaw programowych i normatywnych, które tworzy właśnie teoria konserwatorska.

Względność i fragmentacja teorii konserwatorskiej niesie ze sobą poważne niebezpieczeństwa. Konserwatorzy zabytków mogą wpaść w pułapkę woluntaryzmu

i subiektywizmu – co sprzyja postawom oportunistycznym. Taka sytuacja podważa wiarygodność i pozycję konserwatorów zabytków. Natomiast społeczeństwo – władze, właściciele, użytkownicy zabytków – mogą nabrać przekonania, że zabytki można dowolnie przekształcać, dostosowywać do potrzeb, gustów, standardów. Takie warunki zagrażają utrzymaniu zasobu zabytków, a w szczególności zachowaniu ich wartości.

Wobec konieczności dopuszczenia różnorodnych form interwencji w obiekty zabytkowe – tym samym dopuszczenia ingerencji w historyczną formę i substancję zabytku – kluczowym problemem staje się ochrona ich wartości. Istotą i konsekwencją tradycyjnego rozumienia zabytku było całościowe postrzeganie jego wartości. Zabytek traktowany jako dokument historyczny i indywidualne dzieło nie wymagał analizy relacji pomiędzy jego fizyczną postacią a wartością. Zabytek jako materialna całość był nośnikiem określonych wartości i jako ta całość (historyczna forma i substancja) podlegał ochronie. Nie było więc konieczne analizowanie „udziału” poszczególne elementów zabytku w „przeniesieniu” tych wartości.

Obecnie interwencje w historyczną formę i substancję są programowo dopuszczalne i sytuacja ulega zmianie. Konieczne staje się określenie relacji pomiędzy wartościami zabytku a jego fizycznymi nośnikami. Jest to bowiem podstawą określenia zakresu i konsekwencji ingerencji w zabytek, tym samym granic tych ingerencji (formy jego ochrony). Konserwator zabytków określając formę ochrony każdego obiektu powinien to robić na podstawie analizy jego wartości w relacji do ich materialnie istniejących nośników (elementów zabytku). Metodologia takiej analizy staje się kluczowym problemem współczesnej teorii konserwatorskiej⁵.

Rozwój teorii konserwatorskiej powinien więc zmierzać w kierunku opracowania metod analizy wartości dziedzictwa. Do tej pory takich metod nie opracowano i nie wdrożono do powszechnej praktyki konserwatorskiej⁶. Analizę wartości zastępował opis wartości, który nie miał uporządkowanego, systemowego charakteru. Taki opis nie stanowi obiektywizującej podstawy dla planowania i oceny formy zachowania zabytku.

4 Dokumenty doktrynalne można podzielić na następujące grupy: dokumenty formułujące generalne idee i program ochrony i wykorzystania zabytków; dokumenty określające zasady postępowania w odniesieniu do określonych grup typologicznych zabytków; dokumenty dotyczące określonych działań podejmowanych przy zabytkach; dokumenty dotyczące postępowania z zabytkami w określonych regionach. Por. np.: *Vademecum Konserwatora Zabytków*, PKN ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa 2015; B.Szmygin, *Formal analysis of doctrinal texts in heritage protection*, [w:] *Conservation and Preservation. Interaction between Theory and Practice*, Edizioni Polistampa, Firenze 2010, ss. 95–106.

5 Proces poszerzania *spectrum* wartości, których nośnikiem jest dziedzictwo jest dostrzegany na całym świecie – por. np. Robert E. Stipe, *Where Do We Go from Here*, [w:] *A Richer Heritage. Historic Preservation in the Twenty-First Century*, ed. Robert. E. Stipe, The University of North Caroline Press 2003, ss. 451–493

6 Przegląd metod oceny wartości dziedzictwa przedstawia publikacja: *How to assess built heritage? Assumptions, methodologies, examples of heritage assessment systems*, B.Szmygin (ed.), ISC Theophil, Del Bianco Fundatione, Politechnika Lubelska, Florence–Lublin, 2015.

Fragmentacja teorii konserwatorskiej, konsekwentnie rozwijana w kolejnych szczegółowych dokumentach doktrynalnych, nie wyklucza jednak istnienia pewnych wspólnych elementów. Takim elementem może być właśnie metodologia wartościowania zabytków, niejako niezależna od rodzaju zabytku, okoliczności wartościowania, zbioru wartości podlegających ocenie.

Punktem wyjścia dla opracowania metodologii wartościowania zabytków powinno być określenie funkcji jakie ma ona spełniać. Szersze spojrzenie na całą ochronę dziedzictwa potwierdza, że określanie wartości jest podstawą każdego etapu działań przy zabytkach. Charakterystyka tych etapów dostarcza też wskazania tworzonej metodologii oceny wartości zabytku.

1. Określanie wartości jest podstawą identyfikacji zabytku – cechy obiektu (materialne i niematerialne) uznane za wartości są podstawą nadawania statusu zabytku. W przeszłości proces ten był mniej złożony niż obecnie – wartością był na przykład wiek obiektu, styl czy twórca. Obecnie *spectrum* wartości zabytkowych jest znacznie szersze, a jednocześnie mniej uniwersalne, ma bowiem bardziej podmiotowy charakter. Dlatego metodologie ustalania wartości muszą być bardziej złożone i stanowić kilku-etapowy proces, ale też są bardziej potrzebne.
2. Określanie wartości jest podstawą zróżnicowania zabytków. W tradycyjnej teorii konserwatorskiej, która jako zabytki traktowała tylko obiekty najcenniejsze, obowiązywało założenie o równocenności wszystkich zabytków. Założenie to było zawsze utopijne, ale w konsekwencji nie rozwijano metod różnicowania zabytków. Oczywiście dostrzegano zróżnicowanie wartości zabytków, ale nie prowadziło to do formalnego różnicowania metod działania konserwatorskiego⁷. Rosnąca wielkość zasobu zabytków oraz ich ogromne zróżnicowanie, wymusza zróżnicowanie form ich ochrony. Kategoryzacja i klasyfikacja zabytków staje się więc powszechną praktyką w wielu krajach, a ocena wartości zabytków powinna być ich podstawą⁸. Co więcej, ocena

wartości powinna obejmować cały zbiór zidentyfikowanego dziedzictwa, gdyż warunkuje to dokonanie klasyfikacji poszczególnych obiektów (która wynika z porównania wszystkich elementów zbioru).

3. Określenie wartości zabytku jest podstawą określenia sposobu jego ochrony. Materialna forma zabytku jest obecnie często przekształcana, a zatem jak wspomniano konieczna jest analiza, która łączy jego wartości z ich materialnymi nośnikami. Rozpoznanie tych relacji winno być podstawą wyznaczenia zakresu przekształceń zabytku oraz przewidywania ich konsekwencji. Analiza wartości zabytku jest również podstawą wyboru form interwencji konserwatorskiej. Określenie wartości zabytku i ich materialnych nośników jest też podstawą jego monitoringu oraz związanej z tym analizy zagrożeń⁹. Monitoring stanu zabytku i jego zagrożeń powinien być nieodzownym elementem jego ochrony. Proces monitoringu powinien być oparty o mierzalne wskaźniki, a ich wyznaczanie o rozpoznane wartości zabytku i ich materialne nośniki. Nie ma wątpliwości, że forma ochrony zabytku, zakres ingerencji (w tym modernizacji i adaptacji) oraz monitoring są warunkowane rozpoznaniem jego wartości¹⁰.
4. Określanie wartości zabytku jest ważne dla funkcjonowania systemu ochrony zabytków, a w szczególności jego wsparcia przez interesariuszy. Ochrona zabytków jest możliwa tylko wtedy, gdy jest akceptowana przez społeczeństwo i władze. W demokratycznie funkcjonującym społeczeństwie, w których gospodarka ma charakter rynkowy, ochrona dziedzictwa musi wpisywać się w te uwarunkowania¹¹.

---

ochrony zabytków, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, Politechnika Lubelska, Warszawa 2016.

7 Brak konieczności zróżnicowania zabytków wynikał również z niewielkiej wielkości tego zbioru. Na przykład pierwsza regulacja brytyjska dotycząca ochrony zabytków (*British Ancient Monuments Act*) obejmowała tylko 68 obiektów – John Earl, *Building Conservation Philosophy*, Donhead Publishing, United Kingdom 2010, s. 150.

8 Obydwa podziały są stosowane we współczesnych systemach ochrony dziedzictwa. Należy jednak wyraźnie odróżnić te dwa typy porządkowania zbioru zabytków: kategoryzacja jest podziałem zbioru zabytków na grupy typologiczne o podobnej charakterystyce, klasyfikacja jest podziałem zbioru zabytków na klasy ze względu na ich wartość – por.: *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie*

9 W wiodącym metodologicznie systemie ochrony dóbr Światowego Dziedzictwa UNESCO wprowadzane są tzw. oceny oddziaływania, czyli analizy przewidywanych skutków określonych czynników czy działań na zabytek (np. *Heritage Impact Assessment*). Podstawowym warunkiem takich analiz jest właśnie określenie wartości dobra i nośników tych wartości.

10 Problem zachowania wartości zabytku w związku ze szczególnie inwazyjnym działaniem jakim jest adaptacja zabytku do nowych funkcji użytkowych został przedstawiony w publikacji: *Ochrona wartości zabytku w procesie adaptacji*, PKN ICOMOS, Politechnika Lubelska, Muzeum w Wilanowie, Warszawa 2015.

11 Proces szerokiego udziału interesariuszy w określaniu wartości dziedzictwa i form jego ochrony w dokumentach doktrynalnych został zapoczątkowany przez dokument australijski *Kara z Burra (Burra Charter)* – por. np. art. 5 *Values*, art.6 *Burra Charter Process*, art. 12 *Participation*, art. 25 *Interpretation*.

To oznacza, że skuteczna ochrona zabytków wymaga przede wszystkim powszechnej akceptacji interesariuszy, a nie tylko administracyjnych regulacji¹². Warunkiem jest właśnie określenie i odpowiednie przedstawienie wartości dziedzictwa.

Trzeba też pamiętać, że zabytkowe wartości muszą być na tyle znaczące, by wygrywać w ciągłym sporze różnych hierarchii wartości, który odbywa się we współczesnych społeczeństwach. Tylko odpowiednio przedstawiona wartość zabytków może uzasadnić ich zachowanie i ochronę. W praktyce to przecież oznacza utrzymanie publicznego systemu ochrony (prawa, służb, finansowania, kontroli), który wiąże się z ograniczeniem prawa własności zabytku, prawa jego użytkowania i przekształcania. Dlatego świadomość wartości dziedzictwa musi być powszechnie obecna w przestrzeni publicznej.

5. Wartościowane zabytku – rozumiane jako określanie i upowszechnianie różnych wartości reprezentowanych przez zabytek – jest potrzebne aby przeciwstawić się procesowi utowarowienia zabytku (komodyfikacji). W gospodarce rynkowej powszechne jest sprowadzanie wszelkich cech i wartości właśnie do wartości towaru. Inne wartości są marginalizowane lub sprowadzane do wartości rynkowych (pieniężnych). Jednak taka operacja zmienia charakter dobra, usługi, działania.

Taka zmiana charakteru dobra ma wiele negatywnych aspektów, przede wszystkim właśnie z punktu widzenia nierynkowych wartości dobra. Inne wartości, szczególnie wartości niematerialne, tracą swoje znaczenie (można powiedzieć „wartość”). Wartości rynkowe są bowiem bardziej oczywiste, uniwersalne i są „przeliczalne”. Utowarowienie zabytku skraca też horyzont czasowy w jakim dokonywana jest ocena celowości dokonywanych przy nim prac. Kryterium opłacalności wskazuje rozwiązania najszybsze, najtańsze, gorsze jakościowo.

Proces utowarowienia zabytku jest niebezpieczny, gdyż jest niejako naturalny. W sporze wielu interesariuszy reprezentujących różne wartości, wartości rynkowe zwykle zyskują najsilniejszą reprezentację. Szczególnie

gdy zabytek ma duży potencjał wartości rynkowych – położenie, forma, potencjał rozwojowy (np. nadbudowa). Dlatego ujawnienie innych wartości ma tak duże znaczenie.

Przedstawione zagadnienia dowodzą, że wartościowanie jest niezbędne w każdej fazie postępowania z zabytkiem – jest kluczowym procesem w działaniu konserwatorskim. Dlatego też metodologie wartościowania dziedzictwa powinny być ważnym elementem teorii konserwatorskiej. To pozwala stwierdzić, że ochrona zabytków w XXI wieku (i zmiana paradygmatu tej dyscypliny) wymaga opracowania odpowiedniej metodologii wartościowania.

2. Założenia dotyczące wartościowania zbioru zabytków

Określanie wartości dziedzictwa wymaga jego kompleksowej analizy. Analizę zabytku należy wyraźnie odróżnić od opisu zabytku, z którym jest często mylona. Opis zabytku to przede wszystkim przedstawienie faktów związanych z jego historią oraz charakterystyka jego materialnych elementów, której uporządkowaną postacią są różne formy dokumentacji, przede wszystkim inwentaryzacji. Inwentaryzacje zabytków to relatywnie proste zadania techniczne, dla których stworzono standardy i procedury¹³.

Analiza obiektu zabytkowego jest działaniem o wiele bardziej skomplikowanym. Tym niemniej analiza pewnych aspektów ważnych dla dziedzictwa została również opracowana – np. badania architektoniczne czy ocena stanu technicznego. Tego rodzaju działania również zostały unormowane¹⁴.

12 Zalecenia dotyczące uczestnictwo społeczeństw w ochronie dziedzictwa zostały zapisane w wielu dokumentach konserwatorskich. W Europie najważniejszym dokumentem na ten temat jest tzw. Konwencja z Faro (*Ramowa Konwencja Rady Europy dotycząca Wartości Dziedzictwa Kulturowego dla Społeczeństwa – 2005*). W Preambule podkreślono potrzebę „włączenia każdego w społeczeństwie w trwający proces definiowania dziedzictwa”, i że „każda osoba ma prawo, respektując prawa i swobody innych ludzi, korzystać z wybranego przez siebie dziedzictwa kulturowego”.

13 Istnieje wiele norm i instrukcji dotyczących inwentaryzacji obiektów budowlanych – zabytki budownictwa i architektury należą do tej grupy obiektów, tak więc ich inwentaryzacja może być wykonywana w oparciu o te regulacje. Opracowano też normatywy dotyczące inwentaryzacji obiektów zabytkowych – por. np. J.Uścińowicz, *Standardy dokumentacji konserwatorskiej obiektów architektury drewnianej jako podstawa monitoringu i zarządzania*, [w:] Dokumentacja i monitoring w zarządzaniu obiektami budownictwa drewnianego w Muzeum Rolnictwa im. Ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu oraz Muzeum Ryfylke, Muzeum Rolnictwa im.ks. Krzysztofa Kluka, 2016, ss.43–67

14 Opracowano wiele norm poświęconych technicznemu aspektom postępowania z dziedzictwem – m. in.: PN-EN 16096:2013-02 Konserwacja dóbr kultury – Przegląd i opis stanu zachowania architektonicznego dziedzictwa kultury (PN-EN 16096:2013-02: Conservation of cultural property – Condition survey and report of built cultural heritage); PN-EN 16883:2017-07 – Konserwacja dziedzictwa kulturowego – Wytyczne dotyczące poprawy energetycznych właściwości budynków zabytkowych; PN-EN 16853:2017-06 – Konserwacja dziedzictwa kulturowego – Proces konserwa-

Nieunormowanym problemem jest natomiast kompleksowa analiza wartości dziedzictwa.

Opracowanie metodologii wartościowania zabytków trzeba rozpocząć od przyjęcia ograniczających założeń, które wynikają ze specyfiki tego zasobu i kontekstu, w jakim się znajduje. Założenia opisujące uwarunkowania i potrzeby systemu wartościowania mogą być następujące.

1. Odrębność zbioru dziedzictwa i zbioru zabytków.

Należy odróżnić zbiór dziedzictwa (dawniej zbiór dóbr kultury) od zbioru zabytków¹⁵. Odróżnienie to jest konieczne dla funkcjonowania systemu ochrony zabytków (z punktu widzenia prawnego, formalnego, teoretycznego, finansowego).

Status elementów uznanych za dziedzictwo nie musi być sformalizowany (nie musi być poparty ujęciem w żadnym sformalizowanym zbiorze – np. rejestr zabytków, ewidencja, spis dóbr architektury XX wieku). Status elementów uznanych za zabytki powinien być formalnie potwierdzony – np. rejestr czy ewidencja zabytków.

Zbiór dziedzictwa jest bardzo duży, obejmuje wszystkie elementy przeszłości, które są nośnikami różnorodnych wartości, znaczeń, cech, informacji. Elementy zbioru dziedzictwa mają charakter podmiotowy – nie muszą podlegać formalnej ocenie. Ochrona tych elementów może mieć zróżnicowane formy, może być prowadzona w ramach różnych systemów (nawet tworzonych przez indywidualne osoby).

Zbiór zabytków jest najcenniejszą częścią zbioru dziedzictwa. O nadaniu statusu zabytku elementom zbioru dziedzictwa decydują generalnie formalnie uprawnione służby konserwatorskie¹⁶. Ich uprawnienia określają odpowiednie przepisy prawa. Zabytki reprezentują

znaczenia, wartości, cechy, informacje, których zachowanie uznano za ważne z punktu widzenia interesu społecznego. Wykazanie tych znaczeń/wartości powinno być celem formalnej, obligatoryjnej oceny zabytku. Ocena powinna wykazać, że obiekty uznane za zabytki mają znaczenie w skali dorobku przeszłości; ocena ta powinna być aktualna z perspektywy przyszłych pokoleń.

Dlatego ochrona zabytków jest formalna i obligatoryjna. Powinna być realizowana w ramach zorganizowanego państwowego systemu – zakłada ograniczenia i możliwość wsparcia publicznego (państwa, samorządu).

2. Możliwość dokonania względnej oceny wartości zabytku (w ramach określonego zbioru i kryteriów).

Na podstawie analizy zasobu dziedzictwa możliwe jest określenie zbioru zabytków (dla objęcia ochroną w ramach formalnego systemu ochrony). Analiza i ocena zasobu dziedzictwa w celu określenia zbioru zabytków musi mieć charakter porównawczy (niezależnie od istnienia wartości autotelicznych). Wartościowanie jest dokonywane w obrębie zbioru zabytków – założenia dotyczące wartościowania dotyczą tego zbioru.

Porównawcza analiza i ocena zbioru dziedzictwa/zabytków wymaga określenia dwóch elementów: skali oraz kryteriów oceny.

Skale oceny mogą mieć różny charakter – np. skale terytorialne, czasowe, typologiczne.

Kryteria oceny mogą obejmować różne cechy – np. wiek, autor, styl, oryginalność, wielkość, materiał. Kryteriami oceny mogą być też cechy niematerialne – np. związek z wydarzeniami, postaciami, oddziaływanie, unikatowość.

Porównanie zabytków w oparciu o więcej niż jedno kryterium wymaga określenia ich hierarchii – określenia skal ich wzajemnego porównania (określenia hierarchii wartości).

Określanie hierarchii wartości ma z zasady charakter arbitralny – nie może być ustalone w procesie analizy zabytków (wynika z uwzględnienia uwarunkowań zewnętrznych).

Analiza i ocena wartości pojedynczego zabytku ma charakter względny (porównawczy), dotyczy tylko określonych cech (kryteria), obowiązuje tylko w ramach przyjętego zbioru (skali). W świetle tych ograniczeń ma charakter obiektywizujący.

Analiza i ocena zabytku/zbioru powinna być dokonana w ramach procedur (konieczne jest ich opracowanie) – jest to warunkiem obiektywizacji ocen. Wartościowanie zabytku – w ramach określonego zbioru zabytków – polega na stworzeniu procedury, w ramach której przyjmuje się określoną skalę i kryterium/kryteria.

cji – Podejmowanie decyzji, planowanie oraz wdrażanie; PN-EN 16085:2013-02 – Konserwacja dóbr kultury – Metodologia pobierania próbek z obiektów dóbr kultury – Zasady ogólne; PN-EN 15898:2011 – Konserwacja dóbr kultury – Ogólne terminy i definicje dotyczące konserwacji dóbr kultury.

15 Precyzyjne odróżnienie (i zdefiniowanie) tych dwóch pojęć zabytek-dziedzictwo (poprzednio zabytek-dobro kultury) ma istotne porządkujące znaczenie dla funkcjonowania systemu ochrony zabytków. Por. np.: Jan Pruszyński, *Zabytek – pamiątka czy dobro kultury?*, „Ochrona Zabytków”, nr 3, 1993, ss. 261–264; Bogusław Szmygin, *Zabytek – pamiątka czy dobro kultury? Uwagi o niedoskonałości pojęcia*, „Ochrona Zabytków”, nr 1, 1995, ss. 104–108; Jan Pruszyński, *A jednak pamiątka*, „Ochrona zabytków”, nr 1, 1995, ss. 109–113.

16 Istnieją pewne wyjątki od tej zasady. Na przykład w polskim systemie ochrony dziedzictwa w przypadku Gminnej Ewidencji Zabytków inicjatywa wpisania obiektu do tej ewidencji należy do samorządu terytorialnego (gminy).

3. Możliwość dokonania oceny materialnej jakości zabytku.

Zabytek – jako materialny obiekt – jest „nośnikiem” bardzo wielu wartości, cech, znaczeń, informacji. Wartości/znaczenia istotne dla przyznania i utrzymania statusu zabytku, powinny również decydować o formie jego ochrony.

Dla określonych dla zabytku wartości (wyróżnionych jako istotne w procesie porównawczego wartościowania) można wskazać tzw. atrybuty wartości – są to elementy i cechy obiektu, które stanowią „upostaciowienie” tych wartości¹⁷. Poszczególnym atrybutom wartości można przypisać ich materialne nośniki. Atrybuty wartości mają charakter materialny i niematerialny, nośniki mają charakter materialny (należy precyzyjnie odróżnić atrybuty i ich nośniki).

Możliwa jest obiektywna ocena w jakim zakresie zabytek/obiekt, ze względu na obecny materialny stan (stan techniczny i przekształcenia) reprezentuje wartości, ze względu na które został uznany za zabytek.

Analiza zabytku powinna również oceniać czy atrybuty wartości (ze względu na które przyznano obiektowi status zabytku), spełniają warunek autentyczności i integralności.

Autentyczność zabytku jest to prawdziwość (w szerokim rozumieniu *Dokumentu z Nara*) danego atrybutu (elementu lub cechy) wartości zabytku.

Integralność zabytku jest to kompletność (w rozumieniu *Wytycznych Operacyjnych*) danego atrybutu (elementu lub cechy) wartości zabytku¹⁸.

Atrybut wartości może być tożsamy z materialnym nośnikiem, ale nie jest tak zawsze.

4. Zakres wartościowania zabytków.

Każdy proces wartościowania polega na zastosowaniu kryteriów – chociaż często nie są one rezultatem świadomej analizy i wyboru. Potencjalne możliwości wyboru kryteriów są bardzo duże – ich wybór jest indywidualny, wynika z kontekstu lokalnych okoliczności.

Kryteria reprezentują bardzo różne sfery – chociaż najczęściej mają charakter ekonomiczny, funkcjonalny,

estetyczny, użytkowy, techniczny, artystyczny, polityczny, symboliczny, historyczny, itd.

Wybór kryteriów wartościowania jest dokonywany przez interesariuszy – różni interesariusze mogą wybierać odmienne kryteria oceniając ten sam obiekt.

Wartościowanie zabytków w ramach systemu konserwatorskiego powinno być ograniczone do wybranych kryteriów – możliwych do oceny w ramach tego systemu (ocenę dokonują specjaliści znający dany system).

Ocena wartości zabytku dokonywana przez konserwatora powinna obejmować kryteria decydujące o nadaniu tego statusu obiektowi – tylko te kryteria mogą być obiektywizowane w procesie konserwatorskiego wartościowania (ze względu na kompetencje zabytkoznawcy).

W odniesieniu do kryteriów/wartości charakterystycznych dla obiektu jako zabytku można wprowadzić pojęcie „zobiektywizowanie wartości zabytku”.

Zabytki są wartościowane również w ramach wielu niekonserwatorskich systemów wartościowania. Oznacza to, że wartościowanie jest dokonywane również przez innych interesariuszy (nie konserwatorów), a oceny są dokonywane również w świetle kryteriów niezabytkowych. W praktyce konserwatorzy muszą konkurować zarówno o pozycję w hierarchii interesariuszy jak i pozycję dla kryteriów konserwatorskich w hierarchii innych kryteriów.

System ochrony zabytków jest konieczny, gdyż służy zapewnieniu silnej pozycji konserwatorów i ich kryteriów w istniejących hierarchiach – taka jest rola i sens istnienia systemu ochrony zabytków. Uznanie wysokiej pozycji wartości zabytkowych wymaga spełnienia obydwóch warunków – jest to w praktyce fundamentem skutecznej ochrony zabytków.

5. Zastosowanie procedur wartościowania zabytków.

Ocena wartości powinna być elementem procesu nadawania obiektowi statusu zabytku – powinna być wprowadzona do procedur i dokumentacji związanej z uznawaniem obiektu za zabytek i prowadzeniem prac konserwatorskich.

Procedura nadawania obiektowi statusu zabytku powinna obejmować określenie skali i kryteriów wartościowania, oraz atrybutów wartości. Określenie tych elementów powinno być dokumentowane.

Ochrona zabytków jest oczywiście procesem indywidualnym – nie może być sprowadzona wyłącznie do realizacji procedur, ale na pewnym etapie – np. oceny wartości, dokumentacji – wymaga uporządkowania, które wspomagają i porządkują właśnie procedury.

Ocena wartości zabytku (porównawcza, określająca atrybuty wartości) i ocena jakości zabytku (autentyzm

¹⁷ Koncepcja atrybutów wartości i ich nośników została przedstawiona w pracy na temat metodologii analizy i oceny wartości dóbr w systemie Światowego Dziedzictwa UNESCO – *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, PKN ICOMOS, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2011.

¹⁸ Ocena „integralności” jest jednym z wymagań, które powinny spełniać zabytki nominowane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Rozumienie „integralności” jest przedstawione w *Wytycznych Operacyjnych* (art.79–95).

i integralność atrybutów wartości) jest konieczna jako obiektywizująca podstawa dla określenia zakresu i formy jego ochrony (dla konserwatorów) oraz jako obiektywizująca podstawa dla uzasadniania celowości i formy jego ochrony (dla społeczeństwa).

Zobiektywizowanie wartości zabytku uzasadnia utrzymanie publicznego systemu ochrony (prawa, służb, finansowania, kontroli), który wiąże się z ograniczeniem prawa własności zabytku, jego użytkowania i przekształcania.

Dlatego zobiektywizowana wartość zabytku powinna być przedstawiana w przestrzeni publicznej.

3. Założenia systemu wartościowania zabytków SV.

Przedstawione uwarunkowania i założenia dotyczące wartościowania dziedzictwa tworzą ramy określające możliwości zbudowania metodologii pozwalającej na analityczną ocenę wartości zabytków. Stworzenie takiej metodologii wymaga jednak również przyjęcia założeń dotyczących wartości, które mogą być objęte systemem oceny.

Zabytki są oczywiście nośnikami wielu różnych wartości, co uzasadniło stworzenie wielu systemów ich porządkowania. Jednak różnorodność wartości reprezentowanych przez zabytki oraz ich subiektywny charakter, sprawiają, że systemy te nie są kompletne (nie mogą być uznane za klasyfikacje). W konsekwencji również metodologie oceny wartości zabytków nie powinny zakładać, że obejmą pełne *spectrum* wartości reprezentowanych przez zabytki. Mając więc na uwadze konieczność ograniczenia analizy tylko do pewnych wartości (możliwych do obiektywizowania w określonych warunkach), można wydzielić trzy ich grupy.

Pierwszą grupę stanowią wartości związane z charakterystyką zabytku (jego cechami) jako materialnych dzieł budownictwa, architektury, urbanistyki, planowania przestrzennego.

Drugą grupę stanowią wartości związane z funkcjonowaniem i znaczeniem zabytku w przeszłości (w całym okresie tworzącym historię obiektu).

Trzecią grupę stanowią wartości związane ze współczesnym funkcjonowaniem zabytku, jako obiektu użytkowego i jako zabytku, który ma nowe znaczenia i konotacje.

Dwie pierwsze grupy tworzą wartości, które charakteryzują zabytek jako obiekt pochodzący z przeszłości, natomiast grupa trzecia obejmuje wszystkie wartości powstałe współcześnie (choć też w znacznym stopniu bazujące na dwóch pierwszych grupach). Rozdzielenie grupy pierwszej i drugiej wynika z ich różnej natury – grupa pierwsza ma oparcie w materialnej substancji

i formie zabytku, grupa druga ma charakter niematerialny. Grupa trzecia obejmuje zarówno wartości materialne jak i niematerialne.

Wszystkie grupy wartości mogą współistnieć i być rozpoznawane w tych samych obiektach zabytkowych. Oczywiście rozpoznawanie i uznawanie wartości jest uwarunkowane przez podmiot, którym są różne grupy interesariuszy. W praktyce poszczególni interesariusze rozpoznają odrębne zbiory wartości, nadając im różne znaczenie/hierarchie. Uzgodnienie wspólnego zbioru wartości – a tym bardziej wspólnej ich hierarchii – jest bardzo trudne, w większości przypadków niemożliwe.

Powyższy problem nie może być rozwiązany na gruncie aksjologii. Tymczasem aby zdecydować o sposobie postępowania z zabytkiem konflikt wartości musi być rozwiązany. W praktyce wymaga to uznania pewnych wartości za nadrzędne lub stworzenia odpowiedniego kompromisu. Problem rozwiązuje się poprzez nadanie wybranym (najczęściej w systemie administracyjnym) grupom interesariuszy prawa do podejmowania decyzji – nadawane jest im prawo wyboru wartości wiodących.

W przypadku zabytków problem wyboru wartości, które mają decydować o sposobie postępowania z nimi, rozwiązywany jest poprzez powołanie służb konserwatorskich. Na mocy stosowanych uprawnień służby te mogą decydować o nadawaniu obiektom statusu zabytków oraz o formie ich ochrony¹⁹. Dzięki takim rozwiązaniom reprezentowane przez konserwatorów wartości i ich hierarchie zyskują uprzywilejowaną pozycję. Systemy ochrony zabytków (tworzone najczęściej przez państwa) służą wsparciu i realizacji zbiorów wartości istotnych dla zabytków (konstytuujących je jako zabytki).

Jednak tylko w przypadku niewielkiej grupy najcenniejszych zabytków forma ich utrzymania może być całkowicie podporządkowana ochronie zabytkowych wartości. Ochrona i utrzymanie ogromnej większości zabytków musi uwzględniać również pozostałe grupy wartości (określone jako grupa trzecia). Jest to zgodne ze współczesnym podejściem do ochrony dziedzictwa, które nakłada takie zobowiązanie również na służby

¹⁹ W polskim systemie ochrony zabytków o wskazaniu przedmiotu ochrony (czyli nadaniu statusu zabytku) może też decydować samorząd terytorialny, który ma uprawnienia do uchwalania zapisów w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego oraz tworzenia parku kulturowego. Są to dwie z czterech podstawowych form ochrony zabytków, określonych w art.7, ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie i opiece nad zabytkami (Dz. U. z dnia 17 września 2003 r.). W praktyce jednak działania te są również konsultowane ze służbami konserwatorskimi.

konserwatorskie. Realizacja tego zadania jest jednak trudna, zarówno ze względu na częste konflikty wartości, oraz ograniczone kwalifikacje i formalne kompetencje służb konserwatorskich.

Współodpowiedzialność służb konserwatorskich za współczesne funkcjonowanie zabytków nie zmienia jednak faktu, że powinny się one koncentrować przede wszystkim na ochronie wartości zabytków kluczowych dla ich statusu. Oznacza to, że program ochrony powinien być ukierunkowany przede wszystkim na wartości zaliczone do grupy pierwszej i drugiej. Wartości zaliczone do tych grup reprezentują zabytek traktowany przede wszystkim jako historyczny dokument. Najważniejszą funkcją zabytku – współczesną i przyszłą, jest takie właśnie jego traktowanie i tym samym takie preferencje wartości. Dlatego też konserwatorska analiza wartości zabytku powinna przede wszystkim obejmować wartości zaliczone do grupy pierwszej i drugiej.

Wartościowanie polega na porównywaniu wybranych obiektów/elementów/cech ze względu na określone kryteria. Ocena obiektu polega na jego porównaniu do określonego zbioru obiektów, który stanowi jego punkt odniesienia/kontekst. W praktyce ocena nie jest jednak analitycznym procesem, ale ma charakter intuicyjny, podświadomy, nieuporządkowany, fragmentaryczny. Proces wartościowania zmienia się w jednorazowy akt wartościowania, oparty na utrwalonych schematach, bazujących na nawarstwionych, nierewidowanych doświadczeniach.

Nie unieważnia to jednak mechanizmów, które leżą u podstaw wartościowania. Mechanizmy te – czy raczej schematy, mogą być badane i powinny być stosowane w tych przypadkach, gdy proces wartościowania powinien być obiektywizowany, racjonalny i powinien prowadzić do użytecznych wniosków. Taki właśnie proces wartościowania jest potrzebny w ochronie zabytków.

Tak więc proces wartościowania w ochronie zabytków można sprowadzić do porównania wybranych obiektów/elementów/cech z określonym kontekstem, który można nazwać „grupą odniesienia”. Proces ten powinien być wykonany w ocenie wartości zaliczonych do grupy pierwszej i drugiej 20. W grupie pierwszej analiza dotyczy wartości mających oparcie w materialnej substancji i formie zabytku, w grupie drugiej wartości bazujące na

jego historycznym funkcjonowaniu i znaczeniu (które również powinny mieć określone materialne nośniki).

Ustalenia wymaga jeszcze nazewnictwo dotyczące proponowanego sposobu wartościowania zabytków. Ze względu na charakter i złożoność proponowanego procesu, można rozważyć zastosowanie takich określeń jak *metoda*, *metodologia* czy *system* wartościowania SV.

Zakres znaczeniowy określeń *metoda* i *metodologia*, w świetle definicji podawanych przez Uniwersalny słownik języka polskiego i Wielki słownik poprawnej polszczyzny, jest generalnie podobny. USJP definiuje *metodę* jako *świadomie stosowany sposób postępowania mający prowadzić do osiągnięcia zamierzonego celu*, natomiast WSPPP definiuje *metodologię* jako *naukę o metodach badań naukowych, o skutecznych sposobach dociekania ich wartości poznawczej* (1 rozumienie). Szukając natomiast różnic pomiędzy tymi określeniami można przyjąć, że szerszym pojęciem jest *metodologia*. Pojęcie to można zatem uznać za właściwsze w odniesieniu do wartościowania zabytku SV, które jest procesem badania wielu cech i elementów różnymi metodami szczegółowymi, pamiętając wszakże, że nie jest to jednak nauka o metodach wartościowania.

Uzasadnione jest więc również sprawdzenie możliwości zastosowania pojęcia *system*. *Słownik języka polskiego* podaje kilka znaczeń pojęcia *system*, które mogą opisywać proces wartościowania zabytku nazwany SV – *układ elementów mający określoną strukturę i stanowiący logicznie uporządkowaną całość* (rozumienie 1); *uporządkowany zbiór twierdzeń, poglądów, tworzących jakąś teorię* (rozumienie 4); *określony sposób wykonywania jakiejś czynności lub zasady organizacji czegoś* (rozumienie 5). Każda z przytoczonych definicji może być uznana za ujmująca proces SV, a więc określenie *system* SV też może być dopuszczone.

Zestawienie słownikowych definicji pojęć *metoda*, *metodologia* i *system* nie pozwala więc na jednoznaczne stwierdzenie, które z nich jest najwłaściwsze. Zastosowanie każdego z nich można uzasadnić. Mając jednak na uwadze złożoność procesu wartościowania – różnorodność badanych cech i elementów, wielość etapów wartościowania, liczbę informacji oraz podmiotów dokonujących oceny, najbardziej adekwatne wydaje się pojęcie *systemu*. Dlatego przyjęto określenie *system wartościowania zabytku SV*.

Reasumując przedstawione uwarunkowania można sformułować następujące założenia określające *system wartościowania zabytków SV*.

1. System wartościowania SV służy ocenie zabytków materialnych, takich jak obiekty, zespoły, układy przestrzenne, krajobrazy kulturowe.
2. Zabytek oceniany w systemie SV jest postrzegany przede wszystkim jako materialny dokument

20 Oczywiście ocena wartości zaliczonych do grupy 3 również ma podobny charakter, jednak metodologiczna poprawność tego procesu (jego analityczny charakter) nie musi być przedmiotem działania konserwatorskiego. W grupie trzeciej stosowane są różne metody porównawcze, np. porównuje się wartości ekonomiczne, metoda deklarowanych preferencji), społeczne (metody ilościowe i jakościowe).

historyczny; oceniane są cechy/elementy charakteryzujące zabytek oraz ich prawdziwość (autentyzm) oraz kompletność (integralność)²¹.

W zabytku traktowanym jako „materialny dokument historyczny”, autentyzm i integralność zabytku są bardzo istotnymi elementami jego całościowej oceny. Niespełnienie warunku autentyzmu lub integralności obniża wartość zabytku.

3. Wartościowanie w systemie SV obejmuje przede wszystkim cechy/elementy charakteryzujące zabytki jako byty materialne (grupa pierwsza wartości), oraz wartości związane z funkcjonowaniem i znaczeniem zabytku w przeszłości (grupa druga wartości) – są to wartości możliwe do obiektywnego rozpoznania przez zabytkoznawców.

Współczesne wartości (grupa trzecia) materialne i niematerialne (wynikające z różnych konotacji/znaczeń), np. ekonomiczne, użytkowe, polityczne, kulturowe, religijne, symboliczne, w ograniczonym zakresie mogą być objęte wartościowaniem w systemie SV

Ograniczenie grupy wartości objętych badaniem w systemie SV wynika z braku możliwości obiektywnego ustalenia ich hierarchii, w szczególności w stosunku do wartości, do których rozpoznania zabytkoznawcy nie mają kwalifikacji.

4. Wartościowanie w systemie SV polega na porównaniu cech/elementów/znaczeń zabytku w ramach odpowiedniej grupy odniesienia. Oceniane są cechy charakteryzujące (i wyróżniające) dany zabytek w kontekście wybranej grupy odniesienia.

Porównywanie określonych cech w ramach grup odniesienia umożliwia przyjęcie odpowiedniej (obiektywizującej) skali porównawczej.

5. Wartościowanie w systemie SV nie powinno być jedyną oceną zabytku (ze względu na ograniczony zakres badanych wartości – założenie nr 3).

Wartościowanie uwzględniające inne wartości powinno być dokonane po ocenie zabytku w systemie SV – może prowadzić do radykalnego uzupełnienia/zmiany całościowej oceny wartości zabytku.

6. Wartościowanie w systemie SV powinno być podstawą najważniejszych działań podejmowanych w ramach systemu ochrony zabytków – przede wszystkim określaniu zasobu zabytków oraz określaniu form ochrony poszczególnych zabytków.

7. Wartościowanie w systemie SV powinno dostarczyć informacji stanowiących podstawę opracowania całościowej koncepcji jego ochrony (i użytkowania) – m.in. określenie elementów podlegających ochronie, formy utrzymania, zakresu prac konserwatorskich, możliwych ingerencji.

Informacje wynikające z wartościowania SV powinny być podstawą Planu Zarządzania zabytkiem (w przypadku najcenniejszych zabytków – np. wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO lub uznanych za Pomniki Historii, element procesu wartościowania powinno być opracowanie wskazań do PZ – II poziom, etap 3 i 4 – patrz poniżej pkt 4 *System wartościowania zabytków SV*).

4. System wartościowania zabytków SV

Funkcjonowanie systemu ochrony zabytków wymaga kilku typów działań – przede wszystkim identyfikacji zasobu, wskazania zakresu ochrony, zaplanowania prac konserwatorskich, uzasadnienia potrzeby opieki nad zabytkami. Charakter tych działań jest zróżnicowany. Część działań wymaga jedynie określenia całościowej wartości zabytku (np. ocena obiektu mająca na celu ustalenie czy obiekt powinien mieć nadany status zabytku). Natomiast część działań wymaga również określenia relacji pomiędzy wartościami a ich materialnymi nośnikami (np. ocena zabytku mająca na celu ustalenie zakresu ingerencji). W konsekwencji proces oceny zabytku powinien dostarczać różnych informacji, zależnie od zróżnicowanych potrzeb systemu ochrony.

Różna charakterystyka działań składających się na system i proces ochrony zabytków jest uwzględniona w systemie wartościowania SV. Proces wartościowania zabytku w metodzie SV składa się z dwóch zasadniczych poziomów (etapów)²².

Poziom I. Określenie wartości zabytku – całościowe określenie wartości zabytku (bez wskazań dla jego ochrony).

Poziom II. Analiza wartości zabytku – ocena wartości elementów zabytku, poprzez określanie atrybutów wartości (w celu określenia sposobu jego ochrony i zakresu możliwych ingerencji).

21 Jako cechy obiektów można traktować takie elementy jak forma architektoniczna, materiał, kolorystyka, wystrój, autor, okres powstania, funkcja. W przypadku zespołów i krajobrazów dodatkowo mogą być brane takie czynniki jak układ przestrzenny, dominanty, panoramy, powierzchnie, zieleń.

22 Pierwszy poziom wartościowania jest podstawą działań w dyscyplinie zajmującej się całościową analizą zabytku – określanej jako zabytkoznawstwo (heritology). Drugi poziom wartościowania dostarcza informacji wykorzystywanej w dyscyplinie zajmującej się technicznym utrzymaniem zabytku – określanej jako konserwatorstwo.

I poziom wartościowania zabytku – całościowe określenie wartości zabytku.

Określenie wartości zabytku (wartości całościowej) polega na jego porównaniu do zbioru zabytków, które zostały wskazane jako właściwa grupa odniesienia. Wartościowanie, czyli porównywanie, może być dokonane tylko w oparciu o przyjęte kryteria. Dlatego dokonanie porównania wymaga ustalenia kryteriów, w ramach których można dokonać oceny (mechanizm stosowany w systemie Światowego Dziedzictwa UNESCO)²³.

Wartościowanie zabytku ma charakter względny, gdyż zawsze (i tylko) odbywa się w ramach określonego zbioru zabytków.

Wartościowanie wymaga określenia grupy odniesienia oraz cech (kryteriów) ze względu na które dokonywane jest porównanie.

Wybrane do porównania cechy uznajemy za wartości, reprezentujące je obiekty za wartościowe (w świetle przyjętej grupy i kryteriów).

Waloryzacja zabytku jest procesem, który dokonywany jest w kilku etapach. Wynika to z konieczności indywidualnego wyznaczania kryteriów do oceny danego zabytku oraz odpowiednich grup odniesienia. Działania te muszą być wykonywane w określonym porządku.

Etapy waloryzacji /w ramach poziomu I/:

1. Charakterystyka i analiza zabytku w celu wybrania cech/elementów, ze względu na które zostanie określona grupa odniesienia
2. Wskazanie grupy odniesienia (która będzie stanowiła kontekst porównawczy)
3. Określenie kryteriów wartościowania (zweryfikowanie cech określonych jako podstawa wartościowania poprzez ich porównanie w ocenianym obiekcie oraz przyjętej grupie odniesienia).
4. Ocena wartości dobra w świetle wybranych kryteriów w stosunku do grupy odniesienia

Ocena wartości w systemie SV wymaga określenia tzw. grupy odniesienia (grupy porównawczej). Grupa odniesienia to grupa zabytków w ramach której jest dokonywana ocena wartości (tworzących kontekst porównania). Grupy odniesienia mogą być ustalane według różnych kryteriów – np. typologia, terytorium, okres powstania. Grupa odniesienia może być tworzona

²³ Metoda oceny wartości w systemie Światowego Dziedzictwa była wzorem dla metody oceny dóbr kandydujących do statusu Pomnika Historii, stosowanym w polskim systemie ochrony zabytków.

o oparciu o jedno lub kilka kryteriów; najczęściej grupa odniesienia jest tworzona w oparciu o typologię, z dodatkowym uwzględnieniem kryteriów terytorium i chronologii²⁴. Zabytek może być oceniany w ramach jednej lub kilku grup odniesienia

W istniejących systemach ochrony zabytków nie określa się standardowo grup odniesienia – nie wykonuje się analizy porównawczej²⁵. Brak wskazania grupy odniesienia sprawia, że ocena wartości zabytku jest dokonywana w oparciu o „domyślną grupę odniesienia”. Domyślną grupą odniesienia jest najczęściej nieokreślony zbiór zabytków (bez wskazania całego zbioru i bez wskazania jego cech), na obszarze objętym działaniem oceniającego urzędu konserwatorskiego (kraj, region, miasto).

Określanie grupy odniesienia jest nieodzownym elementem procesu wartościowania – determinuje proces wartościowania, dlatego wymaga specjalistycznych kwalifikacji (znajomości odpowiedniego zbioru zabytków i jego istotnych cech).

Odkreślenie grupy odniesienia wymaga wskazania kryteriów służących do identyfikacji jej elementów. Na podstawie przyjętych kryteriów można określić grupę odniesienia – im więcej elementów (zabytków) tworzących daną grupę zostaje zidentyfikowanych, tym wartościowanie może być dokładniejsze i wiarygodniejsze. Tylko w wyjątkowych okolicznościach jest możliwe (i konieczne) zidentyfikowanie wszystkich elementów tworzących grupę odniesienia; to oznacza, że wartościowanie zabytku dokonywane jest tylko na podstawie zidentyfikowanych zabytków tworzących grupę odniesienia.

Przykładem analizy porównawczej w oparciu o zidentyfikowaną grupę porównawczą zabytków jest ocena

²⁴ Najbardziej naturalne jest porównanie zabytków w ramach grup obiektów o podobnych funkcjach – np. zamki, kościoły, kamienice. Najczęściej wprowadza się dodatkowe kryteria zawężające grupy odniesienia – np. zamki w Polsce (terytorium), zamki kamienne (materiał), zamki średniowieczne (okres powstania). Ograniczenie grup odniesienia ułatwia określenie kryteriów, które pozwalają na większą obiektywizację porównania poszczególnych obiektów (w ramach grupy odniesienia).

²⁵ W przypadku dóbr nominowanych na Pomnik Historii w polskim systemie ochrony zabytków wykonuje się analizę porównawczą, której celem jest wykazanie wyróżniającej wartości ocenianego dobra na tle krajowego zasobu zabytków. Analiza ta jest przeprowadzana w oparciu o kryteria określone dla Pomników Historii. W niektórych decyzjach o wpisie do rejestru zabytków również pojawiają się uzasadnienia, które można uznać za fragmentaryczne analizy porównawcze. Działania te mają jednak niewielki zakres, co pozwala stwierdzić, że w polskim systemie ochrony zabytków nie wykonuje się standardowo analiz porównawczych.

nominali na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Obowiązująca procedura zakłada określenie grupy odniesienia, którą tworzą zabytki należące do tej samej grupy typologicznej co oceniane dobro²⁶. Dodatkowo określa się obszar, na którym znajdują się zabytki tworzące grupę odniesienia. Skalą minimalną jest region (obszar musi być większy niż kraj), skalą maksymalną (i pożądaną) jest cały świat.

Specyfika wartościowania w systemie Światowego Dziedzictwa sprawia, że oceny nominacji dokonują Międzynarodowe Komitety Naukowe ICOMOS, które specjalizują się w poszczególnych grupach typologicznych zabytków.

W dokumentach Światowego Dziedzictwa określono również podział dziedzictwa na grupy typologiczne. Dla pewnych grup zabytków wykonano tak zwane studia tematyczne, które zawierają ich analizę. Są to więc opracowania, przedstawiające analizę grup odniesienia dla określonego typu zabytków.

Wskazaniu grupy odniesienia powinno towarzyszyć określenie kryteriów, na podstawie których nastąpi porównanie/ocena zabytku do pozostałych zabytków należących do danej grupy.

Kryteria są tworzone przede wszystkim na podstawie materialnej charakterystyki dobra i jego cech, postrzeganych w kontekście całej grupy odniesienia. Dlatego kryteriami może być np. wiek, oddziaływanie, wielkość, jakość, nowatorstwo, twórca.

Każda grupa zabytków (odniesienia) ma określoną specyfikę, ze względu na którą trzeba określić ważne dla niej kryteria. Określanie kryteriów jest procesem indywidualnym (w pewnym zakresie można wykorzystać kryteria stosowane w systemie Światowego Dziedzictwa)²⁷.

Określanie kryteriów powinno towarzyszyć wskazanie zasad ich pomiaru (optymalne są kryteria mierzalne, które tworzą większe możliwości obiektywizacji oceny).

Ocenie zabytku dokonywanej w oparciu o więcej niż jedno kryterium powinno towarzyszyć określenie ska-

li oceny ich ważności względem siebie. W przypadku wielu kryteriów spełnienie tego postulatu jest jednak bardzo trudne, np. porównanie wieku obiektu i jego cech formalnych, gdyż nie istnieją obiektywizujące je miary.

W przyjętym rozumieniu jako kryterium nie powinna być traktowana ocena autentyczności (stanu zachowania zabytkowej substancji i formy) oraz integralności (kompletności) cech/elementów. Ocena autentyczności i integralności elementó/cech zabytku (Założenie 2) należy bowiem do kolejnego etapu jego oceny.

Trzeba też dodać, że kryteria służące ustaleniu grupy odniesienia i kryteria służące ocenie zabytków w ramach grupy odniesienia nie są tożsame (w pewnych przypadkach mogą być jednak podobne, a nawet pokrywać się).

Waloryzacja dokonana na poziomie I prowadzi do całościowej oceny wartości zabytku w kontekście zasobu, ze względu na przyjęte kryteria. Dokonanie takiej oceny jednocześnie umożliwia dokonanie całościowej waloryzacji zasobu, którym w tym przypadku jest grupa odniesienia.

Waloryzacja jest tym łatwiejsza im prostsze kryterium oceny zostaje przyjęte; im prostsze kryterium, tym większy zasób zabytków może być poddany ocenie.

Prostym i łatwym w stosowaniu kryterium jest np. wiek obiektu. Łatwość stosowania tego kryterium sprawia, że jest ono najczęściej stosowane w waloryzacji całego zasobu zabytków (nawet bez podziału na grupy typologiczne). W wielu krajach jest to kryterium służące za podstawę wydzielenia zasobu zabytków spośród pozostałych obiektów – w takiej sytuacji jest to kryterium konstytuujące zabytek.

Podstawową wadą tak prostych kryteriów jest ich ogólny charakter – zastosowanie takich kryteriów nie dostarcza wskazań co do sposobu ochrony zabytku (poziom II wartościowania).

Dlatego aby uzyskać informacje określające sposób ochrony zabytku należy zastosować więcej kryteriów oceny, co jednocześnie prowadzi do ograniczenia zbioru ocenianych zabytków (ogranicza grupę odniesienia). Informacje na temat sposobu ochrony (interwencji) zabytku można uzyskać dokonując analizy na II poziomie wartościowania.

II poziom wartościowania zabytku – analiza wartości zabytku (analiza zabytku jako nośnika wartości)

Drugi poziom wartościowania zabytku polega na wskazaniu tych elementów/cech, które są *atributami* wartości przypisanych temu zabytkowi (ustalonych na poziomie I).

26 Kategorie dóbr (grypy typologiczne) dla celów wpisywania na Listę UNESCO zostały określone w *Wytycznych Roboczych* (Aneks III – *Wytyczne dotyczące wpisywania określonych typów dóbr na Listę Światowego Dziedzictwa*). Procedura oceny zabytku wpisywanego na Listę UNESCO zakłada jego porównanie w ramach właściwej grupy typologicznej.

27 W systemie Światowego Dziedzictwa do oceny dóbr kultury stosuje się 6 kryteriów. Kryteria te nie odnoszą się do konkretnych cech fizycznych dóbr, ale do sposobu ich postrzegania w skali danego zasobu zabytków (art. 77 *Wytycznych Roboczych*).

Analiza zabytku w ramach poziomu II ma więc na celu ustalenie atrybutów wartości. Atrybuty mają charakter materialny lub niematerialny.

Analiza wartości zabytku w celu określenia ich atrybutów nie wymaga porównań poza zabytkiem (nie wymaga porównań do grupy odniesienia).

Określenie atrybutów wartości ma na celu ustalenie tych elementów zabytku, które są kluczowe (niezbędne) dla zachowania jego całościowej wartości. Zakłada się bowiem, że nie wszystkie elementy zabytku są równocenne, gdyż nie wszystkie mają takie same znaczenie dla wartości zabytku (określonej na poziomie I).

Analiza wartości zabytku i ustalenie ich atrybutów jest konieczna gdy jest planowana ingerencja, czyli gdy jest planowane naruszenie zabytkowej formy i substancji. W takiej sytuacji konieczne jest wskazanie elementów podlegających ochronie. Jest to podstawa określenia sposobu ochrony i użytkowania zabytku.

Etapy waloryzacji /w ramach poziomu II/²⁸

1. Charakterystyka atrybutów wartości (wskazanych na poziomie I)
2. Określenie materialnych nośników atrybutów wartości
3. Wyznaczenie granic możliwych ingerencji w zabytek
4. Sformułowanie wytycznych dotyczących zakresu ochrony zabytku

Atrybuty są to cechy lub elementy zabytku kluczowe dla jego wartości (które zadecydowały o nadaniu statusu zabytku). Atrybut wartości może mieć charakter materialny – jeżeli jest to element zabytku, lub niematerialny – jeżeli jest to cecha zabytku. Cecha zabytku uznana za atrybut jego wartości, może mieć postać materialną – wtedy jest to tzw. nośnik atrybutu. W pewnych przypadkach materialnie istniejący element zabytku może być atrybutem wartości, a jednocześnie nośnikiem atrybutu wartości jaka jest cecha, którą materializuje. Na przykład konstrukcja zrębowa albo szachulcowa w drewnianym obiekcie jest elementem zabytku i równocześnie cechą wyróżniająca dany obiekt w zbiorze innych zabytków drewnianych.

Poszczególne wartości zabytku mogą być reprezentowane przez jeden lub kilka atrybutów; ten sam atrybut może reprezentować różne wartości. Materialne atry-

buty mogą być oceniane z punktu widzenia autentyczności i integralności

Nośniki atrybutów wartości to materialne istniejące elementy będące upostaciowaniem atrybutów wartości zabytku. Materialny atrybut może być jednocześnie tożsamy z swoim nośnikiem. Nośniki atrybutów wartości, podobnie jak i same atrybuty, mogą być oceniane z punktu widzenia autentyczności i integralności

5. Zakończenie

Przedstawiony system SV ma umożliwić systemową, obiektywizującą ocenę wartości zabytków. Celem wartościowania w systemie SV jest ujawnienie wartości zabytku traktowanego jako dokument historyczny, analizowany przez wykwalifikowanych zabytkoznawców. Takie wartościowanie powinno stanowić rodzaj przeciwwagi w stosunku do relatywizacji wartości zabytku, która jest efektem jego oceny dokonywanej przez innych interesariuszy.

Ważnym elementem systemu SV jest powiązanie wartości z ich materialnymi atrybutami. Dzięki temu jest również możliwe określanie wskaźników, które pozwalają na monitorowanie zabytku.

Ocena wartości zabytku nie jest celem samym w sobie. Ocena wartości zabytku powinna być podstawą określenia formy jego ochrony i użytkowania. Sposób ochrony i użytkowania zabytku powinny być określony w Planie Zarządzania, który powinien być standardowym dokumentem w ochronie zabytków. Informacje uzyskane w procesie wartościowania zabytku SV pozwalają na opracowanie Planu Zarządzania. Wartościowanie zabytku dokonane w systemie SV powinno być uzupełnione przygotowaniem Planu Zarządzania; wartościowanie zabytku powinno być traktowane jako element Planu Zarządzania.

System wartościowania zabytku SV jest propozycją, która powinna być zweryfikowana w praktyce. Dlatego dokonano oceny wartości trzech wybranych zabytków: Młyna Papierniczego w Dusznikach /XVII wiek/; Kopalni Ropy Naftowej w Bóbrce /XIX wiek/; zespołu mieszkalno-przemysłowego w Żyrardowie /XIX wiek/. Oceniane zabytki reprezentują różne grupy typologiczne dziedzictwa, co umożliwia wszechstronne przetestowanie systemu SV. W odrębnej publikacji na podstawie oceny wartości SV został opracowany również Plan Zarządzania dla Młyna Papierniczego w Dusznikach.

²⁸ Wyznaczenie granic możliwych ingerencji w zabytek (pkt.3) oraz Sformułowanie wytycznych dotyczących zakresu ochrony zabytku (pkt.4) merytorycznie nie należą do procesu wartościowania. Etapy te jednak zostały dołączone do procesu wartościowania zabytku, zgodnie z przyjętym Założeniem (nr 6 i 7).

ANALIZA WARTOŚCI

KOPALNI ROPY NAFTOWEJ W BÓBRCE

CHARAKTERYSTYKA DOBRA

CHARAKTERYSTYKA DOBRA

1.1 Charakterystyka historyczna dobra

1.1.1 Historyczny kontekst wydobycia ropy naftowej¹

Ropa naftowa znana jest na świecie od wielu tysięcy lat. Jej występowanie notowane było na różnych kontynentach w postaci wycieków występujących na powierzchni ziemi oraz zbiorników i cieków wodnych; wydobywano ją też z płytkich odkrywek bądź ze skalnych szczelin. Już w starożytności była wykorzystywana do różnych celów: leczniczych, budowlanych, oświetleniowych, do balsamowania ciał czy w sztuce wojennej (tzw. grecki ogień). Z zasobów ropy i bituminów korzystali m.in. Babilończycy i Asyryjczycy w dorzeczu Eufratu i Tygrysu. Smolista substancja była przez nich używana m.in. do uszczelniania kadłubów statków czy do spajania cegieł w budownictwie. Jej właściwości znali też Indianie w Ameryce, którzy wykorzystywali ją do uszczelniania czółen, impregnacji ubrań, a także jako środek leczniczy.

Wzmianki o bituminach pojawiały się w starożytności – w dziełach Arystotelesa, Herodota, czy Tacyta. Pliniusz Starszy rzymski historyk, pisał o leczeniu bituminami różnych chorób i dolegliwości. W średniowieczu Marco Polo, opisał złoża naturalnego asfaltu znajdujące się w dzisiejszym Baku na Kaukazie. Wiele takich wzmianek i opisów bituminów zachowało się także w pismach uczonych z różnych krajów w okresie nowożytnym.

Ropa zwana potocznie skalnym olejem występowała też w Karpatach (wzdłuż ich północnego odcinka) i już w okresie średniowiecza notuje się jej różnorodne zastosowanie – jako środek konserwacyjny, leczniczy czy oświetleniowy (w pochodniach). Pierwsza wzmianka o polskiej ropie pojawia się u Jana Długosza, następnie w kilku zapisach z XVI w. dotyczących jej właściwości leczniczych. Jedną z najstarszych informacji dotyczących występowania ropy na Ziemi Gorlickiej pochodzi z 1530 r., kiedy to Seweryn Boner, szukając złota we wsi Ropa, natknął się na ropę, która załata mu kopalnię. Z wieku XVII zachowały się opisy pozyskiwania ropy naftowej m.in. w okolicach Drohobycza.

Takie historyczne wzmianki (oparte o niezachowane dokumenty źródłowe) o występowaniu i wykorzystywaniu ropy naftowej znane są też w odniesieniu do regionu krosnieńskiego, na obszarze którego położona jest Bóbrka. M.in. są to informacje dotyczące przywileju jaki w XVI w. posiadało Krosno w zakresie oświetlenia miasta olejem skalnym. Wg przytaczanych aktów klasztornych Krosno czerpać miało ropę do oświetlenia ze źródeł w Węglówce.² Źródła ropy naftowej i gazu ziemnego w okolicach Krosna znane i opisywane były także w XVII i XVIII w.³ Informacje te dotyczą m.in. Iwonicza, Głowienki, Turaszówki, Potoku.

¹ Rozdział opracowano w oparciu o publikowane materiały ze szczególnym uwzględnieniem: J. J. Cząstka, *Dzieje przemysłu naftowego w krosnieńskim*, /w:/ Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu, T.II, Kraków 1973, Hasło: ropa naftowa /w:/ Nowa encyklopedia powszechna PWN, t. 5, Warszawa 1996, s. 567–568; strona internetowa <http://www.nafta-polska.pl/historia-naftownictwa/pierwsze-wzmianki/>; Bóbrka Naftowe Dziedzictwo, s. 14–15.

² Informacje takie podaje J. J. Cząstka, *Dzieje przemysłu naftowego...*, s. 5 odwołując się m.in. do następujących opracowań: m.in. C. Engle, H. von Höfer, *Das Erdöl, III B, Die Technologie des Erdöls und seiner Produkte*, Leipzig 1911 oraz T. Mikucki, *Nafta w Polsce do połowy XIX wieku*, „Przegląd Naftowy”, XIII. Lwów 1938, nr 17, s. 461–469.

³ Są to dzieła Alberta Tylkowskiego *Physica curiosa*, wydane w 1682 r. w Oliwie oraz Gabriela Rzączyńskiego, *Historia naturalis curiosa Regni Poloniae*, wydana w Sandomierzu w 1721 r.

Fot. 1 Tzw. Ogień Grecki, Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Ogie%C5%84_grecki

W dziełach tych autorzy opisują występowanie bitumintów, asfaltu i *petroleum* (określanego jako płynny bitumen) oraz ich wykorzystanie – m.in. przez miejscowych chłopów do smarowania osi u wozów. Szereg dzieł traktujących o poszukiwaniach, wykorzystywaniu i właściwościach ropy pochodzi z XVIII w. Warto tu wspomnieć choćby o dziełach Gabriela Rzączyńskiego, który wymienia konkretne miejscowości z terenu obecnego Podkarpacia w kontekście pozyskiwania ropy (np. Iwonicz, Ropienka, Węglówka i inne). W dziele Gabriela Rzączyńskiego pojawia się też interesująca wzmianka o podejmowanych już w XVIII w. próbach oczyszczania ropy naftowej, a także jej destylacji. Liczne źródła pozyskiwania oleju skalnego, sposób jego wykorzystania, a nawet określenie jego wartości handlowej opisany też został w dziele Stanisława Staszica *O ziemiordztwie Karpatów i innych gór i równin Polski*.

Interesujące są także informacje, że na Łemkowszczyźnie w 2 połowie XIX wieku miało też miejsce ekstenzywne wykorzystanie naturalnych wycieków ropy i wyrób z nich smarowidła do osi wozów, z którym tak zwani maziarze z Łosia przemierzali targi Galicji, sąsiednich prowincji Monarchii, Królestwa Polskiego i odległych ówczesnych guberni rosyjskich (m.in. tereny dzisiejszych państw: Słowacji, Węgier, Austrii, Litwy, Łotwy, Ukrainy, Rosji, Chorwacji).⁴

Dopiero jednak w połowie XIX w. zaistniały odpowiednie warunki organizacyjne, ekonomiczne, technologiczne itp.,

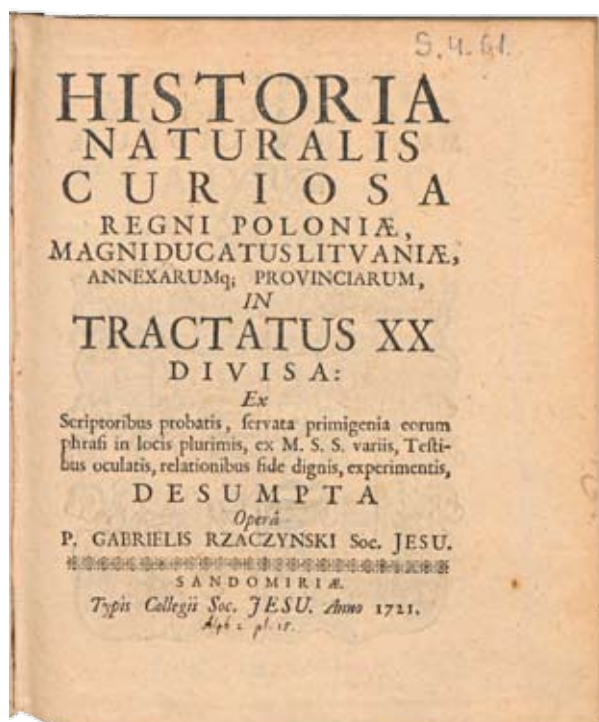
które pozwoliły na rozwój galicyjskiego kopalnictwa naftowego i przemysłowe wydobycie ropy naftowej. Połowę XIX w. przyjmuje się jako czas, gdy zarówno na terytorium Galicji i monarchii austro-węgierskiej, jak i w innych państwach Europy czy Ameryki Północnej kopalnictwo naftowe z form przedindustrialnych weszło w okres gospodarki przemysłowej. Druga połowa XIX i początek XX w. to czas niezwykłego rozwoju galicyjskiego przemysłu naftowego – techniki górniczej i wiertniczej oraz metod eksploatacji ropy naftowej, jak również przemysłu przetwórczego. Prace poszukiwawcze i wydobywcze prowadzone były w tym okresie na obszarze ówczesnej Galicji w *szerokim paśmie Karpat od Kosmacza na wschodzie do Nowego Sącza na zachodzie*.⁵

Za pioniera przemysłu naftowego uważany jest w Polsce Ignacy Łukasiewicz, który w 1852 r. przeprowadził destylację ropy naftowej uzyskując naftę, w 1853 r. wynalazł lampę naftową, w 1854 r. współtworzył w Bóbrce pierwszą na świecie kopalnię ropy naftowej i wybudował pierwszy szyb naftowy, a w 1856 r. założył w Ulaszowicach pierwszą destylarnię. Jednak na świecie najczęściej uznaje się za początek górnictwa naftowego wywiercenie w 1859 r. pierwszego szybu naftowego w USA w Titusville w Pensylwanii. W Bóbrce kopalnia utworzona została kilka lat wcześniej, ale metodę wiercenia świdrem zastosowano tu w 1861 r. i być może ma to wpływ na przyznawanie Titusville palmy pierwszeństwa.

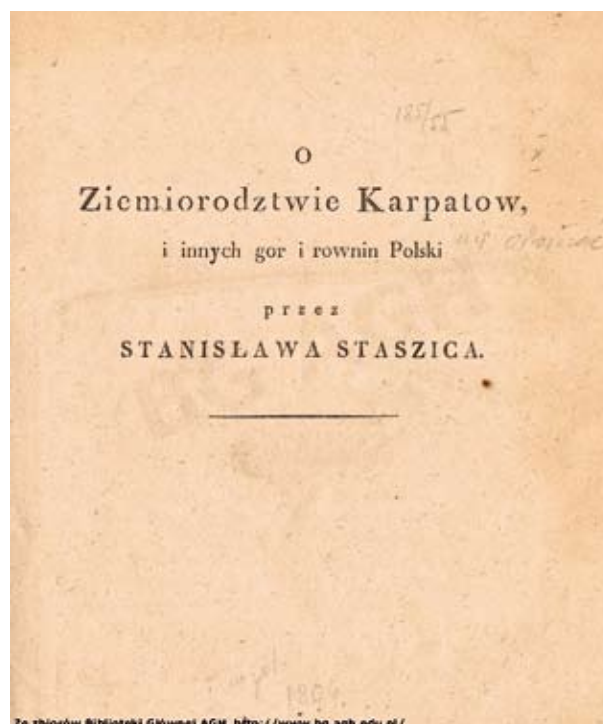
⁴ M. Brylak-Zaluska, *Maziarska wieś Łosie*, Wrocław-Kraków 1983.

⁵ T. Wais, *Likwidacja kopanek...*, s. 18.

Fot. 2 Dzieło Gabriela Rzączyńskiego *Historia naturalis curiosa Regni Poloniae*, Źródło: <http://www.starodruki.ihuw.pl/stWeb/single/73/>

Fot. 3 Dzieło Stanisława Staszica *O ziemiordztwie Karpatów i innych gór i równin Polski*, Źródło: <http://winntbg.bg.agh.edu.pl/skrypty3/0431/>

Fot. 4 Wydobywanie ropy z naturalnych wycieków, Źródło: <http://www.nafta-polska.pl/historia-naftownictwa/od-polski-si-%C4%99-zacz%C4%99%C5%82o/>

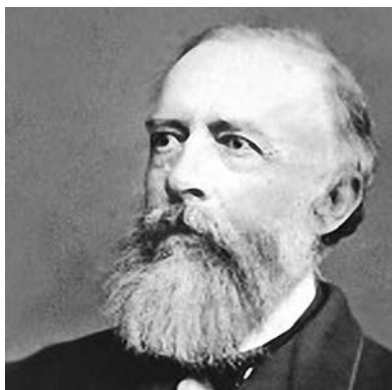
1.1.2 Zarys historii kopalni i skansenu

RYS HISTORYCZNY KOPALNI

Historia kopalni w Bóbrce wpisuje się w powstanie i rozwój w 2 połowie XIX w. galicyjskiego i światowego górnictwa naftowego. Wśród badaczy dziejów przemysłu naftowego uznawana jest za niekwestionowany najważniejszy ośrodek wydobywania ropy w Galicji. Początki kopalni ropy naftowej w Bóbrce sięgają połowy XIX w.,

W 1854 r. oprócz kopania rowu w miejscu obfitych wycieków oleju skalnego (jak nazywano w XIX w. ropę naftową) zwanym w Bóbrce „Wrzanką” (bądź „Wrzonką”), rozpoczęto też drążenie studni zwanych kopankami (lub szybami kopanymi). Pierwsza ocembrowana studnia „Wojciech” wykopana została w 1855 r.⁶ Przez pierwsze lata poszukiwań i wierceń kopalnia

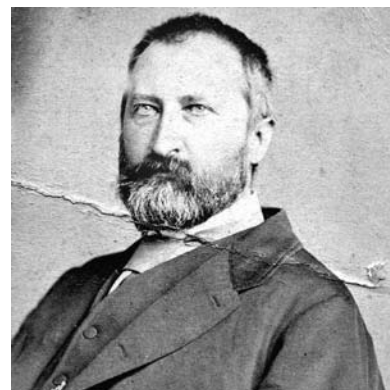
ZAŁOŻYCIELE KOPALNI ROPY NAFTOWEJ W BÓBRCE

Fot. 5 Tytus Trzeciecki
Źródło: <http://oc.mik.krakow.pl/pionierzy/trzecielski/>

Fot. 6 Ignacy Łukasiewicz
Źródło: <http://www.poland.us/strona,13,6767,0,ignacy-lukasiewicz.html>

Fot. 7 Karol Klobassa-Zrencki
Źródło: <http://oc.mik.krakow.pl/files/Klobassa.png>

kiedy to w bobrzeckim lesie rozpoczęto na skalę przemysłową prace poszukiwawcze. W miejscu poszukiwań od dawna występowały naturalne wycieki ropy, która wykorzystywana była przez okolicznych mieszkańców. Jednak pierwsze systematyczne prace górnicze rozpoczęły się w 1854 r. i data ta uznawana jest za początek kopalni i przemysłowej eksploatacji ropy naftowej w Bóbrce. Inicjatywa ta była wynikiem współdziałania Tytusa Trzecieckiego, ziemianina i inicjatora przedsięwzięcia, Ignacego Łukasiewicza – farmaceuty, wynalazcy lampy naftowej i późniejszego dyrektora kopalni oraz Karola Klobassy-Zrenckiego, właściciela Bóbrki. Podkreślić należy fakt, że powstanie kopalni nie byłoby możliwe bez zaangażowania Ignacego Łukasiewicza, magistra farmacji, późniejszego przemysłowca, który w wyniku długoletnich doświadczeń laboratoryjnych w aptece lwowskiej i gorlickiej, pierwszy na świecie wydestylował z ropy naftowej naftę stosowaną do lamp naftowych. Dzień 31 lipca 1853 r., kiedy lampą naftową oświetlono szpital we Lwowie przyjmuje się za symboliczny początek polskiego (a niekiedy i światowego) przemysłu naftowego.

W 1854 r. Łukasiewicz zaproszony został przez Tytusa Trzecieckiego do Bóbrki, gdzie występowały naturalne wycieki ropy naftowej. Za zgodą właściciela terenu Karola Klobassy rozpoczęto pierwsze prace górnicze.

w Bóbrce nie dawała większej ilości ropy, nie przynosiła też zysków. Zdecydowano się na rozszerzenie obszaru poszukiwań na „cały las”. Pomimo niepowodzeń w eksploatacji ropy w Bóbrce, Łukasiewicz z Trzecieckim zdecydowali się na założenie destylarni, którą zbudowano w 1856 r. Ułaszowicach (obecnie dzielnica Jasła), na terenie majątku Franciszka Trzecieckiego (brata Tytusa). Łukasiewicz zamieszkał wówczas w Jasle i tylko dorywczo nadzorował kopalnię w Bóbrce. Z materiałów źródłowych (w tym relacji samego Łukasiewicza) wiadomo, że był to trudny czas dla kopalni – nadal nie przynosiła zysków, dodatkowo, prawdopodobnie w 1860 r. spłonęła ułaszowicka destylarnia. Szereg trudności zawodowych i problemów rodzinnych spowodowało, że I. Łukasiewicz miał zamiar wycofać się z aktywności prowadzonych w Galicji (w tym prowadzenia kopalni w Bóbrce) i wyjechać do Królestwa. Decyzję zmienił pod wpływem Trzecieckiego i nowych okoliczności jakie zaistniały w kopalni w Bóbrce, gdzie w kopance „Wojciech” po przebicciu świdrem warstwy piaskowca pojawiła się większa ilość ropy. Bóbrka okazała się w końcu roponośnym terenem.

⁶ P. Franaszek, *Mysł techniczna...*, s. 53.

Fot. 8 Sgraffito przedstawiające Łukasiewicza, na budynku Towarzystwa Zaliczkowego w Krośnie, Źródło: http://www.zrecin.vgh.pl/print.php?type=N&item_id=924

Fot. 9 Sgraffita przedstawiające Trzecieckiego i Klobassę na budynku Towarzystwa Zaliczkowego w Krośnie, Źródło: <http://www.eioba.pl/a/1n4c/kopalnia-w-bobrze>.

W 1861 r. Trzeciecki, Łukasiewicz i Klobassa oficjalnie zawarli spółkę naftową. Umowa nie została spisana ani formalnie uprawomocniona, wiadomo jednak, że zawarta została na 10 lat, w ten sposób, że Klobassa dał naftę, Trzeciecki kapitał, a Łukasiewicz pracę.⁷

Od tego czasu kopalnia rozwijała się i unowocześniała bardzo szybko i intensywnie. Duży wpływ na rentowność

i dalszy rozwój kopalni miała studnia „Małgorzata”, wykopana w 1862 r.⁸ Z zysków korzystali właściciele⁹, ale też nie zaprzestawali inwestować w kopalnię.

Na 2 połowę XIX w. przypada bardzo szybki rozwój kopalni – ciągłe unowocześnianie metod wydobycia, powstanie nowych, coraz liczniejszych sztybów naftowych sprawiły, że wzrosła znacząco ilość

⁷ W. Anczyc, *Ignacy Łukasiewicz*, „Kłosa” 1882, nr 875.

⁸ P. Franaszek, *Myśl techniczna...*, s. 53.

⁹ Wg S. Bartosiewicza w 1861 r. zysk spółki do 1871 r. (rok jej rozwiązania) wyniósł 1,5 mln guldenów.

Fot. 10 Kopalnia ropy naftowej w Bóbrce, /w./ Władysław Bełza, Iwonicz i jego okolice, 1885 r.

eksploatowanego surowca, przynosząc kolejnym właścicielom spółki duże zyski. Teren kopalni ulegał w tym czasie szybkim przemianom – obok nowych miejsc wydobycia pojawiała się nowa zabudowa niezbędna do obsługi kopalni i coraz prężniej działającego przedsiębiorstwa oraz najnowocześniejsze urządzenia wiertnicze.

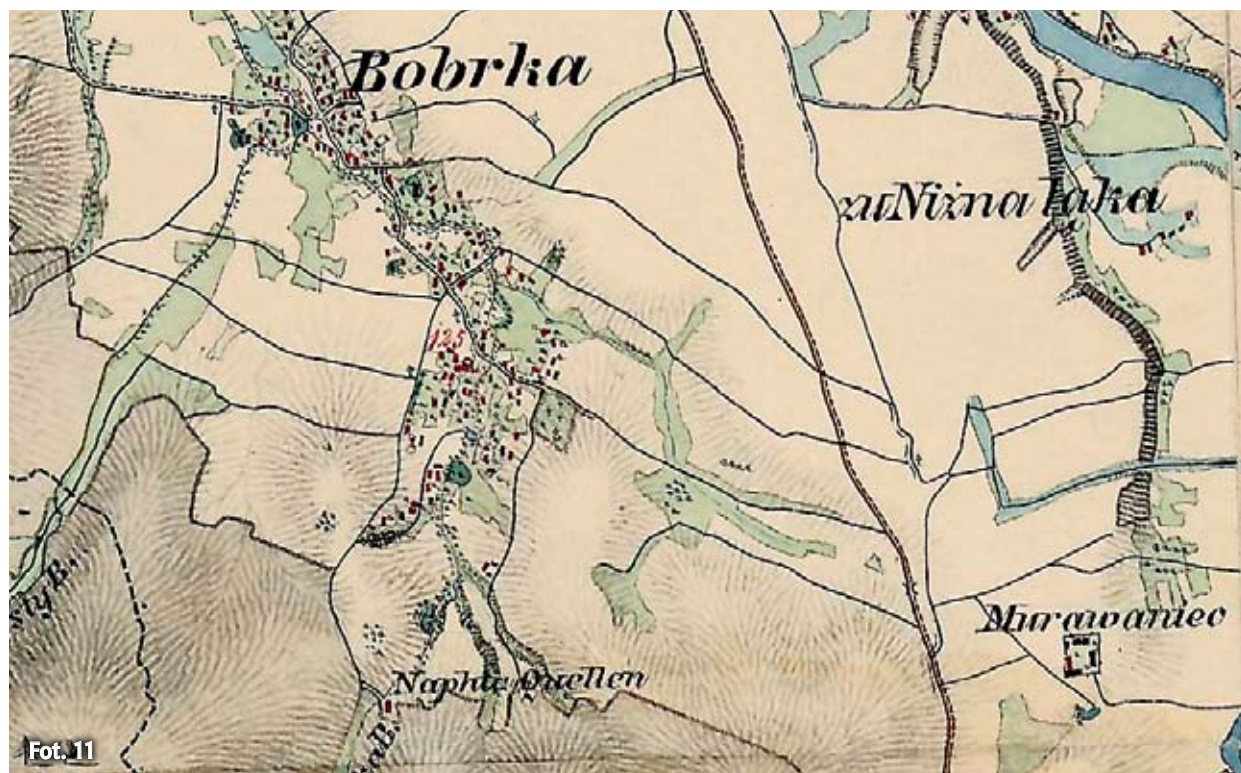
I. Łukasiewicz rozumiejąc duże znaczenie postępu technicznego podejmował się jako dyrektor kopalni szeregu działań, które zaowocowały wyjątkowym – na owe czasy w Galicji – unowocześnieniem kopalni. Łukasiewicz zatrudniał ludzi – doradców, specjalistów, badaczy – których wiedza i umiejętności przyczyniły się do wyjątkowego rozwoju przedsiębiorstwa. Wśród pracujących w kopalni w Bóbrce były osoby nierozdzielnie związane są z historią przemysłu naftowego i przeobrażeniami technicznymi w górnictwie naftowym. Należą do nich m.in.: Henryk Walter, Albert Fauck, William Schütte, Juliusz Noth, Adolf Jabłoński, i wielu innych.

Prawdopodobnie w 1868 r. I. Łukasiewicz, kilka lat przed wygaśnięciem umowy z Trzeciekim i Klobassą wycofał się ze spółki, pozostał jednak dyrektorem kopalni. W 1870 r. ze spółki zrezygnował też Trzecieki, a do pracy w Bóbrce zaangażowany został Adolf Jabłoński, farmaceuta, który wraz z Wiktorem Klobassą (synem Karola) wyjechał na koszt kopalni do Stanów Zjednoczonych,

gdzie studiował oraz poznawał funkcjonowanie amerykańskiego przemysłu naftowego. Po jego powrocie w 1873 r. objął techniczne kierownictwo kopalni w Bóbrce, a Łukasiewicz nadal piastował stanowisko naczelnego dyrektora. W tym czasie Jabłoński w zasadzie zarządzał kopalnią, gdyż Łukasiewicz skoncentrował się na swojej rafinerii w Chorkówce, a jego ówczesna funkcja dyrektora Bóbrki była raczej formalna. Po śmierci Łukasiewicza w 1882 r. dyrektorem kopalni został Jabłoński. Funkcję tę sprawował do 1887 r. A. Jabłoński zapisał się w historii kopalni jako następny innowator narzędzi i urządzeń. Ze Stanów Zjednoczonych przywiózł nowoczesne narzędzia wiertnicze (świdry, hermetyczne rury okładzinowe), udoskonalił zamykanie wód, stosując skonstruowany wg własnego projektu tzw. dzwon Jabłońskiego. Oceniany jest jako jeden z najlepszych praktyków i teoretyków przemysłu naftowego w Galicji.¹⁰ O ówczesnej skali i szybkim rozwoju kopalni świadczy m.in. zachowany „Plan kopalni Bóbrka” wykonany w 1879 r. właśnie

¹⁰ A. Jabłoński jest też autorem książki *Kopalnictwo nafty*, w której scharakteryzował metody górnicze od kopania studni, poprzez wszystkie znane wówczas systemy wiercenia, metody wydobywania ropy oraz opisy konstrukcji urządzeń i narzędzi wiertniczych.

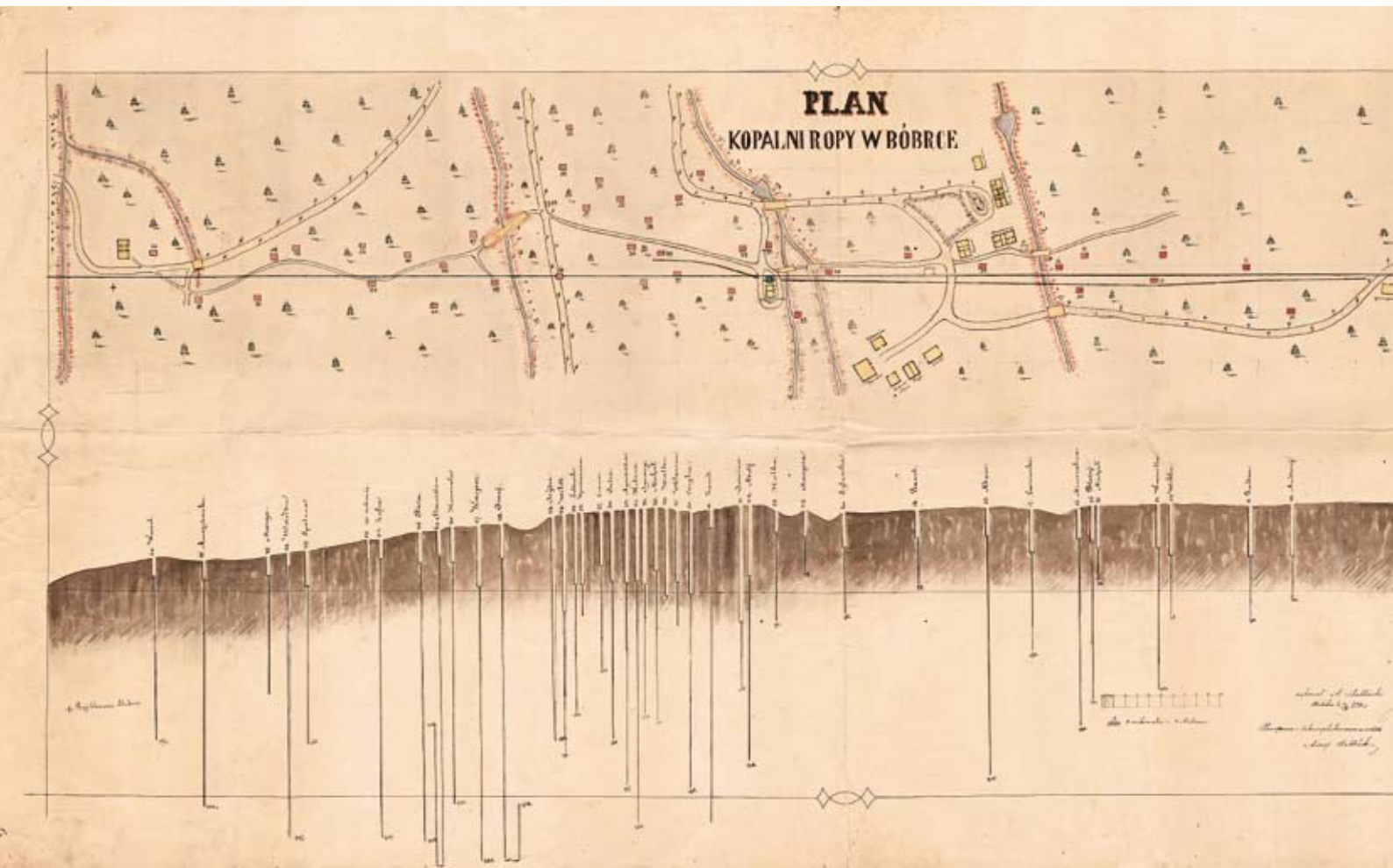
Fot. 11 Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Historical Maps of the Habsburg Empire, The Second Military Survey (1806- 1869),
 Źródło: <http://mapire.eu/en/map/secondsurvey/?bbox=2411351.7717515696%2C6379838.086218091%2C2420524.215145791%2C6384104.227859257>

Fot. 12 Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Historical Maps of the Habsburg Empire, The Second Military Survey (1806- 1869),
 Źródło: <http://mapire.eu/en/map/secondsurvey/?bbox=2411351.7717515696%2C6379838.086218091%2C2420524.215145791%2C6384104.227859257>

Fot. 13 Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Historical Maps of the Habsburg Empire, The Third Military Survey (1869-1887),
 Źródło: http://mapire.eu/en/map/hkf_75e/?bbox=2411351.7717515696%2C6379838.086218091%2C2420524.215145791%2C6384104.227859257

Fot. 14 Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Historical Maps of the Habsburg Empire, The Third Military Survey (1869-1887),
 Źródło: http://mapire.eu/en/map/hkf_75e/?bbox=2411351.7717515696%2C6379838.086218091%2C2420524.215145791%2C6384104.227859257

Fot. 15 Adolf Jabłoński, „Plan kopalni Bóbrka”, 1879, w zbiorach Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego w Bóbrce

przez Adolfa Jabłońskiego. Plan przedstawia ówczesne zainwestowanie kopalni oraz przekroje poprzeczne 50 kopanek.

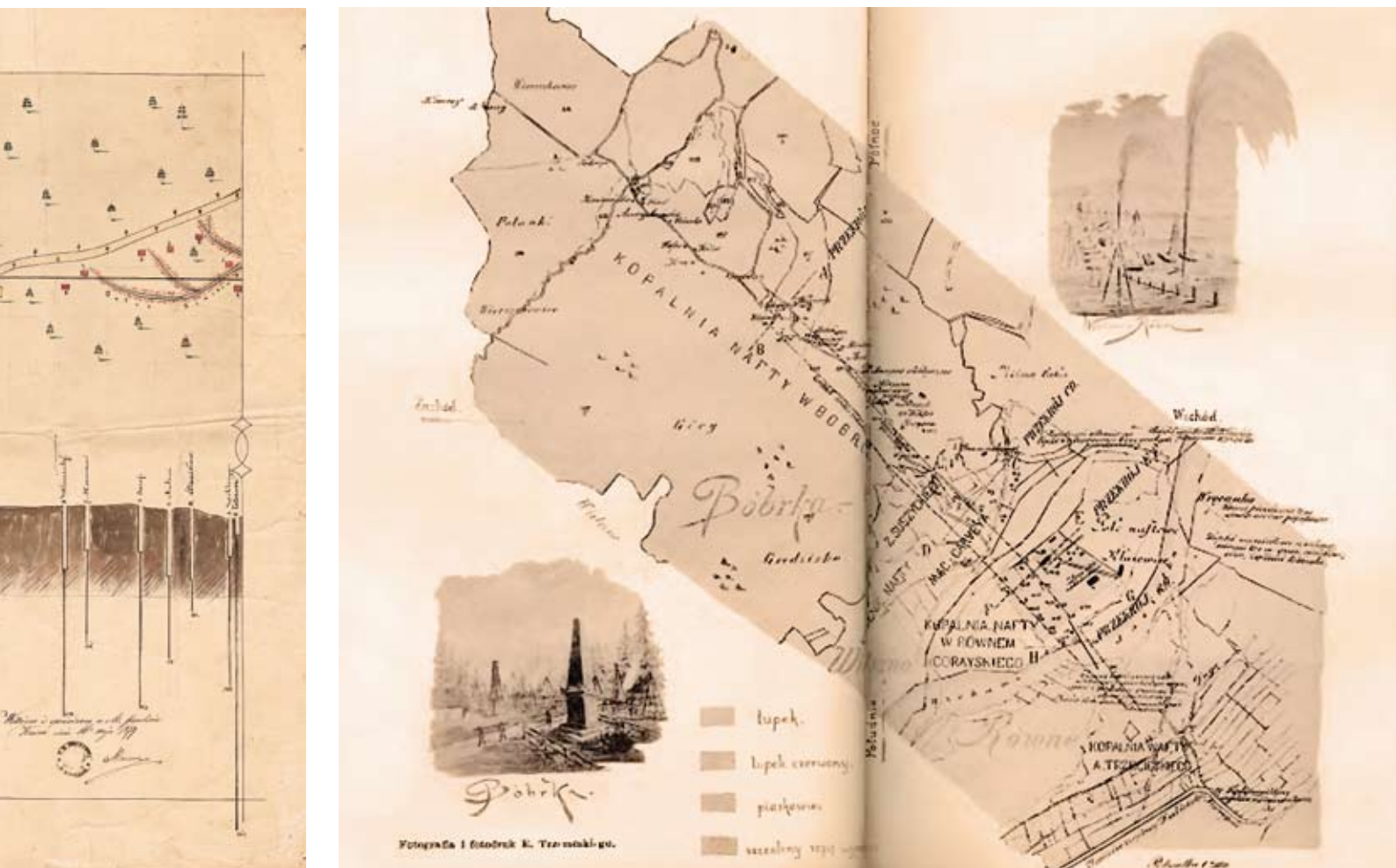
Poza kopankami na planie znajdują się także budynki pełniące różne funkcje, z których część zachowała się do dnia dzisiejszego. Są to (w kolejności chronologicznej): kuźnia kopalniana z roku powstania kopalni w 1854 r., budynek administracyjny – tzw. Dom Ignacego Łukasiewicza z 1864 r. warsztat mechaniczny z 1864 r., kotłownia wyposażona w kocioł parowy z 1867 r., obelisk upamiętniający założenie kopalni ufundowany przez I. Łukasiewicza w 1872 r. W 1883 r. ilość tzw. szybów produkcyjnych wzrosła do 61.11

W 1886 r., po śmierci Karola Klobassy kopalnia została własnością jego synów Wiktora i Stanisława oraz Heleny – wdowy po Klobassie. Niemal w tym samym czasie, po śmierci Adolfa Jabłońskiego, w 1887 r.

zarząd i kierownictwo objął Zenon Suszycki. To kolejny dyrektor, który przyczynił się do dalszego rozwoju i unowocześniania kopalni. To on wprowadził w Bóbrce kanadyjską metodę wiercenia, co wpłynęło na wielokrotne zwiększenie dochodu przedsiębiorstwa. Ponadto *Jako jeden z pierwszych wdraża metodę zamykania wód w głębinnych rurami hermetycznymi. Buduje pierwszy rurociąg do stacji kolejowej w Krośnie, którym tłoczona jest ropa z kopalni Bóbrka, Wietrzno i Równie.*¹²

¹¹ P. Franaszek, *Myśl techniczna...*, s. 53.

¹² *Bóbrka Naftowe Dziedzictwo*, pod red. J. Sozańskiego, oprac. Zespół autorów J. Sozański, S. Kondera, J. Sożyński, R. Wolwicz, J. Zuzak, Krosno 1996, s. 42 Zenon Suszycki, inżynier górnictwa wykształcony w Wyższej Szkole Górniczej w Paryżu, powstaniec styczniowy, poza kierowaniem kopalnią Bóbrka w latach 1887–1893, zorganizował na terenie kopalni w Ropiance koło Dukli zawodową szkołę wiertniczą pod nazwą Praktyczna Szkoła Wiercenia Kanadyjskiego.

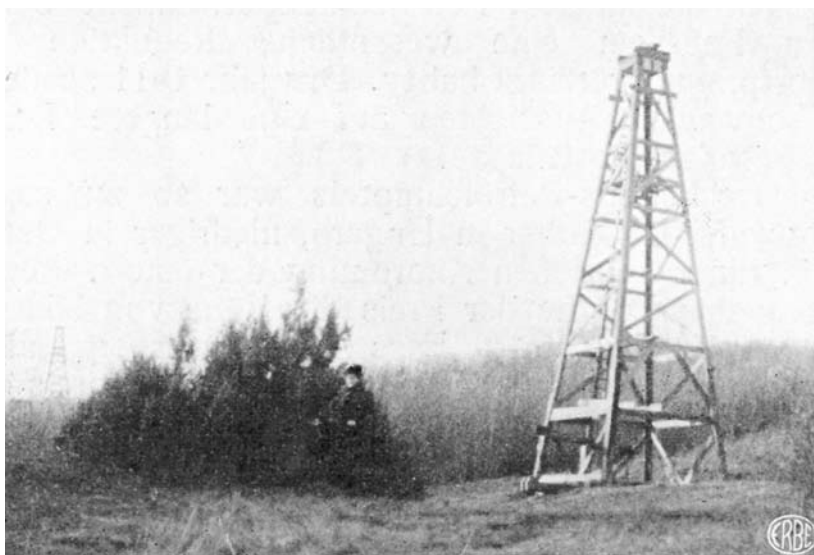
Fot. 16 Kopalnia ropy naftowej w Bóbrce, Klaudiusz Angerman, Naftowy pas Bobrzecki, /w:/ „Kosmos”, 1895 r.

W 1893 r., gdy właściciele oddali swoje udziały w kopalni w zarząd przedsiębiorcy naftowemu przybytemu z Kanady – Wiliamowi Henry’emu Mac Garvey’owi ze stanowiska ustąpił Zenon Suszycki. Dwa lata później kopalnia stała się własnością *Galicyskiego Karpackiego Naftowego Towarzystwa Akcyjnego*, którego Mac Garvey był głównym akcjonariuszem. William Mac Garvey to postać wyjątkowa – pionier i przemysłowiec naftowy, który przybył do Europy z Kanady i jako pierwszy w Europie w 1881 r. rozpoczął pod Hannoverem wiercenia naftowe systemem kanadyjskim, który to system wiąże się z jego nazwiskiem. W 1884 r. rozpoczął na dużą skalę wiercenia w Galicji (początkowo w obecnym powiecie leskim i sanockim, następnie w zagłębiu gorlicko-jasielskim, krośnieńskim i borysławskim), co zrewolucjonizowało dotychczas stosowane sposoby odwiertów. System kanadyjski, ulepszany następnie przez samego Mac Garvey’a, jak i Polaków doskonale nadawał się do trudnych warunków geologicznych Podkarpacia i w dużej mierze to dzięki tej nowatorskiej metodzie, pozwalającej na głębsze wiercenia, odkryto nowe pokłady ropy, a Galicja znalazła się po latach na trzecim miejscu

Fot. 17 William Henry Mac Garvey, Źródło: <http://i.racjonalista.pl/img/strony/williammacgarvey.jpg>

w światowej produkcji ropy naftowej (po Stanach Zjednoczonych i Rosji). W. Mac Garvey, podobnie jak I. Łukasiewicz, popierał rozwój cywilizacyjny Galicji oraz był autorem wielu innowacyjnych metod i wynalazków w przemyśle naftowym.¹³ Jako ciekawostkę można

¹³ ... w r. 1885 zainstalował w Krygu pierwsze rygi pompowe, w r. 1887 w Gliniku pierwsze żelazne zbiorniki na ropę (...), w 1899 opatentował swego pomysłu świder ekscentryczny, znakomity wynalazek eliminujący z wierceń uciążliwe rozszerzaczce. W r. 1902 odwiercił w Borystawiu pierwszy szyb ponad 1 000 m głębokości, w r. 1905 próbował w tym zagłębiu linowych wierceń pensylwańskich rygiem własnej konstrukcji, a w 1914 rotacyjnych. W r. 1909 stoczył z rządem austriackim zaciętą i zwycięską walkę o budowę wielkich zbiorników ropnych w Borystawiu i wielkiej rafinerii w Drohobyczu, grożąc umową z angielskim Vacuum Oil Company; rząd bowiem w interesie wiedeńskich producentów nie chciał pozwolić na tę budowę, uniezależniającą całkowicie przemysł naftowy galicyjski od rafinerów austriackich. S. M. Brzozowski, Garvey William Henry, biogram

opodać, że z jego inicjatywy w 1889 r. w Równem (nieopodal Bóbrki) zastosowano pierwsze elektryczne oświetlenie kopalni.

Po I wojnie światowej kopalnia Bóbrka wchodziła w skład koncernu naftowego „Małopolska” – Grupa Francuskich Towarzystw Przemysłowych i Handlowych w Polsce. Podczas II wojny światowej, w latach 1939–1944 została przejęta przez Niemców i należała do niemieckich towarzystw naftowych.

Po II wojnie światowej została upaństwowiona. W latach 50. XX w., po odkryciu nowych złóż ropy naftowej, kopalnia znów rozwijała się bardzo pomyślnie. Obecnie kopalnia jest własnością spółki Skarbu Państwa PGNiG S.A. i podlega nadzorowi urzędu górniczego.

/w:/ Polski Słownik Biograficzny, T. XVIII, za: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/garvey-william-henry-mac-garvey>.

Fot. 18 Kopalnia ropy naftowej w Bóbrce, Autor: R. Klein, /w:/ „Ropa”, nr 16, T. IV, 30 sierpnia 1912 r.

Fot. 19 Kopalnia ropy naftowej w Bóbrce, Autor: R. Klein, /w:/ „Ropa”, nr 16, T. IV, 30 sierpnia 1912 r.

Fot. 20 Kopalnia ropy naftowej w Bóbrce, ok. 1930, Archiwum Fundacji Bóbrka

Kopalnia nieprzerwanie od ponad 160 lat nadal funkcjonuje, a ropa naftowa eksploatowana jest nawet w najstarszych kopanych za czasów Łukasiewicza szybach, co jest ewenementem na skalę światową.

Na marginesie tej krótkiej historii, warto też wspomnieć o ciekawym epizodzie w pierwszym okresie funkcjonowania kopalni w Bóbrce, związanym z odkryciem wód mineralnych oraz założeniem zakładu wodoleczniczego¹⁴. W 1868 r. natrafiono w Bóbrce na złoża wód mineralnych. Woda mineralna odkryta została w dwóch studniach kopalnianych „Karol” i „Idzi”. Z inicjatywy właściciela Bóbrki, Karola Klobassa próbki wody zostały przebadane przez ówczesnych naukowców, którzy wysoko ocenili jej walory i właściwości lecznicze. Woda bobrzecka posiadała

zbliżony skład do wody mineralnej z pobliskiego uzdrowiska w Iwoniczu Zdroju. Karol Klobassa wybudował nieopodal kopalni (dokładna lokalizacja obecnie nieistniejących budynków nie jest znana) zakład wodoleczniczy¹⁵. W jego skład ok. 1870 r. wchodziło kilka budynków noclegowych, w tym, tzw. łaźienki. Do Bóbrki przybywali coraz liczniejsi kuracjusze, jednak plany dalszej rozbudowy uzdrowiska zostały przerwane, gdy okazało się, że wydajność źródeł jest niewielka¹⁶.

¹⁴ Więcej na ten temat w artykule B. Olejarz, *Wody mineralne z Bóbrki. Zapomniana historia zakładu wodoleczniczego*, „Wiek Nafty” Nr 3, R. XXIII, wrzesień 2014, s. 13–17.

¹⁵ Dotychczas nie odnaleziono żadnych materiałów ikonograficznych ani map czy planów zakładu wodoleczniczego w Bóbrce.

¹⁶ Jak pisze B. Olejarz, op. cit., Klobassa za namową Józefa Dietla przeprowadził kilkumiesięczne pompowanie wody, w celu zbadania zasobności źródła i sprawdzenia, czy intensywne eksploatacja nie zmieni jej specyfiki. W wyniku tych działań źródło wypełniło się ropą naftową.

TECHNOLOGICZNY ROZWÓJ KOPALNI W XIX WIEKU

W poniższym zarysie tej tematyki pominięto problematykę związaną z przeróbką ropy i dystrybucją produktów naftowych.

Na dynamiczny rozwój i wzrost znaczenia bobrzeckiej kopalni w XIX w., wpływ miało wiele różnorodnych czynników. Obok sprawnego zarządzania, ogromne znaczenie miało niezwykle szybkie wprowadzanie nowych, innowacyjnych metod wiertniczych. Postęp w technice wiertniczej miał decydujące znaczenie dla dalszego rozwoju kopalni.

W pierwszych latach istnienia kopalni kopanie szybów (zwanych kopankami) odbywało się ręcznie, w związku z czym ich głębokość była niewielka – wynosiła do kilkudziesięciu metrów. Stosowano też dość prymitywne narzędzia i metody pracy (np. ręczne wentylatory do doprowadzenia powietrza, proch strzelniczy i dynamit do rozsadzania skał). Początkowo brak też było na miejscu wykwalifikowanych pracowników; sprowadzeni więc zostali górnicy węgierscy i niemieccy.¹⁷

Sytuacja ta w latach 60. XIX w. uległa zmianie – Bóbrka już wtedy uchodziła za wzorowo funkcjonujące przedsiębiorstwo, wykorzystujące najnowocześniejsze urządzenia techniczne. Bardzo szybko, obok pierwotnie stosowanego kopania studni, do drążenia szybów zaczęto używać ręczne wiercenie udarowe zwane wolnospadowym systemem wiertniczym. Metoda ta umożliwiała osiąganie większych głębokości otworów wiertniczych. Stosowano ją nie tylko do nowo kopanych szybów, ale też pogłębianiu szybów już istniejących, dzięki czemu uzyskano znaczny wzrost wydobywania i większe zyski. W Bóbrce stosowano ten system od 1862 r.¹⁸ Metodę tę, uznawaną za początek galicyjskiego wiertnictwa naftowego, wprowadzili niezależnie od siebie Robert Doms w Borysławiu i Henryk Walter (inżynier górniczy i geolog) w Bóbrce. Wprawdzie najczęściej w literaturze podawana jest data 1861 r. odnośnie wierceń w Borysławiu i rok późniejsza w Bóbrce, *to jednak prace H. Waltera wykonane wolnospadowym systemem z użyciem nożyc Fabiana miały o wiele większe znaczenie praktyczne i ta metoda została przyjęta i rozpowszechniła się w Galicji*.¹⁹ Jeden z pierwszych wywierconych w Bóbrce szybów nazwano „Walter” na cześć wynalazku H. Waltera. Ponadto H. Walter wprowadzał w kopalni kolejne modernizacje – ulepszył wentylatory dla

górników pracujących w studniach, w 1866 r. sprowadził udoskonalone nożyce Fabiana do ręcznego wiercenia udarowego.²⁰ Metoda wiercenia ręcznego nie była jednak satysfakcjonująca, zwłaszcza przy pracy w pokładach o dużej twardości. Wydajność i tempo prac były niskie, a warunki pracy robotników ciężkie. Dlatego kolejnym, niezwykle ważnym krokiem w zakresie modernizacji kopalni było wykorzystanie maszyny parowej do wiercenia i pompowania ropy. W Bóbrce urządzenie to wprowadzono zapewne już w drugiej połowie lat 60. XIX w. a w 1873 r. jej działanie zostało szczegółowo opisane.²¹ *Prawdopodobnie niezależnie od siebie czynili to A. Fauck wierząc w Klęczanach i Wiliam Schütte w Mencie i Bóbrce, gdzie współpracował w tym czasie z Łukasiewiczem*.²² Jako maszyny parowej początkowo używano głównie lokomobili. Technika wiercenia udarowego była w Bóbrce udoskonalana, m.in. przez wprowadzenie tzw. przewodu żerdziowego. Trwały też próby związane z ważnym elementem wydobywania – zamykaniem wód wgłębnych. Dopiero w 1874 r. wykonano w Bóbrce pierwsze zamknięcie wód wgłębnych przy użyciu rur okładzinowych sprowadzonych ze Stanów Zjednoczonych.

Wspomniany Albert Fauck, znany niemiecki wiertnik, został w 1870 r. zaproszony do Bóbrki przez Łukasiewicza. A. Fauck po pobycie w Stanach Zjednoczonych, przybył do Galicji i w kopalni w Klęczanach wykonał po raz pierwszy odwiert przy zastosowaniu wiercenia metodą udarową na przewodzie linowym (tzw. metoda pensylwańska). W latach 1870–1872 metodę tę próbował także wprowadzić w Bóbrce i Ropiance. Jednak nie przyniosła ona oczekiwanych rezultatów ze względu na specyficzne warunki geologiczne Karpat, wobec czego zaniechano jej stosowania i nadal wykorzystywano metodę udarową z nożycami wolnospadowymi, z napędem maszyną parową²³.

Kolejną metodą wiertniczą, która w szybkim czasie przeobraziła galicyjskie górnictwo naftowe, umożliwiła wiercenie na znacznie większych głębokościach,

¹⁷ J. J. Cząstka, *Dzieje przemysłu naftowego...*, s. 10–11.

¹⁸ J. J. Cząstka, A. Giermański, K. Mischke, *Wiertnictwo naftowe, /w:/ Historia polskiego przemysłu naftowego*, t. 1, Brzozów–Kraków 1994, s. 214–215.

¹⁹ P. Franaszek, *Myśl techniczna...*, s. 63.

²⁰ Informacje za W. Bonusiak, *Szejk z Galicji. Ignacy Łukasiewicz 1822–1882*, Rzeszów 2007, s. 95.

²¹ Lata 60. XIX w. jako wprowadzenie do kopalni w Bóbrce maszyny parowej podaje P. Franaszek, op. cit., s. 72, natomiast W. Bonusiak, *Szejk z Galicji...* s. 93, informuje, że stosowanie maszyny parowej w kopalni w Bóbrce w 1873 r. opisane zostało po raz pierwszy w pracy Edwarda Windakiewicza: *Olej i wosk ziemny w Galicji*, Lwów 1875, który na polecenie austriackiego Ministerstwa Rolnictwa przedstawił rozwój przemysłu naftowego w Galicji.

²² P. Franaszek, *Myśl techniczna...*, s. 72.

²³ J. J. Cząstka, *Dzieje przemysłu naftowego...*, s.13.

wpłynęła na powstawanie nowych kopalni oraz znacząco zwiększyła zyski kopalń był tzw. system kanadyjski²⁴. Metoda ta została po raz pierwszy zastosowana w Galicji na początku lat 80. XX w. za sprawą spółki wiertniczej Bergheim i Mac Garvey. Wieże wiertnicze używane w systemie kanadyjskim o charakterystycznej formie i konstrukcji na długi okres wpisały się w krajo-braz kulturowy galicyjskich terenów naftowych. Bóbrka nie była pierwszą wśród galicyjskich kopalń, w której wprowadzono tę metodę, ale dokonano się to na pewno już w latach 80. XIX w.

Wg informacji przytaczanych przez W. Bonusiaka, na podstawie danych z 1897 r. w *Bóbrce miano wydobyć w latach 1861–1868 około 200 tysięcy cetnarów ropy. Jeśli przyjmujemy te liczby za prawdziwe, podobnie jak podaną także w „Nafcie” wysokość produkcji w Galicji w latach 1862–1868, wynoszącą (...) około 810 cetnarów to okazuje się, że Bóbrka dawała wówczas prawie 1/4 ówczesnej produkcji ropy w Galicji.*²⁵ Na tle innych galicyjskich kopalń Bóbrka prezentowała się także wyjątkowo dobrze pod względem poziomu technicznego. Świadczą o tym różnego rodzaju przekazy z epoki. Taka ocena pojawia się np. w opracowaniu Władysława Szajnochy z 1881 r., który charakteryzując wyposażenie kopalń w urządzenia techniczne określa ich stan, jakością i poziom jako „opłakany”, wskazując jedynie Bóbrkę jako chlubny wyjątek.²⁶ W opracowanym w tym samym roku na polecenie Wydziału Krajowego przeglądzie stanu kopalń w Galicji potwierdzono wysoki poziom kopalni w Bóbrce²⁷.

Na zakończenie podkreślić należy, że rozwój przemysłu naftowego w zaborze austriackim był, zwłaszcza w początkowym okresie, wynikiem polskiej aktywności naukowej i gospodarczej, wynikającej z pozytywistycznej formacji intelektualnej i poszukiwania sposobów podniesienia ekonomicznego dawnych ziem polskich.

POWSTANIE I ROZWÓJ MUZEUM-SKANSENU²⁸

Początki powstania muzeum sięgają lat 50. XX w., kiedy to z inicjatywy Zespołu Historii Polskiej Techniki przy Polskiej Akademii Nauk, Zarząd Główny Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Przemysłu Naftowego rozpoczął akcję rozpoznania, rejestrowania i gromadzenia historycznych obiektów, narzędzi i urządzeń związanych z przemysłem naftowym.

Fot. 21 Kopalnia w Bóbrce w latach 50. XX w., Źródło: <http://www.eioba.pl/a/1n4c/kopalnia-w-bobrcie>

Co istotne, działania te dotyczyły wszystkich branż przemysłu naftowego – zakładów wierceń i kopalnictwa naftowego, zakładów rafineryjnych oraz zakładów dystrybucji produktów naftowych.²⁹ W 1961 r. powołany został Komitet Opiekuńczy dla budowy Muzeum-Skansenu Przemysłu Naftowego w Bóbrce im. Ignacego Łukasiewicza, a nadzór nad kwestiami finansowymi, prawnymi i merytorycznymi w zakresie organizacji i budowy muzeum przejął Zarząd Główny Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Przemysłu Naftowego. Na terenie czynnej kopalni Bóbrka wydzielono obszar pod funkcjonowanie Muzeum, wykonano prace remontowo-konserwatorskie wybranych zabytkowych obiektów i urządzeń zlokalizowanych na terenie kopalni (m.in. warsztat mechaniczny i kuźnia z okresu Łukasiewicza, kopanka „Franek”) oraz rozpoczęto gromadzenie na wydzielonym terenie urządzeń, narzędzi i eksponatów pochodzących z innych kopalni i jednostek przemysłu naftowego. Równocześnie zapoczątkowano kolekcjonowanie zbiorów historycznych: różnego rodzaju dokumentów historycznych,

²⁴ Historia wprowadzenia systemu kanadyjskiego w Galicji oraz charakterystyka urządzenia i metody działania – por. P. Franaszek, *Myśl techniczna...*, s. 84–100.

²⁵ W. Bonusiak, *Szejk z Galicji*, s. 119–120.

²⁶ W. Szajnocha, *Górnictwo naftowe w Galicji wobec ustawodawstwa górniczego*, Kraków 1881, s. 45 i 61.

²⁷ W. Znamirowski, *Przegląd stanu kopalń nafty i wosku ziemnego w Galicji w drugim półroczu 1881, Tarnów 1882* za W. Bonusiak, *Szejk z Galicji*, s. 100.

²⁸ Zarys powstania i historii Muzeum opracowano przede wszystkim w oparciu o szczegółowe informacje zawarte w publikacji *Bóbrka Naftowe Dziedzictwo*.

²⁹ *Bóbrka Naftowe Dziedzictwo*, s. 46.

Fot. 22 Pawilon wystawowy w Muzeum w Bóbrce, fot. A. Fortuna-Marek, VII 2016 r.

ikonograficznych, fotograficznych, książek i czasopism oraz pamiątek historycznych. Tak więc rok 1961 przyjmuje się za rok powstania muzeum. W pierwszych latach budowy i organizowania muzeum finansowane było głównie z funduszy zakładowych przedsiębiorstw kopalnictwa naftowego. Problemy finansowe i organizacyjne spowodowały, że w 1965 r. Zarząd Główny SITPN powołał Sekcję Budowy Skansenu-Muzeum w Bóbrce jako organ SITPN. Nie rozwiązało to jednak problemów finansowych i dopiero w 1972 r., w związku z uroczystymi obchodami 150-rocznicy urodzin I. Łukasiewicza i ogłoszonym *Rokiem Ignacego Łukasiewicza*, po wykonaniu szeregu ważnych prac przy budowie skansenu, muzeum zostało otwarte dla zwiedzających. W tym czasie: *...wzniesiono, zrekonstruowano lub wyremontowano szereg budowli, budynków, urządzeń i narzędzi mających unikalny charakter w rozwoju techniki naftowej. Wykonano w szczególności: pierwowzór urządzenia do ręcznego wiercenia z 1862 r. oraz pierwowzór urządzenia do wiercenia udarowego systemem pensylwańsko-kanadyjskim, napędzanym maszyną parową tzw. lokomobilą. Wzniesiono urządzenia do wiercenia obrotowego średnich i dużych głębokości, urządzenie do wiercenia udarowego typu Bitków do głębokich wierceń oraz urządzenie przewoźne do wiercenia udarowego do średnich głębokości. Zgromadzono dużą liczbę urządzeń do obróbki i eksploatacji otworów ropnych i gazowych, m.in. windy obróbcze, kiwony pompowe, głowice eksploatacyjne, urządzenia do separacji i oczyszczania ropy i gazu. Wyremontowano zabytkowe kieraty pompowe, tłocznie ropy, kotłownię, drogi główne i ścieżki.*³⁰ W 1974 r. w „Bipronaft” Kraków opracowany został *Generalny plan zagospodarowania Muzeum Przemysłu Naftowego*, w ramach którego m.in. wyznaczono granice Muzeum, obszar podzielono na sektory ekspozycji bieżącej i perspektywicznej poszczególnych branż oraz zaplanowano elementy

ekspozycji w zaplanowanych sektorach. Zarząd SITPN stał się właścicielem terenu skansenu obejmującego ok. 19 ha. W tym czasie wykonano też istotne dla rozwoju muzeum oraz dla ochrony zabytkowych obiektów prace, jak: remont drewnianego budynku administracyjnego dawnej kopalni – tzw. Domu Łukasiewicza wraz z adaptacją na cele wystawiennicze, budowę repliki wiertnicy polsko-kanadyjskiej z wnętrzem przystosowanym do celów gastronomicznych, konserwację ufundowanego przez I. Łukasiewicza obelisku, przebudowę budynku tzw. „Naftusi”. W sektorze górnictwa naftowego wyeksponowano szereg kolejnych urządzeń i narzędzi wiertniczych i eksploatacyjnych. Ważną inicjatywą były też działania zmierzające do odtworzenia naturalnego środowiska dawnej kopalni – drzewostanu, roślinności i ptactwa. Początkiem lat 80. XX w. obok prowadzonych prac remontowo-konserwatorskich wymienić należy przygotowanie ekspozycji wewnątrz zabytkowych budynków warsztatu i kuźni (w sektorze górnictwa naftowego) oraz otwarcie sektora rafinerii i sektora dystrybucji produktów naftowych.

W 2000 r. oddano do użytku pawilon wystawowy.

W 2004 roku powołano do życia Fundację Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza w Bóbrce, której podstawowym celem jest prowadzenie Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza. W okresie ostatnich kilkunastu lat Muzeum zarządzane przez Fundację prężnie się rozwija, a jego działalność skupia się zarówno na bieżącym utrzymaniu zabytkowych obiektów i urządzeń w dobrym stanie technicznym wraz z prowadzeniem niezbędnych prac remontowo-konserwatorskich, poszerzaniu ekspozycji skansenowskiej, modernizowaniu ekspozycji wewnątrz z wykorzystaniem technik multimedialnych, jak i na aktywnościach w zakresie promocji i popularyzacji muzeum oraz wiedzy z dziedziny historii przemysłu naftowego i gazowniczego czy zabezpieczaniu historycznych obiektów technicznych i urządzeń zlokalizowanych poza Bóbrką.

Muzeum w Bóbrce utworzone staraniem środowisk naftowych, gazowniczych i rafineryjnych jest miejscem wyjątkowym – usytuowanym w miejscu historycznej, nadal czynnej kopalni z zachowanymi relikami infrastruktury pamiętającymi pionierskie czasy jej funkcjonowania oraz osobę Ignacego Łukasiewicza, „ojca polskiego przemysłu naftowego”. Prezentowane w skansenie pozostałe eksponaty – rekonstrukcje XIX-wiecznych urządzeń oraz oryginalne XX-wieczne urządzenia przeniesione z innych kopalń – dopełniają ekspozycję, a ich usytuowanie w otoczeniu zachowanych relików kopalnianego krajobrazu podnosi walor autentyczności.

³⁰ *Bóbrka Naftowe Dziedzictwo*, s. 48.

1.1.3 Postać Ignacego Łukasiewicza i jego rola w rozwoju przemysłu naftowego Galicji

Życie i działalność Ignacego Łukasiewicza zostały scharakteryzowane w bardzo licznych publikacjach naukowych i popularnonaukowych. Wszyscy badacze podkreślają ogromną rolę jaką jego wynalazki i późniejsze dokonania w kopalnictwie i przetwórstwie ropy naftowej wywarły na rozwój przemysłu naftowego w monarchii austrowęgierskiej. Nazywany bywa ojcem polskiego przemysłu naftowego, określany wielkim wynalazcą, a równocześnie już przez współczesnych mu podkreślane były jego liczne przymioty charakteru. Łukasiewicz jawi się w nich jako patriota, społecznik i filantrop oraz człowiek nietuzinkowych cech i zasad.

Ignacy Łukasiewicz urodził się w 1822 r. w Zadusznikach (obecny powiat mielecki w województwie podkarpackim), w zubożałej szlacheckiej rodzinie. W latach 1832–36 uczył się w szkole popijarskiej w Rzeszowie, po czym z powodów złej sytuacji finansowej rodziny zmuszony był przerwać naukę.

Fot. 23 Ignacy Łukasiewicz, Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/92/Ignacy_Lukasiewicz.jpg

Znalazł zatrudnienie w aptece w Łańcucie, gdzie w latach 1836–1840 – obok praktyki – zdobywał wiedzę i umiejętności w zakresie chemii i farmacji. Kilka kolejnych lat (1840–46) kontynuował naukę zawodu jako pomocnik aptekarski pracując w aptece w Rzeszowie. Od wczesnych młodości angażował się w działalność organizacji demokratyczno-niepodległościowych, związanych także z Edwardem Dembowskiem. W 1846 r. został aresztowany i osadzony w więzieniu we Lwowie. Zwolniony w 1847 r., podjął pracę w aptece Piotra Mikolascha „Pod Żółtą Gwiazdą” we Lwowie. W tym czasie studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim, następnie na Uniwersytecie Wiedeńskim, gdzie w 1852 r. uzyskał tytuł magistra farmacji. Wspomniana lwowska apteka zapisała się w historii jako miejsce, w którym na przełomie lat 1852/1853 Łukasiewicz wraz z Janem Zehem po wielu laboratoryjnych badaniach i doświadczeniach metodą frakcjonowanej destylacji otrzymali naftę. Łukasiewicz poszukując dla nafty praktycznego wykorzystania jako paliwo do lamp, zlecił lwowskiemu blacharzowi Adamowi Bratkowskiemu skonstruowanie lampy naftowej dostosowanej do otrzymanego produktu. Pierwsze publiczne zastosowanie lamp naftowych i nafty miało miejsce 31 lipca 1853 r. w szpitalu lwowskim na Łyczakowie, podczas ważnej nocnej operacji. Ten dzień uważany jest za symboliczną datę narodzin polskiego przemysłu naftowego. W 1854 r. Łukasiewicz wyjechał do Gorlic, by pracując w miejscowej aptece, kontynuować badania nad naftą i jej wykorzystaniem. W Gorlicach zapłonęła wówczas pierwsza na świecie uliczna lampa naftowa. Rok 1854 był w życiu Łukasiewicza ważną datą. Za namową Tytusa Trzecieckiego rozpoczął eksploatację ropy naftowej w Bóbrce, co dało początek prawdopodobnie pierwszej na świecie kopalni tego surowca. Łukasiewicz szybko z farmaceuty i wynalazcy przeobraził się w przemysłowca. Od tego czasu poza kontynuowaniem przez pewien czas pracy w aptekach (w Gorlicach, Jaśle, Brzostku) poświęcił się wydobyciu i przetwórstwu ropy naftowej, czynnie i w szerokim zakresie działając na polu rozwoju przemysłu naftowego. Obok prowadzenia kopalni w Bóbrce zakładał destylarnie: w Ułaszowicach, Klęczanach, Polance, Chorkówce, Ropie k. Gorlic. W zakładach rafineryjnych – podobnie jak w kopalni w Bóbrce – systematycznie modernizował te przedsiębiorstwa. Poszukując nowych terenów roponośnych był też zaangażowany w powstanie kilku innych kopalni lub był ich współdziałowcem, m.in. w Ropiance, Podgórzynie k. Gorlic, Smerecznej, Uhercach Mineralnych, Solinie. Łukasiewicz będąc świadomym, że rozwój nowej gałęzi przemysłu wymaga wielu działań – potrzeby upowszechniania produktów naftowych, zdobywania rynków zbytu, ściągania kapitału brał czynny udział

w wystawach krajowych i zagranicznych (np. we Lwowie i w Wiedniu). Na wystawie światowej w Wiedniu w 1873 r. Łukasiewiczowi przyznano *medal za naftę i asfalt oraz dyplom uznania za zasługi dla przemysłu naftowego, a Fauckowi medal za maszynę używaną w kopalni w Bóbrce*³¹. Podnoszona jest także działalność Łukasiewicza na polu upowszechniania postępu górniczego, zmiany na lepsze sytuacji prawnej naftiarstwa, na rzecz utworzenia naftowych szkół górniczych czy stowarzyszenia naftowego. W 1877 r. uczestniczył w zorganizowaniu we Lwowie kongresu naftowego, a w 1879 r. z jego inicjatywy utworzono w Gorlicach Krajowe Towarzystwo Naftowe, które m.in. wspierało polskich przedsiębiorców naftowych w uchwalaniu korzystniejszych rozwiązań prawnych. Od 1876 r. aż do śmierci

był posłem do Sejmu Krajowego, podejmując się licznych inicjatyw, których celem było podźwignięcie Galicji z zacofania gospodarczego i społecznego. Łukasiewicz to nie tylko farmaceuta, wynalazca i przedsiębiorca, ale też działacz niepodległościowy, działacz polityczny i gospodarczy, społecznik, pozytywista, dobry pracodawca – m.in. organizator w kierowanych przez niego przedsiębiorstwach „kas brackich” i „kas zapomogowo-pożyczkowych” dla robotników. Ze swym współnikiem z Bóbrki – Klobassą ufundował istniejący do dziś kościół parafialny w Zręcinie. Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego w Bóbrce uznać można za swoisty pomnik tego wybitnego i zasłużonego, dla rozwoju społeczno-gospodarczego ziem polskich w okresie zaborów, człowieka.

---

³¹ W. Bonusiak, *Szejk z Galicji*, s. 126.

1.2 Charakterystyka formalna dobra

1.2.1 Charakterystyka lokalizacji geograficzno-geologicznej

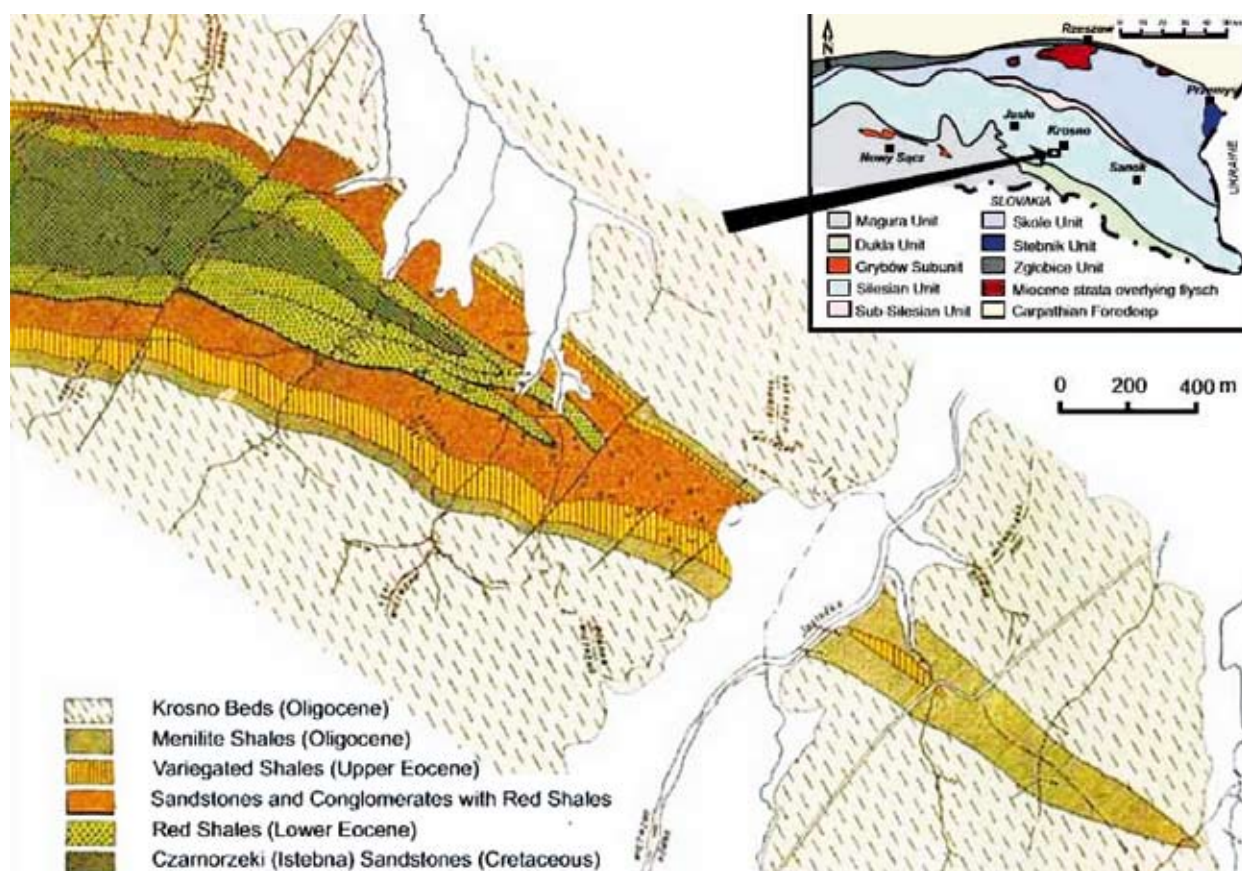
Bóbrka to miejscowość położona w południowo-wschodniej Polsce, w województwie podkarpackim, w powiecie krośnieńskim, w gminie Chorkówka. Pod względem geograficznym miejscowość należy do mezoregionu Kotlina Jasielsko-Krośnieńska, która zlokalizowana jest w południowej części Pogórza Środkowo-beskidzkiego. Całość tego obszaru należy do podprovincji Zewnętrzne Karpaty Zachodnie. Kotlina zajmuje szerokie, równoleżnikowe obniżenie terenu między Pogórzem Strzyżowskim i Pogórzem Dynowskim od północy, Pogórzem Jasielskim i Pogórzem Bukowskim od południa oraz Obniżeniem Gorlickim od zachodu.

Kotlina obejmuje pas wzgórz i kotlin o wysokościach ok. 280–350 m n.p.m. z krajobrazem równinnym, urozmaiconym na południowym wschodzie wysoczyznami i wydłużonymi, płaskimi garbami. Przez Kotlinę Jasielsko-Krośnieńską przepływa Wisłoka i uchodząca do niej Jasiołka oraz Wisłok z licznymi dopływami. Ze względu na dość urodzajne gleby jest to obszar rolniczy, natomiast zasoby naturalne, głównie w postaci ropy naftowej

i gazu ziemnego, sprawiły, że jest to rejon wydobycia tych surowców (Krośnieńsko-Jasielskie Zagłębie Naftowe) – jeden z najstarszych w Europie i na świecie. W regionie tym występują też cenne wody mineralne, w oparciu o które rozwinęły się dwa znane w Polsce uzdrowiska – w Iwoniczu-Zdroju i Rymanowie-Zdroju.

W budowie geologicznej Polski wyróżnia się obecnie 5 naftowych prowincji. Złoża ropy naftowej w Bóbrce – zgodnie z tą klasyfikacją – należą do złóż prowincji małopolskiej. Wg wyników badań naukowych ropa naftowa tworzyła się we wszystkich okresach historii geologicznej – od okresu kambru w erze paleozoiku do okresu trzeciorzędu w erze kenozoiku.

Występujące w Bóbrce, nadal eksploatowane, złoża ropy naftowej *Bóbrka-Rogi*, jest obecnie jednym z najlepiej rozpoznanych pod względem budowy geologicznej złóż karpackich. Złoża znajdują się w antyklinie o kierunku osi NW-SE pociętej na bloki przez uskoki poprzeczne, co powoduje, że w kierunku wschodnim zwiększa się głębokość zalegania poziomów roponośnych (...)

Fot. 24 Mapa geologiczna wschodniej części antykliny Bóbrka-Rogi, według Obtulowicza (1932), /w:/ Radwański A. B., The Ignacy Łukasiewicz Memorial Museum of Oil and Gas Industry in Bóbrka and historical monuments of petroleum and salt industries in the vicinity of Krosno (the Polish Outer Carpathians), „Geoturystyka” 3 (18) 2009, s. 52.

W jądrze antykliny zalegają łupki czarnorzeckie (istebniańskie, kreda górna-paleocen), a skrzydła budują warstwy piaskowca ciężkowickiego (paleocen-eocen) przedzielane warstwami pstrych łupków (paleocen-eocen).³² Ropa występuje w czterech poziomach piaskowca ciężkowickiego oraz istebniańskiego. Piaskowce te dobrze uszczelnione skałami ilastymi, stanowią najlepsze skały zbiornikowe Karpat.

W badaniach geologicznych, prowadzonych intensywnie już od lat 70. XIX w. podkreślano, że Karpaty mają specyficzną strukturę geologiczną o skomplikowanym układzie warstw geologicznych, niekorzystnym i trudnym przy prowadzeniu prac górniczych. Miało to zasadniczy

wpływ na rodzaj stosowanych urządzeń i przyjęte metody wiertnictwa naftowego. Te uwarunkowania geologiczne sprawiły, że niejednokrotnie w historii rozwoju kopalnictwa naftowego w Karpatach próby inkorporowania nowoczesnych metod stosowanych np. w Stanach Zjednoczonych nie kończyły się sukcesem i konieczne było poszukiwanie alternatywnych metod lub ich twórcze udoskonalanie i przystosowywanie do miejscowych warunków. Ta odmienność geologiczna Karpat była więc jedną z przyczyn sytuacji, że jeden z podstawowych działów kopalnictwa naftowego jakim jest wiertnictwo był w tym regionie *do pewnego stopnia dziedziną autonomiczną, uzależnioną w pierwszej kolejności od działalności innowacyjnej i racjonalizatorskiej*.³³

³² Radwański A. B., *The Ignacy Łukasiewicz Memorial Museum of Oil and Gas Industry in Bóbrka and historical monuments of petroleum and salt industries in the vicinity of Krosno (the Polish Outer Carpathians)*, „Geoturystyka” 3 (18) 2009, s. 58.

³³ P. Franaszek, *Myśl techniczna w galicyjskim wiertnictwie naftowym w latach 1860–1918*, Kraków 1991, s. 17.

Fot. 25 Lokalizacja Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego w Bóbrce, Źródło: <http://mapy.geoportal.gov.pl/imap/?gmap=gp0&actions=acShowServices>

1.2.2 Krótki opis kopalni

Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza, usytuowane w miejscu historycznej kopalni ropy naftowej, położone jest w granicach administracyjnych miejscowości Bóbrka. Zlokalizowane jest w znacznym oddaleniu od wsi, na południe od zabudowy miejscowości, na południowo-wschodnim skraju dużego kompleksu leśnego ciągnącego się szerokim pasmem na długości ok. 20 km od Wietrzna na południowym wschodzie po Radkową na zachodzie. Muzeum położone jest po zachodniej stronie lokalnej drogi prowadzącej z Bóbrki do Wietrzna, wzdłuż której płynie rzeka Jasiołka. W nieco dalszej odległości na południowy-wschód od Muzeum biegnie droga krajowa nr 19 Rzeszów–Barwinek.

Muzeum usytuowane jest w leśnym, bezludnym otoczeniu w pobliżu wsi Bóbrka. Obszar Muzeum wyodrębniony z otoczenia, ogrodzony, obejmuje przestrzenie ekspozycyjne w naturalnej leśnej scenerii. Sieć dróg muzealnych upodabnia teren Muzeum do parku w typie

kompozycji krajobrazowej, swobodnej z dominacją elementów leśnych. Oś kompozycyjną terenów Muzeum stanowią dwie w przybliżeniu równoległe aleje w układzie wschód – zachód, z którymi powiązane są liczne aleje boczne i okrężne o wykroju kaligraficznym.

Istota kompozycji terenu Muzeum opiera się na współegzystencji trzech elementów składowych – historycznej (i funkcjonującej do tej pory) kopalni ropy naftowej, ekspozycji rekonstruowanych i autentycznych elementów ilustrujących rozwój wydobycia ropy i gazu w przekroju chronologicznym oraz infrastruktury obsługi ruchu turystycznego. Całość zatopiona jest w leśnym krajobrazie, pozornie o cechach naturalnych, faktycznie stanowiącym kreację związaną z koncepcją renaturalizacji terenu i powrotu do leśnego otoczenia początków eksploatacji ropy na tym terenie.

Historyczny zespół kopalni ropy w Bóbrce zachowany jest fragmentarycznie, a jego elementy tworzą wyodrębnione enklawy w granicach Muzeum. Są to zarazem elementy o najwyższych wartościach dokumentalnych, gdyż stanowią

Fot. 26 Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego w Bóbrce, Źródło: <http://mapy.geoportal.gov.pl/imap/?gpmap=gp0&actions=acShowServices>

Fot. 27 Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego w Bóbrce, Zdjęcie lotnicze, Archiwum Fundacji Bóbrka

Fot. 28 Plan muzeum, Źródło: <http://bobrka.pl/pl/plan-muzeum>

świadectwo początków i ciągłości funkcjonowania przedsiębiorstwa wydobywczego w tym obszarze. Kluczowymi „węzłami” ekspozycji, a zarazem najcenniejszymi zespołami obiektów oryginalnych są: zespół budynków kotłowni, magazynu i kieratu, zespół zabudowań kuźni i warsztatu, kopalni „Franek” i „Janina”, obelisk oraz tak zwany dom Ignacego Łukasiewicza wraz z reliktową kompozycją zieleni.

Muzeum koegzystujące z czynną kopalnią jawi się, jako naturalna kontynuacja historii miejsca. Skutkiem takiej ewolucji jest druga warstwa zagospodarowania terenu, na którą składają się rekonstrukcje i oryginalne ekspozyty związane z historią wydobycia ropy i gazu. Można określić ową warstwę, jako wartość dodaną, nie deprecjonującą najcenniejszych wartości historycznych miejsca. Infrastruktura obsługi ruchu turystycznego wraz z pawilonem muzealnym to dalsza konsekwencja ewolucji miejsca, podporządkowana jego wartości, a zarazem dopełniająca formalnie kompozycję terenu.

Ekspozowane w skansenie wyposażenie pochodzi z różnych okresów – od powstania przemysłu naftowego w poł. XIX w. do lat 80. XX w. Godne podkreślenia jest zgromadzenie (oryginalnych i rekonstruowanych) elementów ilustrujących kompletne wyposażenie XIX-wiecznego okresu wydobycia. Ekspozyty XX wieczne są charakterystyczne dla dziejów polskiego górnictwa naftowego i gazowego. Wszystkie elementy wyposażenia obrazują historię myśli

cywilizacyjnej, postępujący proces unowocześniania wydobycia. Są rozmieszczone na terenie Muzeum wzdłuż trasy turystycznej, pogrupowane tematycznie, choć nie zawsze w ciągu chronologicznym. Grupy tematyczne dotyczą m.in. kopalni lat 60-tych XX wieku, ekspozycji uzbrojenia napowierzchniowego odwiertu eksploatacyjnego, ekspozycji stabilizacji ropy naftowej, ekspozycji magazynowania i ekspedycji, które bazują na urządzeniach oryginalnych przeniesionych z innych kopalń. Grupy tematyczne dopełnione są pojedynczymi urządzeniami i maszynami pozyskanymi z innych kopalń na terenie Polski.

Infrastruktura turystyczna jest dyskretnie wkomponowana w krajobraz muzeum. Jej osnowę stanowią alejki trasy turystycznej, a punktami węzłowymi są pawilon główny Muzeum zlokalizowany przy wejściu na teren skansenu, rekonstrukcja wiertnicy polsko-kanadyjskiej w strefie rekreacyjnej muzeum oraz ekspozycja muzealna we wnętrzu „Domu I. Łukasiewicza”.

W głównym pawilonie muzealnym pomieszczone są funkcje administracyjne Muzeum, edukacyjne i ekspozycyjne. Ekspozycja dotyczy problemów geologii, eksploatacji ropy i gazu oraz tradycji górniczych. Sala konferencyjna oraz pracownie edukacyjne dopełniają program budynku. Interesująca jest architektura pawilonu, dobrze wkomponowana w lokalny krajobraz pod względem gabarytu, nawiązująca zarazem do form przemysłowych (zbiorniki gazowe).

Fot. 29 Tablica na obelisku, fot. A. Siwek

Fot. 30 Ekspozycja wind do operacji technicznych w odwiertach naftowych – grupa tematyczna, urządzenia oryginalne, przeniesione z innych kopalni, fot. A. Siwek

Fot. 31 Pawilon główny, fot. A. Fortuna-Marek

Teren Muzeum jest objęty w całości obszarowym wpisem do rejestru zabytków. Pozostaje nierozstrzygnięta wątpliwość, czy budynki na terenie Muzeum są chronione wpisem do rejestru zabytków (pierwotna koncepcja ochrony), czy statusem muzealiów (zgodne z nowszą decyzją o wpisie do rejestru zabytków, wbrew sytuacji prawnej muzeum – szersze

omówienie problemu w rozdz. 4.2) Muzeum nie ma charakteru prawnego „muzeum rejestrowego” w rozumieniu ustawy o muzeach i zaleceń Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Jest to faktycznie kolekcja tematyczna należąca do osób prawnych, uporządkowana zgodnie z podstawowymi standardami muzealnymi, udostępniona zwiedzającym.

Fot. 32 Brama, fot. A. Siwek

1.3 Krótka charakterystyka stanu dobra

Charakterystyka stanu dobra jest wypadkową szeregu uwarunkowań, w tym przede wszystkim stanu prawno-własnościowego, stanu ochrony konserwatorskiej w wymiarze formalnym i praktycznym, systemu zarządzania, uwarunkowań funkcjonalnych oraz oddziaływania zagrożeń środowiskowych i naturalnych czynników destrukcji materiałowych. Wszystkie te czynniki odnoszą się zarówno do dobra rozumianego, jako najstarsza kopalnia ropy naftowej (substancja zabytkowa), jak i do Muzeum (i jego zbiorów) rozumianego, jako kontynuacja tradycji i tożsamości miejsca z poszerzoną funkcją ośrodka dokumentacji dziejów górnictwa naftowego i gazowego w skali kraju. Dla stanu dobra istotne znaczenie ma kondycja techniczna funkcjonującej kopalni ropy naftowej, gdyż jest to czynnik potencjalnych zagrożeń górniczych, a zarazem istotny element autentyzmu miejsca. W prezentowanym etapie opracowania zarysowany został ogólny obraz dobra w tym zakresie. Szczegółowe odniesienia mają miejsce w części drugiej, w powiązaniu ze wskazaniami ochronnymi i strategicznymi.

1.3.1 Stan zachowania zabytkowej substancji

Wstępne i ogólne spojrzenie na zespół Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza w Bóbrce pozwala stwierdzić, iż stan zachowania zabytkowej substancji historycznej kopalni stanowiącej trzon ekspozycji oraz innych zgromadzonych eksponatów Muzeum jest zadawalający. Muzeum funkcjonuje i realizuje konsekwentnie swe cele statutowe w ramach działań Fundacji Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza w Bóbrce, której podstawowym celem jest prowadzenie Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza. Zatem aktualny stan prawno-własnościowy terenu i zbiorów muzeum jest klarowny i daje podstawy trwałości przedsięwzięcia, mimo dostrzeżonej kwestii charakteru statusu muzeum w kontekście *Ustawy z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach*. Stan ochrony konserwatorskiej w wymiarze formalnym wymaga wyjaśnienia, w wymiarze praktycznym jest konsekwentnie realizowany. Stan systemu zarządzania pozwala na realizację celów statutowych Muzeum, choć dla pełnego opracowania zbioru i promowania wartości miejsca może być potrzebne liczniejsze zaplecze merytoryczne. Uwarunkowania funkcjonalne, sposób udostępniania i specyfika zbiorów przeznaczonych w swej istocie do

prezentacji w otwartej przestrzeni generują bieżące potrzeby konserwatorskie, lecz nie wiążą się z nadzwyczajnymi zagrożeniami dla substancji zabytkowej. Odrebnym problemem jest stan zachowania współczesnej i historycznej zieleni na obszarze muzealnym. W tym zakresie stan zdrowotny drzewostanu jest poprawny, wymagający monitoringu i bieżących interwencji porządkowych, a kwestia czytelności historycznej kompozycji zieleni pozostaje problemem konserwatorskim czekającym na rozwiązanie. Nie odnotowano oddziaływania szczególnych zagrożeń środowiskowych, poza nieuchronnym występowaniem naturalnych czynników destrukcji materiałowych (np. korozja, etc.), które pozostają pod kontrolą muzealną. Specyfika historycznej kopalni i otwartych kopanek ropy wiąże się z pewnym zakresem ryzyka górniczego (eksplozja, pożar), pozostaje jednak w sferze obserwacji personelu czynnej kopalni, co jest czynnikiem stabilizującym poziom bezpieczeństwa miejsca.

1.3.2 Stan techniczny

Stan techniczny poszczególnych składników historycznej kopalni ropy naftowej jest wypadkową specyfiki konstrukcji i substancji wykorzystanej do budowy budynków i urządzeń oraz aktywności konserwatorskiej. Najstarszy zespół budynków był poddawany pracom konserwatorskim i jest trwale zabezpieczony. W przypadku części budynków dogłębnej analizy wymaga zakres dotychczasowych ingerencji remontowych i zwrócenie uwagi na proporcje substancji historycznej oraz uzupełnień, z czego wyniknąć powinna szczególna dbałość o autentyzm zachowanej substancji. Dobrej kondycji technicznej sprzyja stan użytkowania (na cele ekspozycyjne) i stały dozór budynków. Stan techniczny maszyn, urządzeń i eksponatów w części plenerowej Muzeum wymaga stałego dozoru i okresowego przeglądu konserwatorskiego. W gorszej kondycji technicznej znajdują się wymienione w planach konserwatorskich nieużytkowany budynek „Naftusi” oraz zespół wiertnicy polsko-kanadyjskiej. Stan stanowiącego integralną część infrastruktury muzealnej pawilonu administracyjno-ekspozycyjnego winien być określony w dokumentach okresowych przeglądów wymaganych w stosunku do obiektów budowlanych użyteczności publicznej. Stan techniczny funkcjonującej kopalni istotny dla specyfiki, ale i dla bezpieczeństwa Muzeum określają dokumenty związane z prawem górniczym.

POZIOM 1

POZIOM 1

I. CHARAKTERYSTYKA I ANALIZA DOBRA W CELU WYBRANIA CECH, ZE WZGLĘDU NA KTÓRE WYBRANA ZOSTANIE GRUPA ODNIESIENIA

Dobro charakteryzują następujące cechy:

Skala przestrzenna, którą współtworzą historyczna lokalizacja, krajobraz, historyczna (reliktowa) kompozycja zieleni oraz wymiar funkcjonalny, skala infrastruktury architektoniczno-technicznej (czyli zespół budynków i historycznych urządzeń zgromadzonych w Muzeum), skala funkcjonalna, którą współtworzą czynna kopalnia ropy naftowej i muzeum historii techniki oraz skala niematerialna, w której się mieszczą tradycje historyczne i zawodowe, sposoby i systemy zarządzania oraz atmosfera i odczucia unikalnie powiązane z miejscem i jego nawarstwioną funkcją muzealną.

Poszczególne skale zazębiają się i na siebie nakładają, ale jednocześnie są możliwe do wyodrębnienia w kontekście konkretnych atrybutów i ich elementów. Analiza miejsca za pośrednictwem wskazanych skal (kategorii atrybutów) umożliwi wydobycie (zwerbalizowanie) faktycznych wartości miejsca, a zarazem stworzenie sieci wskaźników monitoringu zarządzania i punktów odniesienia dla samego zarządzania miejscem.

I.1 SKALA PRZESTRZENNA

HISTORYCZNA LOKALIZACJA

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego z 1880 r. tak o lokalizacji kopalni w Bóbrce podaje:

Na obszarze dworskim w pagórkach pośród lasu sosnowego znajduje się jedna z najpierwszych w Galicji kopalni nafty, własność Karola Klobassy. Naftowe źródła sączyły się tutaj od dawna a włościanie używali nafty do smarowania butów, nie zwracano jednak wcale na to uwagi. Dopiero w r. 1854 Tytus Trzeciecki z Ignacym Łukasiewiczem, twórcą przemysłu naftowego w Galicji, rozpoczęli poszukiwania za obfitszymi źródłami nafty, poszukiwania które po kilkuletnich usiłowaniach doprowadziły do odkrycia nadzwyczaj obfitych studni nafty. Od r. 1861 rozpoczęła się w B.

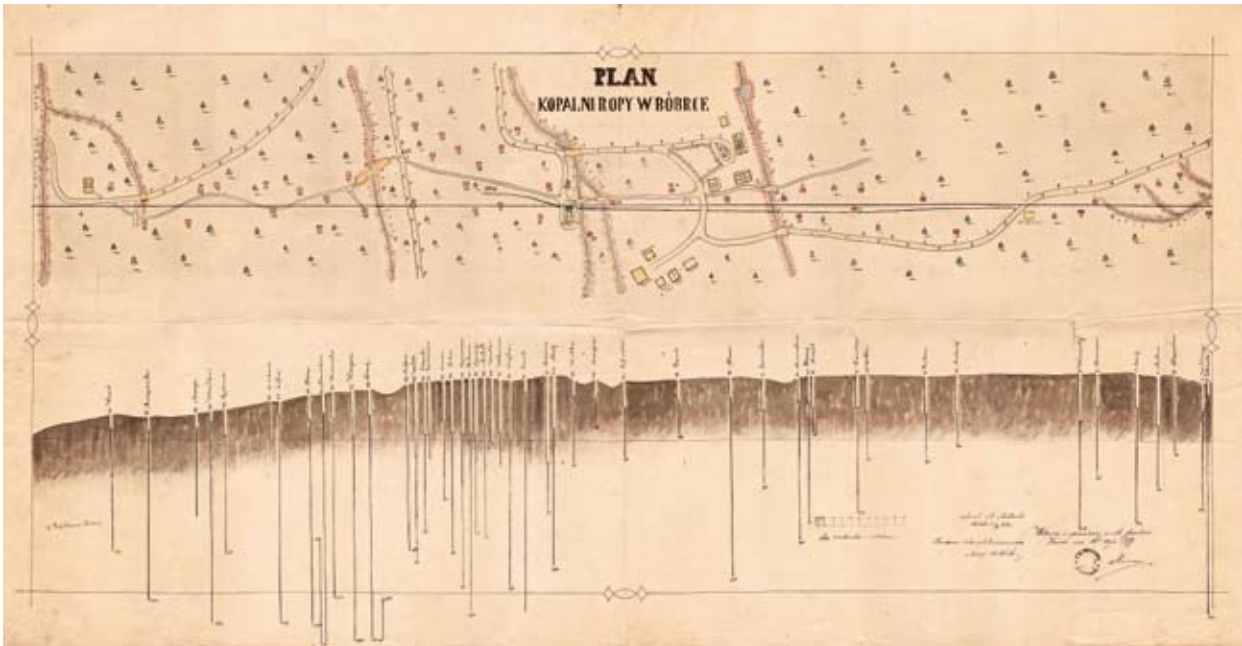
eksploatacja nafty na szerszą skalę /.../. Dziś jest w ruchu 30 kilka studni, przy czym jest zatrudnionych 5 parowych maszyn, każda siły 8 koni i 120 do 150 robotników.³⁴

Ów tekst źródłowy pochodzący z okresu nieodległego od lat początkowych kopalni daje wyobrażenie o lokalizacji i skali przedsięwzięcia. Z muzealnych zapisków wynika, iż w latach 1854–1880 wydrążono w Bóbrce ręcznie ponad 60 szybów, o głębokości od kilku do 150 metrów. Zachowane do dziś szyby, czyli kopanki, „Franek” i „Janina” powstały około 1860 roku. Kopanka „Franek” ma około 50 metrów głębokości, a „Janina” 132 metry głębokości. Obie kopanki są świadectwem historii górniczej oraz dokumentują lokalizację kopalni i złoża. Fakt, że wciąż są czynne ma kluczowe znaczenie w ocenie autentyzmu i wartości dokumentalnej ekspozycji Muzeum. Dla charakterystyki historycznej lokalizacji kopalni istotne są następujące przesłanki (atrybuty):

1. Uwarunkowania geologiczne związane z naturalnymi wpływami ropy naftowej.
2. Występowanie złóż ropy, które umożliwiają nieprzerwaną eksploatację przemysłową przez ostatnie 163 lata. Naturalne ukształtowanie i historyczne pokrycie terenu (las sosnowy), które ulegało wielokrotnej modyfikacji.
3. Fakt zamknięcia w granicach Muzeum całego obszaru historycznej kopalni, z zachowanymi elementami zabudowy i przede wszystkim czynnymi do dziś studniami ropodajnymi.
4. Czynne studnie – kopanki ropodajne, które są ewenementem na skalę globalną, a zarazem ilustrują początki przemysłu naftowego w skali świata.

³⁴ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. I, Warszawa 1880, s. 261.

Fot. 34 Adolf Jabłoński, „Plan kopalni Bóbrka”, 1879, w zbiorach Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego w Bóbrce

KRAJOBRAZ KOPALNIANY

Teren Muzeum obejmuje w całości obszar historycznej kopalni. Wydobycie zapoczątkowano w odludnych terenach leśnych. W trakcie eksploatacji krajobraz kopalni ewoluował. Elementami historycznymi są ukształtowanie powierzchni (powiązane z geologicznym uwarunkowaniem terenu) oraz rozmieszczenie zachowanych elementów infrastruktury kopalni. Szata roślinna, las pokrywający większość terenów Muzeum, to element wtórny o rodowodzie z 2 połowy XX w., wprowadzony w intencji renaturalizacji terenu i rekonstrukcji krajobrazu historycznego. Sieć dróg jest wypadkową współczesnych funkcji muzealnych.

Analiza krajobrazu kopalnianego, jako potencjalnego atrybutu wartości prowadzi nas do identyfikacji zasadniczego problemu – funkcji zmienności w czasie, a co za tym idzie niemożności jednoznacznego sformułowania kryteriów autentyczności dla tego zagadnienia. Oceniając autentyczność krajobrazu kopalnianego należy mieć na uwadze, że kopalnia ze względu na specyfikę funkcjonowania (rozwój kopalni, m.in. poprzez poszukiwanie nowych miejsc wydobycia i ciągłe doskonalenie urządzeń kopalnianej infrastruktury) ulegała od czasu powstania ustawicznym przekształceniom – tak w zakresie lokalizacji i rozmieszczenia kopanek i szybów, rodzajów stosowanych urządzeń, budynków, jak i kształtu otoczenia i krajobrazu. Permanentne ingerencje i zmiany niejako wpisane były w logikę użytkowania i rozwoju kopalnictwa naftowego. W pionierskim okresie wydobycia poszukiwanie nowych miejsc eksploatacji odbywało się w sposób dość nieprzewidywalny

i nieskoordynowany, z czasem dążąc do odkrycia nowych roponośnych złóż korzystano z prowadzonych na szeroką skalę badań geologicznych. Pozytywnym aspektem charakterystyki obszaru zajmowanego przez obecną kopalnię i muzeum, mającym wpływ na ocenę wartości jest fakt, że obecne granice tych dwóch instytucji obejmują w całości teren historycznej kopalni.

Ewolucja krajobrazu przebiegała od:

- rosnącego wśród pagórków lasu sosnowego w obszarze ziem dworskich, w którym osobliwością były naturalne wycieki ropy,
- przez las sosnowy „perforowany” otworami poszukiwawczymi i wydobywczymi
- po krajobraz kopalniany w szczytowym okresie rozwoju, charakteryzujący się rozbudowaną infrastrukturą architektoniczną (budynki drewniane) i techniczną (urządzenia wiertnicze, urządzenia wydobywcze, infrastruktura transportowa i magazynowa). Cechami tego okresu były z jednej strony daleko idąca ingerencja w środowisko i destrukcyjne oraz doraźne przekształcenie krajobrazu zastanego, z drugiej strony, w związku z okrzepnięciem przedsiębiorstwa dbałość o elementy estetyki i tożsamości miejsca (obelisk – pomnik, kompozycja zieleni towarzysząca zabudowie administracyjnej). W warstwie górniczo-wydobywczej realizowane wówczas inwestycje z założenia były liczone na ograniczoną w czasie żywotność. Zmienność usytuowania urządzeń, czy nietrwałość ich konstrukcji były cechami charakterystycznymi dla tej gałęzi techniki.

Fot. 35 Relikty historycznego krajobrazu kulturowego kopalni, fot. A. Siwek

Fot. 36 Relikty zieleni, fot. A. Siwek

- faza destrukcji związana z ograniczeniem eksploatacji złoża, co skutkowało brakiem potrzeby utrzymania charakteru terenu, likwidacją wyeksploatowanych budynków, urządzeń, maszyn.
- ostatnim etapem przekształceń jest muzealizacja obszaru, której skutkiem są rekompozycja lasu sosnowego, konserwacja zabudowań i urządzeń historycznych, dopełnienie treści prezentowanych elementami rekonstrukcji urządzeń historycznych oraz dopełnienie treści muzealnych eksponatami ilustrującymi kolejne etapy rozwoju i ewolucji górnictwa naftowego.
- zespół infrastruktury muzealnej z budynkami administracyjno-muzealnymi i plenerową ekspozycją urządzeń górniczych.
- sieć komunikacyjna w której powinny być wyróżnione historyczne ciągi komunikacyjne pierwszej kopalni oraz ciągi komunikacyjne obecnej kopalni i trasy muzealne związane z koncepcją prezentacji zbioru.

Każda ze wskazanych faz ewolucji krajobrazu kopalnianego ma wartość historyczną, w części relikty poszczególnych faz się nawarstwiają tworząc współczesną tożsamość i wartość miejsca.

Dla charakterystyki krajobrazu kulturowego kopalni istotne są następujące przesłanki (atrybuty):

- odludny, niezamieszkały charakter terenu,
- kopanki istniejące oraz ślady dawnych kopanek czytelne w terenie, jako formy terenowe (zagłębienia np.) oraz jako warstwy archeologiczne (ukryte pod ziemią, zasypane, ale do uchwycenia metodami archeologicznymi),
- pokrycie terenu w postaci lasu sosnowego (rekompozycja muzealna) oraz reliktywów kompozycji zieleni (zielen zabytkowa),
- zespół historycznej zabudowy i urządzeń tworzący enklawy krajobrazu historycznego pionierskiej kopalni wraz z dopełniającymi ów krajobraz rekonstrukcjami urządzeń z pierwszego okresu funkcjonowania kopalni,

KOMPOZYCJA ZIELENI

W granicach Muzeum zieleni odgrywa decydującą rolę, jako „tło” i główny składnik terenów ekspozycyjnych. Właściwie cała istniejąca zielen wysoka, jak i rabatowa, to kreacja współczesna. Las sosnowy, to efekt zabiegów renaturalizacji terenu dla potrzeb muzeum. Stanowi uzasadnione historycznie „tło” dla koncepcji ekspozycji muzealnej. Relikty założenia historycznego są rozpoznawalne w rejonie obelisku i tak zwanego „Domu Łukasiewicza”. Zachowane szczątkowo w postaci pojedynczych okazów starodrzewu elementy kompozycji zieleni, która towarzyszyła budynkowi administracyjnemu i wyróżniają się w krajobrazie leśno-przemysłowym. W obecnej formie nie są w pełni czytelne, wymagają rekompozycji na podstawie badań i przekazów źródłowych. Jednak zachowane egzemplarze starodrzewu oraz proporcja terenów zalesionych i otwartych oraz relacje widokowe w ich granicach stanowią relikty wcześniejszej kompozycji zieleni o dużej wartości dokumentalnej.

Dla charakterystyki kompozycji zieleni istotne są następujące przesłanki (atrybuty):

- obszar i stan zdrowotny lasu sosnowego

- ilość zachowanych okazów starodrzewu
- relacje widokowe w ramach kompozycji parkowej (oś na „dom Łukasiewicza”, oś na obelisk)
- aleje i trakty komunikacyjne muzeum o charakterze parkowym, powiązane z historyczną kompozycją zieleni oraz ze współczesną koncepcją aranżacji terenu.

WYMIAR FUNKcjONALNY TERENU MUZEUM I KOPALNI

W skali przestrzennej odrębnym, niezwykle istotnym dla specyfiki miejsca, zjawiskiem jest infrastruktura funkcjonującej kopalni. Fakt, że Muzeum zawiera w swych granicach fragmenty funkcjonującej infrastruktury kopalni ma zasadnicze znaczenie dla wyróżnienia jej pośród innych placówek muzealnictwa naftowego. Zatem elementy urządzeń kopalni oraz jej ciągi komunikacyjne i technologiczne budują podwójną wartość – realną wartość technologiczną oraz „ideową” wartość historyczno-edukacyjną. Stąd ich obecność w skali przestrzennej Muzeum nie może być ignorowana.

Dla charakterystyki zagadnień funkcjonalnych istotne są następujące przestanki (atrybuty):

- infrastruktura techniczna kopalni, jej rozmieszczenie i powiązanie z obszarem Muzeum,
- sieć komunikacyjna kopalni, w częściach, które nie pokrywają się z ciągami komunikacyjnymi Muzeum.

Fot. 37 Budynek warsztatu z 1864 r., fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 38 Wnętrze warsztatu, fot. A. Siwek

1.2 Skala zabudowy i wyposażenia kopalni oraz muzeum, czyli skala infrastruktury architektoniczno-technicznej

Specyfika zespołu Muzeum Przemysłu Naftowego w Bóbrce, to połączenie trzech elementów – historycznej kopalni z XIX w., muzeum – skansenu urządzeń kopalnianych z XIX i XX w. oraz zakładu górniczego. Poszczególne elementy zazębiają się i nakładają, tworząc jednocześnie sieć artefaktów i atrakcji („atraktorów” wg. pojęć stosowanych w geografii turystyki) o wysokich walorach historycznych i poznawczych.

O wyjątkowości miejsca decyduje zachowany, unikatowy w skali globalnej zespół zachowanych elementów pierwszej kopalni z połowy XIX w., która w dodatku funkcjonuje do dziś.

W kategorii elementów związanych z XIX w. kopalnią szczególnej uwagi wymagają eksponaty stanowiące rekonstrukcje historycznych urządzeń dla celów ekspozycyjnych i edukacyjnych oraz dla uczytelnienia

miejsc historycznych (rekonstrukcje powierzchniowe kopanek). Są to elementy konieczne ze względu na historyczny charakter urządzeń i infrastruktury dziewiętnastowiecznej kopalni, które z natury były nietrwałe i przeznaczone do doraźnego użytku. W chwili zaprzestania użytkowania traciły wartość materialną i były likwidowane, bądź pozostawiane do samoczynnego rozkładu. Urządzenia te wykonywane w oparciu o konstrukcje drewniane ulegały szybkiej destrukcji. Ich rekonstrukcje oparte na historycznych przekazach i podręcznikach górniczych oraz pamięci ludzi związanych z tradycją górnictwa naftowego w Bóbrce są naturalnym dopełnieniem prezentacji historycznej kopalni i mają znaczenie dla integralności przekazu. Podobnie dla integralności przekazu oraz dla autentyczności miejsca istotne są eksponaty ilustrujące rozwój przemysłu naftowego w kolejnych okresach przeniesione z innych

Fot. 39 Budynek kuźni, fot. A. Siwek

Fot. 40 Wnętrze kuźni, fot. A. Siwek

Fot. 41 Magazyn i kierat do grupowego pompowania odwiertów, fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 42 Wnętrze kieratu, fot. A. Siwek

kopalń z terenu Polski. Ich nagromadzenie jest wynikiem historycznej ewolucji najstarszej kopalni w centrum pamięci (historii) przemysłu naftowego, co wiązało się ze spadkiem znaczenia gospodarczego miejsca i rosnącym zrozumieniem jego rangi historycznej i dokumentalnej. Funkcja muzealna jawi się, jako naturalne nawarstwienie historyczne, logicznie wynikające ze specyfiki miejsca.

Zatem dla prezentacji skali obiektowej należy odnieść się do poniżej wyróżnionych grup obiektów:

- I Historyczna zabudowa i urządzenia kopalniane z 2 połowy XIX w.
- II Urządzenia będące rekonstrukcjami wg XIX wiecznych rycin i podręczników, stanowiące dopełnienie oryginalnej, XIX-wiecznej infrastruktury kopalnianej.
- III Urządzenia oryginalne pochodzące z XX w., które zostały przeniesione do muzeum podczas tworzenia ekspozycji oraz jej uzupełniania.
- IV Pawilon muzealny

Poniżej przedstawiono charakterystykę poszczególnych grup oraz obiekty wchodzące w ich skład.³⁵ W kontekście wyłonienia atrybutów i określenia wartości dążono do syntezy wspólnych cech dla poszczególnych grup obiektów.

³⁵ Na podstawie opracowania Barbary Olejarz, Dyrektora Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza w Bóbrce.

Fot. 43 Koło filialne, fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 47 Domek „Naftusia”, fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 44 Budynek kotłowni z 1867 r., fot. A. Fortuna-Marek

I Historyczna zabudowa i urządzenia kopalniane z 2 połowy XIX w.

Budynek warsztatu z 1864 r.

Budynek drewniany, zrębowy, dach dwuspadowy o szerokim kącie rozwarcia połaci. Więźba i detal architektoniczny drewniane, szczyt z pionowym szalunkiem. Technika budowlana tradycyjna, charakterystyczna dla epoki i regionu. Formy oszczędne, użytkowe. W budynku znajdują się zabytkowe maszyny, urządzenia i narzędzia, m.in. tokarnia, wiertarka, urządzenie do wyłaczania skórzanych manszetów do pomp wglębnych. Urządzenia były napędzane siłą rąk ludzkich z przyległej do warsztatu przybudówki, za pośrednictwem centralnego systemu transmisji. Jak mówiono był to napęd „na cztery baby”. W późniejszym czasie do napędu urządzeń zastosowano maszynę parową.

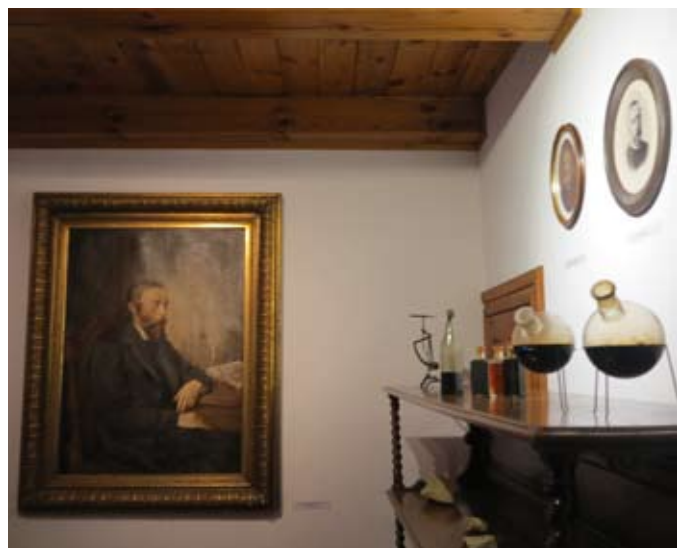
Kuźnia z 1856 r.

Budynek drewniany, zrębowy, dach dwuspadowy o szerokim kącie rozwarcia połaci, otwarte wiązanie dachowe. Więźba i detal architektoniczny drewniane. Technika budowlana tradycyjna, charakterystyczna dla epoki i regionu, znajduje analogie w kuźniach wiejskich i dworskich. Formy oszczędne, użytkowe, znaczna skala. Masywny dwupaleńskowy piec kuźniczy murowany z cegły. W kuźni wykonywano prototypy urządzeń i narzędzi do kopania studni, robót wiertniczych, wydobywania i magazynowania ropy. Do niedawna jeszcze w starych kopalniach kuźnie stanowiły podstawowe zaplecze techniczne. Znajdują się tu 2 paleniska, w których rozżarzano do białości odkuwany przedmiot. Wysoką temperaturę uzyskiwano przez nadmuchiwanie

Fot. 45 Budynek administracyjny z 1864 r. tzw. Dom Ignacego Łukasiewicza, fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 46 Wnętrze budynku administracyjnego, fot. A. Siwek

Fot. 48 Kopanka „Franek” z 1860 r., fot. A. Siwek

Fot. 49 Kopanka „Franek” z 1860 r., fot. A. Siwek

znajdujący się w palenisku koks. Dmuchała zbudowana z kozich skór napędzana była ręcznie. Obok paleniska znajduje się basenik (kadka) z wodą do hartowania odkuwanych przedmiotów. Zachowały się też oryginalne narzędzia i osprzęt w postaci potężnych obcęów-szczypiec, młoty, przecinaki, formy oraz narzędzia do podkuwania koni. Do ostrzenia świdrów używano tzw. „baby”, w postaci ciężkiej sztangi zawieszanej na wielokrążku, którą uderzano w nagrany spód świdra. Kowale, obok wiertaczy stanowili elitę wśród robotników naftowych. Kuźnia stanowiła niezbędny element zespołu przemysłowego.

Magazyn i kierat do grupowego pompowania odwiertów (ok. 1875 r.)

Budowle drewniane, konstrukcji szkieletowej, szalowane. Typowe realizacje budynków gospodarczo przemysłowych

o oszczędnej konstrukcji i formie oraz funkcji podporządkowanej potrzebom technologicznym kopalni.

Kierat służył do grupowego napędu pomp węgłnych za pomocą których pompowano ropę z otworów. Budowla powstała ok. 1875 r., posiada oryginalną konstrukcję przenoszenia mocy z silnika parowego, spalinowego lub elektrycznego na koło filialne za pośrednictwem wielu przystawek i płaskich szerokich pasów parcianych i skórzanych. Na wale głównym kieratu, znajdowały się korby, które ruch obrotowy przystawki zamieniały na ruch posuwisto-zwrotny, który za pośrednictwem stalowych pociągaczy, przenoszony był na koło filialne. Do koła filialnego podpinane były linowe transmisje przenoszące napęd na pompy węgłne. System kół filialnych rozmieszczonych na obszarze kopalni pozwalał napędzać pompy na kilku otworach równocześnie.

Fot. 50 Kopanka „Janina” z 1878 r., fot. A. Siwek

Fot. 51 Pamiątkowy obelisk, fot. A. Siwek

Budynek kotłowni z 1867 r.

Budynek drewniany, konstrukcji szkieletowej, szalowany pionowo. Otwarte wiązanie dachowe, dach o szerokim kącie rozwarcia połaci. Wydatny komin żeliwny stabilizowany stalowymi odciągami linowymi.

W kotłowni znajduje się kocioł płomienicowy o powierzchni ogrzewalnej 30 m kw., który opalany był węglem i koksem. W XIX wiekowej kopalni, para wytwarzana w kotłowni stanowiła podstawowe źródło energii. Stosowana była w maszynach parowych, które służyły do napędu kieratów i urządzeń wiertniczych. Za pomocą gorącej pary oczyszczano rury wydobywcze z osadów parafinowych oraz ogrzewano pomieszczenia.

Budynek administracyjny z 1864 r. tzw. Dom Ignacego Łukasiewicza

Budynek drewniany, zrębowy, układ wnętrza dwutraktowy, dach dwuspadowy o szerokim kącie rozwarcia połaci. We wnętrzach stropy drewniane, ściany tynkowane, bielone, podłogi drewniane. W wyniku wielokrotnych remontów i adaptacji funkcjonalnych stopień zachowania substancji pierwotnej ograniczony. Zachowana lokalizacja, forma zewnętrzna oraz pamięć historycznej funkcji budynku.

Od czasów Łukasiewicza, budynek pełnił wiele funkcji. Mieściła się w nim administracja kopalni oraz mieszkania

kierownictwa i robotników. W 1972 roku budynek został wyremontowany i zaadaptowany do celów ekspozycji muzealnych. Obecnie wewnątrz znajdują się między innymi sale zaaranżowane na dawną aptekę, laboratorium apteczne oraz dworski salonik. Ekspozycje są wzbogacone o prezentacje multimedialne.

Domek „Naftusia”

Budynek drewniany, zrębowy, wielokrotnie przekształcany, obecnie o skromnych formach modernistyczno – regionalnych, utrwalonych podczas ostatniej większej przebudowy w latach 70-tych XX w. Pierwotnie budynek w którym mieszkali robotnicy, wzniesiony w latach 60-tych XIX wieku. Z czasem adaptowany doraźnie do różnych funkcji. W latach 70. XX w budynek przeszedł gruntowną modernizację, która zmieniała zarówno jego pierwotną funkcję, jak i wygląd architektoniczny. Od tamtej pory pełnił funkcję małego hoteliku. Obecnie nie jest użytkowany.

Kopanka „Franek” z 1860 r.

Studnia wydobywcza wykopana ręcznie do głębokości 50 m, następnie pogłębiona metodą ręcznego wiercenia do 150 m. Kopanka pomimo upływu lat nadal napełnia się ropą naftową. Jeden z najważniejszych elementów dokumentalnych – świadectwo początków wydobycia ropy i unikalny dokument

najstarszej fazy funkcjonowania kopalni. Pierwsze ropne studnie drążono prymitywnymi narzędziami: żelaznymi sztangami, kilofami, łopatami. Były to otwory o przekroju kwadratowym zazwyczaj 1,2 x 1,2 m. Ściany studni zabezpieczano przed osypywaniem drewnianymi cembrowinami. Wiertacz-kopacz zjeżdżał na dno studni w drewnianym kubie, zapuszczanym na linie konopnej, później stalowej. Ten sam kubeł służył do usuwania ze studni urobku. Powietrze do studni tłoczono ręcznie, specjalnymi dmuchawami zbudowanymi z desek.

Kopanka „Janina” z 1878 r.

Wykopana ręcznie do głębokości 132 m, a następnie pogłębiona wiertnicą ręczną do głębokości 250 m. Wewnątrz oryginalne cembrowiny. Aktualnie ropa wydobywana jest za pomocą pompy wgłębnej. Do studni zapuszczone zostały rury i przewód pompowy a nad kopanką ustawiony został kiwon, napędzający pompę. Jeden z najcenniejszych atrybutów autentyczności miejsca. Świadczy o wczesnej fazie działania historycznej kopalni, a zarazem dokument ciągłości eksploatacji ropy w jednym miejscu.

Podkreślić należy fakt, że w Bóbrce do chwili obecnej te dwie historyczne kopanki (szyby kopane), pochodzące z najstarszego okresu funkcjonowania kopalni są czynne. Kopanka „Janina” jest nadal eksploatowana – co jest ewenementem na skalę światową.

Pamiętkowy obelisk

Kamienny, piaskowcowy obelisk zwieńczony żeliwnym krzyżem, w partii cokołowej tablica zawierająca okolicznościową inskrypcję oraz z symbole górnicze. Skromny monument w duchu dziewiętnastowiecznego historyzmu. Ufundowany w 1872 r. przez Ignacego Łukasiewicza na pamiątkę założenia w 1854 r. kopalni ropy naftowej. Jeden z nielicznych dowodów na to, iż Bóbrka była kolebką narodzin światowego przemysłu naftowego. Zarazem świadectwo świadomości szczególnego znaczenia miejsca.

Pompa do przetłaczania ropy typ „Drapper” z XIX w.

Pompa napędzana była za pośrednictwem transmisji linowej z kieratu do grupowego pompowania ropy.

Prototyp kieratu pompowego z II połowy XIX w.

Jedno z najstarszych urządzeń do grupowego napędu pomp wgłębnych charakteryzujące się tym, że zęby kół kieratu były wymienne i wykonywane z twardego drewna. Na końcach wału ostatniej przystawki, zamocowane były korby zamieniające ruch obrotowy przystawek, na ruch posuwisto-zwrotny, który przenoszony był za pośrednictwem pociągaczy na koło filialne, do którego podpinane były transmisje pompowe. Do napędu kieratu używane były zazwyczaj maszyny parowe.

Fot. 52 Wiertnica ręczna, fot. A. Fortuna-Marek

II Urządzenia będące rekonstrukcjami wg XIX wiecznych rycin i podręczników, stanowiące dopełnienie oryginalnej, XIX-wiecznej infrastruktury kopalnianej

Wiertnica ręczna

Wykonana wg pierwowzoru Domsa. W kopalni w Bóbrce wiercenie za pomocą tego urządzenia wprowadził Henryk Walter. Metoda ta polegała na wykorzystaniu energii swobodnie spadającego świdra-dłuta, obciążonego stalowym prętem. Zasadniczym elementem tej metody, były nożyce niemieckiego konstruktora, zwane „nożycami Fabiana”. Zestaw: dłuto – stalowy obciążnik – nożyce Fabiana, który umocowany był na końcu wahacza, unoszony był ręcznie nad miejscem wiercenia, na wysokość skoku nożyc i zaczepiany w ich górnym punkcie. Przez szybki ruch obrotowy, obciążnik wraz z dłutem zostawał zrzucony z zaczepu, spadał swobodnie i uderzając o skałę kruszył ją. Poprzez obrót zestawu, uzyskiwany był otwór o średnicy dłuta, zazwyczaj ok. 0,5 m. W miarę drążenia otworu, dodawane były drewniane żerdzie, a ściany otworu zabezpieczano blaszanymi, nitowanymi rurami. Spód otworu oczyszczano ze zwiercin przy użyciu blaszanej rury-łyżki (czerpadła). Wiertnica składa się z trójnoga, wahacza

z przymocowanym do niego przewodem wiertniczym oraz dużego koła o średnicy 5 m zwanego kołem pędnym z rozmieszczonymi na jego obwodzie szczepkami. W środku koła znajduje się bęben wyciągowy. Na bęben nawinięta jest lina, którą przewija się przez krążek zawieszony u wierzchołka trójnoga. Zapuszczanie i wyciąganie zestawu wiertniczego oraz czynności wiertnicze odbywały się przez ręczne uruchamianie koła pędnego za pomocą rozmieszczonych na nim szczepki. Łyżka do oczyszczania spodu otworu w urobku, zapuszczana była do otworu na linie konopnej lub stalowej z ustawianego przy otworze, napędzanego ręcznie kołowrotu.

Wiertnica kanadyjska z lokomobilą

W 1872 r. inż. Albert Fauck wprowadził w kopalni Bóbrka nową metodę wiercenia na żerdziach systemem kanadyjskim. Do napędu wiertnicy użył lokomobilę, czyli zespołu napędowego, zawierającego: kocioł parowy, maszynę parową i urządzenie transmisyjne. Ruch obrotowy maszyny, za pośrednictwem przystawek pasowych

Fot. 53 Wiertnica kanadyjska z lokomobilą, fot. A. Siwek

Fot. 54 Lokomobila parowa, fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 55 Wiertnica polsko-kanadyjska, fot. A. Siwek

i zamocowanych na nich korb i pociągacze, zamieniany był na ruch posuwisto-zwrotny i przekazywany na poprzeczną belkę-wahacz, na końcu której zawieszony był zestaw do wiercenia. Klatka wiertnicy posiadała 2 bębny z nawiniętymi linami – do sterowania zestawem wiertniczym i oczyszczania otworu za pomocą łyżki. Operacje wykonywane były przez wiertacza przy użyciu dźwigni (hebli). Takim urządzeniem można było wiercić otwory do głębokości 500 m. Elementem rekonstrukcji jest oryginalna lokomobila parowa wyprodukowana w zakładach Hipolita Cegielskiego w Poznaniu (koniec XIX w).

Wiertnica polsko-kanadyjska

Replika wiertnicy sprowadzonej przez Henry Mac Garvey'a i adaptowanej przez polskich specjalistów, do wiercenia w trudnych warunkach karpaccich. Zmodernizowana została nie tylko konstrukcja, ale również system wiercenia. Taką wiertnicą ro wiercone zostały najbogatsze w polskim przemyśle złoża ropy naftowej w rejonie Schodnicy, Borysławia i Tustanowic. Dzięki temu, w 1909 r. Galicja osiągnęła poziom wydobycia ropy ponad 2 miliony ton i znalazła się na 3-cim miejscu

w świecie. Wiertnica mogła wiercić do głębokości 1500 m. Wnętrze wiertnicy zaadoptowane do potrzeb gastronomicznych, niedostępne dla zwiedzających. W środku urządzenia znajduje się oryginalny element – klatka wiertnicza posiadająca dwa bębny: wiertniczy, z którym połączony był świder (dłuto) do wierceń udarowych i łyżkowo-manipulacyjny, dzięki któremu za pomocą łyżki usuwano urobek z odwiertu. Bębny napędzane były za pomocą pasów transmisyjnych oraz maszyny parowej. Napędem bębnow sterował wiertacz za pomocą dwóch dźwigni zwanych heblami.

Wnętrze wiertnicy zostało adaptowane do organizacji spotkań okolicznościowych. Budynek znajduje się w strefie rekreacyjnej muzeum.

Modele kopanek:

„Wiktor”, „635 Błazej”, „634 Mineralna”, „632”, „Cecylia”, „Paweł”

Odtworzone zostały na podstawie rysunków znajdujących się w publikacjach z początkowych lat drążenia kopanek. Znajdują się w miejscach, gdzie istniały XIX-wieczne kopanki wg mapy z 1879 r. Rekonstrukcja polegała na odtworzeniu napowierzchniowych elementów.

Fot. 57 Wiertnica – typ „Bitków”, fot. A. Fortuna-Marek

III Urządzenia oryginalne pochodzące z XX w., które zostały przeniesione do muzeum podczas tworzenia ekspozycji oraz jej uzupełniania.

Ekspozycja zbiorników

Trzy stalowe, nitowane zbiorniki roboczo-magazynowe na ropę naftową. Takie zbiorniki umieszczano przeważnie przy grupowym pompowaniu odwiertów. Ropa pompowana była do tych zbiorników bezpośrednio z odwiertów a następnie przepompowywana do zbiornika głównego, który zwykle znajdował się na kopalni.

Wiertnica – typ „Bitków”

Służyła do wiercenia udarowego otworów o głębokości rzędu 1500 m. Została zbudowana w 1923 roku na kopalni ropy naftowej w Bitkowie. System wiercenia urządzeniem „Bitków”, wdrożony przez polskich konstruktorów, był stosowany w dwóch odmianach: z wahaczem lub szarpakiem. Zasada wiercenia linowego –

szarpakowego była następująca: zestaw wiertniczy (świder – obciążnik – nożyce) mocowany był do liny wiertniczej. Po zapuszczeniu świdra na dno otworu, linę przeciągano przez rolkę zamocowaną na korbie wału przystawki. Ruch obrotowy przystawki, z zamocowaną na nim korbą, powodował rytmiczne podrywanie i swobodne opadanie zestawu wiertniczego, dzięki czemu następowały rytmiczne udary świdra o dno otworu. Stąd jej potoczna nazwa „metoda szarpakowa”. Obrót świdra dla centrycznego wiercenia otworu, uzyskiwany był przez zamocowanie zestawu wiertniczego do liny za pośrednictwem tzw. pasterki. W miarę postępu wiercenia, lina popuszczana była sukcesywnie tak, aby udar świdra w dno otworu był powodowany sprężystością liny. Dzięki temu uzyskiwano większą efektywność wiercenia, wymagało to jednak dużego talentu i umiejętności wiertaczy.

Fot. 56 Ekspozycja zbiorników, fot. A. Siwek

Fot. 58 Kocioł parowy przewoźny z 1912 r., fot. A. Siwek

Fot. 59 Pojazd do rozbudzania drgań sejsmicznych, fot. A. Siwek

Kocioł parowy przewoźny z 1912 r.

Był opalany węglem lub drewnem, posiada oryginalne oprzyrządowanie. Podwozie kołowe pozwalało na przeciąganie kotła zaprzęgami konnymi na miejsce prowadzonych robót wiertniczych i eksploatacyjnych.

Winda eksploatacyjna WES 15-20 z napędem mechanicznym nabudowana na podwoziu Kraz-257, przeznaczona do kompleksowej obróbki odwiertów ropno-gazowych.

Wiertnica „SM3”

Wiertnica udarowa, linowa z 1935 r., zaprojektowanej przez Stanisława Szerauca i Mieczysława Mrzaka. Jest to kolejna adaptacja wiertnicy SM1 i SM2 wspomnianych konstruktorów. Wiertnica służyła do wykonywania otworów o głębokości do 800 m średnicy 5". Zbudowana została na ramie drewnianej, posiada tylko 2 bębny linowe. Była dosyć trudna do transportu i montażu w terenie górskim pozbawionym dróg.

Wiertnica UP-200

Wiertnica UP-200 przeznaczona jest do linowego udarowego wiercenia wielkośrednicowych otworów (studni), do głębokości 200 m przy końcowej średnicy 12". Może być używana również do pogłębiania, rekonstrukcji i podczyszczania otworów o głębokości do 900 m, świdrem o średnicy 5". Jest to wiertnica przewoźna, zbudowana na wspólnej ramie wraz z masztem i napędem, na podwoziu kołowym do łatwego transportu i montażu. Skonstruowana została przez Fabrykę Maszyn „Glinik” Gorlice.

Wiertnica „SMFM”

Wiertnica zmodernizowana przez Fabrykę Maszyn „Glinik”. Przeznaczona do wiercenia udarowego, linowego otworów o głębokości do 800 m i końcowej średnicy 5". Podobnie jak wiertnica „SM4” wykonana jest w całości ze stali. Modernizacja polegała na wprowadzeniu dwubiegowej skrzyni biegów umożliwiającej

zmianę prędkości wału głównego. Wprowadzone zostało sprężynowe sprzęgło do uruchamiania 3 bębnow linowych za pośrednictwem łańcuchów Galla. Na stanowisku wiertacza umieszczone są dźwignie ręczne i nożne do sterowania w procesie wiercenia. Poniżej ramy wiertniczej znajduje się wał korbowy, na którym zaklinowana jest tarcza „szarpakowa”, napędzana pasem płaskim z wału głównego. Korby posiadają 3 otwory, pozwalające na regulację wzniosu (skoku) świdra 460, 700 i 1000 mm. Na wale bębna wielokrążkowego umieszczone zostało koło łańcuchowe do napędzania stołu obrotowego. Wiertnica wyposażona jest w maszt dwusłupowy typu MM (Mieczysława Mrazka).

Wiertnica „Trauzl” 800

Powszechnie stosowana w polskim przemyśle naftowym konstrukcja austriacka. Jest to wiertnica przewoźna, do udarowego wiercenia otworów do głębokości ok. 800 m. Skonstruowana została na ramie żelaznej, jej układ kinematyczny podobny jest do polskiej wiertnicy typu „SMFM”.

Wiertnica „SM4”

Jest to oryginalny typ wiertnicy zaprojektowanej przez polskich konstruktorów: Stanisława Szerauca i Mieczysława Mrazka. Symbol „SM” pochodzi od nazwisk konstruktorów. Pierwsze wiertnice SM1, SM2 i SM3 były produkowane w latach 1930–1935, konstruowane były na ramach drewnianych. Wiertnica SM4 ma konstrukcję na ramie żelaznej, wykonana została przez Fabrykę Maszyn „Glinik” Gorlice i wprowadzona do wiercenia w 1949 roku. Jest to wiertnica przewoźna, na podwoziu kołowym, przystosowana do łatwego transportu i przeciągania w terenie. Kompletna klatka wiertnicza, składająca się z 3 bębnow linowych: do operacji wiertniczych, łyżkowania i manipulacji rurowej oraz urządzenie szarpakowe zamontowane zostały na wspólnej, żelaznej ramie. Umożliwiło to znacznie skrócenie czasu budowy wiertnicy. Urządzenie przeznaczone jest do wiercenia otworów o głębokości do 800 m. Do wiertnicy przystosowany został polskiej konstrukcji maszt teleskopowy typu „Narada”, dwusłupowy, równoległy, zbudowany z rur.

Rampa narzędzi wiertniczych

Na rampie znajdują się różnorodne, oryginalne narzędzia i osprzęt do robót wiertniczych, podczyszczania otworów, zapuszczania pomp wgłębnych i wielu innych robót. Stanowią dokument rozwoju techniki i dorobku polskich konstruktorów. Posiadają charakterystyczne nazwy.

Odwiert „OPAL 20”

Wykonany systemem wiertniczym pod koniec XIX wieku otwór z którego wydobywana jest ropa naftowa. Nad otworem zainstalowane jest indywidualny żuraw

Fot. 60 Kopalnia lat 60. XX w., fot. A. Siwek

pompowy tzw. „konik pompowy 600” produkowany od 1954 roku przez Fabrykę Maszyn „Glinik” Gorlice. Odwiert jest nadal czynny.

Kierat pompowy typu „Glinik”

Zmodernizowany kierat tradycyjny, napędzany silnikiem elektrycznym. Zastosowane w nim zostało urządzenie do programowania okresowego pompowania odwiertów w zależności od ustalonego harmonogramu. Obok widok koła filialnego. Kierat jest uruchomiany podczas zwiędzania z przewodnikiem.

Kierat pompowy z silnikiem spalinowym

Kierat nowszej konstrukcji, w formie zamkniętej skrzyni redukcyjnej. Przystawki pasowe zastąpione zostały systemem kół zębatach. Na wale głównym znajdują się korby, których ruch posuwisto-zwrotny za pośrednictwem pociągaczy przenoszony jest na koło filialne stanowiące komplet urządzenia. Napęd od silnika spalinowego lub elektrycznego, przenoszony jest na skrzynię redukcyjną za pomocą tarcz na paski klinowe.

Rampa narzędziowa

Na rampie eksponowane są narzędzia i osprzęt stosowany do wiertnictwa i eksploatacji ropy i gazu.

Pojazd do rozbudzania drgań sejsmicznych stosowany od 1976 r.

Aparatura geofizyczna z wyposażeniem z lat 80. XX w.

Fot. 61 Ekspozycja magazynowanie i ekspedycja, fot. A. Siwek

Fot. 62 Stacja paliwowa typu „górskiego”, fot. A. Siwek

Wiertnica „URB”

Wiertnica służyła do obrotowego wykonywania małogabarytowych płytkich (do 30 m) otworów strzałowych, do wzbudzenia fal sprężystych przy użyciu dynamitu podczas prowadzonych prac sejsmicznych, dla badania głębokiej struktury geologicznej skał. Jest to wiertnica samojezdna, produkcji ZSRR, zbudowana na podwoziu samochodowym z zabudowanym stałym masztem, stołem obrotowym i systemem płuczki, napędzana silnikiem samochodu, wprowadzona do ruchu w 1955 roku. Do tego czasu wiercenie otworów do celów badań sejsmicznych odbywało się za pomocą urządzeń ręcznych. Ten prymitywny sposób okazał się nieekonomiczny.

Nawierzchniowe wyposażenia odwiertów służy do szczelnego ujęcia ropy i gazu z odwiertów samoczynnych i pompowanych, oddzielenia ropy od gazu oraz oczyszczania i przygotowania ich do transportu.

Stanowisko pomp i sprzężarek

Wiertnica „N 1400 S”

Zaprojektowana i wyprodukowana przez Fabrykę Maszyn „Glinik” Gorlice, w latach 80. XX w. Służyła do wiercenia obrotowego otworów głębokich do 4500 m.

Wiertnica „OP 1200” z 1957 r.

Wiertnica przystosowana do wiercenia obrotowego otworów o głębokości do 1200 m. Wiertnica i wszystkie podzespoły, między innymi wieża wiertnicza, wielokrą-

żek, hak, stół obrotowy, pompy i głowica płuczki, wyciąg oraz cały osprzęt, zaprojektowane i wykonane zostały przez Fabrykę Maszyn „Glinik”.

Agregat pompowy „KRAZ” zamontowany jest na podwoziu samochodowym produkcji ZSRR. Służy do cementowania rur okładzinowych w odwiertach. W skład agregatu wchodzi 2 pompy o zdolności tłoczenia do ciśnienia 320 atm., zbiorniki na wodę i lej do mieszania cementu z wodą. Napędzane są odrębnym silnikiem spalinowym oraz silnikiem samochodowym. Agregaty stosowane były także do wykonywania zabiegów hydraulicznego szczelinowania w odwiertach naftowych.

Agregat cementacyjny na podwoziu Tatra 148. Agregat cementacyjny ACF 1050.

Winda pomiarowa na podwoziu samochodu Gaz 66

Służyła do przeprowadzania różnych operacji w odwiertach eksploatacyjnych przy zastosowaniu techniki linowej m. in. do zapuszczania i wyciągania przyrządów pomiarowych do i z odwiertów eksploatacyjnych w celu przeprowadzenia pomiarów parametrów złożowych.

Mieszalnik piasku „KRAZ” jest specjalistycznym urządzeniem stosowanym do zabiegów hydraulicznego szczelinowania (rozwarstwiania) złóż ropy lub gazu, celem zwiększenia ich wydajności. Mieszalnik piasku produkcji ZSRR, zabudowany jest na podwoziu samochodowym „KRAZ”. Służy do mieszania nośnika z piaskiem,

który wtłaczany jest do otworu celem podsadzenia powstałej szczeliny.

Wiertnica „Trauzl” produkcji austriackiej, służy do wiercenia obrotowego do głębokości 3000 m.

Wiertnica „Craelius XC-90” z 1968 roku. Służyła do wykonywania płytkich otworów poziomych w kamieniołomach i otworów pionowych dla zakładania ładunków wybuchowych.

Prewenter z otworu „Karlino 1”. Stosowany do zamknięcia wylotu otworu, w przypadku erupcji ropy lub gazu. Podczas wiercenia otworu poszukiwawczego „Karlino 1”, wskutek niespodziewanego nawiercenia złoża ropy o anormalnie wysokim ciśnieniu złożowym, nastąpił wybuch ropy i pożar otworu. Ogromny żar nie pozwalał na podejście do otworu celem zdjęcia uszkodzonego prewentera. Prewenter został odstrzelony pociskami artyleryjskimi z odległości ok. 80 m. Na wylot otworu nałożona została specjalna głowica i pożar został ugaszony. Operacja gaszenia pożaru trwała ponad 4 tygodnie.

Prototyp taranu wiertniczego skonstruowany w Instytucie Naftowym w 1956 roku, przez inż. Józefa Ostaszewskiego. Zasada działania polega na udarze wody tłocznej z powierzchni ziemi na świder, za pośrednictwem zastawki sprężynowej, umieszczonej w dolnej części przewodu hydraulicznego. Wskutek tego następują rytmiczne udary świdra w dno otworu. Taran stosowany był do wykonywania płytkich otworów szurfowych do badań geologicznych.

Pompa płuczkowa typu „Glinik”

Jeden z typów pomp stosowanych w wiertnictwie i eksploatacji, zaprojektowanej i wyprodukowanej przez Fabrykę „Glinik” Gorlice.

Urządzenia do obróbki odwiertu ropnego

Winda wyciągowa produkcji polskiej z roku 1993 WEG-175 i maszt kratowy MES-15. Tego typu obróbkę stosuje się w celu regeneracji elementów wydobywczycy znajdujących się wewnątrz odwiertu.

Kiwon stalowy z silnikiem WIRTH

Windy do operacji technicznych w odwiertach naftowych.

Za pomocą urządzeń wyciągowych odbywało się między innymi zapuszczanie i wyciąganie przewodu pompowego oraz pompy wgłębnej, oczyszczanie spodu otworów, prace ratunkowe.

Kiwony pompowe

Kiwony (kiwaki), instalowane były przy wylotach otworów z których wydobywana była ropa za pomocą pomp wgłębnych. Typowy kiwon składał się z belki fundamentowej, podpory i wahacza. Na jednym końcu wahacza umocowane były za pośrednictwem laski

pompowej żerdzie napędzające pompę – na drugim transmisja, przekazująca ruch posuwisto zwrotny z kierunku pompowego na tłok pompy.

Stacja redukcyjna- pomiarowa II stopnia. Jest to zespół urządzeń służących do redukcji i regulacji ciśnienia gazu, pomiaru parametrów gazu oraz rozdziału gazu.

Kopalnia lat 60. XX wieku

Powstały w 2010 r. kompleks oryginalnych urządzeń z lat 60. XX wieku przypomina niedawną historię, technologię, która na współczesnych kopalniach została całkowicie wyparta przez najnowsze wynalazki. Kopalnia lat 60-tych zgromadziła urządzenia, które jeszcze do niedawna działały na kopalniach ropy, dziś zastąpione nowoczesną technologią, stanowią cenny i niezastąpiony obiekt do badań nad historią przemysłu naftowego. W sektorze powstały: ekspozycje eksploatacji ropy naftowej, stabilizacji ropy naftowej, ekspozycja zbiorników oraz ekspozycja manipulacji mediami i ekspedycji.

Ekspozycja – uzbrojenie napowierzchniowe odwiertu eksploatacyjnego (urządzenia oryginalne przeniesione z innych kopalń):

1. Głowica eksploatacyjna odwiertu pompowanego wyposażona w zasuwę odcinającą i łaskę pompową.
2. Żuraw pompowy „IŻP-5/1000 napędzany silnikiem elektrycznym.
3. Maszt kratowy „MES-15/20” wyposażony w wielokrążek z hakami i olinowanie.
4. Winda wyciągowa, zabudowana na ciągniku gąsienicowym „Mazur D-50”.
5. Separator ropno-gazowy „R10/1000 wraz z licznikiem gazu i armaturą.
6. Rampa żerdziowo-rurowa na której złożone są rury eksploatacyjne.

Ekspozycja: Stabilizacja ropy naftowej (urządzenia oryginalne przeniesione z innych kopalń):

1. Piec rurowy wraz z palnikiem i sterowaniem. Wewnątrz jest podgrzewana ropa.
2. Kolumna stabilizacyjna. Podgrzana ropa spływa kaskadowo po półkach, co powoduje oddzielenie się węglowodorów lekkich od ropy. Węglowodory lekkie w postaci gazu przechodzą przez deflegmator do kondensatora. Ropa przepływa przez chłodnię natryskową i dalej do zbiornika magazynowego.
3. Kondensator ma na celu schłodzenie ciepłych węglowodorów zimną wodą płynącą w przestrzeni płaszcza kondensatora co powoduje przejście ze stanu gazowego w ciekły (gazolina).
4. Chłodnia natryskowa służy do ochłodzenia oczyszczonej ropy, gazoliny oraz wody chłodniczej do kondensatora.

Fot. 63 Wnętrze Pawilonu muzealnego, fot. A. Siwek

5. Oddzielacz wody i gazoliny ma na celu oddzielenia gazoliny od wody przed magazynowaniem i transportem.
6. Kancelaria ruchu kopalni, w której zgromadzono sprzęt biurowy z tamtego okresu (rekonstrukcja).

Ekspozycja magazynowanie i ekspedycja (urządzenia oryginalne przeniesione z innych kopalń):

1. Zbiornik V-25 m3 – magazyn ropy po stabilizacji
2. Zbiornik V-20 m3 – magazyn gazoliny
3. Zbiornik V-5 m3 – roboczy gazoliny
4. Zbiorniki V-5 m3 ropy surowej eksploatowanej wprost z odwiertu.
5. Budynek tłoczni w którym znajdują się pompy wirowe z silnikami elektrycznymi wraz z orurowaniem i armaturą umożliwiającą przetłaczanie ropy, gazoliny i wody.
6. Nalewak samochodowy ropy i gazoliny oraz autocysterna GAZ 53 – służyła do przewozu surowej ropy naftowej.

Zrekonstruowana z użyciem oryginalnych elementów stacja paliwowa typu „górskiego”

IV Pawilon muzealny

Oddany do eksploatacji 12 maja 2000 roku Pawilon Wystawowy, w którym mieszczą się trzy sale ekspozycyjne, sala konferencyjna, część administracyjna, archiwum oraz biblioteka. W salach ekspozycyjnych są prezentowane wystawy związane z górnictwem naftowym, gazowniczym oraz przemysłem rafineryjnym. Forma architektoniczna nawiązuje do specyfiki miejsca, a zarazem skala zabudowy nie powoduje degradacji wartości krajobrazowych.

1.3 Funkcja dobra

FUNKCJA PRZEMYSŁOWA I JEJ CIĄGŁOŚĆ

Kopalnia w Bóbrce nieprzerwanie od momentu powstania w 1854 r. do chwili obecnej jest czynną kopalnią, gdzie nadal na skalę przemysłową (choć wielkość wydobycia nie jest dziś duża) wydobywana jest ropa naftowa. Co więcej, ropa naftowa eksploatowana jest także z jednego z najstarszych szybów – z tzw. kopanki „Janina” datowanej na 1878 r. Jest to ewenement na skalę światową. Wprawdzie obecna kopalnia do eksploatacji ropy używa nowoczesnych urządzeń, jednak na terenie kopalni zachowana jest znaczna część elementów historycznej infrastruktury kopalnianej – oryginalnej i zrekonstruowanej. Dotyczy to zarówno szybów naftowych, różnorodnych urządzeń wiertniczych i eksploatacyjnych, jak i drewnianych budynków – przemysłowych i administracyjnego – będących immanentną częścią zabytkowej kopalni.

Na przykładzie funkcjonującej od ponad 160 lat kopalni w Bóbrce poznać możemy ewolucję naukowo-technicznej teorii i jej praktyczne realizacje w zakresie dwóch najważniejszych działów górnictwa naftowego – wiertnictwa i eksploatacji ropy naftowej. Badacze dziejów przemysłu naftowego zwracają uwagę na szczególną sytuację górnictwa naftowego w Galicji zwłaszcza w zakresie wiertnictwa.³⁶ Bo choć poszukiwanie nowych metod w tym zakresie było w XIX i pocz. XX w. typowe dla wszystkich krajów, w których rozwijał się wydobywczy przemysł naftowy, to szczególnego znaczenia dziedzina ta przybrała w Galicji, gdzie układ geologiczny Karpat komplikował przede wszystkim prowadzenie prac wiertniczych. Dlatego też *prace nad nowymi metodami i konstrukcjami wiertniczymi stanowiły podstawę twórczej działalności ludzi związanych z galicyjskim przemysłem naftowym (...)*³⁷, a *innowacje wprowadzane w górnictwie naftowym Galicji prawie wyłącznie odnosiły się do wiertnictwa.*³⁸

W kontekście funkcji przemysłowej dużą wartością jest też obecna ekspozycja muzeum-skansenu, gdzie zgromadzone urządzenia, maszyny, narzędzia obrazują ewolucję zagranicznej i polskiej myśli technologicznej na przestrzeni ponad 160 lat intensywnego rozwoju przemysłu naftowego.

FUNKCJA ADMINISTRACYJNA HISTORYCZNEGO PRZEDSIĘBIORSTWA

Kopalnia w Bóbrce jest najprawdopodobniej pierwszym na świecie lub co najmniej jednym z najstarszych

miejsz, gdzie na skalę przemysłową rozpoczęto wydobywanie ropy naftowej. Jedną z oczywistych funkcji historycznego przedsiębiorstwa naftowego była funkcja administracyjna. Materialnym świadectwem tej funkcji jest zachowany na terenie kopalni zabytkowy drewniany budynek administracyjny (tzw. Dom Łukasiewicza), pochodzący z 1864 r. czyli z samych początków funkcjonowania spółki naftowej, jaką w 1861 r. zawiązali Łukasiewicz, Klobassa i Trzeciecki. Obiekt pełnił wiele funkcji – mieściła się w nim administracja kopalni, ale też mieszkania kierownictwa i robotników. Obecnie w budynku, zaadaptowanym do funkcji muzealnych, znajdują się ekspozycje nawiązujące do postaci I. Łukasiewicza – aranżacja historycznej apteki, laboratorium apteczne oraz salonik dworski z epoki. Ważnym elementem obrazującym tę funkcję są także zgromadzone w muzeum historyczne dokumenty (oryginały i kopie) dotyczące funkcjonowania przedsiębiorstwa.

FUNKCJA MUZEALNA

Obecnie, przy zachowaniu pierwotnego użytkowania przemysłowego, funkcja muzealna jest funkcją dominującą. Podjęta przed ponad 60-ciu laty inicjatywa utworzenia w Bóbrce muzeum poświęconego przemysłowi naftowemu miała dwa zasadnicze cele.

Po pierwsze pomysłodawcom przyświecała myśl zachowania i ocalenia uważanej za najstarszą na świecie kopalni ropy naftowej jako historycznego miejsca, zabytkowych budynków i urządzeń, jak również upamiętnienia związanej z Bóbrką wybitnej postaci Ignacego Łukasiewicza.

Po drugie w zamierzeniu pomysłodawców i organizatorów miało to być miejsce, w którym prezentowane będą ekspozyty obrazujące historię rozwoju (od powstania do lat niemal współczesnych) różnych gałęzi przemysłu naftowego – górnictwa naftowego i gazownictwa, przemysłu rafineryjnego i petrochemicznego oraz transportu i dystrybucji produktów naftowych. Przyświecała im też myśl ratowania urządzeń nieużytkowanych, które wobec szybkiego postępu technologicznego w tych dziedzinach przemysłu są wycofywane z użytkowania i niejednokrotnie niszczone. Było to bardzo nowatorskie jak na początek lat 60. XX w. podejście, zważywszy na fakt, że uznanie wartości i znaczenia zabytków techniki nie jest nawet obecnie powszechnie uświadomione, a w polskim środowisku konserwatorskim ochrona dziedzictwa przemysłowego jest dziedziną stosunkowo młodą. Nie mniej istotne było zainicjowanie gromadzenia różnego rodzaju dokumentów, materiałów kartograficznych, ikonograficznych i fotograficznych. Należy zauważyć, że pierwszy etap tworzenia muzeum był oparty w dużej mierze o społeczne zaangażowanie osób, którzy pragnęli ocalenia materialnych świadectw bogatych tradycji polskiego przemysłu naftowego.

³⁶ P. Franaszek, *Myśl techniczna w galicyjskim wiertnictwie naftowym w latach 1860–1918*, Kraków 1991, s. 5–6

³⁷ P. Franaszek, op.cit., s. 5

³⁸ P. Franaszek, op.cit., s. 6

I.4 Zidentyfikowane wartości dobra

Prezentacja historii miejsca oraz charakterystyka elementów i cech dobra pozwala na wyodrębnienie najważniejszych wartości dobra traktowanego jako zabytkowa kopalnia oraz zespół urządzeń i infrastruktury obecnego Muzeum.

WARTOŚCI REPREZENTOWANE W BÓBRCE:

- **Geologiczno-przyrodnicze** /ropa, geologia karpacka, krajobraz, kompozycja zieleni/
  - **Historyczne i naukowe** – /początki zjawiska w skali świata, ciągłość – najdłużej funkcjonująca kopalnia ropy na świecie, uwarunkowania społeczne i intelektualne (pozytywizm, industrializm, wynalazczość, koncepcje społeczne, wymiana myśli technicznej w skali globu) oraz ilustracja procesów historyczno-gospodarczych/uprzemysłowienie, skala i tempo rozwoju, ograniczony rozwój przez brak przemysłu współpracującego, kwestie kapitałowe, przekształcenia gospodarki wiejskiej, folwarcznej w przemysłową, kształtowanie klasy społecznej/.
- Historia techniki /ilustracja początków i rozwoju nowej gałęzi przemysłu i nowej dyscypliny nauki i techniki – naftowego przemysłu wydobywczego i „sztuki” inżynierskiej/
- Archeologia przemysłowa**
- Zabytkowe (materialne):
    - najstarsza kopalnia (kopanki, budynki, narzędzia, usytuowanie, relacje przestrzenne, relikto- wy krajobraz);
    - najdłużej funkcjonująca kopalnia – urządzenia współczesne, struktura organizacyjna, tradycja górnicza, krajobraz);

- muzeum jako forma ewolucji kopalni i miejsca – (rekonstrukcje, oryginalne maszyny i urządzenia ilustrujące rozwój dyscypliny);

Wartości niematerialne

- szereg wartości o dużym ładunku emocjonalnym związanych z osobą I. Łukasiewicza i wciąż żywą w społeczności lokalnej, w regionie i w Polsce? „legendą” wynalazcy lampy naftowej – jako nośnik pozytywnych wzorców społecznych i czynnik kształtujący tożsamość patriotyczną i budujący poczucie dumy;
- kopalnia jako jedno z miejsc kształtowania fachowych kadr dla polskiego przemysłu naftowego;
- kopalnia jako miejsce integrujące dla polskiej i obcej myśli naukowo-technicznej (wymiana doświadczeń naukowo-technicznych w skali międzynarodowej; inwencja wynalazcza; ośrodek twórczy – racjonalizatorskie udoskonalenia urządzeń i wynalazków zagranicznych);
- historia powstawania skansenu, w tym zrekonstruowanie urządzeń kopalnianych przez pracowników kopalni w oparciu o publikacje z epoki – przejaw wciąż żywych umiejętności w tym zakresie;
- kultywowanie górniczych tradycji.

Wartość nadrzędna – świadectwo początków i rozwoju wydobycia jednego z najważniejszych surowców naturalnych współczesnego świata.

Wartość pomnikowa (w kontekście pomnika historii) – zabytek techniki związany z rozwojem polskiej myśli inżynierskiej, społecznej i narodowej.

I.5 OKREŚLENIE TYPU DOBRA I WSKAZANIE GRUPY ODNIESIENIA STANOWIĄCEJ KONTEKST PORÓWNAWCZY

Próbując sprecyzować dla kopalni i muzeum w Bóbrce grupę odniesienia, która stanowić może kontekst porównawczy (konieczny następnie do oceny jego wartości w odniesieniu do innych obiektów podobnego typu i charakteru) ważne jest na wstępie zakwalifikowanie dobra do określonej grupy typologicznej. Punktem odniesienia dla analiz porównawczych mogą być grupy typologiczne, które zostały zdefiniowane w dokumencie pn. „Kryteria i procedury uznawania obiektu za Pomnik Historii”, przyjętym i zarekomendowanym w 2005 r. przez Radę Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury, opracowanym w ówczesnym Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków. Wyszczególnione w nim zostały grupy typologiczne (kategorie zabytków), które mogą zostać uznane za Pomnik Historii oraz ich cechy i walory. Spośród ośmiu wyodrębnionych kategorii kopalnia w Bóbrce powinna być rozpatrywana w grupie:

Obiekty dziedzictwa przemysłowego, inżynierii lądowej i wodnej, które:

- reprezentują tradycyjne lub unikalne dziedziny przemysłu zakorzenione w kulturze przemysłowej ziem polskich,
- posiadają zachowane dawne urządzenia produkcyjne (linie technologiczne, maszyny) pozwalające na odtworzenie tradycyjnych sposobów wytwarzania,
- stanowią dzieła inżynierskie z zachowanymi urządzeniami technicznymi w historycznym układzie przestrzennym i krajobrazowym.³⁹

Kopalnia jest niewątpliwie elementem dziedzictwa przemysłowego. Wg Karty Tagilskiej TICCIH dziedzictwo przemysłowe „zawiera pozostałości kultury przemysłowej o wartości historycznej, technicznej, społecznej, architektonicznej lub naukowej. W skład jego wchodzi budynki i maszyny, warsztaty, zakłady produkcyjne i fabryki, kopalnie i zakłady obróbki i uszlachetniania, magazyny i składy, miejsca wytwarzania, przekazywania i wykorzystania energii, transport i jego infrastruktura, a także miejsca o funkcji socjalnej związanej z przemysłem jak np. zabudowania mieszkalne, miejsca praktyk religijnych i modlitwy oraz edukacji.”⁴⁰

Specyfika Bóbrki polega m.in. na tym, że obok nadal funkcjonującej, czynnej kopalni z zachowanymi oryginalnymi czynnymi szybami naftowymi oraz elementami historycznego krajobrazu kulturowego analizowany obszar dobra

został dostosowany do nowej funkcji muzealnej. Muzeum eksponuje zarówno zachowane in situ zabytkowe szyby naftowe i urządzenia oraz użytkuje historyczne budynki, ale też prezentuje w granicach dawnej kopalni obiekty zrekonstruowane z kopalni bobrzeckiej oraz bogaty zespół urządzeń odtworzonych i oryginalnych, lecz pochodzących z innych miejsc i z innych okresów rozwojowych.

Reasumując, o wybraniu grupy zabytków stanowiących grupę odniesienia decyduje kombinacja następujących elementów:

OKREŚLENIE GRUPY TYPOLOGICZNEJ

- Obszar analizy:
  - w pierwszej kolejności – kopalnie ropy naftowej dawnej Galicji
  - następnie – kopalnie z terenu Europy oraz Stanów Zjednoczonych i Kanady, ze szczególnym uwzględnieniem kopalni Titusville w Pensylwanii, konkurującej z Bóbrką o palmę pierwszeństwa w zakresie czasu powstania kopalni
- Okres powstania
  - 3 ćwierć XIX w. jako prekursorski okres rozwoju przemysłu naftowego
- Funkcjonalna charakterystyka dobra
  - dziedzictwo techniki
  - obiekty przemysłowe
  - kopalnie ropy naftowej
  - zabytki związane z przemysłem naftowym
  - metody kopania, odwiertów i wydobywania/ich rozwój, zmiany, unowocześnianie – ewolucja myśli technicznej/
  - procesy technologiczne /historyczne/
  - ciągłość wydobywania
  - połączenie historycznej funkcji przemysłowej (kopalnianej) i administracyjnej historycznego przedsiębiorstwa naftowego
  - połączenie funkcji kopalni i muzeum-skansenu
- Wyposażenie kopalni
  - wyposażenie związane z wydobywaniem ropy naftowej
  - wyposażenie skansenu-muzeum obrazujące rozwój przemysłu naftowego
- „Materiałowa” charakterystyka dobra
  - krajobraz kopalniany.

Grupa odniesienia: kopalnie ropy naftowej w Europie i na świecie oraz zespoły urządzeń zgromadzone w muzeach przemysłu naftowego/3 ćw. XIX w./krajobraz kulturowy przemysłu naftowego/wartościowe wyposażenie/okres przemysłowego wydobywania/ciągłość wydobywania z zastrzeżeniem ograniczonej obecnie skali

³⁹ http://www.nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zaradcow/opieka-nad-zabytkami/pomniki-historii/kryteria-wyboru/

⁴⁰ The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage (TICCIH) The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage, July 2003, wg tłumaczenia: W. Affelt, *Dziedzictwo techniki, jego różnorodność i wartości*, „Kurier Konserwatorski” nr 5, 2009, s. 5

1.6 OKREŚLENIE KRYTERIÓW WARTOŚCIOWANIA I OCENA WARTOŚCI DOBRA W ŚWIETLE WYBRANYCH KRYTERIÓW W STOSUNKU DO GRUPY ODNIESIENIA

Charakterystyka i analiza historycznej kopalni oraz zespołu stanowiącego ekspozycję muzealną w Bóbrce, a także sformułowanie elementów do zdefiniowania grupy odniesienia, dają podstawę do wskazania tych cech, które decydują o wartościach dobra. W przypadku kopalni w Bóbrce za takie dominujące, wiodące kryteria wartościowania uznać należy przede wszystkim:

- czas powstania
- lokalizacja i kopalniany krajobraz kulturowy
- wyposażenie dobra
- funkcja dobra.

Kopalnia w Bóbrce w zasadzie nie była dotychczas przedmiotem analiz, ujmujących to miejsce w szerszym aspekcie badań porównawczych, związanych z problematyką zabytkowych miejsc i obiektów dziedzictwa przemysłowego.

Podejmując się próby oceny wartości kopalni w Bóbrce w odniesieniu do szerszej niż region Karpat skali przestrzenno-geograficznej, trzeba mieć na uwadze dwie istotne kwestie. Po pierwsze specyfika budowy geologicznej Karpat, jak podkreślają wszyscy badacze, miała zasadniczy wpływ na stosowane tu rodzaje urządzeń (zwłaszcza wiertniczych), ich rozwój, oraz na konieczność dostosowywania do lokalnych warunków nowoczesnych metod i systemów wiertniczych zapożyczanych z innych ośrodków kopalnictwa naftowego (np. amerykańskiego). Ponadto forma krajobrazu kopalnianego Bóbrki, podobnie jak innych kopalni zlokalizowanych w Karpatach lub na ich przedgórzu, jest wyjątkowa i odmienna, ze względu na charakterystyczny krajobraz naturalny. Wydaje się, że te dwa aspekty (geologiczny i przyrodniczy) powodują, że trudno oceniać krajobraz kopalniany Bóbrki w szerszym kontekście geograficznym, np. odwołując się do kopalni na kontynencie północnoamerykańskim.

We wszystkich polskojęzycznych opracowaniach historycznych kopalnia w Bóbrce prezentowana jest jako miejsce z wielu względów wyjątkowe. W większości uważana jest za najstarszą w Polsce i na świecie kopalnię ropy naftowej. Ponadto było to już w XIX w. doskonale prosperujące przedsiębiorstwo, nie tylko wykorzystujące najnowsze osiągnięcia technologiczne, ale twórczo je przekształcające i udoskonalające, co miało niebagatelny wpływ na rozwój przemysłu naftowego w tej części Europy. Dodatkowo z Bóbrką, w czasach jej powstania i w pierwszych kilkudziesięciu latach znakomitego rozwoju, związany był Ignacy Łukasiewicz – wynalazca lampy naftowej, postać wybitna w zakresie badań i przetwórstwa ropy. W bobrzeckiej kopalni

pracowali też liczni, powszechnie znani w dziedzinie kopalnictwa naftowego specjaliści, których dokonania na polu postępu i rozwoju przemysłu w tej części Europy oceniane są jako znaczące. W skali przemysłu naftowego w Galicji Bóbrka uznawana też była już przez XIX-wiecznych znawców tematu za wzorcową pod wieloma względami kopalnię – nie tylko ze względu na stosowanie nowoczesnych urządzeń i technologii, lecz także jako miejsce pracy wyjątkowo dobrze zorganizowane, bezpieczne i o wysokich standardach socjalnych, co należało w owych czasach do rzadkości.

Ocena wartości i znaczenia zabytkowej kopalni w Bóbrce powinna być potwierdzona w analizie porównawczej. Jako grupę odniesienia, która stanowi kontekst porównawczy – w skali krajowej i międzynarodowej – przyjmuje się w poniższej strukturze analizy: historyczne kopalnie ropy naftowej w Polsce, w Europie i na świecie, których początki przypadają na 3 ćw. XIX w. Przedmiotem analizy porównawczej powinno być także zabytkowe wyposażenie kopalni i zespoły urządzeń muzealnych zgromadzonych w skansenie oraz w mniejszym stopniu krajobraz kulturowy przemysłu naftowego. Ważnym punktem odniesienia dla zobrazowania wartości dobra jest też funkcja obiektu. Kopalnia w Bóbrce jest najczęściej prezentowana jako jedyny tego typu zabytek techniki zachowany w Polsce. Początki rozwoju przemysłu górniczego datuje się na całym świecie na 2 połowę XIX w. Rok 1854 – rok powstania kopalni w Bóbrce został niemal powszechnie uznany w polskiej literaturze przedmiotu badań, za początek przemysłowej eksploatacji ropy naftowej na obecnych ziemiach polskich. W odniesieniu do obszaru obecnych granic Polski podawana jest też informacja, że dwa lata wcześniej w 1852 r., z inicjatywy księcia Stanisława Jabłonowskiego w „Pustym Lesie” koło Siar i Sękowej powstała pierwsza kopalnia i że to na ziemi gorlickiej narodził się światowy przemysł naftowy.⁴¹ Jednak kopanki, które powstały w „Pustym Lesie” miały początkowo na celu dostarczać surowiec do produkcji asfaltu. Nafta była tam traktowana jako produkt uboczny – trudno więc mówić w tym przypadku o przemyśle naftowym. Obecnie część tych kopanek została zlikwidowana, część istnieje w postaci zapadlisk górniczych. Nie zachowały się w tym miejscu żadne inne historyczne elementy wyposażenia, urządzeń czy infrastruktury kopalnianej.

⁴¹ Taką informację podaje m.in. T. Pabis, *Księżę Stanisław Jabłonowski* – publikacja na stronie internetowej http://www.libuszamuzeum.iap.pl/?id=50226&location=f&msg=1&lang_id=PL

Fot. 64 Muzeum Przemysłu Naftowego i Etnografii w Libuszy, Źródło: http://www.libuszamuzeum.iap.pl/?id=50162&location=f&msg=1&lang_id=PL

Fot. 65 Kopalnia w Wańkowej, Źródło: http://www.nafta-polska.pl/sc_imagescache_12286658.jpg

Nie funkcjonuje tu kopalnia, a prowadzone w pobliżu Libuszy Muzeum Przemysłu Naftowego i Etnografii gromadzi eksponaty związane z dziejami przemysłu naftowego w rejonie gorlickim i jasielskim, jednak na nieporównanie mniejszą skalę niż ma to miejsce w Bóbrce.

W analizie porównawczej w skali Polski można też odnieść się (i wykazać wartość Bóbrki) do historycznych kopalni lub ich reliktywów, które do dnia dzisiejszego funkcjonują w miejscowościach zlokalizowanych w bezpośrednim sąsiedztwie Bóbrki; są nadal użytkowane i działają obecnie w ramach tej samej co Bóbrka kopalni. Są to kopalnie w Wietrznie, Łękach Dukielskich, Kobylanach i Równem. W obrębie tych miejscowości mogą znajdować się w eksploatacji odwierty pochodzące z XIX wieku i początku XX. Znajdują się tam też pozostałości zabudowy kopalni, m.in. budynki kieratu wraz z urządzeniem w Wietrznie i Łękach Dukielskich, budynek hali maszyn, budynek dawnej kancelarii. Wszystkie te obiekty są znacznie późniejsze niż zabudowa kopalni w Bóbrce – pochodzą z 1 połowy XX w. (z lat 20., 30. 40. i 50. XX w.), a część z nich przeszło wielokrotną modernizację⁴². W żadnym z tych miejsc nie znajduje się tak bogate i różnorodne jak w Bóbrce wyposażenie (budynki, urządzenia i infrastruktura) obrazujące początki i rozwój górnictwa naftowego, nigdzie też funkcja kopalniana nie jest wzbogacona o funkcję muzealną.

Kolejnym punktem odniesienia powinna być ziemia gorlicka i jasielska (historyczne zagłębienie gorlicko-jasielskie) – teren intensywnego rozwoju kopalnictwa i przemysłu naftowego począwszy od lat 50. XIX w., obszar – podobnie jak Bóbrka – związany ściśle z postacią Ignacego Łukasiewicza i innymi pionierami przemysłu naftowego, a równocześnie region, który rywalizuje z Bóbrką w aspekcie pierwszeństwa i znaczenia dla historii przemysłu naftowego.

Sprawdzenia zachowanych pozostałości kopalni – budynków, urządzeń i infrastruktury wymagają także inne obszary na Podkarpaciu, intensywnie eksploatowane od początków rozwoju górnictwa naftowego. Jednym z takich miejsc może być np. kopalnia w Wańkowej, nieco młodsza od Bóbrki, lecz także określana jako jedna z najstarszych na świecie, z zachowanymi budynkami i urządzeniami. Dobrym punktem odniesienia w tej skali porównawczej mogą też być kopalnie z zachowanymi historycznymi budynkami, szybami i urządzeniami zlokalizowane na transgranicznym *Szlaku Naftowym* biegnącym przez tereny Polski i Ukrainy, łączącym najważniejsze miejscowości związane z przemysłem naftowym Galicji w 2 poł. XIX wieku. Taka poszerzona analiza wykazać może podobieństwa, ale też pozwoli potwierdzić ważność i wyjątkowość Bóbrki w kontekście krajowym.

Do grupy porównawczej włączyć należy niewątpliwie zagłębienie borysławskie, które uznawane bywa – ze względu na skalę zjawiska – za światowe centrum przemysłu naftowego w 2 połowie XIX w. *W krótkim czasie w rejonie Borysławia wyrosło kilkanaście tysięcy szybów*

⁴² Za informacje te dziękujemy Pani Barbarze Olejarz, Dyrektor Muzeum w Bóbrce.

naftowych i powstało blisko tysiąc zajmujących się ich eksploatacją przedsiębiorstw zatrudniających ponad dziesięć tysięcy osób.⁴³

W szerszej skali – międzynarodowej – do grupy porównawczej włączyć należy niewątpliwie wszystkie miejsca, na różnych kontynentach, które odegrały ważną rolę w dziejach górnictwa naftowego w okresie pionierskim – w latach 50. i 60. XIX w., a następnie w fazie burzliwego XIX-wiecznego rozwoju. Analiza taka ma nie tylko wykazać wyjątkowość, znaczenie i wartości kopalni w Bóbrce, lecz jest również bardzo istotna dla wyboru innych miejsc o porównywalnej wartości, w przypadku zamiaru aplikowania Bóbrki o wpis na Listę UNESCO. Te inne dobra powinny wpisywać się w wybrane kryteria i wzajemnie uzupełniać w taki sposób, by w skali świata reprezentować tzw. wyjątkową uniwersalną wartość. Podkreślić należy, że dla potrzeb ewentualnych dążeń do wpisu kopalni w Bóbrce na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO należałoby podjąć się bardziej szczegółowych badań – zarówno odnośnie identyfikacji istniejących dóbr w określonej w niniejszym opracowaniu grupie odniesienia, pogłębienia wiedzy na temat stopnia zachowania w tych miejscach zabytkowego wyposażenia oraz analizy w jakim stopniu obecna funkcja poszczególnych obiektów odzwierciedla funkcje historyczne.

Takimi dobrami koniecznymi do rozpoznania powinny stać się zachowane na świecie kopalnie, które odegrały ważną rolę w dziejach przemysłu naftowego w 2 połowie XIX w. Będzie to na pewno szereg miejsc w różnych częściach globu, m.in. w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie, Rosji i Rumunii. O znaczącej pozycji ziem polskich w tym czasie świadczyć może informacja, że: w 1900 roku wydobywano na świecie około dwudziestu milionów ton ropy, połowa pochodziła z Rosji, niewiele mniej z USA, około trzysta tysięcy ton z ziem polskich, reszta z Indii Holenderskich, Rumunii i Birmy.⁴⁴

W Bóbrce nadal funkcjonuje kopalnia ropy naftowej, ale cały teren historycznej kopalni – uznany za prawnie chroniony zabytek – należy obecnie do Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego. Dlatego w ramach identyfikacji potencjalnych miejsc do oceny wartości dobra w stosunku do grupy odniesienia warto też przeanalizować najważniejsze działające w Europie muzea skansenowskie poświęcone dziejom przemysłu naftowego. Niewątpliwie punktem odniesienia dla skansenu w Bóbrce są muzea przemysłu naftowego, skupione

(w utworzonej w 2003 r. w Wietze) sieci europejskich muzeów ropy naftowej, która łączy 11 placówek muzealnych. Są to następujące muzea: Dukes Wood Oil Museum (Anglia), Muzeum Techniki w Wiedniu (Austria), Põlevkivi Muuseum Kohtla-Järve (Estonia), Musée Français du Pétrole Pechelbronn (Francja), Petroleum museum Stavanger (Norwegia), Muzeum Przemysłu Naftowego w Bóbrce, National Oil Museum Ploiesti (Rumunia), Almond Valley Heritage Trust Livingston (Szkocja), Engelbergs Oljefabrik Ängelsberg (Szwecja) oraz Magyar Olajipari Múzeum Zalaegerszeg (Węgry).⁴⁵ Wśród tych muzeów tylko jedno – w Wietze, zlokalizowane jest na terenie historycznej kopalni.⁴⁶ Kopalnia w Wietze, na północ od Hanoweru, w Dolnej Saksonii funkcjonowała w latach 1859–1963, a w 1970 r. na jej terenie utworzono muzeum-skansen niemieckiego przemysłu naftowego (Deutsches Erdölmuseum Wietze), na terenie którego znajdują się liczne pozostałości po eksploatacji kopalni. W Wietze ropę naftową eksploatowano zarówno metodą otworową jak i metodami górnictwa podziemnego (szyby, chodniki).

Na świecie najczęściej uznaje się za początek górnictwa naftowego wywiercenie w 1859 r. pierwszego szybu naftowego w USA w Titusville w Pensylwanii. Za pierwszą spółkę prowadzącą poszukiwania ropy naftowej w Ameryce uważana jest spółka – Pennsylvania Rock Oil Company z Nowego Jorku, która założona została w 1854 r. Zreorganizowana w 1858 r. przyjęła nazwę Seneca Oil Company.⁴⁷

To właśnie Seneca Oil zatrudniło, byłego kolejarza Edwina L. Drake, który wywiercił pierwszy eksploatacyjny szyb ropy naftowej o głębokości 69,5 stóp w pobliżu Oil Creek w Venango County. Edwin L. Drake do wiercenia użył silnika parowego, który napędzał wiertnicę udarową. W Bóbrce kopalnia utworzona została kilka lat wcześniej, ale metodę wiercenia świdrem zastosowano tu w 1861 r. i być może ma to wpływ na przyznawanie Titusville palmy pierwszeństwa. Muzeum (Drake Well Museum and Park), poświęcone pierwszemu w USA miejscu wydobywania ropy naftowej, zlokalizowane jest w Cherrytree Township, kilka kilometrów od Titusville.

W pewnym sensie porównywalnym do Bóbrki miejscem może być muzeum w Oil Springs w Kanadzie,

⁴³ <http://www.nafta-polska.pl/historia-naftownictwa/borys%C5%82aw/>

⁴⁴ <http://www.nafta-polska.pl/historia-naftownictwa/hossa-na-%C5%9Bwiecie/>

⁴⁵ K. Proberz, N. Volkmann, M. Marcisz, W. Hänsel, *Eksploatacja ropy naftowej metodami górnictwa podziemnego w dawnym złożu Wietze (Niemcy)*, „Przegląd Górniczy”, Nr 6, 2015, s. 62

⁴⁶ Informacja przekazana przez Panią Barbarę Olejarz

⁴⁷ D. Yergin, *Nafta, władza, pieniądze*, Warszawa 1991, s. 15

w prowincji Ontario (The Oil Museum of Canada). Muzeum znajduje się w miejscu pierwszego w Kanadzie szybu naftowego z 1858 r. i uznawane jest za historyczne narodowe dobro i za miejsce pierwszego pola naftowego o charakterze przemysłowym. Na jego terenie znajduje się siedem budynków, z których cztery są zabytkami – dwa uznane za prawnie chronione dziedzictwo prowincji Ontario (Ontario Heritage Designations). Nadal też na przyległych do muzeum terenach eksploatowana jest ropa.

Kolejnym, obok czasu powstania oraz zachowanego wyposażenia, ważnym w ocenie wartości Bóbrki kryterium – w odniesieniu do określonej powyżej grupy porównawczej – jest funkcja dobra. Obecna koegzystencja – nieprzerwanie działającej od momentu powstania w 1854 r. kopalni ropy naftowej oraz muzeum typu skansenowskiego poświęconego historii i rozwojowi polskiego przemysłu naftowego – jest w Polsce przypadkiem jednostkowym. W odniesieniu do polskiego dziedzictwa przemysłowego takie współistnienie użytkowania przemysłowego i funkcji muzealnej występuje – w zupełnie odmiennej dziedzinie kopalnictwa – w kopalniach soli w Wieliczce i Bochni, dobrach uznanych za dziedzictwo kulturowe o znaczeniu i wartościach najwyższych w skali globalnej.

Według obecnej wiedzy jest to także jedyne takie miejsce na świecie, gdzie na terenie historycznej kopalni ropy naftowej, dodatkowo pochodzącej z okresu narodzin przemysłowego wydobycia ropy, nadal funkcjonuje przedsiębiorstwo naftowe, które eksploatuje (choć na niewielką skalę) ropę dla celów przemysłowych. W tym kontekście Bóbrka jest zatem najprawdopodobniej dobrem unikatowym w skali globalnej jako czynna i nieprzerwanie funkcjonująca kopalnia ropy naftowej, pochodząca z czasów narodzin światowego przemysłu naftowego. Dodatkowo ropa wydobywana jest tu nie tylko z nowych odwiertów, lecz również z jednego XIX-wiecznych szybów (kopanek), co uznać należy za swoisty fenomen. Równocześnie teren kopalni, historyczne budynki i urządzenia są prawnie chronione jako zabytkowe oraz dodatkowo użytkowane też jako muzeum o charakterze skansenowskim. Takie połączenie funkcji czyni z Bóbrki dobro wyjątkowe. Ciągłość pierwotnej formy użytkowania jest w przypadku każdego obiektu zabytkowego tym aspektem, który potęguje ocenę jego wartości. W przypadku tak specyficznego zabytku jak kopalnia ropy naftowej, w dodatku najstarsza lub jedna z najstarszych na świecie, jest czymś absolutnie niespotykanym, unikatowym. Równocześnie ochrona prawna w postaci wpisu do rejestru gwarantuje przetrwanie i ochronę kopalni w zakresie zachowanych do dziś materialnych świadectw historycznej kopalni (terenu kopalni z relikami historycznego krajobrazu kulturowego oraz oryginalnymi XIX-wiecznymi

budynkami i urządzeniami). Obecne funkcjonowanie na tym terenie Muzeum – wraz z ekspozycją w postaci urządzeń zrekonstruowanych i przeniesionych z innych miejsc, obrazujących rozwój tej gałęzi przemysłu od lat 60. XIX w. do lat 60. XX w. można traktować jako wartość dodaną.

Reasumując – w skali Polski zabytkowa kopalnia ropy naftowej w Bóbrce jest wyjątkowym pomnikiem historii – pierwszą kopalnią ropy naftowej, pomnikiem obrazującym polski wkład w rozwój przemysłu naftowego, z zachowanymi oryginalnymi i zrekonstruowanymi zabytkami techniki reprezentującymi dziedzictwo naftowego przemysłu wydobywczego i sztuki inżynierskiej; miejscem powiązanim z działalnością wybitnego Polaka – Ignacego Łukasiewicza, znanego przede wszystkim jako wynalazca lampy naftowej oraz z wieloma znanymi pionierami przemysłu naftowego w tej części Europy – wybitnymi inżynierami górniczymi, geologami, przedsiębiorcami...

Wydaje się, że kopalnia ropy naftowej w Bóbrce wyróżnia się także wybitnymi wartościami w odniesieniu do podobnych zabytków techniki w skali międzynarodowej. Bóbrka to najstarsze lub jedno z najstarszych na świecie miejsc przemysłowego wydobycia surowca, który odegrał kluczową rolę w rozwoju cywilizacji, miejsce z zachowanymi zabytkowymi budynkami i urządzeniami stanowiącymi oryginalną, z czasów powstania infrastrukturę kopalni, miejsce obrazujące niezwykłą historię rozwoju myśli technicznej oraz międzynarodowej wymiany doświadczeń i fachowej wiedzy pionierów tej dziedziny. I choć Polska nie jest obecnie potentatem w światowym przemyśle naftowym to bez kopalni i muzeum w Bóbrce wiedza na temat początków światowego przemysłu naftowego byłaby niepełna. Zabytkowa kopalnia w Bóbrce, wybitny zabytek techniki z całym bogactwem swej historii i zachowanymi materialnymi jej świadectwami (budynkami, urządzeniami i relikami krajobrazu kopalnianego) niewątpliwie niesie wyjątkowe świadectwo wciąż żywej cywilizacji, której znaczenie dla postępu współczesnego świata jest nie do przecenienia. Stanowi też miejsce z zachowanym *in situ* zespołem obiektów techniki, który reprezentuje niezwykle istotny etap w historii ludzkości – pionierski, specyficzny okres rozwoju przemysłu naftowego.

Niezależnie od przyjętych w różnych krajach i różnych opracowaniach ustaleń co do miejsca pierwszej na świecie kopalni, nie ulega wątpliwości, że Polska należy – obok Rumunii, Rosji, USA i Kanady do grona nielicznych krajów na świecie, które zapoczątkowały światową karierę tej dziedziny przemysłu, a kopalnia w Bóbrce ma dla rozwoju przemysłu naftowego w Europie południowo-wschodniej znaczenie fundamentalne.

Fot. 66 Boryslaw, Źródło: http://www.nafta-polska.pl/sci_imagestasterbox_5248276.jpg?1414233510

Fot. 67 Deutsches Erdölmuseum Wietze, Źródło: <http://www.erdoelmuseum.de/seite138254fotos.html>

Fot. 68 Deutsches Erdölmuseum Wietze, Źródło: <http://www.erdoelmuseum.de/seite138254fotos.htm>

Fot. 69 Drake Well Museum and Park, Źródło: <http://www.kids.esdb.bg/images/drakes-well.jpg>

Fot. 72 Muzeum w Oil Springs w Kanadzie, Źródło: <https://www.lambtononline.ca/home/residents/museums/oilmuseum/Pages/default.aspx>

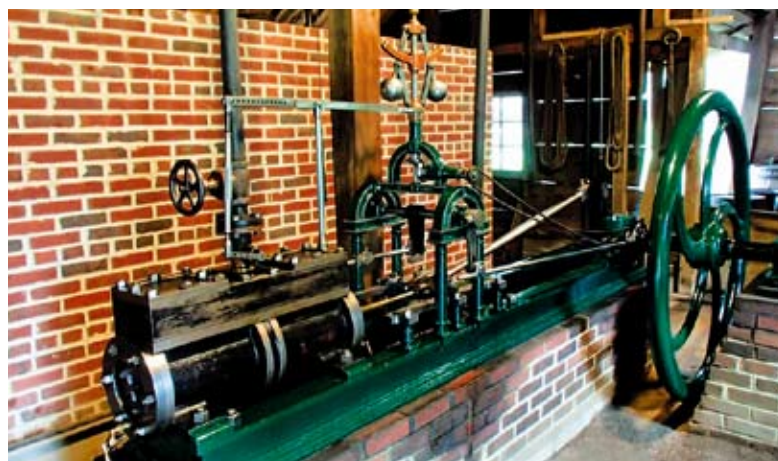
THE WORLD'S FIRST OIL WELL

On this site in August 1859, Edwin L. Drake, an agent of the Seneca Oil Company, struck a shallow oil deposit 69 1/2 feet below the surface and began an industry that changed the world.

The Seneca Oil Company sold the property in 1864 and it was eventually purchased by David Emery in 1889. His family deeded the site to the Daughters of the American Revolution in 1911, and they erected a stone monument and maintained the grounds for twenty years. The American Petroleum Institute acquired the site, purchased additional land and turned it over to the state in 1933.

Drake's well house replica was constructed by the Commonwealth of Pennsylvania in 1945 and restored from 1984-1986. While both projects were based on historic research and photographs taken in the 1860s, there was little documentation on the actual equipment Drake used. The boiler and engine in the replica are reproductions of equipment used in the 1850s and are similar to what Drake probably used to drill and pump his well.

Fot. 70 Drake Well Museum and Park, Źródło: https://www.yelp.com/biz_photos/drake-well-museum-and-park-titusville?select=Pzq33-RinkXvdqItZs0qeQ&user-id=IwHLuykqmqmGVNHJ_UCwXWg

Fot. 71 Drake Well Museum and Park, Źródło: https://www.yelp.com/biz_photos/drake-well-museum-and-park-titusville?select=Pzq33-RinkXvdqItZs0qeQ&user-id=IwHLuykqmqmGVNHJ_UCwXWg

POZIOM 2

POZIOM 2

I ANALIZA WARTOŚCI DOBRA – OKREŚLENIE ATRYBUTÓW WARTOŚCI ORAZ OCENA ICH AUTENTYZMU I INTEGRALNOŚCI

W analizie wartości kopalni i Muzeum w Bóbrce określono atrybuty – rozumiane jako kluczowe cechy i elementy dobra, które mają decydujące znaczenie dla oceny wartości zabytku. Dokonano też próby sprawdzenia, na ile wyszczególnione i krótko scharakteryzowane atrybuty spełniają warunek autentyzmu oraz warunek integralności – tak istotne w ocenie wartości zabytku. W tabelarycznym zestawieniu atrybutów zaprezentowano ich usystematyzowany wykaz, rozpoczynając od uszeregowania atrybutów w kilka kategorii odnoszących się do: skali przestrzennej, skali infrastruktury architektoniczno-technicznej oraz skali funkcjonalnej. W każdym z tych zespołów atrybutów wyróżniono poszczególne atrybuty, niekiedy ich części składowe (elementy), krótki opis oraz ocenę autentyzmu i integralności. W charakterystyce atrybutów wskazano na najważniejsze kwestie określające

specyfikę atrybutu bądź jego elementu (charakterystyka bardziej rozbudowana zawarta jest w części: Poziom 1, rozdz. I Charakterystyka i analiza dobra w celu wybrania cech, ze względu na które wybrana zostanie grupa odniesienia).

Zgodnie z założeniami systemu wartościowania dóbr o najwyższej wartości zaproponowana analiza wartości kopalni i Muzeum w Bóbrce ma przede wszystkim na celu ujawnienie jego różnorodnych wartości, związanie ich z jego materialną postacią, lepsze zrozumienie jego złożoności oraz usystematyzowane poznanie zabytku (z punktu widzenia czynników ważnych dla jego ochrony). Tak przeprowadzona analiza wartości elementów zabytku (poprzez określenie atrybutów wartości) stanowi podstawę do określenia sposobu jego ochrony i zakresu możliwych ingerencji.

KATEGORIA ATRYBUTÓW	Atrybut	ELEMENTY ATRYBUTU	CHARAKTERYSTYKA ELEMENTÓW ATRYBUTU	AUTENTYZM	INTEGRALNOŚĆ
SKALA PRZESTRZENNA	Lokalizacja w stosunku do miejscowości Bóbrka	Lokalizacja historycznej kopalni w terenach niezabudowanych, leśnych, gdzie od dawna obserwowano wycieki ropy na powierzchni. Kontynuacja współczesna – utrzymanie izolacji terenów muzeum od obszarów zabudowy mieszkalnej i gospodarczej.	Izolacja przestrzenna w leśnym otoczeniu – ważny element autentyzmu miejsca. Istotny element postrzegania historycznej kopalni oraz indywidualności współczesnego muzeum (również element narracji muzealnej dotyczącej poszukiwań i wydobycia ropy w terenach innych niż Bóbrka). WNIOSEK: dla ochrony i zarządzania obszarem istotna jest strefa buforowa odnotowana w planach zagospodarowania przestrzennego, dla zachowania dystansu do terenów zagospodarowanych.	Integralność warunkuje obszar muzeum – historycznej kopalni oraz strefa buforowa, czyli leśny obszar izolujący od zabudowy i terenów zagospodarowanych.	
	Lokalizacja w stosunku do uwarunkowań geologicznych	Istotą i przyczyną lokalizacji historycznej kopalni w tym, a nie innym miejscu były naturalne wycieki ropy obserwowane w terenach leśnych, uwarunkowane budową geologiczną złoża i specyfiką warstw geologicznych. Zatem zachowanie czynnych, dostępnych studni ropośnych ma charakter dokumentu historycznego, a zarazem uzmysławia fenomen geologicznej struktury złoża.	Prezentacja kopalni – studni ropośnej oraz możliwości obserwacji ropy w stanie naturalnym ma zasadnicze znaczenie dla oceny autentyzmu miejsca, jest najwęższym z atutów Muzeum oraz bezcennym dokumentem historycznym. WNIOSEK: Zachowany dostęp do wypływu ropy w stanie naturalnym (studnia – kopanka) to priorytet konserwatorski Muzeum.	Prezentacja kontekstu geologicznego jest niezbędnym czynnikiem integralności miejsca. Dopełnia i wyjaśnia dokumentalny charakter elementów historycznych. <u>Jest czynnikiem priorytetowym.</u>	
	Lokalizacja historycznej zabudowy i urządzeń kopalnianych z 2 poł. XIX w.	Zachowane in situ budynki, urządzenia, studnie ropośne z XIX w. oraz ślady dawnych odwiertów i kopanek (również w warstwie archeologicznej), jako najcenniejszy zasób muzeum i dokument funkcjonowania historycznej kopalni, ubiegające się o tytuł najstarszej w skali globalnej.	Najważniejszy i nie do zastąpienia element autentyzmu miejsca. Lokalizujący historyczne początki wydobycia ropy, odzwierciedlający skalę i charakter pionierskich działań eksploatacyjnych. Unikalny w skali globu. WNIOSEK: Dla utrzymania autentyzmu miejsca niezbędne jest konserwatorskie podejście do zachowanej substancji budowlanej oraz śladów górniczych, w tym również w kontekście uczytelnienia zasłepionych odwiertów i kopanek oraz granic historycznego zespołu kopalni.	Integralność warunkowana jest ujęciem w granicach muzeum – ekspozycji obszaru historycznej kopalni w całości. Dodatkowym czynnikiem dopełniającym integralność zespołu jest zachowanie czytelnych relacji przestrzennych pomiędzy poszczególnymi elementami historycznej kopalni i ukazanie w terenie zasięgu historycznej kopalni. Postulatem ochronnym jest zachowanie czytelnej odrębności historycznej kopalni w stosunku do ekspozycji późniejszych urządzeń górniczych i poszukiwawczych.	

SKALA PRZESTRZENNA		krajobraz	
Historyczna lokalizacja kopalni w Bobrze	Granice	Dwa wymiary problemu granic: 1 Historyczny związany z kopalnią z XIX w. 2 Współczesny związany z granicami własności i obszaru Muzeum. Granice historycznej kopalni zawierają się w granicach współczesnego muzeum. Granice muzeum zapewniają ochronę substancji historycznej oraz umożliwiają prezentację dalszych dziejów górnictwa naftowego i gazowego w Polsce.	Autentyzm miejsca determinują granice historycznej kopalni z XIX w. oraz uwarunkowane późniejszym rozwojem granice Muzeum. Granice historyczne mają znaczenie kluczowe dla oceny autentyzmu miejsca. Granice współczesne pełnią rolę elementu ochrony oraz mają umożliwić kontynuację narracji historycznej, bez naruszania autentyzmu zespołu kopalni z XIX w. WNIOSEK: W kontekście autentyzmu istotne jest ukazanie zasięgu (granic) historycznej kopalni w stosunku do granic współczesnego muzeum.
	Uwarunkowania geologiczne i rzeźba terenu	Ukształtowanie terenu oraz charakter pokrycia szatą roślinną wynikają z uwarunkowań podłoża geologicznego, determinują krajobraz. Fakt występowania złóż ropośnych wynikający ze specyfiki geologicznej jest pierwiastkiem sprawnym historii miejsca.	Skala geologiczna znacznie przekracza ramy możliwe do objęcia muzeum. W związku z tym w kontekście integralności jest drugoplanowa. Powinna być uwzględniona w narracji muzealnej, gdzie kontekst geologiczny musi być ukazany możliwie szeroko i wyczerpująco.
	Uwarunkowania przyrodnicze – zalesienie	Znany z przekazów historycznych stan terenu z okresu przedeksploatacyjnego oraz kolejne zmiany wynikające z etapów rozwoju i zamierania eksploatacji ropy wiązały się ze zmianami szaty roślinnej – od obszarów zalesionych (las sosnowy), po znaczne obszary wylesione z enklawami zabudowy i urządzeń eksploatacyjnych, po wtórne zalesienie w ramach retrospektywnej kompozycji obszaru muzeum. Obecnie las stanowi tło krajobrazowe dla infrastruktury muzealnej oraz pełni rolę osłonową dla obszaru muzeum.	Zachowanie zalesienia terenu jest istotnym czynnikiem integralności koncepcji prezentacji miejsca.
	Układ kompozycyjny ekspozycji muzealnej	Teren muzeum jest obszarem świadomie i wieloetapowo zagospodarowanym. Nawarstwiają się w nim elementy historycznej kopalni z XIX w. oraz dodane składniki ekspozycji prezentującej techniki wydobywcze i ich historię. Są to elementy determinujące krajobraz miejsca.	Istotą integralności skali kompozycyjnej jest pogodzenie odrębności części historycznej oraz dodanej warstwy ekspozycyjnej. Integralność tę zaburzają nietrafione lokalizacje nowych elementów ekspozycyjnych (np. rekonstrukcja stacji paliw w relacji widokowej z zespołem „Domu Łukasiewicza”).

SKALA PRZESTRZENNA			
		<p>Elementy ekspozycji muzealnej budują nową tożsamość krajobrazu i mogą być oceniane wyjątkowo w kontekście koncepcji muzealnej, dla której zasadnicze znaczenie ma autentyzm urządzeń i maszyn tworzących prezentowany zbiór. Ich usytuowanie w terenie ma charakter wtórny – zatem liczy się autentyzm przedmiotów, nie ich kontekst krajobrazowy.</p> <p>WNIOSEK: Kompozycja muzealna jest czynnikiem, który ma zasadniczy wpływ na zachowanie autentyzmu warstwy historycznej (kopalnia z XIX w.), a zarazem jest czynnikiem warunkującym współczesną tożsamość krajobrazową miejsca.</p>	<p>Integralność warstwy krajobrazowej historycznej kopalni z XIX w. to trudne wyzwanie, a zarazem priorytet działań ekspozycyjnych i konserwatorskich. Wymaga lokalnych rekompozycji uzupełniających i podkreślenia historycznych powiązań zachowanych elementów.</p> <p>W obecnym stanie można mówić o zadawalającej integralności zespołu krajobrazowego, jednak można wskazać potrzeby docelowych korekt krajobrazowych.</p>
Enklawy historycznej zabudowy i urządzeń kopalni z XIX w.	Zabudowa kubaturowa najstarszej kopalni, kopanki, ślady prac wydobywczych z XIX w. tworzą enklawy najcenniejszego historycznego krajobrazu górniczego, mają nieoszacowaną wartość zabytkową. Z uwarunkowań historycznych wynika fakt, iż zachowane elementy kopalni nie tworzą zwartej krajobrazu historycznego, a są podzielone na enklawy o dużej klarowności lokalnej i wątych powiązaniach między sobą.	<p>Zachowanie czytelności krajobrazowej reliktyw kopalni z XIX w. ma kluczowe znaczenie dla autentyzmu miejsca. Autentyzm ów odnosi się do relacji krajobrazowych w enklawach, jak i do wzajemnych powiązań widokowo-funkcjonalnych poszczególnych enklaw.</p>	<p>Istotny element autentyzmu miejsca. Zachowany fragmentarycznie i nie w pełni obecnie czytelny. Podatny na ingerencję konserwatorską i działania rekompozycyjne. Autentyzm tego elementu krajobrazu powinien być oceniany w duchu zapisów Karty Florenckiej i kryteriów oceny autentyzmu kompozycji ogrodowych.</p>
Historyczna (reliktywna) kompozycja zieleni	Znana z przekazów historycznych oraz czytelna w postaci pojedynczych okazów starodrzewu historyczna kompozycja zieleni towarzysząca budynkowi zarządu (dom Łukasiewicza) oraz kompozycji pomnikowej uległa przekształceniom z powodów zmian sposobów użytkowania terenu. Jest na równi z zachowaną zabudową kubaturową dokumentem historycznym i ważnym składnikiem krajobrazu historycznego. Posiada wartości zabytkowe.		<p>Istotny czynnik integralności krajobrazu historycznego. Świadczy o ewolucji koncepcji zagospodarowania obszaru kopalni.</p>
Sieć komunikacyjna	System dróg historycznych i współczesnych traktów komunikacyjnych służących celom technicznym oraz stanowiących ośnowę ekspozycji muzealnej. Czynniki porządkujące i determinujące odbiór miejsca.	<p>Autentyzm w wymiarze historycznym zachowany w niewielkim stopniu, ze względu na liczne zmiany sposobów zagospodarowania i użytkowania terenu i nietrwałość dróg technologicznych historycznej kopalni.</p> <p>WNIOSEK: Zasadne zidentyfikowanie i wyeksponowanie odcinków dróg historycznych i dyskretne odróżnienie ich od współczesnej sieci komunikacyjnej Muzeum.</p>	<p>Integralność – sieć komunikacyjna decyduje przede wszystkim o integralności współczesnej ekspozycji muzealnej. Odczytuje istotną rolę w percepcji krajobrazu muzealnego.</p>

SKALA PRZESTRZENNA	Wnętrze krajobrazowe, osie i relacje widokowe	Specyfika nawastrzeń zagospodarowania terenu muzeum oraz wtopienie ich w tło leśne powoduje, że obszar muzeum, to system kameralnych wnętrz krajobrazowych powiązanych osiami komunikacyjnymi (i widokowymi) oraz w różnym stopniu spiętych relacjami widokowymi. Stopień powiązań widokowych ma znaczenie zarówno dla kompleksowej narracji muzealnej, jak i dla postrzegania poszczególnych elementów ekspozycji.	Obszar muzeum to teren swoistej kreacji krajobrazowej stanowiącej sumę kameralnych wnętrz krajobrazowych o zróżnicowanym charakterze i stopniu autentyzmu. Autentyzm zachowanych in situ enklaw kopalni z XIX w. jest oczywiste wartością najwyższą. Jednak dla postrzegania muzeum ważne są również zaaranżowane wnętrza ekspozycyjne, gdzie zgodnie z koncepcją muzealną starano się zrekonstruować charakter relacji krajobrazowych właściwych dla danego segmentu ekspozycji (np. kopalnia z lat 60-tych XX w.). Są to elementy o istotnym znaczeniu dla postrzegania autentyzmu ekspozycji, a zarazem nabierają wartości autentyzmu kreacji (dodanego, współczesnego) w kontekście budowy koncepcji muzeum.	Integralność – w kontekście krajobrazowym utrzymanie integralności relacji widokowych dawnych składników kopalni dziewiętnastowiecznej ma charakter priorytetu. Jednak nie można ignorować spojrzenia z perspektywy współczesnej i kontekst integralności krajobrazowej musi obejmować również cały obszar muzeum z uwzględnieniem rozmieszczenia wykreowanych wewnątrz krajobrazowych części ekspozycyjnej. W obecnym stanie zagospodarowania terenu integralność krajobrazowa powinna być przedmiotem szczegółowych analiz i korekt.
SKALA INFRASTRUKTURY ARCHITEKTONICZNO-TECHNICZNEJ	Historyczne budynki Historyczne miejsca wydobycia Kompozycja zieleni Obelisk	Zabudowa drewniana, zrębowa, służąca celom produkcyjnym, magazynowym oraz jako zaplecze socjalne i siedziba zarządcy kopalni. Istotny dokument funkcjonowania historycznej kopalni. W części zachowana i poddana tylko podstawowym pracom konserwatorskim, w części przekształcona w wyniku wtórnych adaptacji funkcjonalnych. Czynne kopalni – studnie roponośne. Fenomen w skali globalnej ze względu na ciągłość funkcjonowania. Zasłepione miejsca wydobycia pozostające obiektami archeologicznymi. Historyczny element zagospodarowania terenu towarzyszący zabudowie i dopełniający funkcjonalnie obszar kopalni. Zachowana reliktozo. Kompozycja pomnikowa, świadectwo samowiedzy organizatorów kopalni o znaczeniu przedsięwzięcia. Wyjątkowa w skali globu pamiętka górnictwa naftowego, której znaczenie potęguje bezpośredni związek z osobą Ignacego Łukasiewicza.	Objekty o zasadniczym znaczeniu dla oceny autentyczności miejsca. Nawet budynki wtórnie przekształcone, ale zachowujące historyczną lokalizację posiadają istotną wartość dokumentalną. Konieczne podejście konserwatorskie i dążenie do zachowania najdrobniejszych detali substancji historycznej. Najwyższy stopień znaczenia dla oceny autentyzmu miejsca. Priorytetowa dyrektywa zachowania otwartych studni roponośnych, jako miary autentyzmu miejsca. Pojedyncze okazy starodrzewu mają istotne znaczenie dla oceny autentyzmu miejsca i ciągłości zagospodarowania. Kompozycja w całości niezachowana, wymagająca uczytlenia, w ramach dopuszczalnych rekonstrukcji krajobrazowych. Czynniki dopełniający autentyzm, ale drugoplanowy ze względu na stan czytelności i zachowania. Element o najwyższym znaczeniu dla oceny i postrzegania autentyzmu miejsca.	Ważny czynnik integralności miejsca decydujący o przekazie historycznym i wartości dokumentalnej. Ważny czynnik integralności miejsca decydujący o przekazie historycznym i wartości dokumentalnej. Ważny czynnik integralności miejsca dopełniający przekaz historyczny. Ważny czynnik integralności miejsca decydujący o przekazie historycznym i wartości dokumentalnej.

Historyczna zabudowa i urządzenia kopalnie z 2 połowy XIX w.

SKALA INFRASTRUKTURY ARCHITEKTONICZNO-TECHNICZNEJ				
Urządzenia będące rekonstrukcjami obiektów XIX wiecznych	Rekonstrukcje urządzeń	Wykonane na podstawie przekazów źródłowych rekonstrukcje urządzeń, które z natury rzeczy były nietrwałe i przewidziane wyłącznie do czasowego użycia. Elementy istotne dla dopełnienia narracji historycznej o kształcie i działaniu dawnej kopalni.	Elementy dodane. Ich autentyzm materialny jest ograniczony. Jednak mają znaczenie dla prezentacji miejsca i jako elementy pomocnicze służą ekspozycji historycznego autentyzmu kopalni.	Ważny czynnik integralności miejsca decydujący o przekazie historycznym i wartości dydaktycznej miejsca.
Urządzenia oryginalne	Model kopanek	Modele części powierzchniowych historycznych kopanek umieszczone w ich faktycznych lokalizacjach. Podkreślają rozmieszczenie historycznych otworów wydobywczych.	Elementy dodane. Autentyzm usytuowania dominuje nad autentyzmem substancji. Istotny czynnik dopełniająca prezentację historii i zasięgu pierwszej kopalni. W tym kontekście czynnik istotny dla prezentacji autentyzmu miejsca.	Ważny czynnik integralności miejsca decydujący o przekazie historycznym i wartości dydaktycznej miejsca.
Urządzenia oryginalne	Ekspozycje prezentowane w ekspozycji plenerowej	Zbiór maszyn i urządzeń górniczych z XX w. ilustrujący kolejne etapy rozwoju górnictwa naftowego i gazowego. Obiekty wyjęte z historycznego kontekstu miejsc, w których pracowały, jednak stanowiące cenne świadectwa historyczne etapów ewolucji dyscypliny. Zasadniczy zrab ekspozycji muzealnej w plenerze.	Autentyzm należy oceniać w dwóch wymiarach. 1. Autentyzm przedmiotu – jest wysoki i znaczący, gdyż są to maszyny i urządzenia, które faktycznie pracowały w górnictwie naftowym. 2. Autentyzm kontekstu miejsca. To problem złożony, gdyż są to w większości obiekty przeniesione z innych lokalizacji. Jednak sama koncepcja muzeum jest wynikiem uznania wartości miejsca i chęci ochrony nie tylko reliktyw kopalni z XIX w., ale również tradycji górnictwa naftowego. Uzyskujemy w związku z tym drugi wymiar wartości miejsca, tożsamość współczesną, w którą zgromadzony zbiór wpisuje się jako element autentyzmu.	Integralność zbioru wynika z przyjętej koncepcji prezentacji dziejów górnictwa naftowego. Wkład w integralność miejsca polega na dopełnieniu prezentacji historycznej zapoczątkowanej przez najstarszą kopalnię w Bóbrce. Generalnie integralność może być rozpatrywana na poziomie współczesnej tożsamości miejsca i wówczas jest wysoka.
Pawilon ekspozycyjny i kameralne zbiory muzealne	Zabudowania muzealne	Pawilon wystawowy i siedziba dyrekcji oraz administracji muzeum. Element współczesnej tożsamości miejsca. Niezbędny składnik systemu funkcjonowania muzeum.	W kontekście autentyzmu element dodany.	W kontekście integralności istotna jest lokalizacja i skala, która nie narusza integralności krajobrazowej historycznej kopalni i ekspozycji plenerowej.
Pawilon ekspozycyjny i kameralne zbiory muzealne	Zbiory muzealne	Zbiory kameralne obejmujące przedmioty, dokumenty i archiwalia oraz bibliotekę specjalistyczną. Ważny element programu naukowego muzeum.	W kontekście autentyzmu element dodany o podobnym znaczeniu, co ekspozycja plenerowa maszyn i urządzeń.	W kontekście integralności koncepcji muzeum niezwykle ważny element zbioru.
Infrastruktura współczesnej kopalni w granicach Muzeum	Urządzenia eksploatacyjne	Czynna infrastruktura techniczna współczesnej kopalni ropy.	W kontekście autentyzmu istotny czynnik decydujący o fenomenie najdłużej nieprzerwanie działającej kopalni ropy. Podtrzymuje charakter górniczy miejsca.	W kontekście integralności bardzo ważne dopełnienie dziejów górnictwa i charakteru górniczego miejsca.

SKALA FUNKCJONALNA	Funkcja	Funkcja przemysłowa i jej ciągłość	Najważniejszą cechą w odniesieniu do funkcji przemysłowej jest nieprzerwane użytkowanie kopalni od czasu jej powstania do chwili obecnej. Materiałnymi nośnikami tego atrybutu są czynne zabytkowe kopalnie, z których jedna jest nadal eksploatowana, co jest zjawiskiem unikatowym w skali światowej. Na terenie zabytkowej kopalni i obecnego muzeum odbywa się także wydobycie ropy naftowej w kilku innych miejscach, co jest świadectwem współczesnej kontynuacji przemysłowej funkcji: na terenie historycznej kopalni.	Kluczowy element autentyzmu miejsca.	Istotny czynnik integralności obejmujący uwarunkowania historyczne i współczesne oraz czynnik ciągłości funkcji. Wysoka ocena integralności wynika przede wszystkim ze współistnienia funkcji przemysłowej (pierwotna funkcja dobra) z funkcją muzealną, dzięki której m.in. możliwa stała się prezentacja historycznego rozwoju kopalni.
		Funkcja administracyjna historycznej kopalni i współczesna	Funkcja historyczna reprezentowana jest przez zachowany in situ zabytkowy budynek administracyjny z 1864 r., zwany Domem Łukasiewicza. Funkcja współczesna mieści się w nowym pawilonie muzealnym i jest konsekwencją potrzeby zarządzania miejscem.	W kontekście historycznym dopełnienie autentyzmu miejsca związanego z funkcjonowaniem kopalni. Autentyzm funkcji administracyjnej zachowany częściowo. Zachowana lokalizacja, forma zewnętrzna oraz pamięć historycznej funkcji budynku i osoby pierwszego dyrektora kopalni. Obecnie funkcje pomocnicze w kontekście autentyzmu miejsca, istotne ze względów funkcjonowania muzeum.	Czynnik integralności narracji historycznej oraz współcześnie spoistości funkcjonalnej miejsca. Istotny jako element funkcjonowania Muzeum.
		Funkcja muzealna	Muzeum powstało dla zachowania i ocalenia uważanej za najstarszą na świecie kopalni ropy naftowej w Bóbrce. Związaną z postacią Ignacego Łukasiewicza. Konsekwencją powołania muzeum jest prezentowanie historii rozwoju (od powstania do lat niemal współczesnych) różnych gałęzi przemysłu naftowego – górnictwa naftowego i gazownictwa, przemysłu rafineryjnego i petrochemicznego oraz transportu i dystrybucji produktów naftowych.	W kontekście historycznym funkcja służy zachowaniu autentyzmu miejsca, ale nie jest składnikiem autentyzmu. W kontekście współczesnej tożsamości miejsca funkcja muzealna ma charakter składnika autentyzmu, miejsca, jako naturalnej ewolucji od przedsiębiorstwa do ośrodka dokumentacji dziejów górnictwa naftowego.	Istotny czynnik współczesnej i funkcjonalnej integralności miejsca. Wysoka ocena integralności wynika przede wszystkim ze współistnienia funkcji przemysłowej (pierwotna funkcja dobra) z funkcją muzealną, dzięki której m.in. możliwa stała się prezentacja historycznego rozwoju kopalni.
SKALA NIEMATERIALNA	Tradycje historyczne i zawodowe	Pierwsza kopalnia ropy w świecie /przedsiębiorstwo/ Kolebka górnictwa naftowego /zawód/	Istota funkcjonowania muzeum - dokumentowanie i zachowanie świadectw najstarszego wydobycia ropy w skali globu. Tradycja rozwoju zawodu górnika naftowego.	Istotny czynnik autentyzmu odczucia miejsca.	Znaczący element integralności postrzegania miejsca. Drugoplanowy element integralności miejsca, wymagający pełniejszej prezentacji.

SKALA NIEMATERIALNA	Osoby związane z miejscem	atmosfera i odczucia unikalnie powiązane z miejscem i jego nawiązaniem funkcją muzealną	Sposoby i systemy zarządzania	Osoby związane z miejscem
	Ignacy Łukasiewicz Współtwórcy Autorzy opisów i podręczników Inżynierowie Twórcy Muzeum	Człowiek postacią związaną z początkami eksploatacji i wykorzystania ropy naftowej w Polsce. Faktycznie obecny w Bóbrce i związany z jej rozwojem. „Twarz kopalni” Grupa reprezentantów epoki, którzy przyczynili się do rozwoju kopalni, rozwoju zawodu górnika naftowego i przemysłu naftowego, wiedzy o górnictwie naftowym, aż wreszcie do utrwalenia pamięci o pionierskich działaniach wydobywczych w Bóbrce.	Element historycznej ciągłości funkcjonalnej w sferze niematerialnej	Istotny czynnik autentyzmu potwierdzający pionierską rolę Bóbrki w skali kopalnictwa naftowego na ziemiach polskich i szerzej w kontekście globalnym.
	Tradycja zarządu górnictwa i udział prawa górnictwa w zarządzaniu miejscem	Reprezentowana w wydawnictwach, narracji muzealnej, symbolizowana przez obelisk.		Istotny czynnik autentyzmu potwierdzający pionierską rolę Bóbrki w skali kopalnictwa naftowego oraz dokumentujący kolejne etapy historycznej ewolucji kopalni w Bóbrce.
	Pamięć pierwszej kopalni	Poczucie dawności prezentowanych urządzeń decydujące o odbiorze muzealnej narracji.		Istotny czynnik integralności wiążący wartości materialne i niematerialne w jedną spójną całość.
	Skansen			Istotny czynnik integralności wiążący wartości materialne i niematerialne w jedną spójną całość. Podkreślający ciągłość funkcji miejsca i wyjaśniający ewolucję w skali czasu.
				Istotny czynnik integralności wiążący z wyjątkowością miejsca, jako trwałego funkcjonalnie miejsca wydobycia ropy.
				Znaczący element integralności postrzegania miejsca.
				Znaczący element integralności postrzegania miejsca.

II SFORMUŁOWANIE WSTĘPNYCH WNIOSKÓW I ZALECEŃ DOTYCZĄCYCH OCHRONY DOBRA

Wartość nadrzędna, która powinna determinować działania związane z dobrem:

Wartość nadrzędna – świadectwo początków i rozwoju wydobywania jednego z najważniejszych surowców naturalnych współczesnego świata.

Wartość pomnikowa (w kontekście pomnika historii) – zabytek techniki związany z rozwojem polskiej myśli inżynierskiej, społecznej i narodowej.

WNIOSKI I ZALECENIA OKREŚLAJĄCE SPOSÓB POSTĘPOWANIA Z DOBREM:

Atrybuty, które powinny być zachowane (mogą być odtworzone)

- Wszystkie atrybuty – niezależnie od oceny ich rangi i znaczenia w analizie wartości dobra – powinny być zachowane. Charakterystyka atrybutów i ich elementów oraz ocena ich autentyczności i integralności pozwala wskazać te cechy i elementy, które w zasadniczy sposób decydują o wartości kopalni i muzeum. Powinna tu obowiązywać naczelną zasadą, że należy zachować i wyeksponować wszystkie atrybuty oraz ich elementy oryginalne, autentyczne i decydujące o integralności. Rozwój i potrzeby muzeum nie mogą negatywnie wpływać na zachowaną oryginalną i autentyczną substancję oraz historyczną formę. Wszelkie nowe aranżacje, zmiany zagospodarowania terenu (w tym otoczenia zabytkowych budynków) powinny w sposób szczególnie uwzględniać historyczne zainwestowanie. Ze szczególną pieczołowitością należy dbać o zachowanie w dobrym i nieprzekształconym stanie wszystkich elementów autentycznych oraz decydujących o integralności dobra.

W odniesieniu do wyodrębnionych i scharakteryzowanych atrybutów oraz ich elementów są to przede wszystkim:

- Relikty historycznego krajobrazu kulturowego kopalni:
  - zachowanie i uczytelnienie wszystkich historycznych elementów krajobrazu kopalnianego – ukształtowania powierzchni (powiązane z geologicznym uwarunkowaniem terenu) oraz rozmieszczenia zachowanych zabytkowych budynków, urządzeń i innych elementów infrastruktury kopalni;
- uczytelnienie i ewentualne odtworzenie oraz rekompozycja innych elementów: zieleń towarzysząca, układ ścieżek, podział na sektory etc. – w oparciu o studium historyczno-krajobrazowe oraz koncepcję aranżacji terenu. Koncepcja do-

celowej prezentacji miejsca jest niezbędna ze względu na pewne elementy przypadkowości obecnego zagospodarowania.

- Wyposażenie – budynki oryginalne i historyczna zabudowa – prowadzenie konserwacji zachowawczej; W przypadku obiektów przekształconych, np. domek „Naftusia” badania architektoniczne i historyczne w celu określenia stopnia zachowania historycznej substancji, w zależności od wyników rozpoznania – projekt konserwatorski korekty formy i wyeksponowania wartości historycznych (którymi mogą być też nawarstwienia dokumentujące ciągłość funkcjonowania zespołu).
- Wyposażenie – XIX wieczne kopanki, obelisk i pozostałe elementy z czasów pionierskich – relikty historycznej infrastruktury kopalni – prowadzenie bieżących zachowawczych prac konserwatorskich w celu zachowania ich nieprzekształconej formy.
- Wyposażenie – urządzenia będące rekonstrukcjami wg XIX-wiecznych rycin i podręczników, stanowiące dopełnienie oryginalnej, XIX-wiecznej infrastruktury kopalnianej – prowadzenie bieżących zachowawczych prac konserwatorskich.
- Wyposażenie - urządzenia oryginalne pochodzące z XX w., które zostały przeniesione do muzeum podczas tworzenia ekspozycji oraz jej uzupełniania – prowadzenie bieżących prac konserwatorskich.
- Wyposażenie jako kolekcja muzealna – weryfikacja tematyczna zbioru, określenie kierunków rozwoju (potrzeb pozyskiwania eksponatów dla dopełnienia prezentacji zjawisk).
- Funkcja:
  - utrzymanie funkcji wydobywczej (nawet na niewielką skalę) jest niezwykle istotnym zaleceniem, gdyż jest to atrybut (funkcja przemysłowa i jej ciągłość), który w zdecydowany sposób wpływa na wysoką ocenę wartości dobra, jego autentyczności i integralności;
  - współczesne funkcje poszczególnych historycznych budynków powinny w maksymalnie możliwym stopniu uwidaczniać ich funkcje historyczne.

Zalecenia dotyczące sposobu prowadzenia prac konserwatorskich

- Generalnym zaleceniem jest uwzględnianie we wszelkich działaniach muzealnych dotyczących historycznej kopalni oraz zbiorów eksponatów górniczych pragmatyki konserwatorskiej, niezależnie od występowania lub ich braku, wymagających tego rygorów prawnych. Działania w stosunku do

budynków, maszyn i urządzeń stanowiących zasób muzealny powinny być poprzedzane pełną charakterystyką historyczno-techniczną obiektów, powinny wynikać z opracowywanych indywidualnie programów prac konserwatorskich i powinny uwzględniać nadrzędność zasady zachowania i ochrony autentycznej substancji przedmiotu prac (eksponatu).

- Niezbędne jest każdorazowe poprzedzanie prac konserwatorskich i remontowych badaniami adekwatnymi do skali potencjalnych ingerencji lub przekształceń.
- Niezbędne jest wykonanie badań architektonicznych i historycznych wybranych obiektów architektonicznych zlokalizowanych na terenie kopalni, w celu określenia stopnia zachowania historycznej substancji.
- Konieczne jest wykonanie inwentaryzacji zieleni komponowanej oraz relikwów historycznego drzewostanu.
- Wskazane jest dokonanie oceny wartości zabytkowej (jako zabytki techniki) urządzeń oryginalnych pochodzących z XX w., które zostały przeniesione do muzeum podczas tworzenia ekspozycji oraz jej uzupełniania.

Zalecenia dotyczące sposobu użytkowania dobra

- Rozwój i potrzeby Muzeum nie mogą negatywnie wpływać na zachowane wartości dobra.
- Ewentualny rozwój Muzeum i ekspozycji musi być podporządkowany konieczności ochrony i eksponowania relacji widokowych i funkcjonalnych historycznej kopalni oraz zachowania czytelności i funkcjonalności historycznych studni – kopanek. Ochrona owej wydzielonej enklawy w zbiorach Muzeum jawi się jako nadrzędny priorytet we wszelkich strategiach konserwatorskich.

Poza sformułowanymi powyżej zaleceniami wskazane jest także:

- opracowanie studium historyczno-krajobrazowego kopalni wykorzystującego archiwalne plany, przekazy ikonograficzne, analizy przekazów źródłowych;
- opracowanie całościowej koncepcji oraz projektu zagospodarowania i aranżacji terenu kopalni, w celu wyeksponowania obszarów najstarszych oraz rewaloryzacji relikwów krajobrazu kopalnianego. Projekt/projekty dotyczyć powinny zarówno uczytelnienia i ewentualnej rekompozycji układu przestrzennego, zieleni komponowanej, jak i otoczenia zabytkowych budynków – np. domu Łukasiewicza;
- opracowanie analizy krajobrazowo-widokowej, która stanowić będzie podstawę do wyznacze-

nia strefy ochrony konserwatorskiej zespołu (otoczenia zabytku wpisanego do rejestru zabytków; strefy buforowej w przypadku aplikowania na Listę UNESCO).

WNIOSKI WYNIKAJĄCE Z WARTOŚCIOWANIA DOBRA METODĄ SMART VALUE

Zgodnie z założeniami metody SMART Value, wartościowanie kopalni ropy naftowej w Bóbrce oparto na dwóch zasadniczych etapach (poziomach). W ramach etapu pierwszego dokonano rozpoznania i całościowej charakterystyki wszystkich dostrzeżonych cech dobra, które mają znaczenie dla sformułowania różnorodnych wartości dobra i przede wszystkim dla określenia grupy odniesienia (grupy porównawczej).

Tak przeprowadzona charakterystyka i wartościowanie porównawcze, w oparciu o kryteria oraz dokonana ocena wartości dobra (w świetle wybranych kryteriów w stosunku do grupy odniesienia) pozwoliły na nadanie kopalni i muzeum w Bóbrce należytej jej hierarchii w zbiorze podobnych zabytkowych miejsc w Polsce, w Europie i na świecie. Waloryzacja potwierdziła, że dobro jest unikatowe w skali Polski i znaczące w skali europejskiej oraz światowej, definiując w czym ta wyjątkowość tkwi. Tak przeprowadzony proces wartościowania unaocnił wybitne wartości kopalni w Bóbrce dla dziedzictwa kulturowego w Polsce – wartości, które predestynują dobro do uznania za Pomnik Historii. Określenie kryteriów odniesienia i grupy porównawczej w szerszym – europejskim i światowym kontekście, stało się też dobrym punktem wyjścia do ewentualnych przyszłych starań zarządcy dobra o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, gdyż przeprowadzona analiza wartości pozwoliła wskazać grupę porównywalnych miejsc oraz potencjalnych partnerów.

W drugim etapie wartościowania kopalni w Bóbrce zostały zdefiniowane, scharakteryzowane oraz ocenione (pod względem zachowania ich autentyczności i integralności), materialne i niematerialne atrybuty oraz ich elementy. Ich różnorodność i związana z tym wieloaspektowość wartości zabytkowych, przyczyniła się do lepszego rozpoznania i zrozumienia wielowymiarowości miejsca. Zgodnie z założeniami metody SMART Value *określenie atrybutów wartości ma na celu ustalenie tych elementów zabytku, które są kluczowe (niezbędne) dla zachowania jego całościowej wartości*. Analiza wartości dobra przeprowadzona na tym etapie (bez porównań i odwołań do grupy porównawczej określonej w pierwszym etapie wartościowania) konieczna jest przede wszystkim w takich sytuacjach, gdy niezbędne jest wszczęcie jakichkolwiek działań i interwencji w stosunku do dobra. Tę część procesu wartościowania traktować należy przede wszystkim jako materiał wyjściowy do wykorzystania przez

konserwatorów zabytków przy wszystkich pracach przy obiekcie i w jego otoczeniu. Usystematyzowane poznanie dobra, z punktu widzenia czynników ważnych dla jego ochrony, ma bowiem istotne znaczenie dla działań podejmowanych przez służby konserwatorskie oraz wykonawców prac remontowo-konserwatorskich. W oparciu o wskazania wynikające z waloryzacji można bowiem łatwiej i precyzyjniej definiować wytyczne konserwatorskie określające sposób postępowania z dobrem, jak również wskazania odnoszące się do zakresu możliwych ingerencji.

Wartościowanie metodą SMART Value wskazało też konkretne obszary do przeprowadzenia badań szczegółowych, koniecznych dla lepszego rozpoznania dobra i jego wartości. Ponadto, w kontekście – koniecznych do opracowania dla dóbr o wybitnej wartości – planów zarządzania, tak przeprowadzone wartościowanie pozwoliło na określenie typów i obszarów zagrożeń oraz umożliwiło zdefiniowanie wstępnych wniosków i zaleceń do realizacji planu zarządzania. Wartościowanie, przeprowadzone metodą SMART Value, uznać można zatem za punkt wyjścia i niezbędny składnik planu zarządzania dobrem.

SPIS ILUSTRACJI

SPIS ILUSTRACJI

Fot. 1	Tzw. Ogień Grecki, Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Ogie%C5%84_grecki	26
Fot. 2	Dzieło Gabriela Rzączyńskiego Historia naturalis curiosa Regni Poloniae, Źródło: http://www.starodruki.ihuw.pl/stWeb/single/73/	27
Fot. 3	Dzieło Stanisława Staszica O ziemiorodztwie Karpatów i innych gór i równin Polski, Źródło: http://winntbg.bg.agh.edu.pl/skrypty3/0431/	27
Fot. 4	Wydobycie ropy z naturalnych wycieków, Źródło: http://www.nafta-polska.pl/historia-naftownictwa/od-polski-si%C4%99-zacz%C4%99%C5%82o/	27
Fot. 5	Tytus Trzeciecki, Źródło: http://oc.mik.krakow.pl/pionierzy/trzecielski/	28
Fot. 6	Ignacy Łukasiewicz, Źródło: http://www.poland.us/strona,13,6767,0,ignacy-lukasiewicz.html	28
Fot. 7	Karol Klobassa-Zrencki, Źródło: http://oc.mik.krakow.pl/pionierzy/klobassa/	28
Fot. 8	Sgraffito przedstawiające Łukasiewicza, na budynku Towarzystwa Zaliczkowego w Krośnie, Źródło: http://www.zrecin.vgh.pl/print.php?type=N&item_id=924	29
Fot. 9	Sgraffita przedstawiające Trzecieckiego i Klobassę na budynku Towarzystwa Zaliczkowego w Krośnie, Źródło: http://www.eioba.pl/a/1n4c/kopalnia-w-bobrze .	29
Fot. 10	Kopalnia ropy naftowej w Bóbrce, /w:/ Władysław Bełza, Iwonicz i jego okolice, 1885 r.	30
Fot. 11	Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Historical Maps of the Habsburg Empire, The Second Military Survey (1806- 1869), Źródło: http://mapire.eu/en/map/secondsurvey/?bbox=2411351.7717515696%2C6379838.086218091%2C2420524.215145791%2C6384104.227859257	31
Fot. 12	Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Historical Maps of the Habsburg Empire, The Second Military Survey (1806- 1869), Źródło: http://mapire.eu/en/map/secondsurvey/?bbox=2411351.7717515696%2C6379838.086218091%2C2420524.215145791%2C6384104.227859257	31
Fot. 13	Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Historical Maps of the Habsburg Empire, The Third Military Survey (869-1887), Źródło: http://mapire.eu/en/map/hkf_75e/?bbox=2411351.7717515696%2C6379838.086218091%2C2420524.215145791%2C6384104.227859257	31
Fot. 14	Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Historical Maps of the Habsburg Empire, The Third Military Survey (869-1887), Źródło: http://mapire.eu/en/map/hkf_75e/?bbox=2411351.7717515696%2C6379838.086218091%2C2420524.215145791%2C6384104.227859257	31
Fot. 15	Adolf Jabłoński, „Plan kopalni Bóbrka”, 1879, w zbiorach Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego w Bóbrce	32
Fot. 16	Kopalnia ropy naftowej w Bóbrce, Klaudiusz Angerman, Naftowy pas Bobrzecki, /w:/ „Kosmos”, 1895 r.	33
Fot. 17	William Henry Mac Garvey, Źródło: http://oc.mik.krakow.pl/pionierzy/mcgarvey/	33
Fot. 18	Kopalnia ropy naftowej w Bóbrce, Autor: R. Klein, /w:/ „Ropa”, nr 16, T. IV, 30 sierpnia 1912 r.	34
Fot. 19	Kopalnia ropy naftowej w Bóbrce, Autor: R. Klein, /w:/ „Ropa”, nr 16, T. IV, 30 sierpnia 1912 r.	34

Fot. 20	Kopalnia ropy naftowej w Bóbrce, ok. 1930, Archiwum Fundacji Bóbrka	34
Fot. 21	Kopalnia w Bóbrce w latach 50. XX w., Źródło: http://www.eioba.pl/a/1n4c/kopalnia-w-bobrze	37
Fot. 22	Pawilon wystawowy w Muzeum w Bóbrce, fot. A. Fortuna-Marek, VII 2016	38
Fot. 23	Ignacy Łukasiewicz, Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/92/Ignacy_Lukasiewicz.jpg	39
Fot. 24	Mapa geologiczna wschodniej części antykliny Bóbrka-Rogi, według Obtulowicza (1932), /w:/ Radwański A. B., The Ignacy Łukasiewicz Memorial Museum of Oil and Gas Industry in Bóbrka and historical monuments of petroleum and salt industries in the vicinity of Krosno (the Polish Outer Carpathians), „Geoturystyka” 3 (18) 2009, s. 52	41
Fot. 25	Lokalizacja Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego w Bóbrce, Źródło: http://mapy.geoportal.gov.pl/imap/?gmap=gp0&actions=acShowServices	42
Fot. 26	Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego w Bóbrce, Źródło: http://mapy.geoportal.gov.pl/imap/?gmap=gp0&actions=acShowServices	43
Fot. 27	Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego w Bóbrce, Zdjęcie lotnicze, Archiwum Fundacji Bóbrka	43
Fot. 28	Plan muzeum, Źródło: http://bobrka.pl/pl/plan-muzeum	44
Fot. 29	Tablica na obelisku, fot. A. Siwek, XII 2016	45
Fot. 30	Ekspozycja wind do operacji technicznych w odwiertach naftowych – grupa tematyczna, urządzenia oryginalne, przeniesione z innych kopalni, fot. A. Siwek, XII 2016	45
Fot. 31	Pawilon główny, fot. A. Fortuna-Marek, VII 2016	45
Fot. 32	Brama, fot. A. Siwek, XII 2016	46
Fot. 33	Adolf Jabłoński, „Plan kopalni Bóbrka”, 1879, w zbiorach Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego w Bóbrce	50
Fot. 34	Relikty historycznego krajobrazu kulturowego kopalni, fot. A. Siwek, XII 2016	51
Fot. 35	Relikty zieleni, fot. A. Siwek, XII 2016	51
Fot. 36	Budynek warsztatu z 1864 r., fot. A. Fortuna-Marek, VII 2016	52
Fot. 37	Wnętrze warsztatu, fot. A. Siwek, XII 2016	52
Fot. 38	Budynek kuźni, fot. A. Siwek, XII 2016	53
Fot. 39	Wnętrze kuźni, fot. A. Siwek, XII 2016	53
Fot. 40	Magazyn i kierat do grupowego pompowania odwiertów, fot. A. Fortuna-Marek, VII 2016	53
Fot. 41	Wnętrze kieratu, fot. A. Siwek, XII 2016	53
Fot. 42	Koło filialne, fot. A. Fortuna-Marek, VII 2016	54
Fot. 43	Budynek kotłowni z 1867 r., fot. A. Fortuna-Marek, VII 2016	54
Fot. 44	Budynek administracyjny z 1864 r. tzw. Dom Ignacego Łukasiewicza, fot. A. Fortuna-Marek, VII 2016	55
Fot. 45	Wnętrze budynku administracyjnego, fot. A. Siwek, XII 2016	55
Fot. 46	Domek „Naftusia”, fot. A. Siwek, XII 2016	54
Fot. 47	Kopanka „Franek” z 1860 r., fot. A. Siwek, XII 2016	55
Fot. 48	Kopanka „Franek” z 1860 r., fot. A. Siwek, XII 2016	55
Fot. 49	Kopanka „Janina” z 1878 r., fot. A. Siwek, XII 2016	56
Fot. 50	Pamiątkowy obelisk, fot. A. Siwek, XII 2016	56
Fot. 51	Wiertnica ręczna, fot. A. Fortuna-Marek, VII 2016	58

Fot. 52	Wiertnica kanadyjska z lokomobilą, fot. A. Siwek, XII 2016	59
Fot. 53	Lokomobila parowa, fot. A. Fortuna-Marek, VII 2016	59
Fot. 54	Wiertnica polsko-kanadyjska, fot. A. Siwek, XII 2016	59
Fot. 55	Ekspozycja zbiorników, fot. A. Siwek, XII 2016	61
Fot. 56	Wiertnica – typ „Bitków”, fot. A. Siwek, XII 2016	60
Fot. 57	Kocioł parowy przewoźny z 1912 r., fot. A. Siwek, XII 2016	61
Fot. 58	Pojazd do rozbudzenia drgań sejsmicznych, fot. A. Siwek, XII 2016	61
Fot. 59	Kopalnia lat 60. XX w., fot. A. Siwek, XII 2016	62
Fot. 60	Ekspozycja magazynowanie i ekspedycja, fot. A. Siwek, XII 2016	63
Fot. 61	Stacja paliwowa typu „górskiego”, fot. A. Siwek, XII 2016	63
Fot. 62	Wnętrze Pawilonu muzealnego, fot. A. Siwek, XII 2016	65
Fot. 63	Muzeum Przemysłu Naftowego i Etnografii w Libuszy, Źródło: http://www.libuszamuzeum.iap.pl/?id=50162&location=f&msg=1&lang_id=PL	70
Fot. 64	Kopalnia w Wańkowej, Źródło: httpwww.nafta-polska.plscc_imagescache_12286658.jpg	70
Fot. 65	Borysław, Źródło: httpwww.nafta-polska.plscc_imagesteaserbox_5248276.jpg?t=1414233510	73
Fot. 66	Deutsches Erdölmuseum Wietze, Źródło: httpwww.erdoelmuseum.deseite138254fotos.html	73
Fot. 67	Deutsches Erdölmuseum Wietze, Źródło: httpwww.erdoelmuseum.deseite138254fotos.htm	73
Fot. 68	Drake Well Museum and Park, Źródło: https://www.google.pl/search?q=drake+titusville+museum&client=firefox	73
Fot. 69	Drake Well Museum and Park, Źródło: https://www.yelp.com/biz_photos/drake-well-museum-and-park-titusville?select=Pzq33-RinkXvdqItZsOqeQ&userid=lwHLuykqmqmGVNHJ_UCwXWg	73
Fot. 70	Drake Well Museum and Park, Źródło: https://www.yelp.com/biz_photos/drake-well-museum-and-park-titusville?select=Pzq33-RinkXvdqItZsOqeQ&userid=lwHLuykqmqmGVNHJ_UCwXWg	73
Fot. 71	Muzeum w Oil Springs w Kanadzie, Źródło: https://www.lambtononline.ca/home/residents/museums/oilmuseum/Pages/default.aspx	73

WYBÓR BIBLIOGRAFII

WYBÓR BIBLIOGRAFII

1. Anczyc W., *Ignacy Łukasiewicz*, „Kłosa” 1882, nr 874–875;
2. Bartosiewicz S., *Historia i stan ekonomiczny przemysłu naftowego*, „Nafta” 1906, R. XIV;
3. Bełza W., *Kopalnia w Bóbrce*, /w:/ *Iwonicz i jego okolice*, Warszawa 1885;
4. Bonusiak W., *Szejk z Galicji. Ignacy Łukasiewicz 1822–1882*, Rzeszów 2007;
5. Bonusiak W., *Życie i działalność Ignacego Łukasiewicza*, Rzeszów 1985;
6. *Bóbrka Naftowe Dziedzictwo*, pod red. J. Sozańskiego, oprac. zespół autorów J. Sozański, S. Kondera, J. Sożyński, R. Wolwicz, J. Zuzak, Krosno 1996;
7. Brylak – Załuska M., *Maziarska wieś Łosie*, Wrocław – Kraków 1983
8. Brzozowski S. M., *Garvey William Henry*, biogram /w:/ *Polski Słownik Biograficzny*, T. XVIII;
9. Cząstka J. J., *Dzieje przemysłu naftowego w krośnieńskim*, /w:/ *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu*, T.II, Kraków 1973, s. 5–38
10. Cząstka J. J., *Kopalnia ropy naftowej w Bóbrce*, Kraków 1989
11. Cząstka J. J., Giermański A., Mischke K., *Wiertnictwo naftowe*, /w:/ *Historia polskiego przemysłu naftowego*, t. 1, Brzozów-Kraków 1994;
12. Cząstka J. J., *Kopalnia ropy naftowej w Bóbrce, najstarsza na ziemiach polskich*, Kraków 1989;
13. Cząstka J. J., *U źródeł powstania polskiego przemysłu naftowego*, „Nafta”, nr 8, R. XXX, 1973;
14. Cząstka J. J., *Kopalnia ropy naftowej w Bóbrce (w 125-lecie rocznicy jej założenia)*, „Nafta” 1979 r. przedruk /w:/ „Wiek Nafty”, R. XIV, Nr 1, s. 22–27;
15. Fingerchut M., *Stan polskiego przemysłu naftowego w drugiej połowie XIX wieku*. Referat wygłoszony na VI Zjeździe Naftowym w Krośnie w październiku 1932 r., przedruk /w:/ „Wiek Nafty”, R. XIV, Nr 1, s. 14–21;
16. Franaszek P., *Myśl techniczna w galicyjskim wiertnictwie naftowym w latach 1860–1918*, Kraków 1991;
17. Franaszek P., *Przesłanki rozwoju górnictwa naftowego w Galicji*, „Studia Austro-Polonica 5”, Kraków 1997
18. *Nafta i gaz Podkarpacia. Zarys historii*, pod red. A. Dyzmański, V. Bul’bas, Kraków-Kijów 2004;
19. Obtulowicz J., *Kopalnia „Bóbrka”*, „Wiek Nafty” 2004, nr 1 (przedruk z *Geologia i Statystyka Naftowa* 1932, nr 12);
20. Olejarz B., *Wody mineralne z Bóbrki. Zapomniana historia zakładu wodoleczniczego*, „Wiek Nafty”, Nr 3, R. XXIII, wrzesień 2014, s. 13–17;
21. Probiez K., Volkman N., Marcisz M., Hänsel W., *Eksploatacja ropy naftowej metodami górnictwa podziemnego w dawnym złożu Wietze (Niemcy)*, „Przegląd Górniczy”, Nr 6, 2015, s. 57–63;
22. Radwański A. B., *The Ignacy Łukasiewicz Memorial Museum of Oil and Gas Industry in Bóbrka and historical monuments of petroleum and salt industries in the vicinity of Krosno (the Polish Outer Carpathians)*, „Geoturystyka” 3 (18) 2009, s. 51–60;

23. Rymar S. *Początki działalności wydobywczej ropy naftowej na terenach dawnej Galicji – wpływ na stan ochrony środowiska i współpracę w zakresie dziedzictwa kulturowego*, /w:/ *Stosunki gospodarcze Polski i Ukrainy: szanse i wyzwania*, pod red. Podraza A., Lublin 2008;
24. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I, Warszawa 1880, s. 261;
25. Strzałkowska E., „Bóbrka” – pierwsza na świecie kopalnia ropy naftowej, „Budownictwo Górnicze i Tunelowe”, R. 2012, nr 2, s. 41–46;
26. Szajnocha W., *Górnictwo naftowe w Galicji wobec ustawodawstwa górniczego*, Kraków 1881;
27. Wais T., *Likwidacja kopanek i otworów wiertniczych*, „Wiek Nafty”, Nr 3, R. XXIII, wrzesień 2014, s. 18–31;
28. Windakiewicz E., *Olej i wosk ziemny w Galicji*, Lwów 1875.

ANALIZA WARTOŚCI

ZESPOŁU MŁYNA PAPIERNICZEGO

W DUSZNIKACH-ZDROJU

CHARAKTERYSTYKA DOBRA

CHARAKTERYSTYKA DOBRA

1.1 Charakterystyka historyczna dobra

1.1.1 Historyczny kontekst wytwarzania papieru¹

Wynalezienie papieru i jego wykorzystywanie jako podstawowego nośnika informacji uważane jest powszechnie za jedno z ważniejszych osiągnięć cywilizacyjnych. Historia wyrobu papieru sięga początków II w. n.e., a sztuka jego wytwarzania wynaleziona została w Chinach. W kolejnych wiekach umiejętność ta rozprzestrzeniła się na państwa azjatyckie, a w VIII wieku Arabowie upowszechnili produkcję papieru w Azji Mniejszej i na Bliskim Wschodzie. W X w. znajomość wytwórstwa papieru przejęły kraje północnoafrykańskie.

Pierwsze warsztaty europejskie zaczęły powstawać w wieku XII, na podbitych przez Arabów terenach Półwyspu Iberyjskiego i prawdopodobnie na Sycylii. Pierwsza papiernia hiszpańska działała w Walencji już w 1100 r., we Włoszech działalność pierwszego młyna papierniczego notuje się w XIII w. w Fabriano. Francja rozpoczęła wytwarzanie papieru w 1 poł. XIV w. Stopniowo rozwój papierniczego rzemiosła rozprzestrzenił się na północ i wschód Europy. Pierwsze papiernie niemieckie działały już w 1 poł. XIV w. (np. w Norymberdze, Kolonii i Moguncji). W XV w. papier wytwarzano też w Polsce, Anglii i Szwajcarii.

Przejęta z Chin za pośrednictwem Arabów technika wytwarzania papieru została w Europie w zasadniczy sposób zmieniona, udoskonalona i unowocześniona. Technika i specyficzny proces wyrobu papieru czerpanego w Europie został ukształtowany w XIII wieku we Włoszech,

w papierniach z okolic Fabriano. Zaczęto tu stosować drucziane formy czerpalne (dotychczasowe sita z łydek roślin zastąpiono sitami o żeberkach druczianych) oraz znakowanie arkuszy papieru filigranami. Ulepszono metodę prasowania papieru, wprowadzając stosowanie prasy śrubowej. Niezwykle ważną zmianą było zastosowanie do wyrobu masy papierniczej urządzenia poruszanego energią wodną (tzw. stępa młotowa napędzana kołem wodnym). Wprowadzenie tego urządzenia w historii produkcji papieru uznaje się za początek młynów papierniczych. Wszystkie te zmiany zwiększyły efektywność, umożliwiając znaczny wzrost produkcji, przy równoczesnym podnoszeniu jakości papieru.

Tradycje wytwarzania papieru na ziemiach polskich sięgają okresu schyłku średniowiecza. Za pierwszy polski młyn papierniczy uznaje się papiernię w Prądniku Czerwonym koło Krakowa, którego budowę rozpoczęto w 1491 r. Papiernictwo w Rzeczypospolitej rozwijało się bardzo dynamicznie – do ok. poł. XVII w. powstało co najmniej 112 młynów. Za ośrodki papiernictwa w okresie staropolskim uznaje się okolice Krakowa, Wielkopolskę, okolice Gdańska, Mazowsze. Według szacunkowych danych w latach 1650–1770 na terenach ówczesnej Rzeczypospolitej działało 75 papierni. Pierwsze czerpalnie na Śląsku zaczęły powstawać w końcu XV w. We Wrocławiu papiernia działała już w 1490 r. W następnych wiekach na Śląsku funkcjonowało ponad 100 papierni.

Rozwój przemysłu papierniczego w okresie przedindustrialnym uzależniony był od wielu różnorodnych czynników – społecznych, gospodarczych, kulturowych, jak również warunków naturalnych. Papiernia jak każdy młyn musiała być usytuowana nad rzeką lub większym potokiem, by mieć zapewniony stały dopływ energii wodnej. Czysta bieżąca woda była też niezbędna

¹ Rozdział opracowano w oparciu o publikowane i niepublikowane materiały, ze szczególnym uwzględnieniem: *Młyny papiernicze na świecie – analiza porównawcza*, oprac. J. Bałchan, A. Chudziak, B. Dębowska, K. Jankowski, D. Kacperowska, M. Nowicka pod red. dr. hab. M. Szymczyka; mps w zbiorach Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju, Duszniki-Zdrój 2015; K. Małczyńska, *Dzieje starego papiernictwa śląskiego*, Warszawa-Wrocław-Kraków 1961

塘漂竹斬

Fot. 1. Wytwarzanie papieru wg chińskiej ryciny, Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Papier#Historia_papieru_na_C5.9Bwiecie

Fot. 2. Wytwarzanie papieru w Europie, Źródło: <http://www.peacepaperproject.org/dardhunter.html>

w procesie produkcyjnym. Jakość wody miała wpływ na jakość wytwarzanego papieru. W młynach papierniczych stosowano szereg skomplikowanych maszyn i urządzeń technicznych, stąd konieczność zatrudnienia wykwalifikowanych robotników. Niezwykle istotną sprawą było pozyskiwanie surowca do wyrobu papieru,

którym w owym czasie były przede wszystkim szmaty. Szmaty kupowane były od okolicznej ludności, jednak wraz z rozwojem młynów papierniczych stawało się to niewystarczające. O okresowych niedoborach szmat na Śląsku, co miało wpływ na funkcjonowanie papierni, świadczą m.in. różnego rodzaju regulacje i przywileje wydawane papierniom, polegające na wyłączności zbierania lub zakupu szmat na określonym terytorium. Lokalizacja młynów papierniczych była też uwarunkowana bliskością miast, które jako większe skupiska ludności, z jednej strony dostarczały szmat, z drugiej strony były dobrym rynkiem zbytu wyprodukowanego papieru. Niezbędnym elementem była też lokalizacja w pobliżu szlaków i połączeń drogowych. Wszystkie powyższe warunki spełniała przez kilka stuleci papiernia dusznicka, stąd jej trwanie, rozwój i okresy świetności.

Dynamiczny rozwój rękodzielniczej wytwórczości papieru został w Europie wyparty przez wprowadzenie i upowszechnienie produkcji maszynowej. Rewolucja przemysłowa w papiernictwie zapoczątkowana została w końcu XVIII w. we Francji, w wyniku skonstruowania i wprowadzenia do produkcji maszyny papierniczej. Wykorzystywanie do produkcji papieru maszyny papierniczej oraz stosowanie innych źródeł energii (maszyny parowe lub turbiny wodne) to zasadnicze wyróżniki fabryk papierniczych od młynów papierniczych, stosujących rękodzielniczą technikę i wykorzystującą tradycyjne źródło energii wodnej poprzez koła wodne. Maszyna papiernicza, po jej udoskonaleniu w Anglii, stawała się coraz powszechniejsza. Lata 30. i 40. XIX w. w Europie to czas niezwykle szybkiego rozwoju maszynowej produkcji papieru. W konsekwencji spowodowało to upadek i likwidację młynów papierniczych, które przegrały wobec konkurencji ze strony fabryk papieru.

Papiernia w Dusznikach-Zdroju, uznana w Polsce za unikatowy zabytek techniki, pomnik historii oraz wybitny zabytek architektury drewnianej, wpisuje się w kontekst europejskiej tradycji ręcznej produkcji papieru czerpanego jako słynny już w XVII w., opisywany przez podróżników młyn papierniczy. Przez kilka wieków swego istnienia papiernia znana była ze znakomitej jakości produktów oraz jako obiekt architektoniczny, którego piękno oraz wartość artystyczną i historyczną dostrzegały kolejne pokolenia badaczy i konserwatorów zabytków. Obecnie jest obiektem muzealnym, ale też jednym z nielicznych w Europie, nadal wytwarzających papier dawnymi rzemieślniczymi metodami, młynów papierniczych.

1.1.2 Zarys historii papierni na tle rozwoju Dusznik

Data budowy pierwszego młyna papierniczego w Dusznikach nie została dotychczas dokładnie ustalona. Archiwalnie potwierdzone początki papierni, sięgają 2. połowy XVI w. W 1562 r. papiernik Ambrosius Tepper, sprzedał młyn Nicolausowi Kretschmerowi, przedstawicielowi pochodzącej z Saksonii rodziny królewskich papierników. Przypuszcza się jednak, że papiernia w Dusznikach istniała i pomyślnie rozwijała się dość długo przed 1562 r. Za pierwszego twórcę rozkwitu i sławy młyna uznaje się Gregora Kretschmera (syna Nicolauasa), który w 1588 r. przejął papiernię na własność, spłacając pozostałych spadkobierców. Od 1599 r. Gregor wykorzystywał do wytwarzania papieru źródłaną bardzo czystą wodę, doprowadzając ją rurami z majątności sąsiada, co przyczyniło się do wzrostu jakości dusznickich wyrobów. Pomyślny okres funkcjonowania młyna w 2 połowie XVI w. wpisuje się w ogólny rozwój miasta. W Dusznikach rozkwita w tym czasie rodzimy przemysł sukienniczy oraz handel, rozwija się także wydobywanie rud żelaza. O dobrobycie miasta w tym czasie świadczą m.in. budowa murowanego ratusza, wzniesienie

kamienno kościoła parafialnego, powołanie szpitala, czy wykupienie przez miasto od cesarza Rudolfa II pobliskiego zamku Homole. Z końca XVI w. pochodzi najstarszy znak wodny papierni w Dusznikach przedstawiający św. Piotra. Ten intensywny rozwój miasta przerwała wojna trzydziestoletnia.

Młyn został zniszczony w czasie powodzi, która w 1601 r. nawiedziła Duszniki. Gregor Kretschmer udźwignął trud odbudowy papierni. Za datę odbudowy przyjmuje się rok 1605 r. Data taka widnieje na nadprożu wejścia w elewacji północnej, a inna data roczna „1606” oraz monogram G.K. była umieszczona na wiatrowskazie komina rozebranego w 1912 r.³

W trakcie odbudowy wykorzystano zapewne zachowane pozostałości XVI-wiecznego obiektu – murowane części parteru i piętra obecnego młyna (m. in. z kamiennym XVI-wiecznym wewnętrznym portalem typu fasciowego oraz wykuszem latrynowym wspartym na kamiennych kroksztynach)⁴. Oparte na źródłowych przekazach archiwalnych datowanie odbudowy młyna potwierdzone zostało w ostatnich latach wynikami badań dendrochronologicznych drewnianych elementów struktury budynku⁵. Występowanie drewna z początku XVII w. (ściętego w latach 1602–1605) stwierdzono w kilku pobranych próbkach (z belek stropowych i desek podłogowych). Oceniono także, że ten XVII-wieczny drewniany materiał występuje w budynku młyna w miejscach ich pierwotnego zastosowania. Jak zauważa R. Eysymontt faza XVII-wiecznych przekształceń młyna nie jest jednorodna. Na podstawie analizy różnych elementów architektury wysuwa przypuszczenie, że w XVII w. mamy do czynienia z dwoma etapami budowlanymi: wcześniejszy z 1 poł. XVII w. (mury przyziemia, częściowo stropy belkowe) i późniejszy, z końca XVII w. (sklepienia, boniowanie elewacji). Być może już z początku wieku XVIII pochodzi zdwojone okno przyziemia⁶.

Gregor Kretschmer uważany jest za twórcę sławy dusznickiej papierni. Zdołał on udźwignąć wysiłek finansowy odbudowy zniszczonego młyna oraz udoskonalił

² Historię papierni opracowano w oparciu o publikowane i niepublikowane materiały, ze szczególnym wykorzystaniem następujących pozycji: R. Eysymontt oraz A. Szelaąg, D. Eysymontt (współpraca), *Młyn papierniczy w Dusznikach Zdroju – ocena wartości historycznej i artystycznej budynku dusznickiego młyna papierniczego wpisanego na listę Pomników Historii wraz z analizą historyczno-ikonograficzną polichromii zdobiących ściany pomieszczeń papierni na trzeciej kondygnacji oraz analizą historyczno-stylistyczną portretów dusznickich papierników ze zbiorów Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, mps w zbiorach Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju, Wrocław 2016; R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne młyna papierniczego w Dusznikach na tle przemian ekonomicznych miasta Duszniki do początku XIX w.*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, T. X, Duszniki-Zdrój 2016, s.9–41, G. Grajewski, *O podejmowanych przed 1945 rokiem próbach ratowania młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa, t. 9, Duszniki Zdrój 2015, s. 9–30; Kwapis K, *Młyn papierniczy z suszarnią i pawilonem wejściowym*, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Archiwum NID, 2007; Maleczyńska K. *Dzieje starego papiernictwa śląskiego*, Wrocław 1961; Sarnecki K., *Papiernia w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy”, 1964, nr 12; Szymczyk M., *Stan badań nad historią papiernictwa na ziemiach polskich*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa, t. 1, Duszniki Zdrój 2007, s. 11–26; Tomaszewska W., *Historia zabytkowej papierni w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy”, 1959, nr 11; Tomaszewska W., *Z dziejów zabytkowej papierni w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy”, 1966, nr 5; Windyka T., *Młyn papierniczy w Dusznikach*, „Muzealnictwo”, nr 41, 1999; Wniosek o wpis papierni w Dusznikach-Zdroju na listę Pomników Historii, oprac. A. Stefaniszyn, T. Windyka, M. Szymczyk, red. M. Szymczyk, Duszniki-Zdrój 2009.

³ G. Grajewski, *O podejmowanych przed 1945 rokiem...*, s. 14. Obecnie wiatrowskaz z datą 1606 i monogramem G.K. wieńczy pawilon wejściowy, ale nie jest to element oryginalny tylko odtworzony.

⁴ Datowanie tych elementów za: R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne młyna...*

⁵ M. Krąpiec, *Dendrochronologiczne datowanie drewna z Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, Kraków 2015.

⁶ R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne młyna...*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. 10, Duszniki-Zdrój 2016, s. 20.

wytwarzanie papieru, uzyskując niezwykle wysoką na owe czasy jakość produktów. Za zasługi w dziedzinie wytwarzania papieru, uzyskał on od cesarza Rudolfa II tytuł szlachecki „von Schenkendorf”. Zachował się dokument wydany w Pradze przez cesarza Rudolfa, datowany na 13 sierpnia 1607 r. dotyczący nadania herbu Gregorowi Kretschmerowi i jego bratu Georgowi⁷. Do dokumentu dołączony jest wizerunek potomka Gregora – Christiana Wilhelma von Schenken-Dorf z 1671 r.⁸ Gregor Kretschmer wpisał się w historię Dusznik nie tylko jako uznany właściciel papierni, ale też zasłużony obywatel miasta, czego potwierdzeniem jest fundacja na rzecz budowy niezachowanego obecnie kościoła św. Krzyża (późniejszego miejsca pochówku wybitnego papiernika), usytuowanego na wzgórzu, nieopodal papierni.⁹

Kolejni synowie rodu papierników Kretschmer von Schenkendorf dbali o rozwój papierni oraz o jakość wytwarzanego papieru. W 1623 r., po śmierci Gregora młyn wykupił z rąk macochy jego syn Samuel, a po jego śmierci w 1640 r. papiernię prowadziła jego żona. Około 1657 r. właścicielem młyna został Christian Kretschmer (syn Samuela). Christian, równocześnie burmistrz Dusznik otrzymał zlecenie na dostawę papieru do wszystkich wrocławskich urzędów, a w 1685 r. wykupił prawo wyłączności na pozyskiwanie szmat na terenie całego ówczesnego Hrabstwa Kłodzkiego. Po śmierci Christiana w 1689 r. papiernię odziedziczyła wdowa po nim Zuzanna, a następnie jego syn Christian Wilhelm – ostatni właściciel młyna z roku Kretschmerów.

W drugiej połowie XVII i w XVIII wieku miasto ponownie przeżywa rozwój. Powstaje nowa murowana zabudowa wokół Rynku i wzdłuż dzisiejszej ulicy Kłodzkiej (prowadzącej od Rynku do młyna papierniczego). Począwszy od końca XVIII wieku Duszniki zaczynają być też znane jako uzdrowisko, które w pierwszej ćwierci XIX stulecia przeżywa niezwykle szybki rozwój i znaczenie.

W 1706 r. młyn zakupiony został przez Johanna Antona Hellera, pochodzącego z Frydlandu w Czechach. Papiernia pozostawała własnością Hellerów, a następnie ich spadkobierców – Ossendorfów ponad sto lat (do 1822 r.)

⁷ Dokument ten dotychczas przytaczany w literaturze za W. Hohaus, *Die Papierfabrikation in der Grafschaft Glatz*, „Glatzer Vierteljahrschrift für Geschichte und Heimatkunde der Grafschaft Glatz”, 1886 został w 2016 r. odnaleziony przez R. Eysymontta w kamienieckim oddziale Archiwum Państwowego we Wrocławiu (Zespół Akta Miasta Duszniki, nr 100).

⁸ R. Eysymontt, *Młyn papierniczy w Dusznikach Zdroju*, mps, Wrocław 2016, s. 10.

⁹ Kościół został rozebrany w latach 50. XX w. Zniszczone też zostały – wzmiankowane w literaturze – nagrobki Kretschmerów.

Hellerowie dokonali rozbudowy papierni oraz zmodernizowali produkcję papieru. Anton Heller powiększył swą posiadłość, zakupując w 1709 r. tzw. młyn dolny (w którym pierwotnie miała znajdować się kuźnia, a następnie tartak). Budynek ten, użytkowany prawdopodobnie jako magazyn oraz pomieszczenia produkcyjne, został rozebrany w latach 50. XX w.

Data budowy przylegającego do młyna od wschodu drewnianego budynku suszarni nie została dotychczas bezspornie ustalona. W literaturze przedmiotu badań najczęściej podawany jest 1709 oraz 1747 r. Jak zauważa T. Windyka suszarnię wzniesiono w 1 ćw. XVIII w., przy czym budynek istniał już z pewnością w 1737 r., gdyż widnieje na datowanej na ten rok grafice.¹⁰ Wątpliwości co do precyzyjnego datowania suszarni pozostają nadal, pomimo dwukrotnego przeprowadzenia badań dendrochronologicznych obiektu.¹¹ W wyniku pierwszego badania ustalono, że elementy konstrukcyjne budynku pochodzą z drzew ściętych od jesieni 1742 r. do wiosny 1743 i wydatowano suszarnię na 1743 r. Po wykonaniu kolejnego badania stwierdzono, że w budynku suszarni występuje zarówno drewno z początku XVII w., ocenione jako użyte wtórnie oraz drewno z XVIII w. XVIII-wieczne belki poddane próbom badawczym wydatowane zostały na 1705 i 1708 r., co do których uznano, że także zostały użyte wtórnie, jak i drewno młodsze – z lat 40. XVIII w. występujące w słupach nośnych budynku suszarni. Wobec tego młodszego drewna nie było możliwe ustalenie dokładnej, rocznej daty ścinki drzew, wobec czego za datującą obiekt uznano najmłodszą z próbek, która wyznaczyła *terminus post quem* na 1746 r. R. Eysymontt poddając analizie wszystkie te dane datuje budynek suszarni na lata 1743–1747, wyodrębniając w nim – podobnie jak inni autorzy opracowań – starszą część budowli o konstrukcji zrębowej (zapewne pralnię szmat), która pochodzić może z przełomu XVI/XVII w.¹²

¹⁰ Windyka T., *Młyn papierniczy w Dusznikach*, „Muzealnictwo”, nr 41, Warszawa 1999, s. 16. Wymieniona litografia zatytułowana *Reinerz aus dre Vogelschau*, 1737 opublikowana została w 1862 r. w albumie: F.A. Pompejus, *Album der Grafschaft Glatz...* Jak jednak zauważa R. Eysymontt, *Młyn papierniczy w Dusznikach Zdroju*, s. 34: *Data widoku Wenera, na którego podstawie szkicował Pompejus nie jest jednak do końca precyzyjna.*

¹¹ M, Krąpiec, *Wyniki analizy dendrochronologicznej prób drewna z siedziby Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, Kraków 2007, Archiwum MP; M. Krąpiec, *Dendrochronologiczne datowanie drewna z Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, Kraków 2015, Archiwum MP.

¹² R. Eysymontt, *Młyn papierniczy...*, s. 34; Autorzy wniosku o wpis papierni na listę Pomników Historii uważają, że suszarnia powstała ok. 1747 r. poprzez rozbudowę stojącego po wschodniej stronie młyna papierniczego,

Fot. 3. Duszniki Zdrój, O. Pompejus, litografia (1862) wg rysunku F. B. Wenera, Źródło: <https://dolny-slask.org.pl/942837,foto.html>

Fot. 4. Duszniki. Litografia W. Steinmentza, 1838, Źródło: <https://dolny-slask.org.pl/4745315,foto.html?idEntity=519097>

Dotychczasowe badania nie pozwoliły też na ustalenie pewnej chronologii reprezentacyjnego pawilonu wejściowego. Najczęściej jego budowę określa się na początek XVIII w., niekiedy podając datę roczną 1709 r. lub na 1769 r., kiedy po kolejnej katastrofalnej w skutkach powodzi przeprowadzano gruntowny remont budynków.

Wiek XVIII to czas największej prosperity dusznickiej czerpalni. Właściciele wprowadzili szereg nowoczesnych na ówczesne czasy rozwiązań technologicznych oraz nowoczesne maszyny produkcyjne, m.in.: w 1719 r. koło nadsiebierne, ok. 1737 r. zastosowano tzw. holender – urządzenie do przetwarzania szmat na masę papierniczą (pierwszy na obecnych ziemiach polskich?)¹³, w 1753 r. maszyny do cięcia szmat i gładzenia papieru. Pozytywną konsekwencją tych nowatorskich przedsięwzięć były osiągnięcia w zakresie najwyższej jakości dusznickiego papieru.

częściowo nad korytem młynówki, pochodzącego prawdopodobnie z XVII wieku niewielkiego budynku o konstrukcji wieńcowej.

¹³ Taka data wprowadzenia „holendra” oraz informacja, że było to pierwsze tego typu urządzenie na obszarze dzisiejszej Polski pojawia się m.in. we wniosku o uznanie papieru za Pomnik Historii. Dr hab. M. Szymczyk zwrócił uwagę, że istotne byłoby pewne ustalenie tej daty, poparte zweryfikowaną informacją źródłową. Wprowadzenie tego urządzenia było bowiem ogromnym skokiem technologicznym (por. R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne...*, przypis 25). Takie ustalenie będzie też miało duże znaczenie przy formułowaniu oceny wartości poszczególnych elementów seryjnego dobra do wniosku o wpis na Listę UNESCO.

Wyjątkowy produkt został doceniony i w 1750 r. Anton Benedykt Heller (który przejął papiernię po śmierci ojca w 1742 r.) otrzymał od Fryderyka II Hohenzollerna tytuł oficjalnego dostawcy papieru na dwór pruski¹⁴. Godność tę otrzymał także jego zięć Johann Joseph Ossendorf. Anton Benedykt Heller, właściciel młyna papierniczego w latach 1742–1772 był też właścicielem własności ziemskiej.¹⁵

W 1 poł. XVIII w. dochodzi też do kolejnych remontów i przekształceń budynku młyna – z tego czasu pochodzi drewniany wolutowy szczyt zachodni, wybudówka w dachu północnym, klatka schodowa i zapewne ściany i stropy wsparte na wolutowo wyciętych zastrzałach nad korytarzykiem II kondygnacji¹⁶.

W nowych warunkach polityczno-gospodarczych, po przejściu Śląska i Ziemi Kłodzkiej pod panowanie Prus, dusznicka papiernia zaczyna borykać się z problemami związanymi z zaopatrzeniem w szmaty. W 1769 r. papiernia zostaje zniszczona przez powódź, brak jest jednak informacji jak duże były jej konsekwencje i na ile uszkodzona została papiernia. Niektórzy badacze wiążą z tym czasem powstanie istniejącego pawilonu wejściowego.¹⁷

¹⁴ W tym czasie Hrabstwo Kłodzkie przeszło pod władanie Prus.

¹⁵ Posiadał on w Podgórzu wolne dobro rycerskie Bronnen-dorf, zwane też „Papiermacherhof” lub Papierhof” por. R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne...*

¹⁶ R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne młyna...*

¹⁷ M.in. M. Kutzner, R. Eysymontt.

Wkrótce po zniszczeniach, w 1772 roku (lub wg innych danych w 1769 r.) kierowanie papiernią przejął Johann Josef Ossendorf – przybyły z Czech papiernik, ożeniony z Antonią Josefą, córką Antona Benedykta Hellera. Johann Ossendorf krótko zarządza papiernią – po jego przedwczesnej śmierci w 1779 r. właścicielką zostaje Antonia Josefa, która przeprowadza kolejny remont papierni. Data 1802 oraz inicjały pani Ossendorf – prawdopodobnie data zakończenia remontu została uwieczniona zapisem nad wejściem do przyziemia młyna od strony północnej (A. O. H. 1802).

W początkach XIX w., w wyniku wojen napoleońskich, produkcja papieru uległa zahamowaniu. W 1806 r. Antonia Josefa Ossendorf sprzedała młyn swojemu zięciowi Johanowi Leo Königerowi. W 1822 r. Johann Leo Königer (ostatni właściciel związany z rodziną Hellerów) sprzedał papiernię. Nabył ją Joseph Wiehr, młynarz pochodzący z Ząbkowic. Młyn do 1939 r. pozostał w posiadaniu rodziny Wiehrów (od 1842 r. do 1847 w rękach wdowy po Josephie, a następnie do Carla I Wiehra 1847–1899 i Carla II Wiehra).

Dokonujące się w 2. połowie XIX w. w wytwórstwie papierniczym przemiany cywilizacyjne związane z rozwojem maszynowej produkcji papieru spowodowały, że ręкодzielnicze wytwarzanie papieru czerpanego stało się nierentowne. W 1905 r. produkcja papieru czerpanego została w Dusznikach przerwana. Skłoniło to ówczesnego właściciela, Carla Wiehra do modernizacji papierni (zainstalowanie nowoczesnej, cylindrycznej maszyny do wyrobu papieru i tektury, przebudowa hali produkcyjnej, przebudowa kanału młynówki, montaż turbiny w miejsce zlikwidowanego koła wodnego). Zmiany te nie dały jednak spodziewanych rezultatów, wobec konkurencji ze strony dużych, nowoczesnych fabryk. Początkiem lat 30. XX w. duże zmiany zaszły w najbliższym otoczeniu zespołu czerpalni, w związku z budową istniejącego do dziś mostu na Bystrzycy, na wschód od papierni.

Prawdopodobnie w 1937 r. zaprzestano produkcji, a w 1939 r. papiernia przeszła na własność miasta, w celu utworzenia w zabytkowym młynie muzeum techniki. Wybuch wojny zniweczył jednak wcześniejsze zamierzenia urzędników w papierni muzeum.

Pochodząca zasadniczo XVII–XVIII/pocz. XIX w. forma przestrzenna i architektoniczna kompleksu budynków papierni (młyn, suszarnia i pawilon wejściowy) zachowała się w znacznym stopniu do dnia dzisiejszego. Prace remontowe prowadzone w XIX w. nie wpłynęły zasadniczo na zmianę bryły; dotyczyły głównie przekształceń układu funkcjonalnego wnętrza. Znacznej przebudowie poddano wnętrze parteru budynku młyna na początku XX w. (ok. 1905 r.), w związku z instalacją nowych urządzeń i maszyny papierniczej.

Dokonana prawdopodobnie w tym samym czasie likwidacja koła wodnego i wprowadzenie turbiny wodnej spowodowały dużą zmianę nie tylko w sposobie produkcji, lecz również w najbliższym otoczeniu papierni (m.in. pogłębienie koryta młynówki). Zła sytuacja finansowa ówczesnego właściciela, powodowała postępujące pogorszenie stanu technicznego obiektów, co wobec wzrastającego, od początków XX w., uznania wartości zabytkowych papierni pozwoliło na uzyskanie dofinansowania na prace remontowe. W 1912 r. przeprowadzono tylko część koniecznych prac – odnowiono elewacje, wykonując naprawy dekoracji i wykonano remont gontowego pokrycia dachów młyna. Dokonano też rozbiórki komina przylegającego do północnej elewacji młyna – co już wówczas zostało poddane krytyce – jako zubożenie ogólnego wyrazu budowli, utrata wartościowego dokumentu historii oraz charakterystycznego elementu architektonicznego. Prawdopodobnie w latach 30. XX w. do budynku młyna dobudowano od strony południowej drewniany balkon. Początkiem lat 40. XX w. wykonano szereg niezbędnych prac remontowych młyna: prace zabezpieczające i naprawę dachu, dokonując zarazem zmiany jego formy (w połaci północnej zlikwidowano wtórne, duże, prostokątne lukarny, zastępując je lukarnami szczelinowymi, skrócono lukarny szczelinowe w połaci południowej); odnowiono zachodni szczyt, wykonano remont pokrycia dachowego pawilonu wejściowego; zagrożoną ścianę południową podparto drewnianymi przyporami¹⁸.

Pomimo tych działań po II wojnie światowej budynki znajdowały się w bardzo złym stanie technicznym. Dodatkowym problemem były częste zmiany podmiotów odpowiedzialnych za obiekt (kolejno w latach 1945–1952: miasto, branża papiernicza, miasto), jak również brak decyzji odnośnie przyszłego zagospodarowania i użytkowania zespołu (wznowienie produkcji czy utworzenie muzeum).

Nieużytkowana i znajdująca się w okresie powojennym w katastrofalnym stanie technicznym papiernia, była – począwszy od końca lat 50. XX w. – sukcesywnie poddawana pracom remontowo-konserwatorskim oraz adaptacyjnym. Uwieńczeniem tych działań było utworzenie w 1968 r. Muzeum Papiernictwa – co uratowało zabytek przed zniszczeniem i otworzyło nowy rozdział historii tego cennego zabytku.

¹⁸ Szereg szczegółowych informacji na ten temat zamieszcza G. Grajewski, *O podejmowanych przed 1945 rokiem...*, s. 9–30.

Fot. 5. Młyn w Dusznikach, 1910 r., Akwaforta w zbiorach Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju

Fot. 6. Papiernia przed II wojną światową

1.2 Charakterystyka formalna dobra

1.2.1 Lokalizacja

Zespół papierni położony jest w Dusznikach-Zdroju, pow. kłodzki, województwo dolnośląskie. Kompleks usytuowany jest na obrzeżach obecnego miasta, w jego północno-wschodniej części, nad rzeką Bystrzycą Dusznicką (dopływem Nysy Kłodzkiej), która oddziela budynki papierni od ul. Kłodzkiej. Zabudowania papierni zlokalizowane są przy skrzyżowaniu dwóch dróg – od północy drogi Kłodzko – Kudowa-Zdrój (droga krajowa nr 8), od wschodu – drogi do Zieleńca (ul. Sprzymierzonych), kilka metrów poniżej ich poziomu. Od strony północnej w odległości kilku metrów od zespołu papierni płynie rzeka Bystrzyca Dusznicka, a dalej na północ (za rzeką) biegnie droga krajowa nr 8. Na wschód od budynku suszarni, w ciągu ulicy Sprzymierzonych, znajduje się most drogowy, pochodzący z okresu międzywojennego. Po południowej stronie zabytkowych budynków, na terenie zajmowanym przez Muzeum Papiernictwa, zlokalizowane są także współczesne budynki pawilonu wystawienniczego oraz kotłowni, a na zachód i południowy zachód rozciąga się ogród roślin włóknistych. Teren papierni wydzielony jest współczesnym ogrodzeniem. Dalej na południe rozlokowane są bloki Osiedla Chopina, zaś na zachód zabudowania zespołu staromiejskiego.

1.2.2 Krótki opis zespołu papierni

Zabudowania papierni tworzą zespół dwóch połączonych ze sobą obiektów: budynku głównego zwanego młynem papierniczym o pierwotnej funkcji produkcyjno-mieszkalnej, w którego strukturze wyodrębnić można kilka faz budowlanych od XVI w. po rok ok. 1800 oraz suszarni z ok. połowy XVIII w. Budynek młyna poprzedzony jest od północy charakterystyczną wieloboczną bryłą pawilonu wejściowego zapewne z 2 połowy XVIII w. (połączonego z młynem wiszącym, zadaszoną gankiem, a z ulicą Kłodzką drewnianym mostkiem przerzuconym nad rzeczką Bystrzycą Kłodzką). Do młyna od północnego wschodu przylega dobudówka, prawdopodobnie z XIX w.

Główny gmach młyna zbudowany jest na rzucie wydłużonego prostokąta jako budynek dwukondygnacyjny o wysokim, murowanym z kamienia przyziemiu i w większości drewnianej, ryglowej konstrukcji drugiej kondygnacji (część pd.-zach. piętra jest murowana). Elementem wyróżniającą bryłę jest wysoki, dwuspadowy, kryty gontem dach z charakterystycznymi dla młynów papierniczych rzędami ciągłych otworów wentylacyjnych, które przecinają poacie dachowe. Północna połać dachu przerwana jest pośrodku formą dużej drewnianej facjaty zadaszonej dwuspadowym dachem. Dwa drewniane szczyty

Fot. 7. Papiernia w krajobrazie kulturowym Dusznik-Zdroju. Archiwum Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju

wieńczące ściany boczne budynku rozwiązane są odmiennie – wschodni jest trójkątny, a zachodni o efektownej formie – ujęty po bokach imponującymi, potrójnie zwiniętymi splotami wolutowymi, zaś górą zwieńczony trójkątnym tympanonem, wydzielonym profilowanym drewnianym gzymsowaniem. Ten wolutowy szczyt, o reminiscencjach barokowej architektury murowanej nadaje sylwecie młyna niepowtarzalny charakter.

Elewacje północna (frontowa) i zachodnia (szczytowa) zaakcentowane zostały bogatą dekoracją architektoniczną. Tworzą ją przede wszystkim – boniowanie kondygnacji przyziemia oraz formowane w tynku arkadkowe podziały piętra z rozetkami i półrozetkami w łukach arkad. Te architektoniczne podziały wykonano w dwukolorowym tynku – jasnoczerwonym i piaskowym. W części elewacji południowej eksponowana jest natomiast drewniana konstrukcja szachulcowa. W elewacji tej znajduje się także specyficzny element, jakim jest wykusz latrynowy, umocowany na kamiennych profilowanych wspornikach.

Okazała, o reprezentacyjnym charakterze forma zewnętrzna młyna jest wyrazem dawnej świetności i prosperity czerpalni oraz świadectwem znaczenia i bogactwa kolejnych rodów dusznickich papierników.

Wnętrze młyna służyło przede wszystkim celom produkcyjnym, ale było też miejscem zamieszkania właścicieli papierni. Zasadniczy proces wytwarzania papieru odbywał się w przyziemiu, na piętrze znajdowała się prawdopodobnie sortowania szmat oraz mieszkania. Kondygnacje strychowe przeznaczone były na suszarnie, za wyjątkiem dwóch pomieszczeń I kondygnacji, która pełniła funkcje mieszkalne. Zachowały się w nich dekoracje malarskie ścian i stropów datowane na XVII,

Fot. 8. Zespół papierni. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 9. Zespół papierni. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 10. Budynek młyna.
Widok od zachodu.
Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 11. Budynek suszarni. Widok od południowego wschodu.
Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 12. Pawilon wejściowy.
Widok od wschodu.
Fot. A. Fortuna-Marek

XVIII w¹⁹. Są to kompozycje o motywach ornamentalnych, roślinnych, figuralnych i architektonicznych. Polichromie młyna uznaje się jako dekorację unikatową, gdyż ich występowanie w młynach oraz innych obiektach produkcyjnych jest ewenementem. Niektóre pomieszczenia przyziemia posiadają sklepienia kolebkowe i krzyżowe. Cennymi, oryginalnymi elementami są zachowane portale, pochodzące z XVI i zapewne XVII w. Obecnie w budynku prowadzone jest wytwarzanie papieru czerpanego (w przyziemiu), a pozostałe pomieszczenia użytkowane są jako muzealne sale ekspozycyjne oraz pomieszczenia biurowe.

Dobudowany w XVIII w. do młyna budynek suszarni jest drewniany, konstrukcji szkieletowej o dużej, zwartej bryle z wysokim dachem o połaciach przerwanym typowymi dla papierni rzędami otworów wentylacyjnych. Elewacje są drewniane, w kolorze ciemnobrązowym, pozbawione ozdób. Pierwotnie w budynku suszarni parter wykorzystywany był jako magazyny surowców, a górne kondygnacje służyły do suszenia papieru. Obecnie wewnątrz jest w trakcie adaptacji do funkcji wystawienniczych, biurowo-administracyjnych i pomieszczeń, które służyć będą celom edukacyjnym.

Istotnym kompozycyjnie elementem zespołu młyna jest ponadto pawilon wejściowy o specyficznej bryle i formie. Jest to niezbyt duży, dwukondygnacyjny budynek na regularnym ośmiobocznym planie przekryty kopułowym zadaszeniem. Elewacje budynku posiadają dekorację analogiczną do występującej na reprezentacyjnych elewacjach budynku głównego.

¹⁹ Datowanie polichromii wg najnowszych, niepublikowanych badań, przeprowadzonych w 2017 r. przez Andrzeja Kozieła i Adama Szeląga.

Dusznicka papiernia posiada formę architektoniczną charakterystyczną dla młynów papierniczych. Jest zabytkiem techniki o kompozycji przestrzennej budynków, formie architektonicznej oraz rozplanowaniu poszczególnych pomieszczeń zdeterminowanej jego historyczną funkcją – miejsca wyrobu papieru czerpanego. Dodatkowe walory zespołu obiektów uzyskano poprzez nadanie budynkom młyna i pawilonu wejściowego kostiumu

barokowego²⁰ wystroju architektonicznego oraz bogatej dekoracji malarskiej wnętrz, co zapewnia zespołowi szczególne miejsce.

²⁰ R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne młyna...s.19* w oparciu o metodę analizy porównawczej i badań ikonograficznych datuje dekorację architektoniczną tych elewacji na czas ok. 1800 roku i określa je jako bliższe stylistycznie epoce klasycyzmu.

1.3. Krótka charakterystyka stanu dobra

STAN ZACHOWANIA ZABYTKOWEJ SUBSTANCJI

Formalne uznanie wartości zabytkowych papierni dusznickiej, które dokonano się w 1956 r. poprzez wpis do rejestru zabytków, umożliwiło podjęcie działań ratowniczych. Najpierw obiekt doraźnie zabezpieczono, a w latach 1959–1971 przeprowadzono gruntowne prace remontowo-konserwatorskie, które w pewnym stopniu ingerowały w zabytkową formę i substancję obiektu (m.in. przebudowa łącznika między młynem a suszarnią, wymiana elementów konstrukcyjnych więźby dachowej, wymiana części konstrukcji szczytu zachodniego). W celu wzmocnienia konstrukcji budynku młyna we wnętrzach dawnych pomieszczeń produkcyjnych wprowadzono murowane filary.

W latach 1962–66 przeprowadzono szereg prac remontowych i adaptacyjnych – m.in. wykonano betonowe fundamenty, przemurowano kamienne ściany młyna, zakonserwowano (z częściową wymianą) elementy konstrukcyjne budynku suszarni, wymieniono stolarkę okienną i drzwiową. W kolejnych latach pomieszczenia parteru młyna przystosowano do produkcji papieru czerpanego, zainstalowano rurociągi technologiczne oraz zamontowano (częściowo sprowadzone z innych ośrodków, a częściowo zrekonstruowane) urządzenia produkcyjne, co pozwoliło na niewielką skalę wznowić wytwarzanie papieru czerpanego. Po raz kolejny wzmocniono konstrukcję budynku papierni, montując metalowe ściągi. Elewacje suszarni uzyskały w większości nowy szalunek o formie identycznej z poprzednim.

²¹ W tekście wykorzystano przede wszystkim następujące publikacje i dokumentacje: J. Bałchan, *Zarys dziejów papierni w Dusznikach-Zdroju w latach 1945–1968 w świetle źródeł archiwalnych*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t, 1, Duszniki Zdrój 2007, s. 157–164; Jan Bałchan, *Muzeum Papiernictwa pod kierownictwem Władysława Kazimierczaka w latach 1969–1981*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t, 3, Duszniki Zdrój 2009, s. 19–26.

W latach 90. XX w. w budynku młyna wymieniono drewniane elementy konstrukcyjne stropów na belki stalowe, założono nowe drewniane podłogi, elewacje zewnętrzne uzyskały nowe tynki. Wykonano także remont pawilonu wejściowego, m.in. poprzez wzmocnienie konstrukcji ścian.

Zespół papierni poważnie ucierpiał w wyniku powodzi w 1998 r. Usunięcie jej skutków wymagało różnorodnych prac remontowych, głównie w zakresie wzmocnienia konstrukcji suszarni oraz renowacji elewacji, wymiany stolarki okiennej i instalacji, odnowienia wnętrz (z ponowną wymianą posadzek) w budynku młyna.

Po 2002 r. wykonano nowe tynki budynku młyna, o odmiennej od dotychczasowej kolorystyce, wybranej w oparciu o odkrywki stratygraficzne, badania chemiczne oraz badania spektrograficzne pigmentów. Kolejne działania remontowo-konserwatorskie (w latach 2007–2008) związane były z adaptacją pomieszczenia strychowego młyna, użytkowanego pierwotnie jako suszarnia papieru – na salę edukacyjno-wystawieniczo-konferencyjną. Zmiana dotychczasowej funkcji oraz przeprowadzona w trakcie prac ocena stanu technicznego spowodowała pewne ingerencje w zabytkową strukturę budynku, m.in. budowę nowej klatki schodowej wraz z windą dla osób niepełnosprawnych, podwyższenie poziomu podłogi, częściową wymianę elementów konstrukcyjnych stropu, wzmocnienie belek stropu z użyciem współczesnych materiałów. W latach 2014–2016 w ramach realizacji projektu pn. *Renowacja i adaptacja na cele kulturalne zabytkowego budynku suszarni oraz zabezpieczenie przeciwpożarowe kompleksu Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju wraz z konserwacją i digitalizacją zbiorów* wykonano kompleksowe prace remontowe związane z adaptacją pomieszczeń suszarni na muzealne pomieszczenia warsztatowe, pracownie biurowe oraz sale ekspozycyjne.

Obok wykonanych wielokrotnie i w szerokim zakresie prac remontowo-konserwatorskich oraz adaptacyjnych budynków zabytkowego zespołu, pracom

konserwatorskim poddawano także odkryte w latach 70. XX w. zabytkowe polichromie, dekorujące wnętrza dwóch pomieszczeń młyna. Były to przede wszystkim kompleksowe prace restauratorskie z lat 1986–87, które zaowocowały włączeniem tych pomieszczeń do programu zwiedzania muzeum oraz prace konserwatorskie wykonane w 1997r. Polichromię poddawano też niewielkim zabiegom konserwatorskim w: 2000 r., latach 2002–2004, w 2007 r. Pracom konserwatorskim nie były dotychczas poddawane malowidła stropu powyżej obecnego stropu w „sali pod kopułą”.

Skrótowe dokumentacje z przeprowadzonych prac (ze skromną dokumentacją fotograficzną) lub ich brak nie pozwalają na dokładną ocenę na ile zachowały one oryginalną malaturę, na ile są rekonstrukcją lub też może w pewnym zakresie konserwatorską aranżacją. Pewne światło na ten problem dają informacje zawarte w dokumentacji z lat 1986–87, w której znajdują się dane dotyczące stopnia zachowania polichromii: *W pomieszczeniu nr 1 malowidło na suficie zachowało się w 70%, na ścianie zachodniej i północnej w 40%, ściana wschodnia 35%, na ścianie południowej zachowały się jedynie ślady malarstwa nad drzwiami (na około 1 m kw. powierzchni)... W pomieszczeniu nr 2 malowidło na suficie zachowało się w 70%, ściana północna w 70%, w ścianie zachodniej w przestrzeni między oknami brak desek²².*

Od czasu objęcia papierni ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomości nadal dobrze zachowane są wszystkie charakterystyczne cechy i elementy formy architektonicznej budynków: młyna, suszarni i pawilonu wejściowego. Zdecydowanie największym zmianom i ingerencjom uległo wnętrze budynków – częściowo w zakresie układu pomieszczeń, a zwłaszcza w odniesieniu do współczesnych elementów funkcjonalnych (np. winda) oraz materiałów wykończeniowych, zwłaszcza budynku suszarni (m.in. kartonowo-gipsowe wykończenia ścian, nowe posadzki, szklane „gablote” osłony okienek strychu suszarni itp.), które w dużym stopniu wpływają na charakter wnętrza, zubażając jego autentyczność.

STAN TECHNICZNY

Stan techniczny poszczególnych budynków zespołu papierni jest dobry, ale niejednorodny. Stan ten jest najlepszy w odniesieniu do budynku suszarni poddanego w ostatnich latach szeroko zakrojonym pracom remontowym, zadowolający budynek młyna. W nieco gorszym stanie pozostaje budynek pawilonu wejściowego, a zwłaszcza jego pierwsza kondygnacja w największym stopniu narażona – ze względu na usytuowanie – na niekorzystne oddziaływanie wilgoci.

Budynek młyna – ogólny stan techniczny młyna jest dobry. Elementy konstrukcyjne (fundamenty, stropy, więźba dachowa) po przeprowadzonych w latach 90. XX w. i w pierwszym 10-leciu XXI w. pracach remontowo-konserwatorskich znajdują się w dobrym stanie. Stan techniczny elewacji budynku nie jest zły, ale miejscami widoczne są ubytki tynków. Szalunek drewnianego szczytu wschodniego z widocznymi ubytkami warstwy malarskiej zabezpieczającej. Gontowe pokrycie dachu, zwłaszcza od strony północnej jest pokryte mchem. We wnętrzach zauważalny jest pogarszający się stan tynków w przyziemiu budynku (zapewne spowodowany dużą wilgotnością ze względu na charakter użytkowania). Stosunkowo zły jest stan techniczny (nie poddawanej od wielu lat pracom konserwatorskim) klatki schodowej i jej poszczególnych elementów.

Stan znajdujących się w dwóch salach pierwszej kondygnacji strychowej polichromii powinien być oceniony przez konserwatora dzieł sztuki. Nie jest znany (i nie był oceniany przez specjalistę) stan techniczny polichromii odkrytych pod istniejącym stropem w „Sali pod kopułą”.

Stan zabytkowego wyposażenia jest dobry, ale zróżnicowany.

Budynek suszarni – stan techniczny, po ostatnich gruntownych pracach remontowych jest dobry w zakresie konstrukcji (ściany, stropy, konstrukcja dachu). Pokrycie dachowe z gontu – podobnie jak w budynku młyna – wymaga impregnacji. Elementy wykończenia wnętrz są w większości współczesne.

Pawilon wejściowy – ogólny stan zachowania dostateczny. Dotyczy to zwłaszcza niższej zawilgoconej kondygnacji, szczególnie narażonej na działanie wilgoci. Piętro – stanowiące główne wejście do Muzeum w stanie dobrym.

²² Dokumentacja prac konserwatorskich, oprac. S. Szoc, Wrocław 1997, mps w zbiorach Muzeum Papiernictwa, s. 7

POZIOM 1

POZIOM 1

I. CHARAKTERYSTYKA I ANALIZA DOBRA W CELU WYBRANIA CECH, ZE WZGLĘDU NA KTÓRE WYBRANA ZOSTANIE GRUPA ODNIESIENIA

I.1. LOKALIZACJA I OTOCZENIE

Papiernia położona jest na obrzeżach obecnego miasta, w jego północno-wschodniej części, nad rzeką Bystrzycą Dusznicką. Usytuowana jest przy skrzyżowaniu dwóch dróg: od północy drogi Kłodzko – Kudowa-Zdrój, oddzielonej od niej korytem rzeki Bystrzycy Dusznickiej i ulicą Kłodzką; od wschodu – drogi do Zieleńca (ul. Sprzymierzonych). Ze względu na specyfikę produkcji młyna papiernicze lokalizowane były najczęściej w oddaleniu od centrum, na obrzeżach zabudowy zespołów osadniczych czy urbanistycznych, pomiędzy rzeką a kanałem młynówki. W Dusznikach nie zachował się dawny system funkcjonalnie powiązanego układu wodnego (m.in. brak młynówki). Jednak usytuowanie nad rzeką, które wynikało z potrzeb technologicznych papierni, nadal stanowi istotny kontekst historyczny. Czytelna także pozostaje – pomimo przekształceń – lokalizacja w pewnym oddaleniu od historycznego centrum miasta oraz usytuowanie w bezpośrednim sąsiedztwie dawnego traktu z Wrocławia do Pragi. Zespół, pomimo utraty części elementów związanych z ciągiem technologicznym (młynówka), stanowi wyraźny, eksponowany, historyczny akcent w krajobrazie kulturowym miasta, skonstrastowany od południa z socmodernistycznym otoczeniem.

Obecne bezpośrednie otoczenie papierni jest wynikiem różnorodnych działań i przekształceń, które następowały na przestrzeni lat, już w okresie przedwojennym (m.in. budowa mostu na Bystrzycy w latach 30. XX w.), a następnie od lat 50. XX w. do chwili obecnej, związanych przede wszystkim z adaptacją i funkcjonowaniem papierni jako obiektu muzealnego. W 1959 r. zasypano koryto młynówki, co pozbawiło kompleks istotnego elementu systemu funkcjonalnego, będącego immanentną częścią historycznego zespołu młyna papierniczego. Fakt ten negatywnie wpłynął na autentyczność i integralność miejsca.

W pierwszej połowie lat 70. XX w. ogrodzono teren wokół papierni (forma ogrodzenia współczesna, nie nawiązująca do form z pocz. XX w.), zagospodarowano skarpę od ul. Sprzymierzonych i wybudowano zejście na dziedziniec muzeum.

W latach 1974–76 r. zbudowano tzw. wiatę wystawową, usytuowaną w pobliżu papierni od strony południowej (budynek pomocniczy mieszczący m.in. sklep muzealny, punkt gastronomiczny, toalety, kotłownię).

Współczesnym elementem zagospodarowania bezpośredniego otoczenia młyna papierniczego jest także zewnętrzna ekspozycja muzealna w postaci wielkogabarytowych maszyn papierniczych, pochodzących z różnych zakładów papierniczych z Polski.

Realizacją z ostatnich lat (pocz. XXI w.) jest aranżacja zlokalizowanego na zachód od młyna tematycznego ogrodu, prezentującego rośliny włókniste, wykorzystywane w rzemiośle i przemyśle papierniczym.

Wymienione zmiany i ingerencje związane z obecnym użytkowaniem papierni oraz współczesne realizacje ocenić można jako pozytywne, neutralne i negatywne.

I.2. UKŁAD KOMPOZYCYJNY ZESPOŁU BUDYNKÓW

Papiernia to kompleks trzech powiązanych obiektów – budynku głównego czyli młyna papierniczego, suszarni i pawilonu wejściowego – o układzie i komunikacyjnych powiązaniach uwarunkowanych przede wszystkim funkcją (czterpalnia papieru) jako całości zespołu oraz przeznaczeniem poszczególnych budynków w procesie technologicznym.

W układzie tym dominują, ustawione kalenicowo do drogi i częściowo do siebie przylegające, duże bryły

Fot. 14. Pawilon wejściowy nad Bystrzycą Dusznicką. Widok od wschodu.
Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 15. Widok na dziedziniec muzealny od wschodu.
Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 13. Widok papierni z lotu ptaka. Archiwum Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju

młyna i suszarni, wzniesione na rzutach wydłużonych prostokątów. Całości kompozycji dopełniają: wejściowy oktagonalny pawilon, połączony mostkiem z drogą, a zadaszonym łącznikiem – z młynem oraz niska dobudówka przylegająca do budynków młyna i suszarni. Budynek młyna, w którym pierwotnie skumulowany był cały proces wytwarzania papieru (dodatkowo połączony z funkcją mieszkalną), poprzedzony jest od

frontu pawilonem wejściowym pełniącym funkcję reprezentacyjną. Późniejszy od młyna budynek suszarni jest świadectwem rozwoju i prosperity dusznickiej papierni w XVIII w., gdyż wzrost ilości wytwarzanego papieru w dużej mierze uzależniony był od kubatury suszarni papieru. Budynek suszarni o ściśle określonej funkcji skomunikowany jest z młynem w sposób, który zapewniał wygodne dostarczanie mokrego papieru.

Fot. 16. Otoczenie papierni od strony południowej. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 17. Fragment zewnętrznej ekspozycji muzealnej. Fot. A. Fortuna-Marek

Sposób połączenia młyna i suszarni dostosowany był przede wszystkim do wymogów eksploatacji technicznej.

Zespół ten, choć niejednorodny ze względu na czas powstania, zastosowany materiał, rodzaj konstrukcji i zróżnicowane funkcje poszczególnych członów, tworzy spójną, logiczną strukturę przestrzenną o nadal czytelnych relacjach funkcjonalnych. Choć kompozycja przestrzenna zespołu i wzajemne powiązania budynków

wynikały przede wszystkim z przemysłowej funkcji, równocześnie ten podporządkowany przede wszystkim względem użytkowym układ, wyróżnia się jako zespół budynków ukształtowanych w sposób przejrzysty, harmonijny i koherentny, co podnosi wartość papierni jako zabytkowego zespołu architektonicznego. Zespół zachował autentyzm i integralność w sferze układu zabudowy.

Fot. 18. Fragment nowej aranżacji ogrodowej, ze współczesną zabudową w tle. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 19. Widok papierni z lotu ptaka od strony południowo-wschodniej. Archiwum Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju

I.3. OBIEKTY ZESPOŁU O CHARAKTERYSTYCZNEJ FORMIE ZEWNĘTRZNEJ

BUDYNEK GŁÓWNY – MŁYN PAPIERNICZY

Najważniejszym i najstarszym obiektem zespołu jest zbudowany w konstrukcji mieszanej murowano-drewniany młyn papierniczy (murowane z kamienia przyziemie i część piętra oraz część piętra konstrukcji szachulcowej). Jest to okazała budowla wzniesiona na rzucie prostokąta, o pięciu kondygnacjach (z których trzy górne mieszczą się w przestrzeni dachu). Prostokątna, zwarta, dość „przysadzista” bryła wyróżnia się specyficznym dla obiektów tego typu, bardzo wysokim, stromym, dwuspadowym dachem, którego pokrycie stanowi gont. Duże połacie dachu przedzielone są, rozmieszczonymi w trzech poziomach, długimi „rzędami” otworów wietrznikowych nakrytych, wspólnymi dla każdego poziomu, daszkami pulpitowymi. Otwory te stanowią charakterystyczny dla młynów papierniczych element funkcjonalny, będąc równocześnie indywidualnym elementem formy architektonicznej tego typu obiektów. Mocnym akcentem w połaci północnej dachu jest wbudowana pośrodku wysoka, drewniana konstrukcja nadbudówki, w formie dużej facjaty nakrytej wysokim, dwuspadowym dachem (mieszcząca klatkę schodową).

Elewacje budynku młyna opracowane są starannie, a północna (frontowa) i zachodnia wyróżniają się szczególną dbałością i dekoracyjnością detalu oraz wystroju architektonicznego o barokowej stylistyce²³.

²³ R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne młyna...*, mps s.19 w oparciu o metodę analizy porównawczej i badań ikonograficznych datuje dekorację architektoniczną tych

elewacje te przyciągają też uwagę dzięki zastosowaniu wyrazistej, nasyconej kolorystyki. Elewacja frontowa jest tynkowana, w I kondygnacji z pseudoboniowaniem w tynku²⁴. Otwory okienne przyziemia ujęte są w proste, kamienne, otynkowane obramienia, z charakterystycznym zdwojonym oknem w jego zachodniej części²⁵. O artystycznym wyrazie elewacji decyduje przede wszystkim zestaw specyficznych, dekoracyjnych, o reprezentacyjnym charakterze form II kondygnacji elewacji. Symetrycznie rozwiązana ta część elewacji została zaakcentowana rytmem płytek, różnej szerokości pilastrów wspierających półkolistie zamknięte arkady. W arkadach umieszczone są otwory okienne w drewnianych, uszatykanych obramieniach. Powyżej okien – w polach wydzielonych arkadami – zostały naprzemiennie rozmieszczone, wykonane w tynku rozety i półrozety. Całości tak zaprojektowanej elewacji

elewacji na czas ok. 1800 roku i określa je jako bliższe stylistycznie epoce klasycyzmu. Podaje również kilka analogii z terenu Śląska, m.in. fasada kamienicy Rynek 1/ul. Mikołaja we Wrocławiu czy pałac książąt Hohenlohe przy ul. Wita Stwosza 12 we Wrocławiu.

²⁴ Dekoracja ta uznana została przez R. Eysymontta za charakterystyczny element siedemnastowiecznej fazy przekształceń budynku młyna papierniczego – R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne młyna...*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. X, s. 19.

²⁵ Wg R. Eysymontta, *Przemiany architektoniczne młyna...*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. X, s. 20 okno to pochodzić może z pocz. XVIII w.

Fot. 20. Młyn papierniczy od północy. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 21. Młyn papierniczy od północno-zachodu. Fot. A. Fortuna-Marek

dopełnia zdecydowana kolorystyka – marmoryzowana ściana w kolorze żelazowej czerwieni, z jasnymi (piaskowymi) pilastrami i polami nadłuczy.

Elewacja zachodnia w partii przyziemia i II kondygnacji rozwiązana została z zastosowaniem podobnych środków stylistycznych, dekoracyjnych i kolorystycznych jak frontowa. Przyziemie boniowane w tynku, z trzema niesymetrycznie rozmieszczonymi oknami w prostych, kamiennych, malowanych obramieniach. W II kondygnacji występuje analogiczna do elewacji frontowej kolorystyka oraz dobór elementów dekoracyjnych i artykulacyjnych: arkadowa artykulacja, pilastry, rozety i półrozety, marmoryzacja. Otwory okienne i malowane imitacje okien osadzone są w uszatyh drewnianych obramieniach.

Niepowtarzalnym elementem tej elewacji jest wielkich rozmiarów, drewniany, trójkondygnacyjny szczyt o podziałach płycinowo-ramowych, ujęty dużymi, szerokimi wolutami i zwieńczony masywnym trójkątnym tympanonem. Szczyt wieńczy trójkątny tympanon ograniczony wysuniętym, profilowanym, drewnianym gzymsem, w którym umieszczono jeden otwór wentylacyjny z drewnianą żaluzją V kondygnacji. Zastosowane środki stylistyczno-formalne szczytu wzorowane są na barokowej architekturze murowanej.

Szczyt datowany jest obecnie na 1 poł. XVIII w., co poniekąd uściślone zostało w badaniu dendrochronologicznym na lata 30-te XVIII w.²⁶ Ta charakterystyczna

²⁶ Datowanie za R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne młyna...*, który próbując dookreślić czas powstania szczytu zachodniego podaje dwie sugestie – pierwsze dziesięciolecie XVIII w. lub po 1733 r. Analiza z badania

dla architektury barokowej forma wolutowego szczytu jest w przypadku dusznickiej papierni szczególnym ewenementem – transpozycją form typowych dla barokowej architektury murowanej (sakralnej i świeckiej) do obiektu przemysłowego, dodatkowo wykonanym w odmiennym (od powszechnie stosowanych w tym zakresie) materiale²⁷. Jest też kolejnym potwierdzeniem dążeń dusznickich papierników do nadania swej siedzibie – miejscu pracy i zamieszkania – form świadczących o ich wysokiej pozycji społecznej i ekonomicznej. Drewniany wolutowy szczyt papierni w Dusznikach jest – w świetle obecnych badań – unikatowym elementem architektonicznym.

dendrochronologicznego próbki drewna ze szczytu (przeprowadzonego w 2010 r. przez M. Krapca), stwierdza, że drewno z tej próbki zostało pozyskane podczas ścinki zimowej 1732/33. Jednak wydaje się, że jedna próbka nie jest wystarczającym „dowodem” na bezsprzeczne datowanie. R. Eysymontt w ww publikacji podaje szereg analogii wolutowych szczytów z terenu Śląska i Czech oraz samych Dusznik (m.in. w budynku dawnej poczty w Dusznikach). Dr hab. M. Szymczyk, dyrektor Muzeum Papiernictwa zwrócił też uwagę na niezachowany wolutowy szczyt kościoła pw. śś. Piotra i Pawła w Dusznikach.

²⁷ Przywołane przez R. Eysymontta, *Przemiany architektoniczne młyna...*, s. 18 deskowane szczyty domów tkaczy w Chełmsku Śląskim czy Międzyzlesiu są jednak przykładem budownictwa nie aspirującego do odwzorowywania barokowych form architektury murowanej w drewnianym tworzywie.

Fot. 22 Fragment północnej elewacji młyna.
Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 23 Rozeta – element wystroju architektonicznego.
Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 24 Młyn papierniczy od zachodu. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 25 Szczyt zachodni młyna. Fot. A. Fortuna-Marek

Elewacja tylna (południowa), a zwłaszcza jej część wschodnia rozwiązana jest odmiennie – pozbawiona wystroju architektonicznego²⁸, z doбором takich środków formalnych, które świadczą o innej roli i znaczeniu tej strony budynku – bardziej użytkowym, właściwym dla produkcyjnej funkcji obiektu, a nie reprezentacyjnym. Poziom przyziemia jest otynkowany bez boniowania, „wydzielony” od II kondygnacji kolorystycznie. Otwory okienne i drzwiowe są różnej wielkości i kształtu (prostokątne

²⁸ Wiadomo jednak, że niewielka, zachodnia część południowej elewacji posiadała wystrój architektoniczny II kondygnacji analogiczny do zastosowanego na elewacji północnej i zachodniej, co widoczne jest na kilku przedwojennych fotografiach.

i kwadratowe), rozmieszczone niesymetrycznie, na różnych wysokościach, w sposób „nieuporządkowany”.

Druga kondygnacja o skonstruowanej z przyziemiem kolorystyce (jasny, piaskowy kolor) z wyraźnie czytelną częścią murowaną (zachodnią) i dłuższą częścią (wschodnią) w konstrukcji ryglowej. Mocnym wizualnie akcentem są skonstruowane kolorystycznie ciemne elementy drewniane (słupy, rozpory, zastrzały) oraz tynkowane na jasno murowane wypełnienie. Trzy skrajne wschodnie osie ujęte są drewnianym, niezabudowanym pomostem z balustradą, wspartym na profilowanych drewnianych wspornikach, który ułatwia komunikację tej kondygnacji na zewnątrz budynku i połączony jest z budynkiem suszarni.

W zachodniej części tej elewacji, na wysokości II kondygnacji, zachował się charakterystyczny wykusz latrynowy, zapewne element pierwotnej, XVI-wiecznej

fazy budowy, nakryty dwuspadowym daszkiem, wsparty na profilowanych kamiennych trójuskokowych kroksztynach, dość znacznie wysunięty przed lico ściany, ze zlokalizowaną tuż obok kamienną rynną. Gdanisko to znajdowało się nad kanałem młynówki (obecnie nieistniejącym). Wg R. Eysymontta element ten należy do najstarszej XVI-wiecznej fazy powstawania budowli oraz że ... *jest elementem niezwykle archaicznym, utrzymanym jeszcze w tradycji średniowiecznej*. Badacz ten zwraca też uwagę, że *wykusz we dworze w Wojnowicach wzniesiony w 1513 roku, posiada niemal identyczną konstrukcję kroksztynów jak wykusz dusznicki*²⁹. Podaje też inne analogie wykuszków wspartych na kroksztynach z ok. poł. XVI w. zauważając, że dusznickie kroksztyny opracowano jednak mniej starannie³⁰.

Ważnymi elementami formy zewnętrznej młyna są oryginalne, nieprzekształcone portale i otwory okienne, pochodzące z różnych faz budowy, m.in.:

- kamienny portal z inskrypcją w nadprożu: „G.K.1605. A.O.H.1802” (co odczytane zostało jako inicjały Grzegorza Kretschmera i data odbudowy po powodzi z 1601 r. oraz inicjały Antoniny Ossendorf-Heller i data remontu/przebudowy/rozbudowy?) zachowany w przyziemiu elewacji północnej;
- kamienny, zamknięty półkoliście portal (przysłonięty częściowo drewnianą obudową pomostu łączącego młyn z pawilonem) w osi środkowej II kondygnacji elewacji północnej;
- zdwojone okno w przyziemiu elewacji północnej, pocz. XVIII w.?
- niewielki otwór drzwiowy z rozglifionym kamiennym ościeżem w zachodniej części przyziemia elewacji południowej.

Reasumując, dobrze zachowane są wszystkie charakterystyczne cechy i elementy zewnętrznego wystroju architektonicznego, akcentujące przede wszystkim dwie elewacje budynku głównego, które nadają obiektowi niepowtarzalną i niezwykle reprezentacyjną – jak na budynek o tej funkcji – postać. Dekorację tę tworzą przede wszystkim: boniowanie przyziemia oraz wyróżniające się, arkadkowe podziały elewacji piętra (wyróbione w tynku i malowane), wzbogacone specyficznymi ozdobami w formie rozetek i półrozetek. Całości tak rozwiązanych elewacji dopełnia specyficzna kolorystyka – jasnoczerowna i jasnokremowa z fragmentami marmoryzacji. Rozpoznawalny i dość jednoznacznie świadczący o użytkowym znaczeniu jest natomiast charakter rozwiązań elewacji tylnej – pozbawionej dekoracji architektonicznej, „zaopatrzonej” w elementy czysto

Fot. 26 Południowa elewacja młyna. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 27 Wykusz latrynowy w południowej elewacji młyna. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 28 Inskrypcja na północnym portalu młyna. Fot. A. Fortuna-Marek

²⁹ R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne młyna...*, mps, s. 13.

³⁰ Jw. s. 13.

Fot. 29 Widok młyna od południowego zachodu, 1938?, Źródło: <http://dolny-slask.org.pl/860198,foto.html?idEntity=518292>

użytkowe (m.in. wykusz latrynowy) oraz eksponującej typ konstrukcji (szachulcowej). Choć i tutaj widoczne jest swoiste wyróżnienie części elewacji odpowiadającej we wnętrzu partiom mieszkalnym (obramienia otworów okiennych, kamienne profilowane konsole „gdanińska”) od części „produkcyjnej” z widoczną konstrukcją ryglową. Nie zachowała się arkadkowa dekoracja występująca na niewielkiej (zachodniej) części tej elewacji, widoczna na archiwalnych fotografiach młyna. Ściany boczne młyna akcentowane są wysokimi, ale odmiennie opracowanymi szczytami. Szczyt wschodni trójkątny, częściowo przysłonięty przylegającym budynkiem suszarni; szczyt zachodni dominuje w elewacji rozmiarami oraz charakterystyczną wolutową formą, zwieńczoną u szczytu trójkątnym ogzymsowanym naczółkiem.

Zewnętrzna forma architektoniczna młyna z jednej strony posiada cechy charakterystyczne dla młynów papierniczych, z drugiej – wyróżnia się elementami typowymi raczej dla reprezentacyjnych obiektów mieszkalnych architektury murowanej. Bogactwo dekoracji architektonicznej interpretowane jest jako egzemplifikacja dawnej pozycji społecznej i zamożności właścicieli papierni. Współistnienie w młynie funkcji produkcyjnej

i mieszkalnej – połączenie warsztatu pracy i rezydencji z epoki przedprzemysłowej, czytelne jest nadal w zewnętrznej formie architektonicznej budynku. Dobór rozwiązań i form przekazu artystycznego stanowi kwintesencję związku funkcji i formy.

Dusznicki młyn o charakterystycznej bryle i formie, uwarunkowanej zasadniczo jego funkcją, jest równocześnie przykładem obiektu architektonicznego o wyjątkowych, dla tego typu zabytków, dekoracyjnie rozwiązanych elewacjach. Dlatego jego wartość należy rozpatrywać nie tylko w kategoriach zabytku przemysłowego, ale także jako dzieło architektury epoki baroku czesko-śląskiego.

Suszarnia, dobudowana do młyna zapewne w latach 40. XVIII w., to dużych rozmiarów, drewniany budynek usytuowany na południowy wschód od młyna, (połączony z nim za pomocą przybudówki młyna od północy i dodatkowo skomunikowany poprzez drewniany pomost od południa). Wzniesiony w konstrukcji szkieletowej (przysłupowej), na rzucie prostokąta, o zwartej, prostopadłościenniej, trójkondygnacyjnej bryle zwieńczonej wysokim, stromym dwuspadowym dachem, w którego przestrzeni znajdują się kolejne trzy kondygnacje budynku.

Kryte gontem połacie dachu przerwane są trzema charakterystycznymi rzędami otworów wentylacyjnych. Wszystkie elewacje suszarni, których wertykalny układ desek tworzy dość jednostajny rytm, przerwany jest rzędami prostokątnych i kwadratowych otworów okiennych poszczególnych kondygnacji. W elewacjach występuje też słabo zaakcentowany podział horyzontalny w postaci drewnianych, skromnych gzymsów międzykondygnacyjnych. Elewacje boczne, szczytowe posiadają podobne rozwiązania jak elewacje dłuższe. Trójkątne szczyty nieco wysunięte przed lico ścian. Wszystkie elewacje oraz gontowe pokrycie dachu utrzymane są w ciemnobrązowej kolorystyce. Istotny ze względów funkcjonalnych, a równocześnie specyficzny akcent, w dość jednostajnym ukształtowaniu elewacji zachodniej, stanowi drewniany, zadaszony występ umieszczony niesymetrycznie w szczycie, mieszczący mechanizm

windy, obsługującej z zewnątrz poszczególne kondygnacje suszarni (obecnie nieużytkowany). Część otworów okiennych zabezpieczona jest drewnianymi żaluzjami.

Zewnętrzna forma architektoniczna budynku suszarni – w przeciwieństwie do młyna – pozbawiona wystroju architektonicznego oddziałuje przede wszystkim dużą skalą i prostotą budynku o czysto „produkcyjnej” funkcji. Wysoki, wielokondygnacyjny gmach suszarni jest materialnym świadectwem czasów prosperity dusznickej papierni.

Jeszcze w latach 50. XX w. południowa część budynku była „zawieszona” nad kanałem młynówki, która przepływała niejako wewnątrz budynku wzdłuż jego południowej części. Obecnie, po kilkukrotnych remontach suszarni, nie zachowały się nawet ślady tego systemu.

Fot. 30. Południowa elewacja suszarni. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 32. Suszarnia od północnego wschodu. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 31. Fragment młyna i suszarni od południowego zachodu. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 33. Pawilon wejściowy i mostek od północy. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 34. Pawilon wejściowy od północnego wschodu. Fot. A. Fortuna-Marek

Pawilon wejściowy pochodzący prawdopodobnie z lat 40. XVIII w. jest niezwykle charakterystycznym elementem architektonicznym zespołu papierni, o specyficznej bryle, rzucie i detalu architektonicznym. Zbudowany na rzucie foremnego ośmioboku ma dwukondygnacyjną bryłę, zwieńczoną ośmiopięciową kopułą krytą gontem. Pierwsza kondygnacja posadowiona na cokole jest murowana z kamienia i otynkowana, kondygnacja II wydzielona prostym gzymsem – konstrukcji ryglowej. Elewacje piętra są bogato dekorowane – powtarzają te same motywy i kolorystykę ozdobnie opracowanych arkad, jaki występuje w północnej i zachodniej elewacji młyna. Podobnie też jak w młynie, otwory okienne ujęto w drewniane obramienia z uszakami. Kopułowe przekrycie wydzielone jest drewnianym, profilowanym

gzymsem. Wydaje się, że zastosowany tu zasób środków formalnych służyć miał przede wszystkim nadaniu papierni charakteru reprezentacyjnego, eksponującego status i znaczenie rodu dusznickich papierników. Forma pawilonu przywołuje dalekie reminiscencje budowli ogrodowych typu belweder.

Należy zwrócić uwagę, że przez długi okres, droga wiodąca do młyna od zachodu była jedynym funkcyjnym traktem – cała komunikacja biegła od strony miasta. Umieszczenie ozdobnego pawilonu oraz dekoracyjnych elewacji młyna od zachodu i południa było zapewne zamierzonym działaniem architekta i inwestora, którym przyświecała chęć zaakcentowania rangi i pozycji właścicieli papierni³¹.

I.4. WEWNĘTRZNA HISTORYCZNA FORMA OBIEKTÓW

MŁYN PAPIERNICZY

Wnętrze przyziemia młyna, w którym rozpoczął się proces wytwarzania papieru to obecnie duża, zajmująca całą szerokość budynku, hala wsparta na 4 ceglanych filarach, z wydzielonym niedużym pomieszczeniem (w narożniku północno-wschodnim) i wtórnie wydzieloną niewielką salką w narożniku południowo-wschodnim. Do hali tej przylegają od zachodu dwa pomieszczenia (wtórnie podzielone wzdłuż osi poprzecznej młyna na cztery). W południowej części głównej hali znajduje się drewniany pomost dzielący wnętrze na dwa poziomy.

Podział funkcjonalny przyziemia ulegał w okresie powojennym kilkukrotnym zmianom. Dokładne odtworzenie przedwojennych funkcji poszczególnych pomieszczeń przyziemia utrudnia fakt, że już przed wojną papiernia i jej urządzenia znajdowały się w złym stanie, a po wojnie większość wyposażenia już nie istniała. Pewne wyobrażenie o roli przyziemia w procesie produkcyjnym daje opis inwentaryzacyjny papierni dokonany w 1960 r.: *We wnętrzu głównego budynku, w partii przyziemia znajdowały się wówczas tylko izby produkcyjne (...) W przyziemiu była duża hala o szerokości całego gmachu, przykryta stropem belkowym z podciągami biegnącym po osi wzdłużnej budynku, wspartym na murowanych i drewnianych podporach. W części izby znajdował się drewniany pokład dzielący wnętrze w tym miejscu na dwa niewysokie poziomy. Nad pokładem były w stropie dwa kwadratowe otwory zsympowe [obecnie nieistniejąca - dopisek AFM]. W południowo-zachodnim narożu umieszczono małe drzwi, przy których usytuowano połączone ze sobą dwa baseny – butnie. W posadzce biegło koryto prowadzące do drugiego pomieszczenia. Do głównej izby produkcyjnej przylegały także dwie mniejsze: jedna w trakcie frontowym nakryta sklepieniem kolebkowym*

*z lunetami, oświetlona 4 oknami, z murowanym basenem na środku oraz druga, w trakcie tylnym, nakryta sklepieniem kolebkowym i krzyżowym, oświetlona jednym oknem*³². Próbę rekonstrukcji podziału funkcjonalnego wnętrza przyziemia podaje też T. Windyka: *(...) budynek główny posiadał w przyziemiu trzy pomieszczenia produkcyjne. W największej hali (obecnie główne pomieszczenie rękoźmielniczej produkcji papieru) znajdowała się, prawdopodobnie stępa i butnie. Tu też, być może, prano szmaty, które zrzucano przez otwory w stropie hali z położonej na wyższej kondygnacji sortowni. W posadzce hali produkcyjnej biegły kanały doprowadzające wodę do stępy i butni. W izbie obok (w tej chwili jest tu rafka i piasecznik) przykrytej sklepieniem kolebkowym z lunetami, macerowano w dużej butni szmaty w celu łatwiejszego ich rozwłóknienia i mielenia w stępach. Poddane maceracji, zwilżone wodą szmaty podgrzewano w butni, o czym świadczą ślady przewodu kominowego, usuniętego w 1912 r. W sąsiednim pomieszczeniu (obecnie drukarnia), sklepionym również kolebką z lunetami, mieściła się klejarnia i sucha prasa*³³.

Obecnie – zgodnie z historycznym użytkowaniem – przyziemie z dużą halą wykorzystywane jest do ręko-

³¹ Za zwrócenie uwagi na ten ważny aspekt dziękuję dr G. Grajewskiemu.

³² M. Kutzner, *Czeska papiernia w Dusznikach, /w:/ Artem ad vitam. Kniha kpocte Ivo Hlobila, H. Danova, K. Mezihorakova, D. Prix (eds.), Praha 2012, s. 548.*

³³ T. Windyka, *Młyn papierniczy w Dusznikach*, „Muzealnictwo” 41, Warszawa 1999, s. 16–17.

Fot. 35. Południowa elewacja suszarni. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 36. Suszarnia od północnego wschodu. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 37. Południowa elewacja suszarni. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 38. Suszarnia od północnego wschodu. Fot. A. Fortuna-Marek

dzielniczej produkcji papieru czerpanego. W pomieszczeniach jego zachodniej części dokonuje się obróbki i oczyszczania masy papierniczej (pomieszczenie rafki i piasecznika). Ponadto znajduje się tu niewielkie pomieszczenie suszarni oraz część socjalna i salka edukacyjna. W przyziemiu znajdują się też urządzenia produkcyjne czerpalni (oryginalne urządzenia nie zachowały się, a istniejące są komponentem elementów zrekonstruowanych oraz historycznych, pozyskanych z innych młynów papierniczych z terenu Polski). Są to przede wszystkim: maszyna do mielenia surowców na masę papierniczą – tzw. holender, urządzenia oczyszczające masę, dwie kadzie czerpalne, prasy do odciskania wody z papieru, prasa do gładzenia papieru. Współcześnie wydzielone też zostało stanowisko do prowadzenia lekcji muzealnych. Pozostałe pomieszczenia przyziemia użytkowane są jako: wykańczalnia papieru, suszarnia, pracownia grafiki oraz gospodarce.

Układ ten jest charakterystyczny dla młyna papierniczego jako obiektu produkcyjnego.

Układ wewnątrz II kondygnacji jest dwutraktowy z holem wejściowym usytuowanym w trakcie północnym. Trakty części wschodniej rozdzielone są korytarzem.

Ten poziom budynku historycznie pełnił funkcje produkcyjne (zapewne znajdowała się tutaj sortownia szmat i magazyny papieru) oraz mieszkalne (prawdopodobnie obecne 3 pomieszczenia w części zachodniej stanowiły mieszkanie właścicieli papierni).

Aktualnie poza holem wejściowym znajduje się tu sześć pomieszczeń administracyjno-biurowych oraz pięć sal ekspozycyjnych, w których prezentowane są wystawy muzealne ilustrujące historię papiernictwa – papierni: w Dusznikach, na Dolnym Śląsku, w Polsce i na świecie. Układ pomieszczeń tej kondygnacji w zasadzie nie uległ przekształceniom, natomiast adaptacja młyna na muzeum spowodowała zmiany w układzie funkcjonalnym. W holu, w którym obecnie rozpoczyna się zwiedzanie muzeum, eksponowane są ważne dla historii dusznickiej papierni eksponaty – XVII i XVIII-wieczne portrety reprezentantów znanych przedstawicieli rodów dusznickich papierników. Pomieszczenia tej kondygnacji użytkowane są obecnie jako biura oraz sale ekspozycyjne.

Obecnie nie jest czytelna pierwotna funkcja dawnych pomieszczeń mieszkalnych papierników zlokalizowanych na II kondygnacji. Zmiana funkcji na muzealną

Fot. 39. Nieużytkowana kondygnacja strychu młyna.
Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 40. Portal na II kondygnacji młyna.
Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 41. Współczesna aranżacja toalety w wykuszu latrynowym.
Fot. A. Fortuna-Marek

spowodowała też zmiany w użytkowaniu dawnych pomieszczeń sortowni i magazynu szmat.

Trzy górne kondygnacje – strychowe wykorzystywane były w większości jako suszarnie papieru. Wyjątek stanowi część pierwszej kondygnacji strychowej z dwoma pomieszczeniami, użytkowymi pierwotnie jako tzw. letnie mieszkanie właścicieli. Zachowana w nich dekoracja malarska ścian i stropów sprawia, że nadal w znacznym stopniu czytelna pozostaje ich pierwotna funkcja. Aktualnie kondygnacja ta w całości wykorzystywana jest do muzealnych funkcji ekspozycyjnych. Zachowane jest jej oryginalne rozplanowanie z dużym pomieszczeniem od wschodu, zajmującym niemal połowę kondygnacji (obejmującym całą szerokość budynku) i sześcioma pomieszczeniami w układzie dwutraktowym w osi wschód-zachód. Dwie najwyższe kondygnacje strychowe są jednoprzestrzennymi nieużytkowanymi wnętrzami.

We wnętrzach młyna uwagę przykuwają kamienne portale, zwłaszcza znajdujący się na II kondygnacji portal fasciowy, datowany na 3 ćwierć XVI w.³⁴.

Charakterystycznym elementem wnętrza narożnego południowo-zachodniego pomieszczenia II kondygnacji jest wykusz latrynowy, datowany na XVI w. ze współczesną, przeszkloną aranżacją toalety.

Istotne dla charakterystyki wewnętrznej historycznej formy budynku są dokonane przez R. Eysymontta analizy i datowanie poszczególnych elementów wnętrza,

m.in. XVII-wieczne sklepienia w przyziemiu, XVIII-wieczna klatka schodowa, ściany i stropy wsparte na wolutowo wyciętych zastrzałach nad korytarzem w II kondygnacji oraz zwrócenie uwagi na pewne analogie układu II kondygnacji do XVI-wiecznych i pochodzących z 1 poł. XVII w. dwutraktowych wnętrz dworów³⁵.

Wnętrza młyna zachowały w znacznym stopniu układ przestrzenny i szereg elementów architektonicznych charakterystycznych dla dawnych papierni, wyróżniających je od innych obiektów przemysłowych (czerpalnie, w których ręcznie formowano arkusze, konstrukcja więźby dachowej wydzielająca obszerne wielopoziomowe strychy użytkowane jako suszarnie papieru, dachy z otworami wietrznikowymi, okna wietrznikowe w ścianach szczytowych budynków). Historyczne nawarstwienia oraz współczesne ingerencje nie zniszczyły i nie zatarły specyficznej formy architektonicznej budynków – zwłaszcza zewnętrznej. Nadal czytelny jest, tak ważny w obiektach przemysłowych, ścisły związek formy, funkcji i zastosowanego materiału.

Układ przestrzenny i funkcjonalny wnętrza budynku głównego uformowany zasadniczo w XVII w. został poddany znacznym zmianom w początkach XX w. Przyczyną było przerwanie ręcznego wytwarzania papieru czerpanego i wprowadzenie innowacyjnej (choć na niewielką skalę) produkcji maszynowej. By spełnić techniczne wymogi nowego sposobu produkcji przebudowano wówczas parter w budynku głównym, w którym zainstalowano niewielką maszynę papierniczą

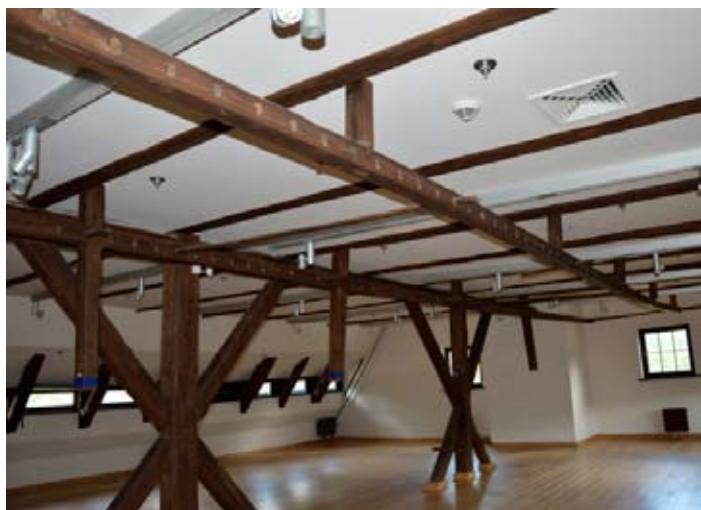
³⁴ R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne młyna...*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. X, Duszniki-Zdrój 2016, s. 26.

³⁵ R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne młyna...*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. X, Duszniki-Zdrój 2016, s. 18.

Fot. 42. Wnętrze suszarni po pracach remontowych.
Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 43. Wnętrze suszarni po pracach remontowych.
Fot. A. Fortuna-Marek

oraz urządzenia do przetwarzania szmat na masę papierniczą. Kolejne zmiany nastąpiły w trakcie adaptacji, a następnie użytkowania młyna jako obiekt muzealny. Pomimo zmian, częściowo rozpoznawalny pozostaje podział na część produkcyjną – przyziemie młyna i mieszkalną z polichromiami (mieszkanie letnie) – I kondygnacja strychowa. Natomiast zatarciu uległ dawny podział funkcjonalny na część mieszkalną i związaną z produkcją na I piętrze młyna.

SUSZARNIA

Suszarnia na planie prostokąta częścią ściany zachodniej przylega poprzez łącznik do budynku młyna. I i II kondygnacja suszarni posiada dwutraktowy układ pomieszczeń; pozostałe kondygnacje są jednoprzestrzennymi wnętrzami. Pierwotny układ funkcjonalny nie jest znany. Wiadomo jedynie, że podstawową formą użytkowania budynku była suszarnia papieru, a ponadto wykorzystywany był jako magazyn. Obecnie trwają prace przy adaptacji wnętrza do nowych funkcji.

I.5. WYSTRÓJ WNĘTRZ MŁYNA³⁶

Do najcenniejszych elementów wystroju wnętrza budynku młyna należy dekoracja malarska ścian i stropów, zdobiąca dawne pomieszczenia określane w literaturze jako tzw. letnie mieszkanie kolejnych rodów dusznickich

papierników. Polichromia zachowana jest częściowo w dwóch pomieszczeniach III kondygnacji młyna (czyli pierwszej kondygnacji strychowej). Malowidła te, pochodzące prawdopodobnie z różnych okresów historycznych (datowane na XVII, XVIII i XIX w.), są specyficzną ilustracją stylistycznych przemian dekoracji wnętrz mieszkalnych. Wyróżniają się różnorodnym i bogatym – jak na tak niewielkie wnętrza – zasobem motywów i przedstawień, na które składają się przede wszystkim: elementy ornamentalne, wici roślinne, przedstawienia figuralne i architektoniczne. Wykonane są farbami klejowymi na drewnianym podłożu ścian i stropów.

W pierwszym z pomieszczeń najlepiej zachowana jest dekoracja stropu kasetonowego z pseudokasetonami o motywach suchej wici akantu. Malowidła na ścianach ujęte są w rodzaj bordiury w formie malowanej, marmoryzowanej ramy. Na ścianie północnej znajduje się przedstawienie rodzajowe – postaci kobiet i mężczyzn przechadzających się promenadą (tarasem) ograniczoną tralkową balustradą oraz kolumnadą przerwana dwoma wspartymi na kolumnach kopułowymi altanami. W tle motywy zieleni i błękit nieba. Scena interpretowana jest jako widok uzdrowiska w Dusznikach z 2. poł. XVIII w. lub z pocz. XIX w. Ściana zachodnia przepruta dwoma oknami, dekorowana jest motywami architektonicznymi (kolumny ujmujące okna), girlandami oraz sceną figuralną, odczytaną jako *Józef i żona Putyfara*, rozgrywającą się we wnętrzu, pod baldachimem. Na ścianie południowej malowana muszlowa koncha nad drzwiami do drugiego pomieszczenia. Na ścianie wschodniej motywy architektoniczne i wyobrażenie orła, formą nawiązujące do filigranu stosowanego przez papiernię w Dusznikach ok. 1756 r.

³⁶ Poniższa charakterystyka opracowana została w oparciu o ustalenia S. Szoc, współautorki prac konserwatorskich i autorki opisu inwentaryzacyjnego polichromii. Odmienne ustalenia dokonane zostały w trakcie opracowywania niniejszego materiału przez A. Szelągę.

Fot. 44. Fragment dekoracji malarskiej stropu w I pomieszczeniu.
Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 45. Fragment polichromii ściany północnej w I pomieszczeniu.
Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 47. Fragment dekoracji malarskiej pomieszczenia
„Sali pod kopułą”. Archiwum Muzeum Papiernictwa

Fot. 48. Dekoracja malarska stropu „Sali pod kopułą”.
Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 46. Fragment polichromii ściany zachodniej w I pomieszczeniu.
Fot. A. Fortuna-Marek

W drugim pomieszczeniu zachowana malarska dekoracja zdobi strop oraz dwie ściany. Za najstarszą, pochodzącą prawdopodobnie z XVII w. uznawane jest malowidło na ścianie północnej. Jest to sięgająca do połowy wysokości ściany dekoracja o motywach roślinnych, złożona głównie z kwiatów i suchej wici akantu. Polichromia na ścianie zachodniej, datowana na 2. poł. XIX w., złożona jest z naprzemiennie ułożonych, bogato opracowanych obramień okiennych i malowanych „ram”, z dekoracją o dominujących motywach zgeometryzowanego ornamentu roślinnego oraz „kratki regencyjnej” o bogatej gamie kolorystycznej. Ponadto jako „świadek” nawarstwien pozostawiona została polichromowana deska o słabo czytelnej malaturze z motywem girland owocowych. Strop ujęty jest w bordiurę ze zgeometryzowanym ornamentem roślinnym.

Dekoracja stropu, o dość nieporadnej próbie iluzjonistycznej perspektywy, posiada formę owalu podzielonego pilastrami, pomiędzy którymi nisze i płyciny. Datowana jest na ok. poł. XVIII w.

O wartościach dekoracji malarskich dusznickiego młyna decydują przede wszystkim następujące czynniki:

- Polichromia jest wyjątkowym w tego typu obiektach elementem wystroju wewnątrz.
- Malowidła z różnych okresów, reprezentujące dokonujące się przemiany stylistyczne w śląskiej sztuce poczynając od początków XVII w., wczesnobarokowej malatury z 2. poł. XVII w., po barokowe malowidła XVIII-wieczne oraz pochodzące z 2. poł. XIX w. malowidła z dominującym motywem „kratki regencyjnej”
- Bogaty zasób motywów i przedstawień, m.in.: elementy ornamentalne, wici roślinne, przedstawienia figuralne oraz architektoniczne.
- Interesujące ikonograficznie przedstawienia, m.in. wyobrażenie orła – związek ze stosowanym przez papiernię filigranem z 1756 r.; scena biblijna – *Józef i żona Putyfara*; domniemany widok Dusznik z 2. poł. XVIII w.(?)³⁷ lub pocz. XIX w.(?)³⁸
- Technika wykonania – farby klejowe na drewnianym podłożu.
- Zróżnicowana kolorystyka poszczególnych scen i motywów.

³⁷ Datowanie wg S. Szoc, współautorki prac konserwatorskich i autorki opisu inwentaryzacyjnego polichromii.

³⁸ Wg T. Windyki architektura parkowa występująca na tym malowidle nawiązuje do budowli miejscowego parku zdrojowego z początku XIX w. zaprojektowanych przez inspektora budowlanego Ch. Geislera z Wrocławia, które wybudowano w dusznickim parku po 1802 r. – T. Windyka, *Młyn papierniczy w Dusznikach*, „Muzealnictwo” 41, Warszawa 1999, s. 17–18.

Dodać należy, że poza opisanymi powyżej malowidłami w tzw. „Sali pod kopułą” odkryto dekorację malarską znajdującą się powyżej obecnego stropu. Występują na niej motywy wici roślinnych, a na ścianach pomiędzy stropami ornamentalny fryz, datowany wstępnie na XVII w.³⁹ Polichromia zachowana w dwóch salach dusznickiej papierni – rozpoznana wstępnie przez konserwatorów dzieł sztuki w zakresie datowania, stylistyki i ikonografii w ramach dokumentacji prac konserwatorskich nie była do niedawna przedmiotem zainteresowania historyków sztuki w szerszym aspekcie badań stylistycznych, porównawczych czy ikonograficznych. Pierwszą taką próbą jest opracowanie autorstwa A. Szeląga⁴⁰, który uważa malowidła dusznickie za powstałe w jednym czasie – ok. 1800 r., za wyjątkiem polichromii na północnej ścianie „Sali pod kopułą” – co do której wskazuje podobieństwa do wybranych dzieł malarskich z przełomu XVI/XVII w. i z 1. poł. XVII w. Obecnie trwają dalsze prace badawcze dusznickich malowideł, prowadzone przez A. Koziela i A. Szeląga⁴¹.

³⁹ A. Szeląg, Dekoracja malarska papierni /w:/ R. Eysymontt, A. Szeląg, D. Eysymontt, op. cit., s. 54.

⁴⁰ jw., s. 45–55.

⁴¹ A. Koziel przesuwa datowanie polichromii na lata 1770–1780, wskazuje jako jej fundatora Johanna Josepha Ossendorfa i przypisuje jej autorstwo malarzowi Casparowi Rathsmannowi. Jako kompozycyjne pierwowzory figuralnych scen na tle iluzjonistycznej architektury, wskazuje miedziorytnicze przedstawienia scenograficzne dekoracji teatralnych i podkreśla, że choć klasa artystyczna malowideł jest niska, są one interesujące ikonograficznie, a starotestamentowa scena *Józef i żona Putyfara* jest jednym z nielicznych lub jedynym przedstawieniem o tej tematyce na terenie Hrabstwa Kłodzkiego i Śląska. Ornamentalne dekoracje na północnej ścianie „Sali pod kopułą” i na ekspozycji muzealnej datuje wstępnie na wiek XVII. Panu Profesorowi Andrzejowi Kozielowi bardzo dziękujemy za przekazanie podstawowych informacji odnośnie prowadzonych badań i ich wstępnych wyników.

Fot. 49. Sklepienie kolebkowe z lunetami w przyziemiu młyna.
Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 50. Więźba dachowa budynku młyna.
Fot. A. Fortuna-Marek

I.6. Materiały i substancje, konstrukcja

Młyn zbudowany jest w konstrukcji mieszanej. Zasadnicze materiały użyte do budowy to drewno, kamień naturalny i cegła ceramiczna. Fundamenty oraz ściany zewnętrzne są murowane z kamienia z dodatkiem cegły ceramicznej na zaprawie gliniano-piaskowej (fundamenty) oraz wapiennej (przyziemie). Ściany podłużne II kondygnacji wyróżniają się zastosowaniem konstrukcji ryglowej o wypełnieniu cegłą ceramiczną, na zaprawie wapiennej.

Ściany wewnętrzne na parterze są murowane z kamienia łamanego na zaprawie wapiennej (historyczne) oraz murowane z cegły na zaprawie cementowo-wapiennej (współczesne). Pomieszczenia o kamiennych, grubych murach nakryte są sklepieniami: kolebkowym z lunetami i krzyżowym. Główna sala czerpalni nakryta stropem belkowym. Powyżej przyziemia wewnętrzna, drewniana konstrukcja nośna jest szkieletowa, złożona ze słupów (posadowionych na wewnętrznych ścianach i ceglanych słupach przyziemia oraz na wewnętrznych ścianach I piętra) oraz z podciągów. Wewnętrzny szkielet wyższych kondygnacji wypełniony jest cegłą, częściowo obity deskami na styk i olistwowany. Więźba dachowa jest drewniana, o konstrukcji płatwiowo-jętkowej z potrójnym stojącym stolcem. Jętki są belkami stropów III i IV kondygnacji. Takie rozwiązanie konstrukcji więźby podyktowane było względami funkcjonalnymi – umożliwiało wydzielenie w przestrzeni poddasza wielokondygnacyjnych strychów do suszenia papieru. Poszczególne elementy więźby łączone są kołkami drewnianymi, częściowo zaś (elementy wtórne) gwoźdźmi. Część historycznych elementów konstrukcyjnych jest zachowana (także ze znakami montażowymi

i inskrypcjami), część stanowią elementy wtórne (nawarstwienia historyczne) oraz współczesne.

R. Eysymontt przypuszcza, że sklepienia przyziemia młyna pochodzą z XVII w. Zwraca uwagę na sklepienie krzyżowe o wyprowadzonych ostro szwach, określane jako „sklepienie z dzióbkami”, będące w zasadzie pewną kontynuacją gotyckiego sklepienia krzyżowo-żebrowego. Zastąpiło ono prawdopodobnie drewniane stropy. Datowanie takich sklepień może być zupełnie różne, choć gdy posłużymy się bliskimi geograficznie przykładami możliwe jest datowanie wskazujące na XVII wiek⁴². Podobnie datuje też występujące w przyziemiu sklepienia kolebkowe z ostro zarysowanymi lunetami.

Młyn wyróżnia zastosowanie zróżnicowanej konstrukcji poszczególnych kondygnacji oraz różnorodność użytych materiałów. Zachowane są elementy i materiały pierwotne, widoczne są historyczne nawarstwienia oraz współczesne ingerencje i zmiany – zarówno w odniesieniu do konstrukcji, jak i zastosowanych materiałów. (m.in. wzmocnienie konstrukcji w przyziemiu podciągami i słupami stalowymi, zmiany w konstrukcji dachu w latach 60. XX w. oraz ingerencje współczesne).

Zachowany oryginalny, z czasów budowy oraz późniejszych nawarstwień materiał, potwierdzony został badaniami dendrochronologicznymi.

⁴² R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne młyna...*, Rocznik Muzeum Papiernictwa, T. X, Duszniki-Zdrój 2016, s. 19.

Fot. 51. Stup konstrukcyjny schodów w budynku młyna.
Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 52. Fragment konstrukcji zrębowej najstarszej części suszarni. Fot. A. Fortuna-Marek

W niektórych pomieszczeniach pozostawione zostały jako „świadki” nie przysłonięte szachulcowe konstrukcje ścian:

- północna ściana holu na II kondygnacji – ryglowa z prostymi mieczami stopowymi,
- ryglowe ściany dwóch innych sal II kondygnacji,
- ściana szachulcowa z niezabudowanym fragmentem wypełnienia oraz stolce więźby dachowej z prostymi mieczami, zachowana na III kondygnacji

Sklepienia i stropy:

- kolebkowe z lunetami i krzyżowe w przyziemiu,
- kolebkowe w pomieszczeniu pd.-zach. II kondygnacji,
- w pomieszczeniu czerpalni w przyziemiu – strop drewniany, belkowy, oparty na drewnianym podciągu podłużnym i ścianach podłużnych.

Schody:

- dwubiegowe, łamane, żelbetowe z przyziemia na II kondygnację,
- zabiegowe, drewniane, oparte na ścianach i centralnym słupie z wyciętą w jego górnej części datą „1721” prowadzące z drugiej na pozostałe kondygnacje,

- trójbiegowe łamane, żelbetowe z dobudowaną w ostatnich latach windą w przybudówce.

Suszarnia jest obiektem drewnianym zbudowanym w konstrukcji szkieletowej. Fundamenty są ceglane, kamienne oraz żelbetowe (fundament ściany wschodniej wymieniony po powodzi w 1998r.) Szkieletowa konstrukcja nośna złożona jest ze słupów i podciągów posadowionych na drewnianych podwalinach. W przyziemiu konstrukcja wzmocniona jest drewnianymi słupami. Wyjątkowo interesującym i najstarszym elementem jest fragment przyziemia konstrukcji zrębowej, datowany wstępnie na 2 połowę XVI w. Stropy wszystkich kondygnacji są drewniane, belkowe z podciągami. Więźba dachowa jest drewniana, płatwiowo-jętkowa o stolcu potrójnym stojącym. Między przyziemiem a II kondygnacją znajdują się schody współczesne żelbetowe, dwubiegowe. Między pozostałymi kondygnacjami schody są drewniane, jednobiegowe.

Pokrycie dachu wszystkich budynków stanowi gont. Stolarstwo okienne jest drewniane, wtórne, powtarzające powtórzone znane z ikonografii z XIX w. i początków XX w.

I.7. WYPOSAŻENIE PAPIERNI – ZACHOWANE HISTORYCZNE ELEMENTY ORAZ DODATKOWE OBIEKTY MUZEALNE

WYPOSAŻENIE ZWIĄZANE Z FUNKCJĄ PRODUKCYJNĄ

Oryginalne wyposażenie będące przykładem rzemieślniczej produkcji w dusznickim młynie zostało w części zlikwidowane w 1905 r., w związku z modernizacją zakładu papierniczego, w wyniku

której przebudowano głównie wnętrza przyziemia, instalując w nich cylindryczną maszynę do wyrobu papieru i tektur oraz urządzeń do produkcji papy.

Fot. 53. Kłapy do regulacji natężenia przepływu powietrza. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 54. Urządzenia czerpalni – holender. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 55. Urządzenia czerpalni – prasa. Fot. A. Fortuna-Marek

Obecnie zachowane są nieliczne zabytkowe elementy wyposażenia związane z produkcją papieru czerpanego, pochodzące z papierni w Dusznikach. Są to:

- XIX-wieczne papiernicze formy czerpalne z sitami żeberkowymi i welinowymi;
- drewniane wieszaki z XVIII w. do suszenia papieru;
- metalowe wieszaki klamrowe z przełomu XIX/XX w. do suszenia tektury;
- wózek do transportowania papieru w suszarni;
- dźwig do transportowania mokrego papieru na wyższe kondygnacje suszarni;

Ważnym elementem wyposażenia, bardzo istotnym w procesie wytwarzania papieru czerpanego są otwory wietrznikowe zamocowane w dachach budynku młyna oraz suszarni, wyposażone w drewniane kłapy, które służyły do regulowania natężenia przepływu powietrza. Otwory te stanowią charakterystyczny element młynów papierniczych. W Dusznikach zachowały się w oryginalnej formie.

Pozostałe urządzenia produkcyjne, które nadal używane są do wyrobu papieru, pochodzą z różnych zakładów papierniczych i poligraficznych z Polski, bądź są

rekonstrukcją urządzeń historycznych. Zamyśl wznowienia wytwarzania papieru czerpanego, który zrealizowano w muzeum w 1970 r., poprzedzony został zainstalowaniem rurociągów technologicznych oraz montażem urządzeń produkcyjnych. Urządzenia czerpalni papieru zostały sprowadzone z zakładów w Jeziornie, a holender do przygotowywania masy papierniczej z Jeleniej Góry.

Ponadto na obecne wyposażenie papierni składają się narzędzia wykorzystywane w rękodzielniczym wytwarzaniu papieru, które wchodzi w skład zbiorów technicznych muzeum. Są to m.in. XVII i XVIII-wieczne prasy do gładzenia papieru w młynach oraz w drukarniach (np. prasa z drukarni w Trzebnicy z XVII w.) W zbiorach znajdują się także liczne maszyny, urządzenia i aparatura używane w przemysłowej produkcji.

Z pierwotną funkcją produkcyjną związane są też ręcznie czerpane oraz maszynowo produkowane papiery, których bogaty zbiór, liczący ok. 2000 arkuszy przechowywany jest w Muzeum Papiernictwa. Wśród nich znajdują się także wytworzone w papierni arkusze papierów ręcznie czerpanych z filigranami dusznickimi i śląskimi z XVII–XXI w.

Fot. 56. Portrety duszniczkich papierników w holu muzeum. Archiwum Muzeum Papiernictwa

Fot. 57. Portret Josepha Ossendorfa. Archiwum Muzeum Papiernictwa

Fot. 59. Domniemane portrety Veroniki Wiehr i Josepha Wiehra. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 58. Portret Anny Franciski Heller. Archiwum Muzeum Papiernictwa

WYPOSAŻENIE MŁYNA ZWIĄZANE Z FUNKCJĄ MIESZKALNĄ

Najważniejsze elementy wyposażenia związane z mieszkalną funkcją młyna to kilka portretów właścicieli duszniczkich papierni, pochodzących z XVII oraz z XVIII w., które obecnie eksponowane są w holu wejściowym budynku młyna⁴³. Są to wykonane techniką olejną obrazy przedstawiające: Samuela Kretschmera, Wilhelma Kretschmera, Antona Benedikta Hellera, jego małżonki Anny Franciski Heller oraz Josepha Ossendorfa. Wizerunek Anny Franciski Heller sygnowany jest przez Caspara Rothsmanna, malarza czynnego na Śląsku w 2 poł. XVIII w. Portrety Antona Benedikta Hellera oraz Josepha

Ossendorfa też przypisywane są ostatnio temu samemu malarzowi.⁴⁴

Ponadto w jednej z sal wystawowych muzeum znajdują się jeszcze dwa wizerunki – domniemane portrety Marii i Josepha Wiehrów, pochodzące z 1 poł. XIX w. Wykonane są techniką olejną.

Jak w 1937 r. pisał Günther Grundmann (piastujący od 1932 r. funkcję konserwatora zabytków prowincji dolnośląskiej), w swym apelu o zachowanie młyna papierniczego

⁴³ Więcej informacji nt. portretów – ich datowania, analizy stylistycznej i porównawczej w opracowaniu A. Szeląg.

⁴⁴ A. Szeląg, Zespół portretów właścicieli duszniczkich papierni w zbiorach Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju; „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. 10, Duszniki-Zdrój 2016, s. 43–56.

w Dusznikach: „Siedem obrazów olejnych w wielkiej hali wejściowej jeszcze dzisiaj łączy nazwiska tych trzech rodzin ze współczesnością.”⁴⁵

⁴⁵ G. Grajewski, „Um die Erhaltung der Papiermühle in Reinerz” – „O zachowanie młyna papierniczego w Dusznikach”, Rocznik Muzeum Papiernictwa”, T. IX, Duszniki-Zdrój 2015, s. 117.

I.8. FUNKCJA OBIEKTU

FUNKCJA PRODUKCYJNA I JEJ CIĄGŁOŚĆ

Tradycyjny proces ręcznego wytwarzania papieru uwarunkowany był koniecznością dostarczenia energii niezbędnej do pracy urządzeń. Pozyskanie energii wodnej determinowało specyficzne położenie młynów – pomiędzy rzeką a kanałem młynówki. Młynówka czyli odnoga wodnego ciekłu o dużym spadku (najczęściej tworzona jako sztuczny przekop rzeki, niekiedy skrót między zakolami w celu uzyskania szybkiego nurtu) pełniła bardzo ważną rolę. Energia wodna wykorzystywana była do napędzania koła wodnego – niezbędne go dla wytwarzania energii.

Papiernia w Dusznikach zachowała jedynie niewielką część z dawnego systemu funkcjonalnie powiązanych cieków wodnych i urządzeń. W początkach XX w. w trakcie prac modernizacyjnych papierni, których efektem była zmiana sposobu produkcji z rękozielniczej na przemysłową, przebudowano kanał młynówki, obniżając bieg koryta oraz zamontowano turbinę wodną systemu Francisa w miejsce zlikwidowanego koła wodnego. W 1959 r. zasypano koryto młynówki, co pozbawiło kompleks istotnego elementu systemu funkcjonalnego, będącego immanentną częścią historycznego zespołu młyna papierniczego. Do dziś z dawnego systemu wodnego zachowało się jedynie położenie papierni nad Bystrzycą Dusznicką. Nie ma już śladów młynówki, nie jest znane miejsce usytuowania dawnego koła młyńskiego. Częściowe odtworzenie biegu młynówki oraz wykonanie i zamontowanie koła wodnego pojawiało się w planach Muzeum już od końca lat 60. XX w.

Wykształcona w średniowieczu technika wyrobu papieru systemem europejskim aż do końca XVIII w. nie uległa większym zmianom, pomimo wprowadzania coraz nowocześniejszych urządzeń. W młynie dusznickim papier czerpany tradycyjną techniką wytwarzano do 1905 r. Obecnie, w ramach działalności Muzeum, technika ta jest nadal stosowana, pomimo odmiennego procesu technologicznego, innych surowców oraz rodzaju energii. Na Śląsku do wyrobu papieru używano głównie szmat lnianych (poza tym bawełnianych i ko-

Mieszkalną funkcję reprezentują też eksponaty muzealne ze zbiorów historii Dusznik – m.in. meble, obrazy, naczynia, wyroby medalierskie, ilustrujące kulturę materialną mieszkańców miasta. Zestaw pochodzących z Dusznik eklektycznych mebli z lat 80. XIX w. dopełniają wystrój dawnych pomieszczeń mieszkalnych dusznickich papierników.

nopnych), które sortowano na białe i kolorowe, cięto, a następnie poddawano procesowi gnicia. Tak przygotowany materiał wyjściowy przetwarzany był na masę papierniczą w urządzeniu zwanym stępą. Stępy poruszane były energią wodną. W XVIII w. stępa wyparta została przez urządzenie zwane holendrem, w którym szmaty zmieszane z wodą ulegały rozdrobieniu i roztarciu, dzięki czemu masa papiernicza była bardziej jednolita. Holender, podobnie jak stępa oparty był na napędzie wodnym. W Dusznikach to nowatorskie na owe czasy urządzenie wprowadzono jako pierwsze na Śląsku, być może już w 1737r.

Z masy papierniczej formowano arkusze papieru przy użyciu sit. Jest to czynność tzw. czerpania papieru. Tak uformowany arkusz papieru (zaopatrzony w filigran), wkładano pod prasę w celu wyciśnięcia nadmiaru wody, a następnie suszono na specjalnych wieszakach. Suszenie wymagało dużych pomieszczeń, dlatego młyny papiernicze posiadały rozległe wielopoziomowe strychy ze specyficznymi otworami wietrznikowymi. Nadanie gładkości wymagało następnie zamoczenia w kleju zwierzęcym (z czasem klej dodawano do masy papierniczej), a następnie jego gładzenia – ręcznie za pomocą kamienia, bądź mechanicznie przy użyciu młota).

Pomimo zmian w zakresie funkcjonowania młyna jako czerpalni papieru nadal czytelne są cechy dawnego układu funkcjonalnego pomieszczeń, kluczowych dla procesu produkcji papieru. Młyn posiada czerpalnię – halę wyrobu papieru oraz wielokondygnacyjne strychy z otworami w dachu i specjalnymi oknami wietrznikowymi umożliwiającymi regulację procesu suszenia papieru.

Wyjątkową wartością jest fakt, że – obok podstawowej funkcji muzealnej – w Dusznikach kontynuowane jest tradycyjne, ręczne czerpanie papieru. Pomimo przerwania na kilka dziesięcioleci ciągłości funkcji produkcyjnej, obecne częściowe utrzymanie pierwotnego sposobu użytkowania ma duże znaczenie w kontekście oceny autentyczności i integralności miejsca. Wytwarzany współcze-

śnie w Dusznikach papier czerpany powstaje z innych niż historyczne surowców (z masy celulozowej z sosny i eukaliptusa oraz z bawełny) i przy wykorzystaniu energii elektrycznej (nie wodnej). Natomiast nadal papier ten jest wytwarzany z zastosowaniem opracowanej w średniowieczu techniki, którego zasadniczymi etapami są: czerpanie masy papierniczej na sitach zaopatrzonych w znaki papiernicze (filigrany), wyciskanie w prasie, suszenie nie mechaniczne oraz ręczne prasowanie. Obecnie cały proces produkcyjny (łącznie z suszeniem) odbywa się w przyziemiu młyna. Zachowane dawne rozbudowane przestrzenie młyna i suszarni z wielokondygnacyjnymi strychemi nie służą już swej pierwotnej funkcji.

Dusznicki młyn papierniczy jest największym w Polsce producentem papieru czerpanego. Powstają tu odmiany wykorzystywane do pisania ręcznego, drukowania na drukarkach typograficznych (a nawet cyfrowych) oraz do celów graficznych. Jako surowiec wykorzystywana jest masa celulozowa z sosny, eukaliptusa oraz bawełna. Muzeum jako jedyne w Polsce samo projektuje i wytwarza wzory na sita umożliwiające czerpanie papieru ze znakami wodnymi wg techniki opracowanej w XIII w. w Fabriano, a następnie praktykowanej w większości młynów papierniczych, w tym także w młynie dusznickim.

Młyn jest dziś jedynym reprezentantem, sięgających na ziemiach polskich schyłku XV stulecia, tradycji ręcznego wyrobu papieru, które w XIX i XX w. wraz z rozwojem techniki, zostały zastąpione fabrykami stosującymi maszynową metodę produkcji, stanowiąc tym samym „żywy pomnik” tradycyjnej produkcji ręcznie czerpanego papieru.

FUNKCJA MIESZKALNA I REPREZENTACYJNA

Wyjątkowe znaczenie i wartości (historyczne, artystyczne i naukowe) prezentują zachowane w młynie pomieszczenia, które historycznie nie były związane z produkcją, lecz zapewne już w XVII w. pełniły funkcje mieszkalne. Są to dwa zachowane do dzisiaj pomieszczenia na pierwszej kondygnacji poddasza (określane jako tzw. mieszkanie letnie papierników) z zachowaną dekoracją malarską ścian i stropów. Prawdopodobnie lokale mieszkalne znajdowały się też na II kondygnacji młyna. Wprawdzie – jak pisze K. Maleczyńska: *Papiernie śląskie składały się zazwyczaj z parterowego lub jednopiętrowego budynku głównego oraz szeregu przybudówek lub mniejszych budynków, które przeważnie powstawały stopniowo, z biegiem czasu. W tych kompleksach budowlanych mieściły się również mieszkania mistrza i czeladników*⁴⁶. Zatem także w innych zespołach

⁴⁶ K. Maleczyńska, *Dzieje starego papiernictwa śląskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 66.

papierni śląskich mieszkalna funkcja nie była czymś wyjątkowym, jednak fakt występowania we wnętrzu papierni polichromii oraz zachowanie obrazów – portretów dusznickich papierników, czyni z młyna w Dusznikach obiekt niepowtarzalny, rzadki i poniekąd nietypowy. Dodatkowo ta mieszkalna funkcja podkreślona jest dekoracyjną formą wystroju zewnętrznego młyna. Te aspekty funkcjonalne, jak również cechy i elementy zewnętrznej formy architektonicznej (pawilon wejściowy o specyficznej strukturze, bogactwo wystroju elewacji), wzbogacone o malarską dekorację pomieszczeń sprawiają, że obiekt ten jest nie tylko zabytkiem techniki doby przedindustrialnej, a jego wartości należy też analizować w kontekście reprezentacyjnej siedziby o barokowej stylistyce.

FUNKCJA MUZEALNA

Uznanie przez środowisko konserwatorskie znaczenia i wartości zabytkowej papierni w Dusznikach ma już swoją długą historię. Pierwsze starania o zachowanie młyna jako cennego zabytku notowane są już w początkach XX w., kiedy to obiekt otrzymał pierwsze wsparcie finansowe ze środków publicznych na wykonanie niezbędnych prac remontowo-konserwatorskich. W 1930 r. pojawiły się też pierwsze pomysły na przejęcie młyna od prywatnego właściciela i urządzenie w nim muzeum, a w latach 40. XX w. podjęto też pierwszą inicjatywę ponownego uruchomienia produkcji ręcznie czerpanego papieru⁴⁷. Te dążenia niemieckich konserwatorów zabytków, zmierzające do uratowania cennego zabytku, w którym dostrzeżono – obok wartości artystycznych i historycznych, także jego znaczenie jako zabytku techniki, zrealizowane zostały wiele lat później, w 1968 r., kiedy nastąpiło otwarcie Muzeum. Funkcję muzealną, wtórną wobec funkcji pierwotnej młyna traktować można jako wartość dodaną. Funkcjonowanie muzeum pozwala na kontynuowanie tradycyjnego procesu czerpania papieru, umożliwia dokumentowanie dziejów papiernictwa i prowadzenie badań naukowych w tym zakresie oraz pozwala na prowadzenie działalności edukacyjno-kulturalnej o szerokiej tematyce związanej z papiernictwem i wykorzystaniem papieru.

⁴⁷ Szczegółowe informacje o przedwojennych inicjatywach i działaniach w sprawie ochrony papierni znajdują się w artykule G. Grajewskiego, *O podejmowanych przed 1945 rokiem próbach ratowania młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. IX, Duszniki-Zdrój 2015, s. 9–29.

Powyższa charakterystyka i analiza obiektu pozwala na wyodrębnienie najistotniejszych wartości dusznickiej papierni. Są to przede wszystkim:

Wartości historyczne – specyfika miejsca

- Reprezentatywność – jeden z niewielu zachowanych młynów papierniczych, będący reprezentantem licznych niegdyś na Śląsku, w Polsce i Europie papierni z okresu przedindustrialnego.
- Procesy cywilizacyjne – wytwarzanie przez kilka wieków papieru – produktu ważnego dla rozwoju cywilizacji (nauki, kultury i sztuki).
- Procesy gospodarcze – młyn jako „świadek” ciągłego doskonalenia wytwarzanych produktów (rozwoju technologicznego ręcznej produkcji papieru czerpanego).

Wartości historyczne – kontekst funkcjonalny

- Funkcja – współistnienie funkcji produkcyjnej z funkcją mieszkalną, zaakcentowaną poprzez zastosowanie reprezentacyjnych form wyrazu jako bardzo rzadki przykład połączenia warsztatu pracy i rezydencji z epoki przedprzemysłowej.
- Tradycja i wartość kontynuacji – wytwarzanie czerpanego papieru w oparciu o archaiczną, opracowaną w średniowieczu technikę wytwarzania tego ważnego dla rozwoju cywilizacji produktu. Odtworzenie i przekazywanie umiejętności czerpania papieru.
- Produkt – papier – produkt stanowiący wielkie osiągnięcie służące rozwojowi cywilizacyjnemu i kulturowemu; cenne zabytkowe arkusze papieru z filigranami w zbiorach muzealnych.

Wartości architektoniczne i artystyczne

- Zespół młyna jako zabytek techniki – specyfika lokalizacji oraz układu kompozycyjnego budynków, charakterystyczna forma architektoniczna i konstrukcja, uwarunkowane produkcyjnym charakterem obiektu i specyfiką wytwarzanych w nim wyrobów.

- Młyn jako obiekt mieszkalny o reprezentacyjnej formie i wystroju wnętrz – egzemplifikacja pozycji społecznej i zamożności właścicieli papierni.
- Zabytek techniki i „rezydencja” z epoki przedprzemysłowej – współistnienie w młynie funkcji produkcyjnej i mieszkalnej, czytelne w formie architektonicznej.
- Zabytek architektury stanowiący nadal niezwykle ważny element krajobrazu kulturowego Dusznik-Zdroju.

Wartości niematerialne

- Tradycje historyczne i zawodowe – wyjątkowe świadectwo tradycji ręcznego wytwarzania papieru; jedyny w Polsce i jeden z nielicznych zachowanych pomników dawnej świetności papiernictwa w Europie, które stanowiło w dawnych wiekach fundament rozwoju nauki, kultury i sztuki, a zatem rozwoju społeczno-gospodarczego Europy.
- Związki z postaciami historycznymi – znanymi i znaczącymi w skali lokalnej, regionalnej i międzynarodowej.
- Historia powstawania muzeum, w tym wznowienie wytwarzania papieru czerpanego, poprzedzone montażem urządzeń produkcyjnych jako przejaw żywych umiejętności w tym zakresie.
- Zbiory muzealne – świadectwo i dokument bogatych tradycji papiernictwa na ziemiach polskich.

Określenie nadrzędnej wartości – zespół młyna jako zabytek techniki a równocześnie przykład rezydencji z epoki przedindustrialnej – unikatowe połączenie funkcji przemysłowej, mieszkalnej i reprezentacyjnej, czytelność tych funkcji w zewnętrznej i wewnętrznej formie architektonicznej, wystroju i pozostałościach oryginalnego wyposażenia zespołu. Dobór rozwiązań i form przekazu artystycznego stanowiącego kwintesencję związku funkcji i formy. Wartość kontynuacji – wytwarzanie czerpanego papieru w oparciu o opracowaną w średniowieczu technikę wytwarzania papieru; „żywy” pomnik tradycyjnej produkcji papieru czerpanego.

II. Określenie typu dobra i wskazanie grupy porównawczej

Próbując sprecyzować dla papierni w Dusznikach grupę odniesienia, która stanowić może kontekst porównawczy (konieczny następnie do oceny jego wartości w odniesieniu do innych obiektów podobnego typu i charakteru) ważne jest na wstępie jej zakwalifikowanie do określonej grupy typologicznej. Odwołując się do typologii stosowanej dla dóbr światowego dziedzictwa, młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju jest – w rozumieniu Konwencji Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego (w której dokonano ogólnego podziału całości dziedzictwa kulturowego na zabytki, zespoły i miejsca zabytkowe) – zespołem „budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swoją architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki”. Zbiorem cech charakterystycznych dla grupy typologicznej – zespoły obiektów, są z jednej strony cechy typowe dla dzieł architektury (obiekty), ale też cechy, które decydują o wzajemnych relacjach i powiązaniach poszczególnych obiektów zespolonych w grupę.

Punktem odniesienia mogą też być grupy typologiczne, które zostały zdefiniowane w dokumencie pn. „Kryteria i procedury uznawania obiektu za Pomnik Historii”, przyjętym i zarekomendowanym w 2005 r. przez Radę Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury, opracowanym w ówczesnym Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków⁴⁸. Wyszczególnione w nim zostały grupy typologiczne (kategorie zabytków), które mogą zostać uznane za Pomnik Historii oraz ich cechy i walory. Spośród ośmiu wyodrębnionych kategorii młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju może być rozpatrywany w dwóch grupach, jako:

Dzieła architektury i budownictwa lub zespół tych dzieł o wspólnych cechach stylowych, użytkowych lub konstrukcyjnych, które:

- *prezentują wybitne walory architektoniczne,*
- *stanowią przykład nowatorskich bądź unikatowych rozwiązań budowlanych i inżynierskich,*
- *są jednorodne stylowo lub o czytelnych i zharmonizowanych ze sobą nawarstwieniach,*
- *zawierają wybitny artystycznie wystrój i elementy wyposażenia związane historycznie z obiektem;*

oraz

Obiekty dziedzictwa przemysłowego, inżynierii lądowej i wodnej, które:

- *reprezentują tradycyjne lub unikalne dziedziny przemysłu zakorzenione w kulturze przemysłowej ziem polskich,*
- *stanowią zespoły zabudowy przemysłowej i robotniczej o czytelnym układzie urbanistycznym,*
- *posiadają zachowane dawne urządzenia produkcyjne (linie technologiczne, maszyny) pozwalające na odtworzenie tradycyjnych sposobów wytwarzania,*
- *stanowią dzieła inżynierskie z zachowanymi urządzeniami technicznymi w historycznym układzie przestrzennym i krajobrazowym.*

Młyn papierniczy w Dusznikach jest niewątpliwie historycznym obiektem przemysłowym – elementem dziedzictwa przemysłowego. Wg Karty Tagilskiej TICCIH dziedzictwo przemysłowe zawiera *pozostałości kultury przemysłowej o wartości historycznej, technicznej, społecznej, architektonicznej lub naukowej. W skład jego wchodzi budynki i maszyny, warsztaty, zakłady produkcyjne i fabryki, kopalnie i zakłady obróbki i uszlachetniania, magazyny i składy, miejsca wytwarzania, przekazywania i wykorzystania energii, transport i jego infrastruktura, a także miejsca o funkcji społecznej związanej z przemysłem jak np. zabudowania mieszkalne, miejsca praktyk religijnych i modlitwy oraz edukacji*⁴⁹.

W analizach porównawczych, zarówno dzieł architektury i budownictwa, jak i obiektów dziedzictwa przemysłowego, najczęściej stosowanymi kryteriami porównawczymi są: typologia wraz z funkcją, chronologia, stylistyka, charakterystyka materiałowa oraz odniesienie się do określonego obszaru (terytorium) występowania danego typu zabytków.

Precyzując grupę porównawczą dla dusznickiej papierni w odniesieniu do zakresu terytorialnego, obszarem analizy – w zależności od przyjętej skali porównawczej – mogą być: zabytki Śląska, Polski, Europy Środkowej lub szerzej – Europy.

Ze względu na czas powstania budynków młyna papierniczego, zakres odniesień koncentrował się będzie wśród obiektów powstałych w XVII–XVIII w./pocz. XIX w. (co nie wyklucza, w przypadku aplikowania dobra seryjnego na Listę UNESCO, rozszerzenia grupy porównawczej także na obiekty starsze).

⁴⁸ http://www.nid.pl/pl/Dla_wlasciocieli_i_zaradcow/opieka-nad-zabytkami/pomniki-historii/kryteria-wyboru/, stan na 12.11.2016 r.

⁴⁹ The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage (TICCIH) The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage, July 2003, wg tłumaczenia: W. Affelt, *Dziedzictwo techniki, jego różnorodność i wartości*, „Kurier Konserwatorski” nr 5, 2009, s. 5.

Zastosowane materiały i związane z tym kwestie konstrukcyjne, generalnie sytuują papiernię wśród obiektów drewnianych, choć w przypadku młyna i pawilonu wejściowego są one częściowo budynkami murowanymi.

Odnosząc się do kategorii funkcjonalnych, młyny (w tym papiernicze) ze względu na rodzaj produkcji i konieczność dostarczania energii, stanowią specyficzny typ zabytków techniki jako obiekty bezpośrednio związane z gospodarką wodną, co warunkuje ich charakterystyczną lokalizację – nad rzeką i najczęściej kanałem młynówki. Istotnym czynnikiem charakteryzującym zabytki techniki są zachowane maszyny i urządzenia oraz stosowane w nich procesy technologiczne – te elementy także powinny stać się przedmiotem analizy porównawczej. Z racji czasu powstania i charakteru wytwórczości – nie przemysłowej, lecz rzemieślniczej punktem odniesienia będą obiekty z okresu przedindustrialnego.

Równocześnie zespół papierni w Dusznikach jest też dziełem architektury i budownictwa, w którym współistniała funkcja produkcyjna i mieszkalna, o specyficznej formie i wystroju architektonicznym, dlatego kontekstem porównawczym powinny być też dzieła śląsko-czeskiego pogranicza epoki baroku.

Reasumując, o wybraniu grupy zabytków stanowiących grupę odniesienia decyduje kombinacja następujących elementów:

Obszar analizy:

- zabytki Śląska/Polski/Europy Środkowej/Europy

Okres powstania:

- XVI, XVII–XVIII wiek/pocz. XIX w.

Funkcjonalna charakterystyka zabytku:

- dziedzictwo techniki
- obiekty przemysłowe
- zabytki związane z gospodarką wodną
- młyny papiernicze
- procesy technologiczne /historyczne i kontynuowane/
- rzemiosło i produkcja przedprzemysłowa /stopniowe doskonalenie/
- połączenie funkcji mieszkalnej i produkcyjnej.

Wyposażenie związane z produkcją – urządzenia, maszyny, linie technologiczne itp.

Materiałowa charakterystyka zabytku:

- budownictwo drewniane/murowano-drewniane

Formacja stylistyczna:

- architektura barokowa
- polichromie barokowe.

Grupa odniesienia jest wypadkową wyszczególnionych elementów – określają one obszary i granice zainteresowania.

Grupa odniesienia: /młyny papiernicze/drewniane (i murowano-drewniane) / okres produkcji rzemieślniczej / ciągłość produkcji / wartościowy wystrój / obszar Europy / barokowe zabytki XVII–XVIII wieczne/.

III. Kryteria wartościowania i ocena wartości dobra w stosunku do grupy odniesienia

Ogólna charakterystyka i analiza zespołu papierni, a także sformułowanie elementów do zdefiniowania grupy odniesienia, dają podstawę do wskazania tych cech, które decydują o jego wartościach. W przypadku dusznickiego kompleksu młyna za takie dominujące, wiodące kryteria wartościowania uznać należy przede wszystkim:

- formę obiektu
- funkcję obiektu
- wyposażenie obiektu
- wystrój obiektu
- czas powstania.

Młyn papierniczy w Dusznikach, choć uznany w Polsce za dzieło o wyjątkowych wartościach zabytkowych (czego potwierdzeniem formalnym było nadanie mu w 2011 r. statusu Pomnika Historii) do niedawna nie był w zasadzie przedmiotem analiz, ujmujących ten obiekt w szerszym aspekcie badań porównawczych.

Dotyczy to zarówno badań z zakresu historii sztuki i historii architektury, jak również analiz, których przedmiotem byłaby problematyka związana z zabytkowymi obiektami techniki. Pierwszą rozprawą podejmującą próbę wpisania architektury zespołu młyna papierniczego w nieco szerszy kontekst barokowej sztuki i oceny jej wartości jest artykuł M. Kutznera⁵⁰. Ponadto w ostatnim czasie opracowany został obszerny materiał autorstwa R. Eysymontta dotyczący oceny wartości historycznej i artystycznej młyna wraz z opracowaną przez A. Szelałę analizą historyczno-ikonograficzną polichromii i analizą historyczno-stylistyczną portretów dusznickich papierni-

⁵⁰ M. Kutzner, *Czeska papiernia w Dusznikach*, /w:/ Artem ad vitam. Kniha kpocte Ivo Hlobila, H. Danova, K. Mezihorakova, D. Prix (eds.), Praha 2012, s. 543–552.

ków⁵¹. R. Eysymontt w oparciu o metodę porównawczą dokonał też szerszego spojrzenia, sytuując obiekt na tle sztuki śląskiej i czeskiej oraz wskazując na analogie w zakresie poszczególnych elementów jego struktury (m.in. rzut, wystrój architektoniczny, portale).

M. Kutzner interpretuje obiekt w sposób następujący: *Jest to obiekt „fabryczny” ukryty pod postacią dużego domu mieszczańskiego. Mimo znacznych gabarytów przypomina bardziej dwór niż szopę z młynem i suszarnią. Zachowując formy czeskiego budownictwa XVII wieku – w sensie kształtu, proporcji budowli, dekoracji i kolorystyki. Należy do realizacji na wprost ludowych, aspirujących jednak do naśladowania czeskiej, murowanej dworskiej architektury poprzez reprezentacyjne szczyty wolutowe, czy architektoniczną artykulację elewacji. Tak więc papiernię możemy nazwać „czeską” nie tylko ze względu na fakt, że kotłnię kłodzką historycznie określało jako ziemię czeską⁵².*

Natomiast R. Eysymontt uściśla datowanie obiektu, wskazując na zachowane elementy z poszczególnych faz (fragmenty z 3 ćwierci XVI wieku oraz zasadnicze etapy powstawania i przekształceń – 1605, 1727, 1802), a reasumując wyniki swej analizy struktury architektoniczno-stylistycznej zespołu młyna stwierdza, że:

Obecny kształt budowla zawdzięcza fazie budowlanej z początku XVIII wieku, kiedy otrzymała drewniany wolutowy szczyt i z przełomu wieku XVIII i XIX, kiedy powstała obecna dekoracja elewacji. W XVIII wieku powstał też wieloboczny pawilon wejściowy.

Młyn papierniczy w Dusznikach jest świetnym przykładem połączenia wcześniej funkcjonującej na ziemi kłodzkiej tradycji dworu szlacheckiego i jednocześnie wzoru barokowej kamienicy mieszczańskiej czy barokowego szczytu kościelnego z terenu Śląska i Czech. Pawilon wejściowy związany jest z tradycją barokowej architektury ogrodowej⁵³. Autor zwraca też uwagę, że papiernia jest jednym z najstarszych młynów papierniczych zachowanych w Europie i jednym z najstarszych budowli przemysłowych na Dolnym Śląsku.

Pomimo powyższych ustaleń oraz uściślenia przez R. Eysymontta różnych hipotez i odkrycia szeregu nieznanych dotąd faktów, na obecnym etapie badań wiele kwestii dotyczących czasu powstania zespołu papierni, jej cech stylistyczno-formalnych i proveniencji pozostaje nadal w sferze domniemań. Stwierdzić zatem wypada, że wskazane byłoby kontynuowanie zarówno tego typu analiz stylistyczno-porównawczych, badań archiwalnych jak i wykonanie badań architektonicznych.

Ponadto próbę analizy porównawczej i wpisania obiektu w kontekst istniejących do dziś wytwórni papieru w Polsce i Europie Środkowej podjęli się autorzy wniosku o wpis papierni na listę Pomników Historii, uznając obiekt za najstarszy i najbardziej oryginalny młyn papierniczy w Polsce oraz za jeden z najstarszych w Europie Środkowej⁵⁴. Wskazując na zachowane do dziś wytwórnie papieru w Polsce wymienili: XVIII-wieczne zabudowania w Konstancinie-Jeziornej (w których obecnie funkcjonuje galeria handlowa), fabrykę papieru w Dąbrowicy koło Jeleniej Góry (założoną w 1 poł. XVIII w., lecz z zachowanymi obiektami z 2 poł. XIX i pocz. XX w.) oraz młyn papierniczy w Barlinku z ok. poł. XVIII w. Wskazano też na dwa nadal funkcjonujące zakłady przemysłowe – w Pilchowicach k. Jeleniej Góry i w Nowej Ziemi koło Chojnowa, w których obecnie wytwarzana jest tektura. Jednak, jak zauważają autorzy, te czynne obiekty są znacznie młodsze od dusznickiego młyna, pochodzą bowiem z przełomu XIX i XX w.

Papiernia w Dusznikach jest najstarszym zachowanym młynem papierniczym w obecnych granicach Polski. Czas powstania sytuuje też obiekt wśród najstarszych, spośród kilkudziesięciu zachowanych, młynów papierniczych w Europie. Bardzo wczesna metryka powstania papierni potęguje jej wartość i znaczenie.

W skali Polski zabytkowy kompleks papierni w Dusznikach jest dobrem unikatowym w odniesieniu do każdego z wybranych kryteriów. Zespół jest w obecnych granicach Polski jedynym tego typu zachowanym obiektem – drewniano-murowanym młynem papierniczym, będącym reprezentantem licznych niegdyś na Śląsku, w Polsce i Europie papierni z okresu przedindustrialnego, w którym nadal kontynuowane jest wytwarzanie czerpanego papieru w oparciu o archaiczną, opracowaną w średniowieczu technikę wytwarzania tego ważnego dla rozwoju cywilizacji produktu. To kryterium rzadkości, unikatowości jest wynikiem specyfiki tej kategorii obiektów. Młyny papiernicze – ze względu na funkcjonalnych – lokalizowane były w bezpośrednim sąsiedztwie rzek i jako takie narażone były na częste zniszczenia

⁵¹ R. Eysymontt oraz A. Szeląg, D. Eysymontt (współpraca), *Młyn papierniczy w Dusznikach Zdroju...*; R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne młyna...*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, T. X, Duszniki-Zdrój 2016, s.9–41; A. Szeląg, *Zespół portretów właścicieli dusznickiej papierni w zbiorach Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, T. X, Duszniki-Zdrój 2016, s. 43–56; Obecnie trwają dalsze badania dusznickich polichromii prowadzone przez Andrzeja Kozięta i Adama Szeląga.

⁵² M. Kutzner, *Czeska papiernia w Dusznikach*, s. 551.

⁵³ R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne młyna...*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, T. X, Duszniki-Zdrój 2016, s. 26.

⁵⁴ Wniosek o wpis papierni w Dusznikach-Zdroju na listę Pomników Historii, oprac. A. Stefaniszyn, T. Windyka, M. Szymczyk, red. M. Szymczyk, Duszniki-Zdrój 2009.

w wyniku powodzi. Dodatkowo, drewniany materiał, który powszechnie w czasach powstania młyna w Dusznikach używano do budowy tego typu obiektów, stwarzał realne zagrożenie unicestwienia w wyniku pożarów. Większa część (z bardzo licznych papierni zlokalizowanych na Śląsku, w obecnych granicach Polski oraz w Europie) została w XIX w. zlikwidowana lub zamieniona na fabryki, gdyż ręcznie czerpany papier przegrał w konkurencji z nowoczesnymi, przemysłowymi metodami produkcji. Konsekwencją zmian – w przypadku dostosowywania dawnych młynów do produkcji przemysłowych – były nieuniknione przekształcenia w zakresie formy architektonicznej, układów wewnętrznych, urządzeń oraz technologii produkcji.

Młyn w Dusznikach przetrwał do dnia dzisiejszego, zachowując w dużym stopniu zewnętrzną historyczną formę architektoniczną będącą wynikiem historycznych nawarstwień od XVI do pocz. XIX w., oryginalne z czasów powstania elementy (m.in. XVI i XVII-wieczne portale, wykusz latrynowy), wystrój malarski wnętrz w postaci XVII i XVIII-wiecznych polichromii oraz elementy dawnego oryginalnego wyposażenia związanego zarówno z wytwarzaniem papieru, jak i funkcją mieszkalną (portrety kolejnych właścicieli papierni).

Papiernia jest zabytkowym zespołem budowlanym o charakterystycznej formie architektonicznej, uwarunkowanej produkcyjnym charakterem obiektu i specyfiką wytwarzanych w nim wyrobów. Formę tę tworzą przede wszystkim następujące elementy: kompozycja przestrzenna budynków i ich wzajemne powiązania; wysokie, kryte gontem dwuspadowe dachy z charakterystycznymi otworami wietrznikowymi; rozplanowanie wnętrz z częściowo czytelnym podziałem funkcjonalnym na część produkcyjną i mieszkalną; kilkukondygnacyjne strychy we wnętrzach.

Równocześnie w przypadku dusznickiej papierni forma ta wyróżnia się walorami artystycznymi, m.in.: ozdobny pawilon wejściowy, sposób rozwiązania i artykulacji poszczególnych elewacji, z zastosowaniem barokowych środków wyrazu artystycznego, które akcentują i nadają reprezentacyjny charakter dwóm elewacjom młyna, unikatowe w tego typu przemysłowych obiektach ścienne malowidła dekorujące pomieszczenia części mieszkalnej. W świetle dostępnych informacji i rozpoznania zachowanych w Europie młynów papierniczych malarski wystrój wnętrz dusznickiej papierni jest ewenementem. Wszystkie te elementy i cechy nadają zabytkowej papierni indywidualny, niepowtarzalny charakter. Wystrój architektoniczny, dekoracje malarskie ścian i stropów we wnętrzach oraz elementy dawnego wyposażenia związanego z funkcją mieszkalną (portrety przedstawicieli trzech rodów dusznickich papierników) są tymi cechami i elementami analizowanego obiektu, które są materialnym świadectwem dawnej funkcji mieszkalnej.

Młyn w Dusznikach jest zatem nie tylko cennym przykładem zabytku techniki z okresu produkcji rzemieślniczej. Obok podstawowej – funkcji produkcyjnej – użytkowany był także jako obiekt mieszkalny, którego właściciele – majątni, uznani i szanowani obywatele Dusznik, zadbali o nadanie budynkom specyficznego i wyróżniającego charakteru. Młyn stanowił miał egzemplifikację pozycji społecznej i zamożności właścicieli papierni. Współistnienie funkcji produkcyjnej z funkcją mieszkalną, zaakcentowaną poprzez zastosowanie reprezentacyjnych form wyrazu, jest bardzo rzadkim przykładem połączenia warsztatu pracy i rezydencji z epoki przedprzemysłowej. Reprezentacyjna forma obiektu, występowanie dekoracji malarskiej wewnątrz stawiają dusznicki zabytek w gronie najwybitniejszych obiektów tego typu architektury. Współistnienie w młynie funkcji produkcyjnej i mieszkalnej – połączenie warsztatu pracy i rezydencji z epoki przedprzemysłowej, czytelne jest nadal w zewnętrznej formie architektonicznej budynku. Dobór rozwiązań i form przekazu artystycznego stanowi kwintesencję związku funkcji i formy.

Obecna funkcja muzealna połączona jest z – prowadzoną na niewielką skalę – tradycyjną, ręczną produkcją papieru czerpanego. Choć oryginalne urządzenia zachowały się w niewielkim stopniu, to stosowana dziś technika wyrobu papieru odbywa się wg historycznej, obecnie unikatowej techniki. Obiekt jest jedynym, z bardzo licznych niegdyś, zachowanym na ziemiach polskich młynem papierniczym, w którym utrzymano pierwotny charakter wytwórczości (czerpalia papieru). Obecnie produkcja ta nie jest wynikiem ekonomicznych wyliczeń. Jest raczej świadomie podtrzymywana przez zarządcę dobra w celach edukacyjnych oraz w celu ocalenia historycznej wartości jakim jest tradycja ręcznego wyrobu papieru.

Współczesne kontynuowanie produkcji papieru czerpanego to próba zachowania i zaakcentowania (pomimo nieodwracalnych zmian funkcjonalnych) pierwotnej funkcji i sposobu użytkowania. Można ten aspekt rozpatrywać w kategoriach niematerialnych wartości, do jakich zaliczyć wypada tradycję produkcji – nieodłączny składnik wartości materialnej zabytku techniki oraz zachowanie i przekazywanie wiedzy technologicznej w zakresie wytwórczości rzemieślniczej – umiejętności wyrobu papieru czerpanego. Połączenie tych wartości czyni zabytek kompletnym (integralnym), autentycznym i szczególnie wartościowym.

W kontekście oceny wartości papierni, obecną funkcję muzealną można rozpatrywać w co najmniej dwóch aspektach. Z jednej strony zmiana sposobu użytkowania w pewnym stopniu spowodowała zubożenie wartości, a nowa funkcja wpłynęła na ingerencje w zabytkową strukturę budynków. Zastąpienie pierwotnej funkcji produkcyjnej i mieszkalnej funkcjami muzealnymi

mi i biurowymi, przystosowanie obiektu do współczesnego użytkowania i udostępniania zwiedzającym, nie pozostaje bez wpływu na niekorzystne zmiany. Równocześnie jednak tę wtórną, muzealną funkcję traktować można jako wartość dodaną o dużym znaczeniu. W przeszłości młyn pełnił ważną i wyjątkową pozycję w produkcji papierniczej Śląska, był znany i ceniony ze względu na wysoką jakość wyrobów. Obecnie młyn, w którym funkcjonuje Muzeum Papiernictwa, to najważniejsze w Polsce miejsce upowszechniania wiedzy o dziejach papieru i technologii papierniczej.

Muzeum zgromadziło zbiory świadczące o chlubnej przeszłości dusznickiego młyna papierniczego, pozwalające prowadzić szeroko zakrojone badania dziejów papiernictwa. W oparciu o zgromadzone zbiory Muzeum stało się też największym w Polsce ośrodkiem dokumentującym tradycje papiernictwa na ziemiach polskich. Trudno też przecenić znaczenie i wartość bogatego zbioru arkuszy z filigranami, będących świadectwem tego ważnego dla rozwoju cywilizacji produktu, jakim jest papier. Arkusze papieru z filigranami są materialnym świadectwem istnienia licznych niegdyś w Europie czerpalni. W Muzeum Papiernictwa w Dusznikach zgromadzono zbiór arkuszy wykonanych w większości młynów polskich oraz z Pomorza Zachodniego i Śląska.

Zabytkowe obiekty papierni w Dusznikach są też nośnikiem wartości niematerialnych, przede wszystkim jako wyjątkowy pomnik dawnej tradycji rzemieślniczej, świetności papiernictwa i rozwoju technologicznego ręcznej produkcji papieru czerpanego. Papiernicze wyroby z Dusznik cenione były ze względu na wysoką jakość (papier z Dusznik nazywano „wiecznie trwałym”; w dowód uznania za wyjątkowe wyroby w XVII w. właściciel papierni Grzegorz Kretschmer otrzymał od cesarza Rudolfa II tytuł szlachecki von Schenkendorf; młyn posiadał w XVII w. monopol na dostarczanie papieru do wrocławskich urzędów). W XVIII w. w Dusznikach do procesu produkcyjnego wprowadzono tzw. hollender – nowoczesne urządzenie służące do przetwarzania szmat na masę papierniczą, co było pierwszym na Śląsku (a być może pierwszym na terenie obecnych granic Polski) zastosowaniem tego urządzenia. Wytwarzane w Dusznikach przez kilka stuleci arkusze papieru służyły rozwojowi kultury, sztuki (na papierze z Dusznik pisał m.in. listy i kompozycje Fryderyk Chopin).

Wysoka wartość obiektu została dostrzeżona już w początkach XX w. Obiekt zyskał uznanie jako cenny zabytek, wymagający ochrony (pierwsze dążenia na utworzenie w młynie muzeum papierniczego miały miejsce przed wybuchem II wojny światowej). Usytuowanie papierni na Śląsku, obszarze wielokulturowym z racji uwarunkowań historycznych, gdzie spotykały się i wzajemnie wzbogacały różne prądy cywilizacyjne, czyni ów zabytek tym cenniejszym.

Bezsprzecznie uznać należy, że w skali obiektów zabytkowych w Polsce dusznicki młyn jest obiektem wyjątkowym, prezentującym w świetle wybranych kryteriów najwyższe wartości historyczne, artystyczne i naukowe.

Bardziej problematyczna na obecnym etapie rozpoznania, badań i analiz jest ocena wartości dobra w świetle wybranych kryteriów wobec grupy odniesienia określonej w oparciu o typologię (zabytek techniki – młyn papierniczy) z uwzględnieniem dodatkowych kryteriów porównawczych – szerszego zakresu terytorialnego (Europa) oraz chronologii (młyny powstałe w okresie przedindustrialnym).

Odnosząc się do krajów Europy Środkowej autorzy przytaczanego wniosku o uznanie zabytku za Pomnik Historii wskazali: czeską papiernię w miejscowości Velké Losiny, o starszych niż dusznicki młyn tradycjach, lecz z XIX-wieczną zabudową oraz na niemiecki obiekt w Niederzwönitz, pochodzący z wieku XVII, lecz przebudowany i przekształcony na fabrykę tektury w XIX stuleciu⁵⁵.

Papiernia w Velkich Losinach, położona w dolinie rzeki Desna, w kraju ołomunieckim, na Morawach to zespół ośmiu budynków, z których większość jest połączona zgodnie z wymogami eksploatacji technicznej. Młyn w Velkich Losinach funkcjonował już w końcu XVI w. i został zaadaptowany na papiernię w wyniku przebudowy młyna kukurydzianego. Jednak zachowane obiekty, nie wyłączając budynku głównego czyli młyna papierniczego, pochodzą z XIX w. Obecna forma stylistyczna młyna neoklasycystyczna jest wynikiem rozległej przebudowy, dokonanej po 1823 r. Młyn jest obiektem murowanym, piętrowym z charakterystycznym wysokim, mansardowym dachem z czterema rzędami ciągłych otworów wentylacyjnych. Elewacje o symetrycznej artykulacji, posiadają skromny wystrój architektoniczny w postaci pasów pseudo-boniowania, profilowanych gzymsów oraz obramień okiennych. Velké Losiny szczytą się przede wszystkim swoją wczesną metryką i nieprzerwaną – trwającą od 1596 r. do chwili obecnej – produkcją papieru czerpanego dawnymi metodami. Pierwotna funkcja została tu utrzymana; jest to nadal przede wszystkim wytwórnia papieru. W latach 80 XX w. w części zakładu utworzono też muzeum papieru, ale nie jest to funkcja dominująca.

⁵⁵ Wniosek o wpis papierni w Dusznikach-Zdroju na listę Pomników Historii, oprac. A. Stefaniszyn, T. Windyka, M. Szymczyk, red. M. Szymczyk, Duszniki-Zdrój 2009, bns.

Fot. 60. Velké Losiny. Papiernia. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 61. Velké Losiny. Papiernia. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 62. Velké Losiny. Papiernia. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 63. Velké Losiny. Papiernia. Fot. A. Fortuna-Marek

Zespół zabytkowych budynków młyna papierniczego w Velkich Losinach został w 2001 r. zgłoszony na Listę Informacyjną UNESCO. Od kilku lat podejmowane są też wstępne inicjatywy przygotowania wniosku seryjnego transgranicznego papierni w czeskich Velkich Losinach i Dusznikach-Zdroju. Ze wstępnego porównania tych dwóch zespołów papierni – w Dusznikach i Velkich Losinach stwierdzić wypada, że obie papiernie to unikatowe przykłady dziedzictwa przemysłowego o XVI-wiecznej genezie i bogatych tradycjach w wytwarzaniu cennego produktu – papieru czerpanego, który w obu przypadkach służył rozwojowi cywilizacyjnemu i kulturowemu. Wydaje się też, że zespoły te wyróżniają się wybitnymi wartościami zabytkowymi, przy czym zasób atrybutów tych wartości i ich rangi w ocenie jest zróżnicowany. Można wstępnie uznać, że są to wartości wzajemnie się dopełniające. Budynek młyna w Dusznikach wyróżnia się starszą niż czeski obiekt metryką i unikatowym wystrojem elewacji oraz wnętrzem (polichromie). Natomiast młyn papierniczy w Czechach jest obiektem wyjątkowym m.in. ze względu na zachowanie ciągłości wytwarzania papieru czerpanego. Zachowanie nieprzerwanej przez kilka wieków funkcji produkcyjnej jest w przypadku produktu jakim jest papier czerpany – wartością

unikatową. Poza tym w czeskiej papierni zachowało się – jak wydaje się – więcej niż w Dusznikach elementów historycznego wyposażenia związanego z produkcją i obrazującą kolejne etapy procesu technologicznego ręcznej produkcji papieru, w tym m.in.: trzy holendry z żelaznymi kadziami (z około 1800 r.), drewniana prasa śrubowa (z końca XVIII w.), kalander do gładzenia papieru (z 1883 r.) i warnik parowy (z XX w.)

W ostatnim czasie inne europejskie papiernie zostały przez R. Eysymontta wstępnie scharakteryzowane i wskazane jako warte przeanalizowania pod kątem wyboru partnerów do transgranicznego, seryjnego wpisu młynów papierniczych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Wedle tych sugestii duszniczką papiernię można porównywać podobnymi obiektami w miejscowościach: Homburg nad Menem (obecnie dzielnica miasta Triefenstein), Arnstadt i Alte Dombach w Niemczech, Owernia we Francji, Bazylea w Szwajcarii, Arnheim w Holandii⁵⁶.

⁵⁶ R. Eysymontt oraz A. Szelağ, D. Eysymontt (współpraca), *Młyn papierniczy...*, mps, s. 40–44.

Fot. 64. Velké Losiny. Pomieszczenie czepalni. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 65. Velké Losiny. Ekspozycja muzealna. Fot. A. Fortuna-Marek

Fot. 66. Młyn papierniczy w Bazylei. Obecnie Szwajcarskie Muzeum papieru, pisma i druku, (Schweizerisches Museum für Papier, Schrift und Druck), Źródło: <http://www.papiermuseum.ch/museum/#GALERIE>

Fot. 67. Ekspozycja muzealna w papierni w Bazylei Obecnie Szwajcarskie Muzeum papieru, pisma i druku (Schweizerisches Museum für Papier, Schrift und Druck), Źródło: <http://www.papiermuseum.ch/museum/#Lebendige>

Fot. 68. Młyn papierniczy Alte Dombach w Niemczech, Źródło: http://www.industriemuseum.lvr.de/de/bergisch_gladbach/schauplatz_3/papiermuehle_alte_dombach.html

Papiernia w Dusznikach-Zdroju reprezentuje szereg atrybutów, które można uznać za unikatowe i o wysokim stopniu autentyczności, które sytuują to dobro bardzo wysoko w porównaniu z młynem w Velkich Losinach i innymi papierniami europejskimi. Młyn w Dusznikach wyróżnia przede wszystkim bogata dekoracja architektoniczna oraz malarski wystrój wnętrz – cechy i elementy niespotykane w obiektach tej kategorii. Zabytkowy zespół dusznickiego młyna papierniczego to zarówno zabytek techniki, jak i dzieło sztuki architektonicznej.

Takie niespotykane połączenie form i funkcji stawia to miejsce wysoko w hierarchii innych europejskich dóbr tej grupy typologicznej. Na obecnym etapie rozpoznania można zatem hipotetycznie przyjąć, że odnosząc się do wskazanych kryteriów wartościowania, papiernię w Dusznikach można uznać za obiekt o bardzo dużej wartości zabytkowej w skali określonej grupy porównawczej, odnosząc się do obszaru Europy. Należy jednak zastrzec, że wymaga to dalszych, bardziej szczegółowych badań i analiz.

POZIOM 2

POZIOM 2

I ANALIZA WARTOŚCI PAPIERNI – OKREŚLENIE ATRYBUTÓW WARTOŚCI ORAZ OCENA ICH AUTENTYZMU I INTEGRALNOŚCI

W analizie wartości kompleksu młyna papierniczego określono atrybuty – rozumiane jako kluczowe cechy i elementy dobra, które mają decydujące znaczenie dla oceny wartości zabytku. Dokonano też próby sprawdzenia, na ile wyszczególnione i krótko scharakteryzowane atrybuty spełniają warunek autentyzmu oraz warunek integralności – tak istotne w ocenie wartości zabytku. W tabelarycznym zestawieniu atrybutów zaprezentowano ich usystematyzowany wykaz, rozpoczynając od uszeregowania atrybutów w kilka kategorii odnoszących się do: skali przestrzennej, skali architektonicznej, skali obiektów ruchomych, skali funkcjonalnej oraz skali niematerialnej. W każdym z tych zespołów atrybutów wyróżniono poszczególne atrybuty, niekiedy ich części składowe (elementy), krótki opis oraz ocenę autentyzmu i integralności. W charakterystyce atrybutów wskazano na najważniejsze kwestie określające specyfikę atrybutu bądź jego elementu (charakterystyka bardziej rozbudowana zawarta jest w części: Poziom 1, rozdz. I Charakterystyka i analiza dobra w celu wybrania cech, ze względu na które wybrana zostanie grupa odniesienia. W zestawieniu wyszczególniono też kolorem niebieskim kilka cech i elementów, które nie są w przypadku dusznickiego młyna atrybutami w ich tradycyjnym rozumieniu. Dotyczy to bezpośredniego *Otoczenia* dobra – obecnie w zasadzie pozbawionego historycznych elementów zagospodarowania oraz *Eksponatów muzealnych* i *Funkcji muzealnej*. Uznano, że współczesne zagospodarowanie otoczenia ma bezpośredni wpływ na odbiór innych atrybutów, natomiast zmieniona w stosunku do historycznej funkcja, jak również eksponaty muzealne, stanowią specyficzną wartość dodaną.

Zgodnie z założeniami systemu wartościowania dóbr o najwyższej wartości zaproponowana analiza wartości kompleksu papierni w Dusznikach ma przede

wszystkim na celu ujawnienie jego różnorodnych wartości, związanie ich z jego materialną postacią, lepsze zrozumienie jego złożoności oraz usystematyzowane poznanie zabytku (z punktu widzenia czynników ważnych dla jego ochrony). Tak przeprowadzona analiza wartości elementów zabytku (poprzez określenie atrybutów wartości) stanowi podstawę do określenia sposobu jego ochrony i zakresu możliwych ingerencji⁵⁷.

⁵⁷ B. Szmygin, *System wartościowania Smart Value*, mps.

KATEGORIA ATRYBUTÓW	Atrybut	ELEMENTY ATRYBUTU	CHARAKTERYSTYKA ELEMENTÓW ATRYBUTU	AUTENTYZM	INTEGRALNOŚĆ
SKALA PRZESTRZENNA	Lokalizacja	Lokalizacja w odniesieniu do układu miasta	Lokalizacja na peryferiach miasta lokacyjnego, na obrzeżu układu urbanistycznego.	Czytelna pozostaje specyficzna lokalizacja papierni, pomimo rozwoju miasta. Zachowany jest autentyzm w odniesieniu do położenia papierni nad rzeką (i jej biegu) oraz przy historycznym ważnym trakcie handlowym Wrocław-Praga.	Integralność zachowana częściowo. Brak młynówki – typowego komponentu lokalizacyjnego (i funkcjonalnego) młynów papierniczych.
	Lokalizacja	Lokalizacja w odniesieniu do układu wodnego	Specyficzne położenie nad rzeką (uwarunkowane funkcją) i kanałem młynówki (obecnie nieistniejącym).	Usytuowanie przy wytyczonej w latach 30. XX w. – po wybudowaniu mostu na Bystrzycy Kłodzkiej – drodze do Zięleńca (ob. ul. Sprzymierzonych) jest istotnym historycznym nawarstwieniem.	
	Lokalizacja	Lokalizacja w odniesieniu do układu drożnego	Usytuowanie przy skrzyżowaniu dwóch dróg, w tym pierwotnego (zachowanego) historycznego traktu Wrocław-Praga.	Brak młynówki – ważnego historycznego elementu w lokalizacji młyna negatywnie wpływa na ocenę autentyzmu.	
SKALA PRZESTRZENNA	Gabaryty	Układ kompozycyjny	Zachowane gabaryty poszczególnych obiektów zespołu – duże, masywne budynki młyna i suszarni oraz niewielkiego, „lekkiego” pawilonu wejściowego	Wysoki stopień autentyzmu w zakresie układu i gabarytów oraz komunikacji.	Wysoki stopień integralności. Zachowane elementy składowe atrybutu odzwierciedlają historyczny układ kompozycyjny.
	Kształt	Kształt	Charakterystyczna, niepowtarzalna struktura kompozycyjna zespołu, w której dominują, ustawione kalenicowo do drogi i częściowo do siebie przylegające, duże bryły młyna i suszarni – połączone ze sobą przybudówką od północy i drewnianym pomostem (galerią) od południa. Całości kompozycji dopełniają: wejściowy oktagonalny pawilon połączony mostkiem z drogą, a zadaszonym łącznikiem – z młynem. Specyficzne jest usytuowanie budynku suszarni „przesuniętej” w kierunku południowym w stosunku do osi podłużnej młyna oraz ustawionego doń pod kątem.	Kompozycja przestrzenna zespołu budynków niemal nie uległa zmianie od momentu ostatecznego ukształtowania zespołu w XVIII w.	
	Powiązania	Powiązania komunikacyjne	Zachowany jest sposób dawnych powiązań komunikacyjnych pomiędzy budynkami młyna i suszarni oraz młyna i pawilonu wejściowego (od drogi przez mostek do pawilonu wejściowego, a następnie zadaszonym łącznikiem z budynkiem młyna)	Zmiana funkcji papierni spowodowała natomiast zmiany, zwłaszcza w technologicznych powiązaniach.	
Otoczenie	Otoczenie	Powiązania funkcjonalne i technologiczne	Zmiana funkcji z produkcyjnej na muzealną spowodowała, że dawne powiązania funkcjonalne pomiędzy budynkiem młyna i suszarni straciły na znaczeniu. Materiałnym nośnikiem dawnych powiązań technologicznych jest zachowany w elewacji zachodniej suszarni dźwig, który służył do transportu mokrego papieru na poszczególne piętra suszarni. Nadal czytelne jest funkcjonalne powiązanie pawilonu z młynem, które także w przeszłości pełniło rolę głównego, reprezentacyjnego wejścia.		
	Otoczenie	Otoczenie	Współczesna aranżacja otoczenia i jej elementy: Ogrodzenie, budynek pomocniczy zlokalizowany na południe od budynków papierni; zewnętrzna ekspozycja muzealna w postaci wielkogabarytowych maszyn papierniczych z różnych miejsc i okresów; tematyczny ogród, prezentujący rośliny włókniste, wykorzystywane w rzemiośle i przemyśle papierniczym usytuowany na zachód od młyna.	Nie zachowały się żadne historyczne elementy otoczenia papierni. Otoczenie ma współczesną formę dostosowaną do funkcji muzealnej. Przy obecnym zagospodarowaniu otoczenia nie jest czytelny dawny przebieg młynówki.	Nie dotyczy

SKALA ARCHITEKTONICZNA				
Zewnętrzna forma architektoniczna młyna	Bryła	Murowano-drewniana zwarta, monumentalna, dwukondygnacyjna bryła młyna i jej specyficzne elementy – wysoki, stromy, dwuspadowy dach z trzema „pasami” otworów wietrzniakowych odpowiadających trzem kondygnacjom strychowym; duża „facjata” w postaci pn. dachu, drewniane szczyty w elewacjach bocznych	Wysoki stopień autentyzmu – zachowana większość historycznych cech i elementów w odniesieniu do: brył budynków; specyficznych dachów z otworami wentylacyjnymi; podziałów, artykulacji, wystroju i kolorystyki elewacji oraz zastosowanych materiałów i konstrukcji.	Bardzo duży stopień zachowania Integralności. Niemał kompletny dobór rozwiązań i form przekazu artystycznego, który stanowi kwintesencję związku funkcji i formy.
	Elewacje	Sposób rozmieszczenia otworów okiennych i drzwiowych – niesymetryczny w kondygnacji przyziemia i bardziej uporządkowany z widoczną dłaścią o symetrię i osiowość w II kondygnacji. Dobór form odzwierciedlający podział na elewacje reprezentacyjne (północną i zachodnią) widoczne z historycznej głównej drogi oraz od strony miasta i o charakterze „produkcyjnym”, roboczym (południową i wschodnią).	Istnieją oryginalne elementy (np. kamienne portale, wykusz łatyrowy) i częściowo odtworzone (np. wolutowy szczyt, wystrój architektoniczny).	
	Dekoracja architektoniczna	Elewacje reprezentacyjne, ich sposób artykulacji (rytm formowanych w tynku pilastrow wspierających arkady)	Autentyzm kolorystyki elewacji młyna (odtworzonej na podstawie odkrywek stratygraficznych, badań chemicznych oraz badań spektrograficznych pigmentów).	
	Kolorystyka	Dekoracyjność wystroju i detalu architektonicznego o barokowej stylizacji (m.in. wolutowy szczyt, pseudobonionowanie elewacji przyziemia, charakterystyczne arkady z rozetkami i półrozetkami) Elewacje „funkcjonalne” i ich specyficzne elementy (wykusz łatyrowy, kamienna rymla).	Zmieniona forma przybudówki młyna ma niewielki wpływ na ocenę autentyzmu.	
Zewnętrzna forma architektoniczna suszarni	Inne elementy współtworzące formę	Charakterystyczna kolorystyka elewacji o zdecydowanych nasyconych barwach, skonstruowanych z jasnymi elementami artykulacji i dekoracji. Zastosowanie „zabiegu” marmoryzacji części ścian zewnętrznych. Jasne obramienia okien w przyziemiu i ciemne II kondygnacji. Szachulcowa część elewacji południowej o jasnym tynku i ciemnobrązowych drewnianych elementach konstrukcyjnych. Całości wyrazu estetycznego tak rozwiązanej kolorystyki dopełniają ciemne, brązowe szczyty wieńczące elewacje boczne i gontowe pokrycie dachu.	Brak komina – charakterystycznego niegdys elementu młyna i znaczącego ze względu na proces technologiczny – w pewnym stopniu wpływa na zubożenie historycznego wyrazu budowli.	
	Bryła	Kamienne portale zewnętrzne – kamienny portal z inskrypcją w nadprożu: „G.K.1605. A.O.H.1802” i kamienny zamknięty półkołście portal w osi środkowej II kondygnacji elewacji północnej Otwory okienne i malowane imitacje okien w uszatykach drewnianych obramieniach oraz proste kamienne obramienia. Stolarzka okienna i drzwiowa wtórna.	Brak dekoracji architektonicznej w elewacji południowej (w części zachodniej) widocznej na archiwalnych fotografiach.	
	Elewacje i ich kolorystyka	Duża, zwarta bryła drewnianego budynku suszarni nakryta wysokim, stromym dwuspadowym dachem, z charakterystycznymi rzędami otworów wentylacyjnych. Duża skala i prostota budynku o czysto „produkcyjnej” funkcji. Dużych rozmiarów wschodni trójkątny szczyt.	Forma architektoniczna jest autentyczna, zgodna z zachowaną historyczną ikonografią budynku. Pewien dysonans tworzy współczesna stolarka okienna, która co prawda powtarza formę, wielkość i podziały, ale wykonana we współczesnym materiale – stanowi obcy, nieprzystający do zabytkowego charakteru budynku, element.	Objekt posiada większość cech i elementów, które decydują o integralności jego zewnętrznej formy architektonicznej.
	Kolorystyka	Wszystkie elewacje suszarni, których wertykalny układ desek tworzy dość jednostajny rytm, przerywany jest rzędami prostokątnych i kwadratowych otworów okiennych poszczególnych kondygnacji. W elewacjach występuje też słabo zaakcentowany podział horyzontalny w postaci drewnianych, skromnych gzymsów międzykondygnacyjnych	Autentycznym elementem budynku, związanym z pierwotną funkcją obiektu jest dźwąg do transportu papieru.	
Zewnętrzna forma pawilonu	Bryła	Indywidualne, wyróżniające się w kompleksie papierni rzut i bryła (foremny ośmiobok o dwukondygnacyjnej bryle zwieńczonej ośmiopłaciową kopułą)	Niemał w pełni zachowany autentyzm form zewnętrznej w zakresie bryły, artykulacji elewacji, wystroju architektonicznego, kolorystyki i zastosowanych materiałów	Wysoki stopień integralności – zachowane w zasadzie wszystkie elementy atrybutu decydujące o spójności i kompletności formy zewnętrznej.
	Elewacje i ich wystrój	Barokowy wystrój elewacji korespondujący z dekoracją architektoniczną reprezentacyjnych elewacji budynku młyna – tworzący z nim spójną, jednorodnie zaprojektowaną całość.	Zmiana (powiększenie otworów okiennych w I kondygnacji) nie ma w tym wypadku znaczącego wpływu na obniżenie oceny autentyzmu.	
	Kolorystyka	Indywidualna kolorystyka identyczna jak w elewacjach reprezentacyjnych młyna		

SKALA ARCHITEKTONICZNA		Wewnętrzna forma architektoniczna młyna	
Układ przestrzenny młyna	<p>Przyziemie młyna o zachowanym układzie dużej sali – czerpalni i pomieszczeń pomocniczych</p> <p>Układ wnętrza II kondygnacji dwustronny z holem wejściowym w trakcie północnym. Trakty części wschodniej rozdzielone są korytarzem.</p> <p>I kondygnacja strychu posiada duże wnętrza o całej szerokości budynku w części wschodniej i dwustronny układ pomieszczeń w części zachodniej.</p> <p>II i III kondygnacja strychu to jednoprzestrzenne wnętrza z widoczną konstrukcją więźby dachowej.</p>	<p>Układ przestrzenny wnętrza poszczególnych kondygnacji nie został w znaczący sposób przekształcony. Wprowadzone w stosunkowo niewielkim zakresie (w trakcie adaptacji i działalności muzeum), wtórne podziały pomieszczeń nie mają większego wpływu na wysoką ocenę autentyzmu tego elementu atrybutu.</p>	<p>Integralność zachowana w zakresie układu przestrzennego, natomiast wobec zmiany funkcji trudno oceniać integralność układu funkcjonalnego. Pewne elementy tego układu zachowały się w budynku młyna – przyziemie z czerpalnią papieru, mieszkanie papierników; w budynku suszarni w zasadzie brak integralności układu funkcjonalnego.</p>
Układ funkcjonalny młyna	<p>Przyziemie budynku użytkowane jest zgodnie z historyczną funkcją – kontynuowane jest w nim wytwarzanie papieru czerpanego.</p> <p>II kondygnacja z holem wejściowym, w którym rozpoczyna się zwiędzanie, klatką schodową oraz pomieszczeniami biurowymi zlokalizowanymi po wschodniej stronie holu oraz salami wystawowymi po stronie zachodniej. Na I kondygnacji strychowej znajduje się część ekspozycyjna muzeum.</p> <p>II i III kondygnacja strychowa jest nieużytkowana.</p>	<p>Układ funkcjonalny, w związku ze zmianą użytkowania na obiekt muzealny, musiał ulegć przekształceniom, w celu dostosowania pomieszczeń do nowych, odmiennych od pierwotnych funkcji. Historyczna funkcja młyna jako obiektu, w którym współgrała forma użytkowania wytwórcza i mieszkalna została zastąpiona muzealną. Kontynuowanie przez Muzeum „produkcji” papieru oraz zachowany w dawnym mieszkaniu papierników oryginalny wystrój malarski, jak również historyczna (choć wtórna) aranżacja wnętrza (umeblowanie) sugerująca dawną funkcję mieszkalną jest pozytywnym aspektem w ocenie autentyczności układu funkcjonalnego.</p> <p>Autentyzm układu funkcjonalnego czytelnym jest – pomimo zmian – w partii przyziemia, w którym nadal odbywa się wytwarzanie papieru czerpanego. Pomimo odmiennej formy użytkowania, częściowo rozpoznawalny pozostaje podział na część produkcyjną – przyziemie młyna i mieszkalną z polichromiami (mieszkanie letnie) na I kondygnacji strychowej. Natomiast zatarciu uległ dawny podział funkcjonalny na część mieszkalną i związaną z produkcją na I piętrze młyna.</p> <p>Zachowany jest główny ciąg komunikacyjny w postaci klatki schodowej w trakcie północnym.</p> <p>Brak jest (istniejącego jeszcze w latach 60. XX w.) otworu wrzutowego z dawnej sortowni szmat na II kondygnacji do przyziemia.</p>	<p>Integralność zachowana w zakresie układu przestrzennego, natomiast wobec zmiany funkcji trudno oceniać integralność układu funkcjonalnego. Pewne elementy tego układu zachowały się w budynku młyna – przyziemie z czerpalnią papieru, mieszkanie papierników; w budynku suszarni w zasadzie brak integralności układu funkcjonalnego.</p>

SKALA ARCHITEKTONICZNA					
Wewnętrzna forma architektoniczna budynku suszarni	Układ przestrzenny suszarni	Dwu-traktowy układ I i II kondygnacji; pozostałe kondygnacje – jednoprzestrzenne wnętrza	W trakcie adaptacji: parter – pomieszczenia przeznaczone na warsztaty muzealne, piętro – pomieszczenia biurowe, III kondygnacja – sala ekspozycyjna	Zmianom i ingerencjom uległo wnętrze budynku – częściowo w zakresie układu pomieszczeń, a zwłaszcza w odniesieniu do współczesnych elementów funkcjonalnych (np. winda) oraz materiałów wykończeniowych (m.in. kartonowo-gipsowe wykończenia ścian, nowe posadzki, szklane „gablontowe” osłony okienek strychu suszarni itp.), które w dużym stopniu wpłynęły na charakter wnętrza, zubażając jego autentyczność. Negatywnie na autentyzm wpływa współczesna estetyka wnętrza wprowadzona w trakcie ostatniego remontu. W większości współczesne materiały nieadekwatne do historycznego charakteru wnętrza i pierwotnej funkcji.	Integralność trudna do oceny wobec całkowitej zmiany funkcji i częściowo układu przestrzennego.
	Układ funkcjonalny suszarni	W trakcie adaptacji: parter – pomieszczenia przeznaczone na warsztaty muzealne, piętro – pomieszczenia biurowe, III kondygnacja – sala ekspozycyjna			
Wewnętrzny wystój młyna	Polichromie	Polichromie z różnych okresów, o różnym poziomie artystycznym (z dominującą cechą pewnej nieporadności i „ludowości”), reprezentujące dokonujące się przemiany stylistyczne w śląskiej sztuce począwszy XVII w. oraz z lat 1770–1780. Interesujące ikonograficznie: – wyobrażenie orła – związek ze stosowanym przez papiernię filigranem z 1756 r. – domniemana scena biblijna – <i>Józef i żona Putyfara</i> – domniemany widok Dusznik z 2. poł. XVIII w.(?) Źródnicowana kolorystyka poszczególnych scen i motywów	Choć nie w pełni zachowana i częściowo zrekonstruowana dekoracja malarska ścian i stropów prezentuje duży stopień autentyczności zwłaszcza w zakresie formy, częściowo także substancji. Ponadto polichromia ta ma wyjątkowo duże znaczenie dla oceny autentyzmu jako materialny nośnik atrybutu świadczący o mieszkalnej funkcji budynku.	Wysoki stopień zachowania integralności.	
	Materiał i konstrukcja młyna	Zbudowany w konstrukcji mieszanej. Zasadnicze materiały użyte do budowy to drewno, kamień naturalny i cegła ceramiczna. Przyziemie i częściowo II kondygnacja – murowane z kamienia. Większość II kondygnacji drewniana, konstrukcji ryglowej o wypełnieniu cegłą ceramiczną, na zaprawie wapiennej. Więźba dachowa jest drewniana, o konstrukcji płatwiowo-jętkowej z potrojnym stojącym stolcem. Jętki są belkami stropów III i IV kondygnacji. Pokrycie dachu stanowi gont. Zachowane oryginalne portale z XVI, XVII i pocz. XIX w. Zachowane elementy konstrukcyjne drewnianych schodów z lat. 20. XVIII w. Stolarka okienna wtórna, odtworzona wg ikonografii. Stolarka drzwiowa w większości współczesna.	Budynek młyna był wielokrotnie remontowany, a zły stan zachowania w okresie powojennym spowodował szereg działań taktycznych w zakresie wymiany substancji. Pomimo autentyzmu w zakresie konstrukcji i materiału. Zachowane są elementy i materiały pierwotne, widoczne są historyczne naświetlenia oraz współczesne ingerencje i zmiany – zarówno w odniesieniu do konstrukcji, jak i zastosowanych materiałów. Istnienie oryginalnych elementów, pochodzących być może z pierwotnego XVI-wiecznego młyna (XVI-wieczny? portal).	Integralność atrybutu zachowana częściowo. W zakresie konstrukcji w zasadzie uznać można kompletność historycznych struktur, natomiast w mniejszym stopniu dotyczy to materiałów we wnętrzach.	
Materiał i konstrukcja suszarni	Budynek drewniany konstrukcji szkieletowej. Szkieletowa konstrukcja nośna złożona jest ze słupów i podciągów posadowionych na drewnianych podwalinach. W przyziemiu konstrukcja wzmocniona jest drewnianymi słupami. Stropy wszystkich kondygnacji są drewniane, belkowe z podciągami. Więźba dachowa jest drewniana, płatwiowo-jętkowa o stolcu potrojnym stojącym. Pokrycie dachu stanowi gont. Stolarka, posadzki i materiały wykończeniowe wnętrza w większości współczesne.	Budynek drewniany konstrukcji szkieletowej. Szkieletowa konstrukcja nośna złożona jest ze słupów i podciągów posadowionych na drewnianych podwalinach. W przyziemiu konstrukcja wzmocniona jest drewnianymi słupami. Stropy wszystkich kondygnacji są drewniane, belkowe z podciągami. Więźba dachowa jest drewniana, płatwiowo-jętkowa o stolcu potrojnym stojącym. Pokrycie dachu stanowi gont. Stolarka, posadzki i materiały wykończeniowe wnętrza w większości współczesne.	Materiał i konstrukcja autentyczne – oryginalne i odtworzone. Współczesne ingerencje w konstrukcję (m.in. częściowa wymiana fundamentów, stropów, więźby dachowej) nie mają większego wpływu na autentyzm tego atrybutu. W największym stopniu niekorzystnym zmianom mającym wpływ na autentyzm, uległy materiały wykończeniowe we wnętrzach (posadzki, tynki ścian)	Integralność atrybutu zachowana częściowo. W zakresie konstrukcji w zasadzie uznać można kompletność historycznych struktur, natomiast w mniejszym stopniu dotyczy to materiałów we wnętrzach.	

SKALA OBIEKTÓW RUCHOMYCH	Wyposażenie papierni		Materiał i konstrukcja pawilonu wejsztowego			Autentyzm materiału i substancji zachowane w dużym stopniu – istnieją materiały oryginalne i odtworzone.	
	Wyposażenie młyna związane z funkcją produkcyjną: – elementy pochodzące z młyna w Dusznikach – elementy pozyskane i odtworzone	W papierni zachowała się niewielka część oryginalnego wyposażenia. Są to: Papiernicze formy czerpalne z sitami żeberkowymi i welinowymi z XIX w. Drewniane wieszaki do suszenia papieru z XVIII w. Metalowe wieszaki klamrowe do suszenia tektury z przełomu XIX/XX w. Wózek do transportowania papieru w suszarni. Otwory wietrznikowe wyposażone w drewniane kłapy, służące do regulowania natężenia przepływu powietrza. Dźwąg do transportowania mokrego papieru na wyższe kondygnacje suszarni. Inne maszyny i urządzenia, zostały pozyskane w okresie powojennym z zakładów papierniczych z terenu Polski lub zrekonstruowane. W taki sposób skompletowane posłużyły one do uruchomienia w Dusznikach na nowo czerpalni papieru. Zostało to wykonane w latach 60. XX w. przez wybitnego czerpalnika z Jeziornej – Teodora Chojnowskiego.	Materiał i konstrukcja podobna jak w budynku młyna – przyziemie murowane z cegły, II kondygnacja konstrukcji szachulcowej. Pokrycie dachu stanowi gont.	Wyposażenie oryginalne jest autentyczne, lecz zachowane w niewielkiej części. Są to obecnie eksponaty muzealne, niewykonywane do produkcji. W odniesieniu do wyposażenia pozyskanego bądź odtworzonego, wydaje się, że to programowe i twórcze zespolenie elementów maszyn i urządzeń w ciąg technologiczny, który umożliwia wytworzenie papieru czerpanego dawnymi metodami stało się materialnym nośnikiem autentycznego funkcji (papiernia) i tradycji (dawna metoda wytworzenia).	Integralność (rozumiana jako kompletność) w korelacji do całości urządzeń produkcyjnych wykorzystywanych niegdys w papierni, koniecznych do uzyskania produktu finalnego – papieru czerpanego – zachowana jest w niewielkim stopniu. Jednak uwzględniając – jako wartość dodaną – wyposażenie pozyskane z innych obiektów wytworzących papier czerpany integralność tego atrybutu uznać można za znaczącą w ocenie wartości obiektu. Nieliczne elementy wyposażenia związane z produkcją, pochodzące z młyna w Dusznikach wymagają pełniejszej prezentacji.		
	Wyposażenie związane z dawną funkcją mieszkalną	Siedem portretów przedstawicieli trzech rodzin dusznickich papierników. Wyposażenie uzupełnione przez eksponaty muzealne, nawiązujące do dawnej funkcji mieszkalnej (głównie zabytkowe meble).		Duży stopień autentyzmu w zakresie wyposażenia mieszkalnego – oryginalne obrazy pochodzące z młyna, dopełnione przez muzealne eksponaty prezentujące kulturę materialną mieszkańców miasta.	Integralność trudna do jednoznacznej oceny. Niewątpliwie zachowane elementy oryginalne i wtórne (eksponaty muzealne) nie spełniają warunku kompletności. Jednak istnienie nawet części tych elementów wpływa pozytywnie na ocenę integralności w szerszym kontekście.		
	Eksponaty muzealne	Bardzo duży zbiór różnorodnych eksponatów muzealnych związanych z szeroko rozumianą produkcją papieru oraz historią Dusznik. Szczególne znaczenie posiadają arkusze papieru czerpanego z filigranami, wytworzone w papierni w Dusznikach.		Autentyzm zbiorów nie ulega wątpliwości, choć w kontekście pierwotnego użytkownika obiektu są one elementem wtórnym i punktem obcym. Po zmianie funkcji na muzealną stanowią one swoiste dopełnienie wartości historycznych i naukowych.	Zbiór muzealny świadczący o wyjątkowym znaczeniu dusznickiego młyna, dokumentujący tradycje papiernictwa na ziemiach polskich, umożliwiający prowadzenie badań dziejów papiernictwa.		

SKALA FUNKCJONALNA		Funkcja	
Funkcja produkcyjna i jej ciągłość	<p>Charakterystyczne usytuowanie nad rzeką, ze względu na konieczność dostarczenia energii wodnej. Technika produkcji wg historycznych metod, choć przy użyciu innych surowców wyjściowych i odtworzonych urządzeń ciągu technologicznego. Zachowane pomieszczenia istotne w procesie produkcji – czerpalnia w przziemiu młyna z kompletnym ciągiem technologicznym (odtworzonym) oraz wielokondygnacyjne strychy. Zachowana część oryginalnych, pochodzących z papierni w Dusznikach urządzeń</p>	<p>Autentyzm zachowany częściowo: – brak młynówki – do wytwarzania papieru używa się obecnie odmiennych surowców, inny jest rodzaj energii. Natomiast nadal stosowana jest ta sama w średniowieczu technika i jej zasadnicze etapy – czerpanie na siłach, ręczne wyciskanie w prasie, nie mechaniczne suszenie arkuszy papieru. Układ pomieszczeń kluczowych dla procesu produkcji w znacznej części zachowany – przede wszystkim całe przyziemie młyna wykorzystywane jako czerpalnia – hala wyrobu papieru oraz wielokondygnacyjne strychy z otworami w dachu i specjalnymi oknami wietrznikowymi umożliwiającymi regulację procesu suszenia. Zmiana sposobu użytkowania znacznej części pomieszczeń istotnych w procesie produkcyjnym – przede wszystkim dotyczy to wielokondygnacyjnych strychów w młynie i suszarni. Autentyczne jest kontynuowanie tradycyjnego ręcznego czerpania papieru. W zakresie urządzeń duży stopień autentyzmu – wprawdzie oryginalne urządzenia zachowane są w małym stopniu, ale odtworzony ciąg technologiczny pozwala na wytworzenie papieru historycznymi technikami.</p>	<p>Pomimo zmiany formy użytkowania młyna, zachowanie układu i typu pomieszczeń kluczowych dla dawnej funkcji oraz kontynuowanie czerpania papieru pozytywnie wpływa na ocenę integralności. Młyn nie jest już obiektem produkcyjnym, jego zasadnicza – młeczalna funkcja jest odmienna od pierwotnej. Oczywiście jest, że autentyzm i integralność w zakresie atrybutu funkcja produkcyjna nie może być w pełni zachowany.</p>
Funkcja mieszkalna i reprezentacyjna	<p>Dwa pomieszczenia mieszkalne na I kondygnacji strychu budynku młyna, z zachowaną wielofazową dekoracją malarską ścian i stropów. Mieszkalną funkcję pełniły też prawdopodobnie pomieszczenia w zachodniej części II kondygnacji – obecnie są to muzealne sale ekspozycyjne. Bogaty wystrój architektoniczny elewacji, forma szczytu zachodniego, pawilon wejściowy, którego forma architektoniczna (m.in. oktagonalny rzut, kopułowe zwieńczenie, dekoracja elewacji) jest zamierzoną egzemplifikacją funkcji reprezentacyjnej. Portrety kolejnych rodów papierników z Dusznik, eksponowane w holu wejściowym młyna są tym atrybutem, który „dopełnia” reprezentacyjny charakter wnętrza.</p>	<p>Opisane elementy wystroju i wyposażenia związanego z mieszkalną i reprezentacyjną funkcją młyna są sugestywnym, czytelnym, prawdziwym nośnikiem historycznej funkcji. Zarówno portrety, polichromie, jak i wystrój elewacji są oryginalne (choć niektóre z nich w pewnym stopniu zrekonstruowane). Nieczytelna jest dawna funkcja mieszkalna na II kondygnacji młyna.</p>	<p>Integralność w zakresie funkcji mieszkalnej zachowana częściowo. Istnieją nośniki atrybutu funkcja mieszkalna, jednak dawne mieszkania służą obecnie innym funkcjom. W części dawnych pomieszczeń mieszkalnych brak odniesień do tej funkcji. Brakuje oryginalnych mebli i innego wyposażenia mieszkania. Integralność w zakresie funkcji reprezentacyjnej zachowana w dużym stopniu – forma zewnętrzna młyna wraz z pawilonem wejściowym nadal unaocznia dawną świetność i znaczenie papierni oraz ich właścicieli.</p>
Funkcja muzealna	Funkcja muzealna traktowana jako wartość dodana wobec nieodwracalnej zmiany funkcji pierwotnej.	Nie dotyczy	Nie dotyczy

SKALA NIEMATERIALNA					
Tradycje historyczne i zawodowe	Młyn papierniczy z epoki przedindustrialnej, w którym nadal wytwarzany jest papier czerpany oraz ekspozycja muzealna	Dokumentowanie i zachowanie tradycji papiernictwa. Wyjątkowe i unikatowe w Polsce świadectwo tradycji ręcznego wytwarzania papieru.	Istotny czynnik autentyzmu odczucia miejsca.	Istotny czynnik integralności postrzegania związany z wyjątkowością dobra jako miejsca kontynuacji pierwotnej funkcji.	
	Osoby związane z miejscem	Zawód papiernika – kontynuacja i przekazywanie umiejętności	Kontynuacja i przekazywanie umiejętności wytwarzania papieru czerpanego.	Istotny czynnik autentyzmu odczucia miejsca.	Ważny element integralności postrzegania miejsca.
Kolejne rody znanych królewickich papierników		Ważne postaci w historii rozwoju Dusznik-Zdroju i Śląska.	Istotny element autentyzmu „budujący” poczucie tożsamości społeczności lokalnych.	Istotne czynniki integralności postrzegania miejsca.	
Malarz Caspar Rathsmann		Lokalny twórca cechowy, związany z rodziną dusznickich papierników, twórca polichromii oraz portretów dusznickich papierników.	Czynnik autentyzmu istotny dla badań śląskiego malarstwa barokowego.		
Fryderyk Chopin		Listy i kompozycje kompozytora pisane na papierze wytwarzanym w dusznickiej papierni.	Czynnik autentyzmu „budujący” poczucie dumy.		
Atmosfera i odczucia powiązane z miejscem i jego nawarstwioną funkcją muzealną	Młyn papierniczy jako miejsce wytwarzania papieru i doskonalenia sposobów produkcji	Odczucie reprezentowane przez szereg atrybutów	Istotny czynnik autentyzmu odczucia miejsca.	Istotne czynniki integralności postrzegania miejsca.	
	Młyn papierniczy jako „rezydencja” dusznickich papierników	Atmosfera i odczucie reprezentowana przez szereg atrybutów (przede wszystkim: pawilon wejściowy, dekoracja elewacji i polichromie we wnętrzach)	Istotny czynnik autentyzmu odczucia miejsca.		
	Muzeum	Poczucie dawności obiektu oraz wagi i znaczenia papieru dla rozwoju cywilizacji, kultury i sztuki	Wynika z autentyzmu dobra i ekspozatów muzealnych.		

II SFORMUŁOWANIE WSTĘPNYCH WNIOSKÓW I ZALECEŃ DOTYCZĄCYCH OCHRONY DOBRA

WNIOSKI I ZALECENIA OKREŚLAJĄCE SPOSÓB POSTĘPOWANIA Z DOBREM

Wartość nadrzędna, która powinna determinować działania związane z zespołem zabytkowym młyna papierniczego:

Wartość nadrzędna – zespół młyna jako zabytek techniki a równocześnie przykład rezydencji z epoki przedindustrialnej – połączenie funkcji mieszkalnej i przemysłowej, czytelność tych funkcji w zewnętrznej i wewnętrznej formie architektonicznej, wystroju i pozostałościach oryginalnego wyposażenia. Dobór rozwiązań i form przekazu artystycznego stanowiącego kwintesencję związku funkcji i formy. Wartość kontynuacji – wytwarzanie czerpanego papieru w oparciu o opracowaną w średniowieczu technikę wytwarzania papieru.

Atrybuty, które powinny być zachowane (mogą być odtworzone)

Wszystkie atrybuty – niezależnie od oceny ich rangi i znaczenia w analizie wartości dobra – powinny być zachowane. Charakterystyka atrybutów i ich elementów oraz ocena ich autentyczności i integralności pozwala wskazać te cechy i elementy, które w zasadniczy sposób decydują o wartości papierni. Powinna tu obowiązywać naczelną zasadą, że należy zachować i/lub wyeksponować wszystkie atrybuty oraz ich elementy oryginalne i autentyczne oraz decydujące o integralności – zespołu oraz każdego z obiektów z osobna.

Ze szczególną pieczołowitością należy dbać o zachowanie w dobrym i nieprzekształconym stanie wszystkich elementów autentycznych.

W odniesieniu do wyodrębnionych i scharakteryzowanych atrybutów oraz ich elementów są to przede wszystkim:

W ZAKRESIE ATRYBUTU:

- **Kompozycja przestrzenna:**
  - utrzymanie w niezmiennym stanie układu i wzajemnych powiązań budynków.
- **Forma zewnętrzna:**
  - zachowanie nieprzekształconych brył, podziałów i artykulacji elewacji oraz całości dekoracji architektonicznej, portali i obramień okiennych;
  - niedopuszczalne jest dokonywanie przebudów oraz rozbudów ingerujących w zabytkową strukturę architektoniczną budynków;
  - przed podjęciem prac remontowo-konserwatorskich elewacji budynku młyna rozważyć należy ewentualną rekonstrukcję brakującego wystroju

części elewacji południowej (widocznego na zachowanych fotografiach archiwalnych). W przypadku decyzji o rekonstrukcji fragment ten powinien być wykonany w sposób, który zapewni jego odróżnialność od wystroju oryginalnego – np. poprzez zastosowanie jaśniejszej tonacji kolorystycznej;

- w odniesieniu do stolarki okiennej w budynku suszarni – w trakcie kolejnych remontów zadbać należy o wymianę stolarki obecnie zamontowanej na stolarkę o mniej nowoczesnym wyglądzie.

– **Forma wewnętrzna młyna:**

- wskazane jest zachowanie w obecnej postaci;
- niedopuszczalne jest wykonywanie przebudów i przekształceń wewnątrz;
- wyeksponować należy elementy oryginalne i autentyczne;

- Forma wewnętrzna suszarni – ostatnie prace remontowe i adaptacyjne wewnątrz suszarni – ich zakres, sposób realizacji oraz zastosowane nowoczesne materiały wpłynęły negatywnie na autentyczność wewnątrz. Wprowadzony podział funkcjonalny jest niezgodny z historycznym. Wszystkie te zmiany i ingerencje w dużym stopniu wpłynęły na częściową utratę zabytkowego charakteru poszczególnych kondygnacji i pomieszczeń.

– **Wystrój wewnętrzny – polichromie:**

- wskazane jest wykonanie kompleksowych prac konserwatorskich, z założeniem konserwacji zachowawczej; następnie bieżące utrzymywanie w dobrym stanie;
- w dalszej kolejności wskazane jest rozpoznanie stanu polichromii znajdujących się pod obecnym stropem w pomieszczeniu „Sali pod kopułą” oraz wykonanie ich badań, zabezpieczenia i prac konserwatorskich o charakterze zachowawczym, zgodnie z opracowanym uprzednio programem prac konserwatorskich;
- stan techniczny polichromii powinien być monitorowany przez specjalistów. Zarządca dobra powinien reagować na każde zauważalne zmiany, zawilgocenia etc.

– **Materiał i konstrukcja:**

- wskazane jest zachowanie oraz prowadzenie konserwacji zachowawczej w odniesieniu do wszystkich oryginalnych elementów tego atrybutu (z czasów powstania papierni oraz dokumentujących historyczne nawarstwienia);
- zasadne jest planowane usunięcie skutków przemalowań najstarszego fragmentu suszarni (zrębowej ściany);

- w przypadku prac remontowo-konserwatorskich głównej klatki schodowej w budynku młyna zachować wszystkie oryginalne elementy pochodzące z lat 20. XVIII w.
  - **Wyposażenie:**
    - prowadzenie konserwacji zachowawczej;
    - lepsze wyeksponowanie nielicznie zachowanych elementów wyposażenia związanych z funkcją produkcyjną, pochodzących z młyna w Dusznikach, po uprzednim poddaniu tych obiektów pracom konserwatorskim;
    - przeprowadzenie prac konserwatorskich przy wyposażeniu związanym z funkcją mieszkalną – pięć portretów papierników dusznickich (znajdujących się w holu wejściowym).
    - podjęcie inicjatyw zmierzających do pozyskania do zbiorów muzealnych odnalezionego dokumentu nadania tytułu szlacheckiego von Schenkendorf Gregorowi Kretschmerowi oraz wykonanego na blasze portretu Christiana Wilhelma Kretschmera (lub wykonanie ich kopii).
  - **Funkcja:**
    - utrzymanie funkcji wytwarzania papieru czerpanego (nawet na niewielką skalę) jest niezwykle istotnym zaleceniem, gdyż jest to atrybut (funkcja przemysłowa i jej ciągłość), który w zdecydowany sposób wpływa na wysoką ocenę wartości dobra, jego autentyzmu i integralności;
    - współczesne funkcje poszczególnych obiektów zespołu (młyna, suszarni i pawilonu) powinny w maksymalnym możliwym stopniu nawiązywać (odzwierciedlać) funkcje historyczne tych obiektów. W związku z tym wskazane jest m.in. utrzymanie w przyziemiu budynku młyna tradycyjnego wytwarzania papieru oraz przywrócenie w budynku suszarni zasadniczego historycznego użytkownika czyli suszenia papieru w tradycyjny sposób;
    - współczesne funkcje poszczególnych pomieszczeń każdego obiektu w zespole powinny w maksymalnym możliwym stopniu uwidaczniać ich funkcje historyczne.
  - **Otoczenie:**
    - otoczenie papierni nie jest autentyczne – jest wynikiem współczesnych zmian, aranżacji i rozplanowania nowych obiektów i obszarów funkcjonalnych, związanych z użytkowaniem młyna jako obiektu muzealnego. Nie mniej jednak jest istotne dla uwydatnienia i podkreślenia walorów zabytkowego zespołu papierni. Dlatego przyszłe działania i ewentualne koncepcje zmian bezpośredniego otoczenia powinny przede wszystkim zmierzać do zachowania eksponowanej roli zabytkowych budynków;
    - planowana inwestycja polegająca na przekształceniu, rozbudowie (przebudowie) i adaptacji do nowych funkcji istniejących budynków pawilonu wystawienniczego i kotłowni nie może pod żadnym względem być dominująca i konkurencyjna dla obiektów zabytkowego zespołu papierni (w zakresie gabarytów, formy architektonicznej i funkcji). Przed podjęciem decyzji odnośnie ewentualnej rozbudowy istniejącego budynku (budynków) wskazane jest wykonanie analiz krajobrazowo-widokowych oraz wariantowych koncepcji projektowych.
    - planowana rekonstrukcja młynówki (lub jej fragmentu) i koła młyńskiego – działanie zasadne;
    - w przypadku ewentualnych kolejnych przekształceń i aranżacji otoczenia papierni (od południa) rozważyć należy możliwość – obok przywrócenia kanału młynówki – nawiązania do historycznego zagospodarowania otoczenia. Działania te powinny wzbogacić wartość otoczenia, np. poprzez eksponowanie tradycyjnych funkcji terenu;
    - wskazane jest przystąpienie istniejącej dysharmonijnej zabudowy od południa np. poprzez nasadzenia zieleni i/lub planowaną przebudowę/rozbudowę pawilonu wystawienniczego i budynku kotłowni.
    - wskazana jest zmiana nieestetycznych drogowskazów zlokalizowanych przy skrzyżowaniu ul. Kłodzkiej z ul. Sprzymierzonych. Proponuje się zaprojektowanie i wykonanie ujednoliconych kolorystycznie i materiałowo słupów i drogowskazów z wysokiej jakości materiałów.
- Ogólne zalecenia dotyczące sposobu prowadzenia prac konserwatorskich
- Nadrzędnym zaleceniem jest prowadzenie, we wszelkich działaniach remontowo-konserwatorskich dotyczących obiektów zabytkowej papierni oraz jej wystroju i wyposażenia, konserwacji zachowawczej.
  - Działania w stosunku do struktury architektonicznej budynków, ich wystroju oraz wyposażenia powinny być każdorazowo poprzedzane pełnym rozpoznaniem obiektów, powinny wynikać z opracowywanych indywidualnie programów prac konserwatorskich i powinny uwzględniać nadrzędność zasady zachowania i ochrony autentycznej substancji przedmiotu prac;
  - Każdorazowo prace konserwatorskie i remontowe należy poprzedzić badaniami, adekwatnymi do skali potencjalnych przekształceń;
  - Prace remontowo-konserwatorskie powinny być wykonywane przez doświadczonych, sprawdzonych i zweryfikowanych pozytywnie firmy konserwatorskie;

- Wszelkie prace ziemne powinny odbywać się pod nadzorem archeologa.

Ogólne zalecenia dotyczące sposobu użytkowania dobra

- Rozwój i potrzeby Muzeum nie mogą negatywnie wpływać na zachowane wartości dobra.
- Współczesne użytkowanie i potencjalne adaptacje do nowych funkcji poszczególnych obiektów i pomieszczeń zabytkowego zespołu papierni powinny nawiązywać do ich historycznych funkcji.
- Planowane nowe inwestycje w bezpośrednim otoczeniu zespołu papierni muszą być podporządkowane zachowaniu eksponowanej roli zabytkowego zespołu papierni – pod względem gabarytów, formy architektonicznej i funkcji.

Poza sformułowanymi powyżej wnioskami i zaleceniami wskazane jest także:

- Przeprowadzenie pogłębionych kwerend materiałów źródłowych – archiwalnych, ikonograficznych, kartograficznych i ich analiza, zwłaszcza, w celu wyjaśnienia kwestii spornych lub rozbieżnych oraz w celu ustalenia faktów istotnych dla określenia wartości (np. data wprowadzenia „holendra”, datowanie polichromii).
- Wykonanie badań architektonicznych poszczególnych budynków zespołu. Istniejące badania dendrochronologiczne powinny stanowić materiał pomocniczy do badań architektonicznych. Wobec wielokrotnych zniszczeń przebudów i przeobrażeń obiektu, prace remontowe wiązały się z częściową wymianą, zwłaszcza drewnianego materiału. Dlatego wydaje się, że bardziej precyzyjne datowanie i docelowe rozwarstwienie chronologiczne budynków nie jest możliwe tylko w oparciu o badania dendrochronologiczne. Interdyscyplinarne podejście (badania architektoniczne, archeologiczne, archiwalne, ikonograficzne z wykorzystaniem specjalistycznych badań technologicznych – m.in. dendrochronologia, badanie zapraw, stratygrafia tynków etc.) może w tym wypadku znacznie zobiektywizować ocenę

zabytkowych struktur budynków, pozwoli dokonać bardziej precyzyjnego rozwarstwienia chronologicznego oraz potwierdzić lub uściślić dotychczasowe, niekiedy domniemane datowanie. Zakłada się wykorzystanie wyników dotychczasowych badań specjalistycznych, np. dendrochronologicznych, ale też dalszą ścisłą współpracę specjalisty od dendrochronologii i badacza architektury, który wskaże niezbędne „miejsca” i ilość pobrania próbek drewna, istotnych dla uściślenia czasu powstania papierni, jej przemian architektonicznych i nawarstwień.

- Kontynuacja rozpoznania i badań polichromii (badania archiwalne, porównawcze, konserwatorskie, technologiczne), m.in. w celu dookreślenia rozpoznania ikonograficznego oraz uściślenia dotychczasowych – rozbieżnych opinii w zakresie datowania i oceny stylistyczno-formalnej.
- W dalszej kolejności – wykonanie rozpoznania i specjalistycznych badań wcześniejszej chronologicznie polichromii, ukrytej pod obecnym stropem tzw. „Sali pod kopułą”.
- Kontynuacja badań porównawczych sytuujących papiernię w kontekście śląskiej i czeskiej architektury, w celu uściślenia proveniencji.
- Prowadzenie dalszych studiów i analiz porównawczych w szerszym zakresie terytorialnym (młyny papiernicze zachowane w Europie) i czasowym (wszystkie istniejące młyny powstałe w okresie przedindustrialnym), z uwzględnieniem kryteriów wartościowania wskazanych w niniejszym opracowaniu; w celu wyboru odpowiednich dóbr do wpisu seryjnego na Listę WH UNESCO, takich które jako całość prezentowałyby wyjątkową uniwersalną wartość.
- Opracowanie analizy krajobrazowo-widokowej, która stanowić będzie podstawę do wyznaczenia strefy ochrony konserwatorskiej zespołu (strefy buforowej) i sformułowania wytycznych konserwatorskich w zakresie utrzymania zachowanych relacji i powiązań widokowych.

WNIOSKI WYNIKAJĄCE Z WARTOŚCIOWANIA DOBRA METODĄ SMART VALUE

Analiza wartości zespołu młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju przeprowadzona została zgodnie z założeniami systemowej metody zwanej SMART Value. Wartościowanie „zbudowano” na dwóch zasadniczych poziomach. W poziomie pierwszym określono i scharakteryzowano wszystkie cechy i elementy zabytkowej papierni, które mają znaczenie dla sformułowania różnorodnych wartości dobra oraz dla określenia grupy porównawczej. Określenie typu dobra oraz wybór elementów decydujących o wskazaniu grupy zabytków stanowiących grupę odniesienia pozwoliło określić obszar i granice zainteresowań. Następnie starano się dokonać oceny wartości zespołu młyna papierniczego wg wybranych kryteriów w skali wskazanej grupy odniesienia.

Tak przeprowadzona charakterystyka i wartościowanie porównawcze, w oparciu o kryteria oraz dokonana ocena wartości dobra (w świetle wybranych kryteriów w stosunku do grupy odniesienia) unocniły rangę i znaczenie papierni. Waloryzacja potwierdziła, że dobro jest unikatowe w skali Polski, słusznie uznane za Pomnik Historii oraz znaczące w skali europejskiej, definiując w czym ta wyjątkowość tkwi. Zastosowana metoda pozwoliła też wskazać podobieństwa i różnice w odniesieniu do papierni w Velkich Losinach – miejsca, które zamierza wspólnie z papiernią w Dusznikach aplikować o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Równocześnie – co jest niezwykle ważne w kontekście dążeń tych dwóch dóbr o uzyskanie prestiżowego statusu miejsca UNESCO – zastosowanie systemowej analizy wartości SMART Value, uwidocznilo, że niezbędne jest szersze rozpoznanie zachowanych w Europie młynów papierniczych z okresu przedindustrialnego i pozyskanie kolejnych partnerów (zarządców miejsc) do potencjalnego wpisu seryjnego, transgranicznego, w celu zwiększenia szans na wpis na Listę UNESCO. Analiza porównawcza wartości dusznickiej papierni wg wskazanych kryteriów wartościowania potwierdziła, że papiernię w Dusznikach uznać można za obiekt o dużej wartości zabytkowej w skali określonej grupy porównawczej, odnosząc się do obszaru Europy Środkowej.

W drugim etapie wartościowania zespołu młyna papierniczego zostały zdefiniowane i scharakteryzowane oraz ocenione (pod względem stopnia zachowania ich autentyczności i integralności), materialne i niematerialne atrybuty oraz ich elementy. Ich różnorod-

ność i związana z tym wieloaspektowość wartości zabytkowych, przyczyniła się do lepszego rozpoznania i zrozumienia wielowymiarowości miejsca. Zgodnie z założeniami metody SMART Value określenie atrybutów wartości ma na celu wskazanie tych elementów zabytku, które są kluczowe (niezbędne) dla zachowania jego całościowej wartości. Analiza wartości dobra przeprowadzona na tym etapie (bez porównań i odwołań do grupy porównawczej określonej w pierwszym etapie wartościowania) konieczna jest przede wszystkim w takich sytuacjach, gdy niezbędne jest wszczęcie jakichkolwiek działań i interwencji w stosunku do dobra. Tę część procesu wartościowania traktować należy przede wszystkim jako materiał wyjściowy do wykorzystania przez konserwatorów zabytków przy wszystkich pracach przy obiekcie i w jego otoczeniu. Usystematyzowane poznanie dobra, z punktu widzenia czynników ważnych dla jego ochrony, ma bowiem istotne znaczenie dla działań podejmowanych przez służby konserwatorskie oraz wykonawców prac remontowo-konserwatorskich. W oparciu o wskazania wynikające z waloryzacji, zdefiniowano dla papierni szereg wniosków i zaleceń dotyczących m.in. zachowania, wyeksponowania lub odtworzenia atrybutów, określenia sposobu użytkowania dobra oraz zakresu możliwych ingerencji.

W przypadku zespołu młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju wartościowanie metodą SMART Value przyniosło szereg istotnych wytycznych do przeprowadzenia konkretnych badań, niezbędnych dla lepszego rozpoznania dobra i jego wartości. I co bardzo ważne, Zarządca dobra rozpoczął wykonywanie tych badań. Dotyczy to przede wszystkim badań archiwalnych, architektonicznych oraz analiz dekoracji malarskich wewnątrz dusznickiej papierni – odnośnie ich datowania, autorstwa, fundacji, artystycznych proveniencji, ikonografii etc. Badania te już przyniosły szereg ważnych odkryć nieznanych dotąd faktów z historii obiektu, artefaktów związanych z zabytkiem oraz zaowocowały nowymi ustaleniami naukowymi. Można powiedzieć, że opracowanie analizy wartości papierni metodą SMART Value, obok ujawnienia szerokiego *spectrum* wartości dobra, wytyczyło też obszary oraz konkretne wskazania do przeprowadzenia szczegółowych analiz, przyczyniając się do rozwoju badań w zakresie architektury i sztuki śląskiej.

Systemowe wartościowanie, przeprowadzone metodą SMART Value, przyczyniło się także do określenia typów i rodzajów zagrożeń oraz możliwych kierunków rozwoju miejsca. Pozwoliło to zdefiniować wstępne

wnioski i zalecenia do realizacji planu zarządzania dobrem. Wartościowanie metodą SMART Value, uznać można zatem za punkt wyjścia i niezbędny

składnik planu zarządzania dobrem, będący koniecznym elementem w procesie ochrony zabytków o najwyższej wartości.

SPIS ILUSTRACJI

SPIS ILUSTRACJI

Fot. 1.	Wytwarzanie papieru wg chińskiej ryciny Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Papier#Historia_papieru_na_C5.9Bwiecie	96
Fot. 2.	Wytwarzanie papieru w Europie Źródło: http://www.peacepaperproject.org/dardhunter.html	96
Fot. 3.	Duszniki Zdrój, O. Pompejus, litografia (1862) wg rysunku F. B. Wenera Źródło: https://dolny-slask.org.pl/942837,foto.html	99
Fot. 4.	Duszniki. Litografia W. Steinmentza, 1838 Źródło: https://dolny-slask.org.pl/4745315,foto.html?idEntity=519097	99
Fot. 5.	Młyn w Dusznikach, 1910 r., Akwafora w zbiorach Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju	101
Fot. 6.	Papiernia przed II wojną światową	101
Fot. 7.	Papiernia w krajobrazie kulturowym Dusznik-Zdroju. Archiwum Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju	102
Fot. 8.	Zespół papierni. Fot. A. Fortuna-Marek	103
Fot. 9.	Zespół papierni. Fot. A. Fortuna-Marek	103
Fot. 10.	Budynek młyna. Widok od zachodu. Fot. A. Fortuna-Marek	103
Fot. 11.	Budynek suszarni. Widok od południowego wschodu. Fot. A. Fortuna-Marek	103
Fot. 12.	Pawilon wejściowy. Widok od wschodu. Fot. A. Fortuna-Marek	103
Fot. 13.	Widok papierni z lotu ptaka. Archiwum Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju	108
Fot. 14.	Pawilon wejściowy nad Bystrzycą Dusznicką. Widok od wschodu. Fot. A. Fortuna-Marek	108
Fot. 15.	Widok na dziedziniec muzealny od wschodu. Fot. A. Fortuna-Marek	108
Fot. 16.	Otoczenie papierni od strony południowej. Fot. A. Fortuna-Marek	109
Fot. 17.	Fragment zewnętrznej ekspozycji muzealnej. Fot. A. Fortuna-Marek	109
Fot. 18.	Fragment nowej aranżacji ogrodowej, ze współczesną zabudową w tle. Fot. A. Fortuna-Marek	110
Fot. 19.	Widok papierni z lotu ptaka od strony południowo-wschodniej. Archiwum Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju	110
Fot. 20.	Młyn papierniczy od północy. Fot. A. Fortuna-Marek	111
Fot. 21.	Młyn papierniczy od północnego-zachodu. Fot. A. Fortuna-Marek	111
Fot. 22.	Fragment północnej elewacji młyna. Fot. A. Fortuna-Marek	112
Fot. 23.	Rozeta – element wystroju architektonicznego. Fot. A. Fortuna-Marek	112

Fot. 24. Młyn papierniczy od zachodu. Fot. A. Fortuna-Marek	112
Fot. 25. Szczyt zachodni młyna. Fot. A. Fortuna-Marek	112
Fot. 26. Południowa elewacja młyna. Fot. A. Fortuna-Marek	113
Fot. 27. Wykusze latrynowy w południowej elewacji młyna. Fot. A. Fortuna-Marek	113
Fot. 28. Inskrypcja na północnym portalu młyna. Fot. A. Fortuna-Marek	113
Fot. 29. Widok młyna od południowego zachodu, 1938? Źródło: http://dolny-slask.org.pl/860198,foto.html?idEntity=518292	114
Fot. 30. Południowa elewacja suszarni. Fot. A. Fortuna-Marek	115
Fot. 31. Fragment młyna i suszarni od południowego zachodu. Fot. A. Fortuna-Marek	115
Fot. 32. Suszarnia od północnego wschodu. Fot. A. Fortuna-Marek	115
Fot. 33. Pawilon wejściowy i mostek od północy. Fot. A. Fortuna-Marek	115
Fot. 34. Pawilon wejściowy od północnego wschodu. Fot. A. Fortuna-Marek	115
Fot. 35. Fragment hali przyziemia młyna papierniczego. Fot. A. Fortuna-Marek	117
Fot. 36. Urządzenia czerpalni w przyziemiu młyna. Fot. A. Fortuna-Marek	117
Fot. 37. Główny hol w budynku młyna. Archiwum Muzeum Papiernictwa	117
Fot. 38. Polichromie w I pomieszczeniu I kondygnacji strychowej. Archiwum Muzeum Papiernictwa	117
Fot. 39. Nieużytkowana kondygnacja strychu młyna. Fot. A. Fortuna-Marek	118
Fot. 40. Portal na II kondygnacji młyna. Fot. A. Fortuna-Marek	118
Fot. 41. Współczesna aranżacja toalety w wykuszu latrynowym. Fot. A. Fortuna-Marek	118
Fot. 42. Wnętrze suszarni po pracach remontowych. Fot. A. Fortuna-Marek	119
Fot. 43. Wnętrze suszarni po pracach remontowych. Fot. A. Fortuna-Marek	119
Fot. 44. Fragment dekoracji malarskiej stropu w I pomieszczeniu. Fot. A. Fortuna-Marek	120
Fot. 45. Fragment polichromii ściany północnej w I pomieszczeniu. Fot. A. Fortuna-Marek	120
Fot. 46. Fragment polichromii ściany zachodniej w I pomieszczeniu. Fot. A. Fortuna-Marek	120
Fot. 47. Fragment dekoracji malarskiej pomieszczenia „Sali pod kopułą”. Archiwum Muzeum Papiernictwa	120
Fot. 48. Dekoracja malarska stropu „Sali pod kopułą”. Fot. A. Fortuna-Marek	120
Fot. 49. Sklepienie kolebkowe z lunetami w przyziemiu młyna. Fot. A. Fortuna-Marek	122
Fot. 50. Wieżba dachowa budynku młyna. Fot. A. Fortuna-Marek	122
Fot. 51. Słup konstrukcyjny schodów w budynku młyna. Fot. A. Fortuna-Marek	123
Fot. 52. Fragment konstrukcji zrębowej najstarszej części suszarni. Fot. A. Fortuna-Marek	123
Fot. 53. Kłapy do regulacji natężenia przepływu powietrza. Fot. A. Fortuna-Marek	124
Fot. 54. Urządzenia czerpalni – holender. Fot. A. Fortuna-Marek	124
Fot. 55. Urządzenia czerpalni – prasa. Fot. A. Fortuna-Marek	124
Fot. 56. Portrety dusznickich papierników w holu muzeum. Archiwum Muzeum Papiernictwa	125
Fot. 57. Portret Josepha Ossendorfa. Archiwum Muzeum Papiernictwa	125
Fot. 58. Portret Anny Franciski Heller. Archiwum Muzeum Papiernictwa	125

Fot. 59. Domniemane portrety Veroniki Wiehr i Josepha Wiehra. Fot. A. Fortuna-Marek	125
Fot. 60. Velké Losiny. Papiernia. Fot. A. Fortuna-Marek	134
Fot. 61. Velké Losiny. Papiernia. Fot. A. Fortuna-Marek	134
Fot. 62. Velké Losiny. Papiernia. Fot. A. Fortuna-Marek	134
Fot. 63. Velké Losiny. Papiernia. Fot. A. Fortuna-Marek	134
Fot. 64. Velké Losiny. Pomieszczenie czerpalni. Fot. A. Fortuna-Marek	135
Fot. 65. Velké Losiny. Ekspozycja muzealna. Fot. A. Fortuna-Marek	135
Fot. 66. Młyn papierniczy w Bazylei. Obecnie Szwajcarskie Muzeum papieru, pisma i druku, (Schweizerisches Museum für Papier, Schrift und Druck), Źródło: http://www.papiermuseum.ch/museum/#GALERIE	135
Fot. 67. Ekspozycja muzealna w papierni w Bazylei Obecnie Szwajcarskie Muzeum papieru, pisma i druku (Schweizerisches Museum für Papier, Schrift und Druck), Źródło: http://www.papiermuseum.ch/museum/#Lebendige	135
Fot. 68. Młyn papierniczy Alte Dombach w Niemczech, Źródło: http://www.industriemuseum.lvr.de/de/bergisch_gladbach/schauplatz_3/papiermuehle_alte_dombach.html	135

WYBÓR BIBLIOGRAFII

WYBÓR BIBLIOGRAFII

1. Bałchan J., *Muzeum Papiernictwa pod kierownictwem Władysława Kazimierczaka w latach 1969-1981*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. 3, Duszniki-Zdrój 2009, s. 19–26;
2. Bałchan J., *Zarys dziejów papierni w Dusznikach-Zdroju w latach 1945–1968 w świetle źródeł archiwalnych*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. 1, Duszniki-Zdrój 2007, s. 157–164;
3. Eysymontt R. oraz Szelağ A., Eysymontt D. (współpraca), *Młyn papierniczy w Dusznikach Zdroju – ocena wartości historycznej i artystycznej budynku dusznickiego młyna papierniczego wpisanego na listę Pomników Historii wraz z analizą historyczno-ikonograficzną polichromii zdobiących ściany pomieszczeń papierni na trzeciej kondygnacji oraz analizą historyczno-stylistyczną portretów dusznickich papierników ze zbiorów Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, mps w zbiorach Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju, Wrocław 2016;
4. Eysymontt R., *Przemiany architektoniczne młyna papierniczego w Dusznikach na tle przemian ekonomicznych miasta Duszniki do początku XIX wieku*; „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. 10, Duszniki-Zdrój 2016, s. 9–41;
5. Grajewski G., *„Um die Erhaltung der Papiermühle in Reinerz” – „O zachowanie młyna papierniczego w Dusznikach”*, Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. 9, Duszniki-Zdrój 2015, s. 115–126;
6. Grajewski G., *O podejmowanych przed 1945 rokiem próbach ratowania młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. 9, Duszniki-Zdrój 2015, s. 9–30;
7. Krąpiec M., *Dendrochronologiczne datowanie drewna z Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, Kraków 2015, mps Archiwum Muzeum Papiernictwa;
8. Krąpiec M., *Wyniki analizy dendrochronologicznej prób drewna z siedziby Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, Kraków 2007, mps Archiwum Muzeum Papiernictwa;
9. Kutzner M., *Czeska papiernia w Dusznikach*, /w:/ *Artem ad vitam. Kniha kpocte Ivo Hlobila*, H. Danova, K. Mezihorakova, D. Prix (eds.), Praha 2012;
10. Kwapis K., *Młyn papierniczy z suszarnią i pawilonem wejściowym*, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Archiwum NID, 2007;
11. Maleczyńska K., *Dzieje starego papiernictwa śląskiego*, Wrocław 1961;
12. Marchlewska J., *Z dziejów nowszych i najnowszych Dusznik*, Przegląd Papierniczy”, 1971, nr 7;
13. *Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju*, red. M. Szymczyk, Wydawnictwo ZET Wrocław
14. Sarnecki K., *Papiernia w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy”, 1964, nr 12;
15. Szelağ A., *Zespół portretów właścicieli dusznickiej papierni w zbiorach Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, T. X, Duszniki-Zdrój 2016, s. 43–56;
16. Szymczyk M., *Muzeum Papiernictwa u progu XXI wieku*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. 3, Duszniki Zdrój 2009, s. 47–58;
17. Szymczyk M., *Najnowsze inwestycje w Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, „Muzealnictwo”, s. 116–125;

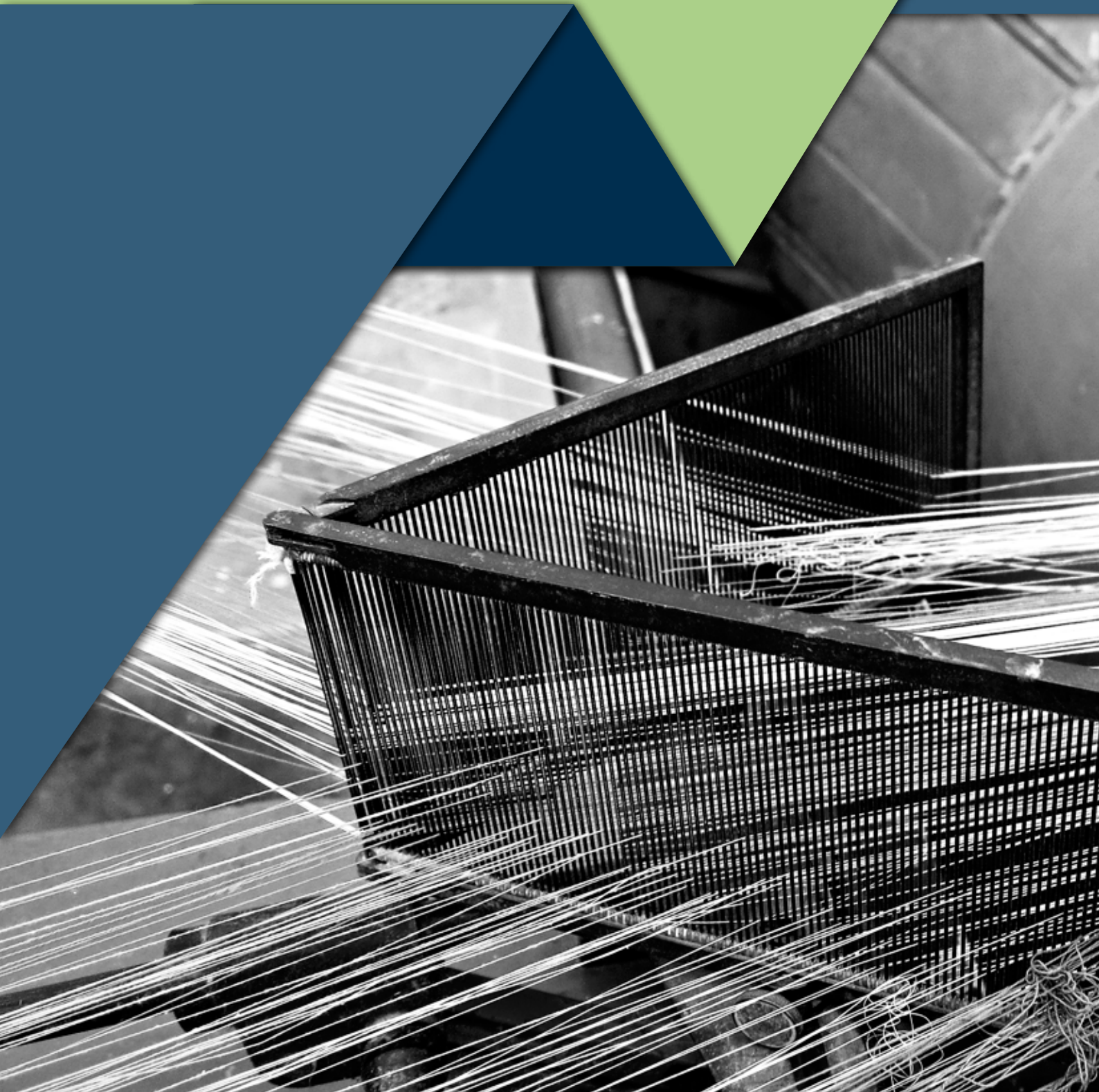

18. Szymczyk M., *Stan badań nad historią papiernictwa na ziemiach polskich*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. 1, Duszniki Zdrój 2007, s. 11–26;
19. Szymczyk M., *Śląskie papiernictwo w okresie industrializacji*, Duszniki-Zdrój 2000;
20. Tomaszewska W., *Historia zabytkowej papierni w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy”, 1959, nr 11;
21. Tomaszewska W., *O papierze, który zyskał miano wiecznotrwałego*, „Przegląd Papierniczy”, 1968, nr 8;
22. Tomaszewska W., *Z dziejów zabytkowej papierni w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy”, 1966, nr 5;
23. Windyka T., *Młyn papierniczy w Dusznikach*, „Muzealnictwo”, nr 41, 1999;
24. Windyka T., *Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju – ikonografia*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. 6, Duszniki-Zdrój 2012, s. 9–20;
25. Windyka T., *Zbiory Muzeum Papiernictwa*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. 3, Duszniki-Zdrój 2009, s. 33–45;
26. Wniosek o wpis papierni w Dusznikach-Zdroju na listę Pomników Historii, oprac. A. Stefaniszyn, T. Windyka, M. Szymczyk, red. M. Szymczyk, Duszniki-Zdrój 2009;
27. *Źródła do dziejów dusznickiej papierni. Marian Kutzner, Studium historyczno-architektoniczne papierni w Dusznikach*, oprac. M. Szymczyk, „Rocznik Muzeum Papiernictwa”, t. 5, Duszniki-Zdrój 2011, s. 79–126.

ANALIZA WARTOŚCI

DZIEWIĘTNASTOWIECZNA OSADA FABRYCZNA

ŻYRARDÓW

CHARAKTERYSTYKA DOBRA

CHARAKTERYSTYKA DOBRA

ŻYRARDÓW XIX W. OSADA FABRYCZNA

1.1 Charakterystyka historyczna dobra

1.1.1 Historyczny i techniczny kontekst przemysłu lniarskiego¹

LEN W DZIEJACH CYWILIZACJI

Len – *Linum usitatissimum L.* – to roślina przemysłowa, wykorzystywana przez człowieka od czasów prahistorycznych, jako źródło włókna, ale także roślina oleista i lecznicza. Dziko rosnący len pochodzi z południowo – wschodnich wybrzeży Morza Śródziemnego i z Azji Mniejszej. Rośnie w klimacie chłodnym i umiarkowanym. Był użytkowany już w epoce paleolitycznej, uprawiano go w Egipcie, Mezopotamii co najmniej od piątego tysiąclecia przed naszą erą. Wyroby z lnu wspomniane są w Biblii. Znane były w kulturach greckiej i rzymskiej, u Celtów, Gallów, Germanów i Słowian. Len był wykorzystywany na ziemiach polskich już we wczesnym średniowieczu. Przez wieki w Europie, obok wełny, len był podstawowym surowcem włókienniczym. Lniane tkaniny służyły do szycia ubiorów, wyposażenia i ozdoby domów oraz do celów gospodarczych.

Len był pierwotnie przetwarzany w tkackich warsztatach domowych. Z czasem tkactwo przerodziło się w wyspecjalizowane rzemiosło cechowe. Powstawały kolonie tkaczy, między innymi na Śląsku i w Wielkopolsce.

Pod względem technicznym rozwój obróbki lnu nastąpił w XVI i XVII wieku, a kolejnym krokiem do produkcji przemysłowej był system pracy nakładczej i pierwsze manufaktury powstałe w XVIII wieku. Produkcję włókienniczą, w tym lniarską, zrewolucjonizowano w XVIII w., gdy w Anglii wynaleziono czółenka szybkobieżne do krosna ręcznego (1733, J. Kay) oraz krosna mechaniczne (1785, R. Cartwright). Kolejnymi krokami rewolucji technicznej było zastosowanie napędów wodnych, a następnie parowych, co pozwoliło przekształcić produkcję tkanin z rzemieślniczej w przemysłową. U schyłku XVIII w. narodził się europejski, wysoko wydajny przemysł włókienniczy. Tkaniny wykonywano z surowców naturalnych: lnu, konopi, bawełny, runa zwierzęcego (wełna), jedwabiu.

Opracowano metody fabrycznej produkcji przędzy lnianej oraz mechanicznego tkania. Przemysł włókienniczy rozwijał się żywiołowo zwłaszcza w Anglii, Francji, Belgii i Holandii, krajach niemieckich oraz w Imperium Rosyjskim. Na masową, przemysłową skalę produkowano wyroby lniane w XIX w. Spadek popularności wyrobów lnianych wiązał się z konkurencją sprowadzonych do Europy z zamorskich kolonii włókien bawełnianych. Jednak len jest użytkowany jako surowiec włókienniczy do dziś. W drugiej połowie XX w., w dobie PRL kreowano markę „Polski Len”, jako synonim rodzimej elegancji i wzornictwa, które miało łączyć ludowe tradycję i nowoczesność koncepcji projektowych. Unikatowe projekty oraz krótkie serie autorskie należały do interesujących dokonań artystycznych tej doby.² Len używano się i używa do wyrobu tkanin bieliźnianych, dekoracyjnych,

¹ Opracowanie na podstawie: M. Michałowska, *Leksykon włókiennictwa*, Warszawa 2006; S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795 – 1918*, Warszawa 1983; L. Bazyłow, *Historia powszechna 1789 – 1918*, Warszawa 1981; I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza polski XIX i XX w.*, Warszawa 1984; oraz aktualnych materiałów edukacyjnych i ekspozycyjnych Muzeum Lniarstwa w Żyrardowie. Prezentowane podstawowe informacje o historii i procesach produkcyjnych lniarstwa, zaczerpnięte z literatury przedmiotu, służą do ukazania tła, dla rozwoju Żyrardowa i nie pretendują do rangi samodzielnego opracowania tematu. Zestawienie powyższych informacji jest jednak koniecznym elementem metody określenia i prezentacji wartości zespołu zabytkowego.

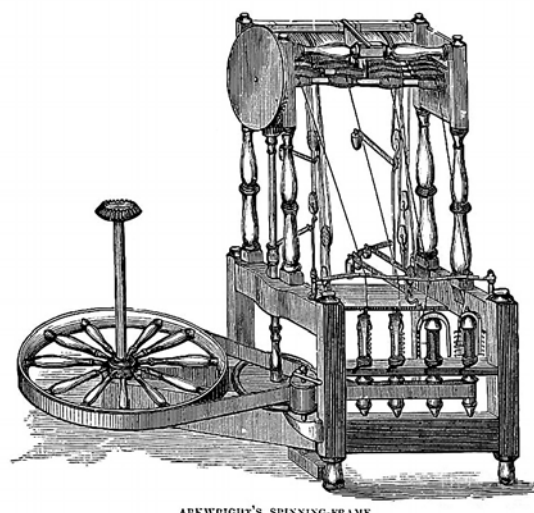
² J. Kowalska, M. Możdżyńska-Nawotka, *Modna i już! Moda w PRL*, Kraków 2015.

Fot. 1 Len, Zielnik O. W. Thome (1885), wg. <https://atlas.roslin.pl/plant/7321>

Fot. 2 Muzealne uprawy odmian lnu, (fot. A. Siwek)

Fot. 3 Krosno mechaniczne. Rycina z XIX w., wg. https://etc.usf.edu/clipart/79800/79829/79829_arkwright.htm

odzieżowych, technicznych, opakunkowych, nici i wyrobów powroźniczych (pakuły), a także oleju i papieru. Ma zastosowania medyczne i dietetyczne oraz służy do produkcji pasz.

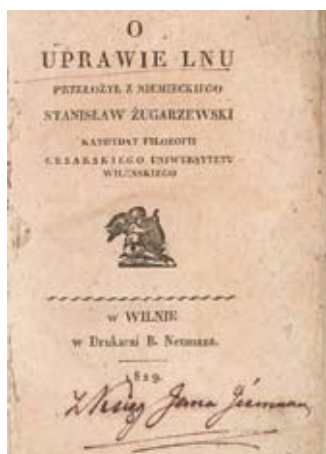
Należy odnotować, iż w XIX wieku przemysł włókienniczy odegrał szczególną rolę w industrializacji i rozwoju gospodarczym ziem Królestwa Polskiego pozostającego pod zaborem rosyjskim.

Stabilizacja sytuacji politycznej w Europie, w wyniku postanowień Kongresu Wiedeńskiego, po burzliwym okresie wojen napoleońskich, utrwaliła władztwo carskie nad znacznym obszarem ziem polskich. Skrawek dawnej Rzeczypospolitej, określanej jako Królestwo Polskie, lub Królestwo Kongresowe korzystał z ograniczonej swobody politycznej. Owa względna swoboda pozwalała na kreowanie lokalnej polityki gospodarczej. W ramach tej polityki, w pierwszej połowie XIX w., rozwój przemysłu był jednym z priorytetów rządowych w Królestwie. W latach dwudziestych XIX w. Sejm Królestwa

Polskiego zainicjował powstanie „na surowym korzeniu” Łódzkiego Okręgu Przemysłowego, który oprócz Łodzi objął pobliskie miejscowości, takie jak: Pabianice, Zgierz, Aleksandrów Łódzki, Konstantynów Łódzki, Ozorków, a także bardziej odległe, jak Tomaszów Mazowiecki, Zduńską Wolę i Sieradz. W wyniku celowej akcji prowadzono na te tereny rzemieślników – tkaczy ze Śląska, Wielkopolski, a następnie i z Niemiec. Zaprowadzona w 1822 polityka celna otworzyła lokalnym producentom szerokie rynki zbytu w Imperium Rosyjskim. W niedługim czasie w miejsce kolonii tkackich i pracy nakładczej pojawiły się fabryki.

Dogodne warunki naturalne i prawne zapoczątkowały gwałtowny rozwój przemysłowej Łodzi, który trwał do schyłku XX w. Podstawy rozwoju miasta zapewniał przemysł włókienniczy – tkacki i sukienniczy. Pod względem surowcowym łódzkie włókiennictwo opierało się na przerobie wełny (sukno) i bawełny.

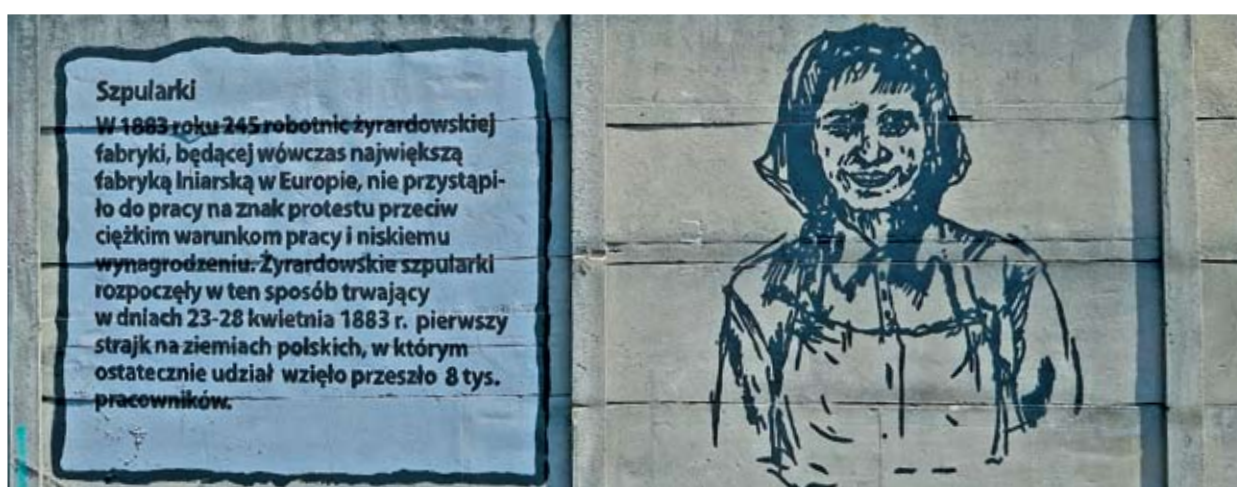

Fot. 4 Poradnik dla upraw lnu, 1829 r., <https://polona.pl/item/33171769/4/>

Fot. 5 Łódź – Biała Fabryka Geyera (1835–1837), (fot. A. Siwek)

Fot. 6 Żyrardowskie Szpularki – u wrót Muzeum Lniarstwa (fot. A. Siwek)

Te same sprzyjające warunki prawne i organizacyjne wykorzystano przy organizacji ośrodka przemysłowego w Żyrardowie. Połączono tam dążenia Łubieńskich, czyli miejscowych właścicieli ziemskich, do modernizacji gospodarki folwarcznej, z tendencjami do industrializacji charakterystycznymi dla fazy dziewiętnastowiecznych przekształceń ekonomicznych i gospodarczych w Europie oraz spożytkowano nowatorską myśl techniczną wniesioną przez francuskiego inżyniera i wynalazcę Filipa de Girarda. Finalnie w Żyrardowie powstał wyspecjalizowany ośrodek produkcji lniarskiej, który u schyłku XIX w. przewyższał pod względem przerobu surowca i produkcji tkanin inne centra europejskie. Wykorzystano w tym celu dogodne warunki lokalne, czyli zaplecze rolnicze oraz zasoby siły roboczej, sieć komunikacyjną (drogi i kolej), dostęp do wody, dostępność miejsca dla rozlokowania wszystkich etapów procesu produkcyjnego, a także udział kapitału, wynalazczość oraz wsparcie prawne. Mimo zmiennej sytuacji ekonomicznej oraz kolejnych popowstaniowych restrykcji spadających na

abór rosyjski, zapoczątkowane w pierwszych dekadach XIX wieku inicjatywy gospodarcze rozwijały się przez całe stulecie, w drugiej połowie wieku osiągając status znaczących ośrodków produkcji włókienniczej Europy. Jednocześnie w robotniczych środowiskach wielkoprzemysłowych budziła się świadomość klasowa i załóżki organizacji politycznych. Rodził się nowoczesny ruch robotniczy, który zaważył na obliczu społecznym i politycznym XX wieku. Fabryki włókiennicze Królestwa Polskiego, ze względu na rangę ekonomiczną, skalę zatrudnienia, oddziaływanie na zespoły urbanistyczne oraz generowanie procesów społeczno-politycznych stanowią niezwykle doniosły dokument przemian cywilizacyjnych zachodzących w Europie w XIX i XX wieku. W ich dziejach, jak w soczewce skupiają się tendencje decydujące o kształtowaniu oblicza społeczeństwa europejskiego tej doby i splatają wątki warunkujące ewolucję współczesnej, masowej kultury europejskiej.

LEN JAKO SUROWIEC PRZEMYSŁOWY

Obróbka lnu jest wieloetapowa. Czy w warsztacie chałupniczym, czy w systemie przemysłowym kolejność działań musi być utrzymana. Technologia obróbki lnu wpływała na system produkcyjny i organizację zespołu fabrycznego, zatem należy poświęcić jej nieco uwagi. Pod względem technicznym nieustannie doskonalono produkcję przemysłową. Jednak zasadnicze etapy procesu produkcyjnego pozostawały niezmienione.

Len dla włókiennictwa dostarcza włókno długie z części środkowej łodygi, które służy do produkcji wysokiej jakości przędz czesankowych, osnowowych i tkanin oraz włókno krótkie z części wierzchołkowej i korzeniowej rośliny, które jest używane do produkcji przędz zgrzebnych wątkowych. Naturalne włókno łykowe otrzymywane jest z łodyg roślin zielonych rocznych, dwu- lub wieloletnich. Proces przerobu surowca obejmuje roszenie, międlenie, trzepanie, czesanie i przędzenie. Długość włókna lnianego waha się od 20 do 140 cm, zależnie od odmiany rośliny i warunków wzrostu. Jest to włókno znacznie grubsze i mniej elastyczne od bawełny, nierówne na skutek budowy, lekko lśniące, szarosrebrzyste lub kremowe. Charakteryzuje się dużą trwałością, gniotliwością, sztywnością, higroskopijnością, trudno się barwi.

Przeróbka lnu obejmuje szereg etapów, od pozyskania surowca, przez jego przetworzenie, po wykorzystanie uzyskanych nici, przędz, czy płócien. Len należy zbierać ręcznie, najlepiej wyrywając z ziemi całe rośliny. Po zerwaniu układa się je na ziemi na 24 godziny, aby stężały i nie powyginały się przy suszeniu. Następnie w celu wysuszenia ustawia się zebrany len „w daszki”. Po wysuszeniu przy pomocy grzebień lub na skalę przemysłową w odziarniarce oddziela się główki od słomy, czyli oddziela się torebki nasienne od łodyg. Kolejno następuje roszenie. Jest to etap wstępnej obróbki słomy lnianej. Polega na oddzieleniu włókna użytkowego od paździerzki czyli od zdrewniałej części łodygi. W tym celu stosuje się metody biochemiczne. W warsztatach chałupniczych przez wystawienie słomy na działanie warunków atmosferycznych, zwłaszcza rosy (stąd nazwa roszenie). Na skalę przemysłową za pomocą moczenia słomy w roszeniach. Roszenie przemysłowe odbywa się w basenach z ogrzewaną wodą lub specjalnych kanałach z kąpielą rozszarniczą. Na skutek działania bakterii, pleśni i drożdży wywołuje się proces fermentacji słomy. Czas moczenia zależy od klasy słomy oraz dodatków tzw. pożywki (mocznik) i waha się od 62 do 212 godzin. Podczas roszenia temperatura kąpeli musi mieścić się między 19–38°C. Kolejnym etapem obróbki jest suszenie słomy. Odwiecznym sposobem było suszenie słomy na słońcu. W procesie przemysłowym przyspiesza się ten proces w suszarniach. W tym celu konstruuje się zespoły suszarkowe złożone

z wyżymaczek i suszarek mechanicznych. Kolejnym krokiem jest przerób mechaniczny słomy lnianej, dzięki któremu uzyskuje się włókna lniane: długie (czesankowe) i krótkie (pakuły) oraz paździerze. W wiejskich warsztatach realizowano ów proces ręcznie przez międlenie, trzepanie i czesanie. W cyklu produkcji przemysłowej odbywało się to mechanicznie w zespole międłaco-trzepającym, który współtworzyły międłarki i turbiny trzepające. Międlenie to nic innego, jak łamanie i zginiatanie wysuszonych i wstępnie przygotowanych łodyg lnu w celu oddzielenia włókna od zdrewniałej części słomy i zupełnego usunięcia twardych paździerzki. Ręcznie efekt uzyskuje się przy pomocy kijanek, w bardziej rozwiniętej technologii za pomocą ręcznej międlicy. Na skalę przemysłową, maszynowo na międłarkach wprowadzonych do użycia od początków XIX w. Dopełnieniem obróbki mechanicznej jest trzepanie włókien, które ma na celu finalne oczyszczenie włókna długiego z resztek paździerzki. Chałupniczo posługiwano się ręcznym trzepakiem. W cyklu przemysłowym słoma trafia do transporterów, który przemieszcza ją między dwoma bębniami trzepającymi. Podczas dwu sekcji trzepania (długość bębnow każdej sekcji ok. 2,5 m) otrzymuje się kilka półproduktów: włókno trzepane (długie) – pełnowartościowy surowiec do produkcji wysokiej jakości przędz czesankowych, wytrzepki – półprodukt do dalszego przerobu na przędze zgrzebne (pakulane), paździerze na płyty oraz odpady rozszarnicze dla przemysłu papierniczego. Najcenniejszym efektem procesu trzepania jest włókno długie, które podlega sortowaniu, klasyfikowaniu i pakowaniu w luźne wiązki po 20 kg. W takiej postaci trafia do działu przygotowawczego przędzalni – czesalni. Czesanie to finalny etap obróbki długich włókien lnianych poprzedzający przędzenie. Służy do ostatecznego usunięcia zanieczyszczeń, oddzielenie włókien długich i krótkich oraz maksymalnego rozprostowania włókien. Ręcznie czesano włókna za pomocą drewnianej, później metalowej, gęstego grzebienia. Czesanie mechaniczne również posługuje się systemem metalowych grzebieni i ma za zadanie uformować pojedyncze włókna równoległe do siebie, by uzyskać taśmy, z których powstają jakościowe przędze czesankowe.

W procesie czesania przemysłowego uczestniczą urządzenia określane, jako: czesarka, nakładarka, łączniarka i rozciągarka. Ważnym etapem poprzedzającym przędzenie właściwe jest uzyskanie niedoprzedu w niedoprzędzarce. Jest to mocno rozciągnięta, pocieniona i lekko skręcona tasiemka włókien. W takiej postaci surowiec trafia do przędzalni. Przędzenie to proces ręcznego lub mechanicznego wytwarzania przędzy z surowców włókienniczych (wełna, jedwab, bawełna, len, etc.). Od pradziejów przędzono ręcznie wysnuwając z kądzieli na przęślicy lub kołowrotku pasma włókien, które następnie rozciągano do właściwej grubości przy

Fot. 7 Fragmenty ekspozycji Muzeum Lniarstwa w Żyrdowie (fot. A. Siwek)

Fot. 8 Muzeum Lniarstwa (fot. A. Siwek)

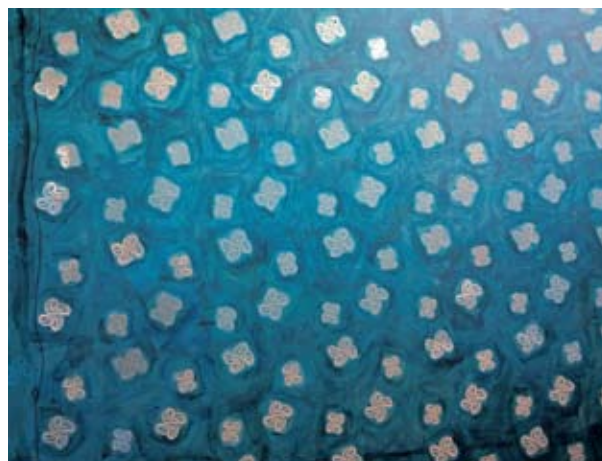

jednoczesnym skręcaniu i nawijaniu powstałej przędzy na cewkę osadzoną na wrzecionie. Przędzenie na skalę przemysłową odbywa się na podobnej zasadzie, jednak za pośrednictwem urządzeń mechanicznych, dzięki którym niepomierne zwiększa się prędkość pracy oraz jednorodność uzyskiwanych produktów. Przędzenie mechaniczne może odbywać się na sucho lub na mokro przy użyciu przędzarek. W przędzalniach lnu przeważało przędzenie na mokro. Tasiemka niedoprędu lnu była zanurzana w korycie z wodą, następnie przepuszczano ją przez zespół wałków rozciągających. Kolejno podlegała skręceniu i nawijaniu na tak zwaną „kopkę przędzalniczą”. Na zakończenie przędzenia przewija się przędzę na stożkowe nawoje krzyżowe. Przy tej okazji następuje eliminowanie błędów powstałych podczas procesu przędzenia. Potem przędza trafia do tkalni, gdzie odbywa się przygotowanie do tkania, czyli przygotowanie osnowy i wątku. Tkanie to czynność znana od pradziejów, polega na przeplataniu dwóch lub więcej wzajemnie prostopadłych układów nitki, podłużnego czyli osnowy i poprzecznego czyli wątku. Produktem finalnym jest tkanina. Ręcznie tkano na krośnie tkackim o różnych rozmiarach i stopniu komplikacji technicznej. Przez wieki była to jedna z klasycznych prac domowych, która zaspokajała podstawowe potrzeby gospodarstwa. Stopniowo doskonalono krosna i kształtowała się grupa wyspecjalizowanych rzemieślników – tkaczy. Przełomowym udoskonaleniem krosna, które przyspieszało tkanie, było wprowadzenie w 1733 roku przez Anglika Johna Kaya „latającego czółenka tkackiego”. Czółenka uderzane umieszczonymi z dwóch stron krosna uderzaczami przerzucało samo i szybko nić wątku. Kolejnym krokiem było wprowadzenie krosna mechanicznego. Mechaniczne krosno tkackie powstało w wyniku modyfikacji krosna ręcznego przez dodanie napędu

mechanicznego, który umożliwiał samoczynne tworzenie przesmyku, przerzucanie i dobijanie wątku oraz posuw osnowy. W najstarszych tkalniach mechanicznych krosna napędzał zbiorowy napęd transmisyjny. Z czasem krosna mechaniczne zostały wyposażone w indywidualny napęd za pomocą silnika elektrycznego. Krosno mechaniczne wprowadził po raz pierwszy pastor Edmund Cartwright, w Anglii, w 1786 roku. W ciągu XIX wieku doskonalono konstrukcję krosien mechanicznych, wprowadzając do użytku coraz to nowe wynalazki i modernizacje. Krosna mechaniczne używano w Polsce do połowy XX wieku. Obecnie krosna automatyczne wypierane są przez znacznie wydajniejsze i cichsze w działaniu krosna bezczółenkowe. Krosna mechaniczne dzielą się na nicielnicowe i żakardowe. Podział związany jest ze sposobem tworzenia przesmyku podczas tkania. Istotą pracy maszyn żakardowych, wynalezionych w 1805 przez tkacza i wynalazcę Josepha Marie Jacquarda, jest to, iż mogą one sterować indywidualnie, według założonego programu, pojedynczymi nitkami osnowy. Dzięki temu można było uzyskiwać tkaniny wielobarwne i wzorzyste. Sterowaniu służyły karty perforowane – patrony. Trzeba podkreślić, iż było to pierwsze programowe sterowanie w dziejach techniki. Karty żakardowe posłużyły za inspirację dla pierwszych systemów sterowania komputerowego. W przemyśle lniarskim ważną rolę kolejnego etapu produkcji ogrywało bielenie uzyskanego płótna. Bielenie płótna lnianego odbywało się przez usunięcie naturalnych zanieczyszczeń włókien, odtłuszczenie i odbarwienie, w celu uzyskania białej barwy tkaniny. Tradycyjne bielenie wykonywano rozkładając płótno na łąkach bądź nadrzecznych kamieńcach, gdzie pod wpływem słońca i warunków atmosferycznych uzyskiwano oczekiwany efekt. Bielenie chemiczne stosowane w przemyśle polega na użyciu kąpieli z udziałem właściwych

Fot. 9 Lata 70-te XX w. Reklama „Polski Len”, wg. <https://www.facebook.com/Zyrardownastarejgrafii>

Fot. 10 Fragment sita drukarskiego z 2 połowy XX w. (fot. A. Siwek)

związków chemicznych. W XVIII wieku optymalizowano proces bielenia tkanin gotując je w roztworach ługu, niekiedy z dodatkiem kwasu siarczanego lub soli hiszpańskiej. Po 1785 roku w użyciu pojawił się chlor, a od 1830 roku wapno bielące. Po bieleniu płótna nadawały się do sprzedaży, bądź do dalszej obróbki, szczególnie do farbowania. Farbowanie to proces chemiczny, któremu poddaje się tkaninę lub przędzę, których włókna nasyca się płynnymi barwnikami, a następnie utrwała w temperaturze ok. 180 lub 100°C. Początkowo, od pradziejów stosowano barwniki naturalne, mineralne i roślinne. Z czasem wzbogacano paletę barw o kolejne zdobycze chemii. Proces ów szczególnie rozbudowano w 2 połowie XIX i XX w. wraz z rozwojem chemii przemysłowej.

Do farbowania tkanin służą kadzie lub urządzenia służące do farbowania tkanin w pasmach albo w całej szerokości. W przemyśle lnianym dominuje metoda zimnonawojowa, w której stosuje się tzw. fulard barwiarski. Jest to maszyna w której tkanina nasycana jest barwnikiem. Jedną z popularnych technik zdobienia tkanin lnianych było drukowanie. Druk tkanin to jedno- lub wielokrotne zamierzone, miejscowe zabarwienie tkanin, tworzące określony wzór powtarzający się w stałych odstępach (raport). Początkowo używano stempli z drewna. Pierwsza walcowa maszyna drukarska została użyta w 1785 roku w Anglii. Ulepszano je niemal przez cały wiek XIX. Jednym z ulepszeń było zastosowanie metody sitodruku w drukarce płaskiej. Warto odnotować, iż w Żyrardowie już w 1885 roku funkcjonowała wzorcownia, w której tworzone wzory dekoracji dla tkanin dekoracyjnych. Zbiór sit drukarskich jest cennym elementem dziedzictwa żyrardowskiego.

Finalnym ogniwem procesu produkcyjnego była apretownia, czyli wykańczalnia (od francuskiego słowa *apreter* – wykańczać). Apreturownie ma na celu ostateczne uszlachetnianie i wykańczanie materiału. Celem jest uzyskanie lepszych właściwości użytkowych. Za pomocą cienkiej powłoki apretury poprawia się wygląd tkaniny oraz zwiększa odporność na gnienie i zabrudzenia. Powszechnie stosowaną apreturą był krochmal (uzyskiwany z mąki ziemniaczanej). W nowoczesnym procesie wykańczania tkanin lnianych, w produkcji przemysłowej, stosuje się również zabieg sanforyzacji, czyli wykurczania i dekatyzacji, w celu zmniejszenia rozciągliwości i kurczliwości tkanin.

Opisana wieloetapowość procesu produkcyjnego tkanin lnianych przekładała się wprost na dyspozycję przestrzenną, rozległość i formy zabudowy fabrycznej. Pracochłonność i złożoność skutkowałą koniecznością zatrudniania odpowiednich specjalistów, średniej kadry kierowniczej oraz licznych rzesz robotników, co z kolei miało odzwierciedlenie w rozwoju osady fabrycznej i jej wewnętrznej strukturze urbanistycznej.

1.1.2 Zarys historii Żyrardowa³

Nazwa Żyrardów pojawia się po 1829 roku, kiedy w granicach wsi Ruda Guzowska zaczęto budować osadę fabryczną. Wcześniej tereny dzisiejszego Żyrardowa należały do dóbr ziemskich Henryka i Jana Łubieńskich i były obszarami użytkowanymi rolniczo. Centrum włości Łubieńskich był Guzów, dawna siedziba starostwa niegrodowego. Łubieńscy byli zainteresowani podniesieniem uprzemysłowienia w Królestwie Polskim oraz industrializacją swojego majątku. Postacią wyróżniającą się był Henryk Łubieński. Był on współorganizatorem Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, posłem na sejm Królestwa Kongresowego oraz dyrektorem, a potem wiceprezesem Banku Polskiego. Inicjował powstanie cukrowni w Kazimierzy Wielkiej, w Guzowie (w 1829 r.) oraz w Częstocicach (w 1839). Założył fajansiarnię w Lubartowie, Hutę Bankową w Dąbrowie Górniczej oraz przemysłowe zakłady metalurgiczne w Serocku, Starachowicach i Ostrowcu. Popierał rozwój kolei. Dla obszaru, gdzie założono Żyrardów, przez wieki lokalnym centrum gospodarczym były Wiskitki, które rozwijały się od XIII w., jako osada przy książęcym dworze myśliwskim, następnie jako prywatne miasteczko (od XVI w.).

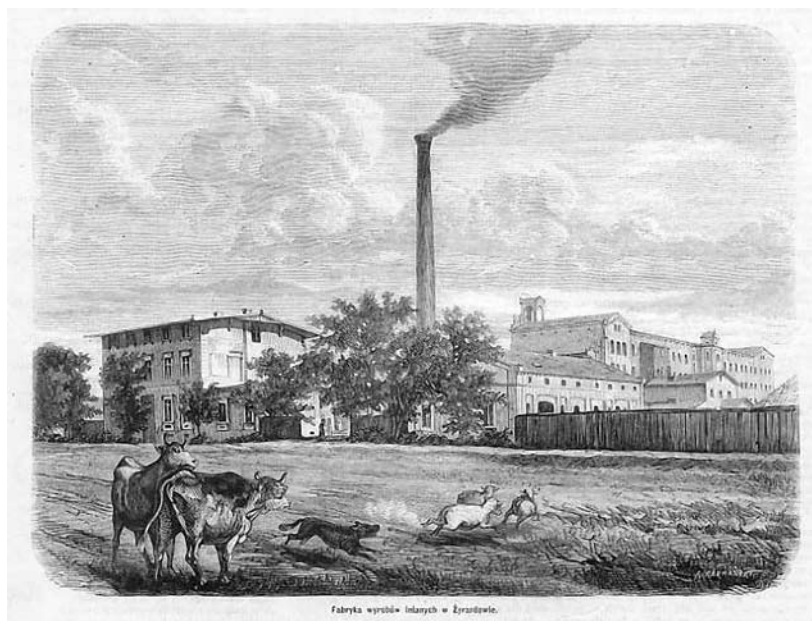
3 Historię Żyrardowa opracowano w oparciu o publikowane i niepublikowane materiały, ze szczególnym uwzględnieniem następujących pozycji: W. Trzebiński, *Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego Żyrardowa*, Warszawa 1953, mpis. w Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie; *Żyrardów. Dokumentacja konserwatorska urbanistyczno-architektoniczna*, PP PKZ Warszawa 1976 r. /Opracowanie zespołowe pod kierunkiem J. Baranowskiego, konsultacja naukowa A. Rottermund, A. Znojkiwicz, dokumentacja historyczna: A. Gryciuk, dokumentacja urbanistyczna: J. Kubiak, dokumentacja architektoniczna: T. Szyburska; dokumentacja fotograficzna: K. Kowalska, A. Stasiak, J. Szadkowski/ mpis. w Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie; K. Zwoliński, *Zakłady Żyrardowskie w latach 1885 – 1915*, Warszawa 1979; I. Pietrzak – Pawłowska, red., *Żyrardów 1829–1945*, Warszawa 1980; A. Woźniak, *W sobotę po wyplacie... – Żyrardów*, w: Biblioteczka wiedzy o Żyrardowie, Żyrardów 1986; A. Stawarz, red., *Z dziejów rzemiosła żyrardowskiego*, Żyrardów 1988; *Dokumentacja zgłoszenia Zespołu Osady Fabrycznej w Żyrardowie o uznania za pomnik historii*, oprac. zespół pod kierunkiem A. Wilka, Żyrardów 2010, mpis. w archiwum UM Żyrardowa; S. Teofiluk, *Historyczne centrum miasta Żyrardów. Zakres ochrony konserwatorskiej „osady fabrycznej”*, mpis. Warszawa 2008, /w Archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Żyrardowie/; M. Szulińska, *Żyrardów miasto Inu. Propozycja utworzenia parku kulturowego*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce*, red. W. Kaprowski, F. Midura, J. W. Sienkiewicz, Warszawa 2008; Portal Urzędu Miasta Żyrardowa, Spacer po XIX-wiecznej Osadzie Fabrycznej, www.zyrardow.pl /dostęp 15.06.2016/.

Fot. 11 Jan Łubieński (1788–1878), grafika H. Hanfstaengl, 1842 r., wg: <https://polona.pl/item/5898349/0/>

Fot. 12 Henryk Łubieński (1793–1883), grafika z połowy XIX w., wg: <https://polona.pl/item/537917/0/>

Fot. 13 Żyrardów ok. 1870 r., Tygodnik Ilustrowany nr 212 z 20.01.1872 s. 32

Fot. 14 Żyrardów w fazie pełnego rozwoju. Panorama 1899 r. Zbiory Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie

W Wiskitkach również mieściła się parafia rzymsko – katolicka obejmująca zasięgiem Rudę Guzowską i tereny późniejszego Żyrardowa. Trakt komunikacyjny z Wiskitek przez Rudę Guzowską do Mszczonowa stał się osią wzdłuż której założono nową osadę fabryczną nazwaną Żyrardowem. Inicjatorami nowego przedsięwzięcia byli Józef Lubowidzki, Karol Scholtz oraz właściciele dóbr guzowskich – Henryk i Jan Łubieńscy. Wspólnicy mieli już za sobą doświadczenia w tworzeniu od 1825 r. przędzalni mechanicznej na Marymoncie w Warszawie, która rozpoczęła działanie w pełnej sprawności dopiero w 1831 r. W 1829 roku założyli oni Towarzystwo Wyrobów Lnianych, które rozpoczęło budowę zakładów przemysłowych i osady fabrycznej w miejscowości Ruda Guzowska. Ta lokalizacja okazała się trafioną. 9 sierpnia 1830 roku zarząd nad Fabryką Przędzalnią Lnu objęła Spółka, o nazwie „Karol Scholtz i Współka”.

Uruchomienie fabryki nastąpiło w 1833 r., dzięki zaangażowaniu francuskiego inżyniera i wynalazcy maszyny do mechanicznego przędzenia lnu – Filipa de Girarda. Nazwa osady „Żyrardów” została utworzona, od jego nazwiska.

Początkowo zespół przemysłowy składał się z siedmiu budynków skupionych wokół prostokątnego ogrodu kwatrowego. Centrum zespołu zajmował budynek czteropiętrowej przędzalni lnu – wybudowany w latach 1832–1833 wg. projektu Jana Jakuba Gaya. Rozwój fabryki wspomagało połączenie kolejowe. W Rudzie Guzowskiej usytuowano jedną ze stacji kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, która była pierwszą linią kolejową w Królestwie (a drugą w skali Cesarstwa Rosyjskiego). Tym samym Żyrardów, jako pierwsza osada przemysłowa w Królestwie Polskim uzyskał połączenie kolejowe.

W 1842 fabryka zatrudniała 800 osób. Po fali kryzysów w 1847 zatrudnienie spadło do 400 osób, a fabrykę przejął Bank Polski. Osada wsparta bankowym kapitałem rozwija się nadal. Centrum osady przyfabrycznej rozwijało się przez pasmowe poszerzenie zabudowy dawnej osady folwarcznej. Dawny plac targowy usytuowany poprzecznie do drogi Wiskitskiej, naprzeciw zabudowy fabrycznej, przekształcono w rynek. Pierzeje Rynku (Plac Jana Pawła II) zabudowywano domami mieszkalnymi o niewysokim standardzie technicznym. W 1857 r. nastąpiła istotna zmiana w historii Żyrardowa. Własność fabryki, w której pracowało około 500 ludzi oraz Osady przejęła od Banku spółka przemysłowców pochodzących z Monarchii Habsburskiej – Karola Hielle i Karola Dittricha. Wywodzili się oni z niemieckojęzycznej społeczności z terenów Czech. Za ich rządów, dzięki kapitałom własnym i korzystnym kredytom bankowym rozbudowano zakład przemysłowy, rozbudowano przędzalnię i bielnię, uruchomiono tkalnie mechaniczne i zbudowano gazownię. Do 1867 r. Osada liczyła 27 budynków mieszkalnych. Zabudowę wznoszono wzdłuż ulicy Wiskitskiej (ul. 1 Maja) i przy Rynku (Pl. Jana Pawła II). Po 1867 r. ruszyła budowa nowego, zachowanego do dziś zespołu urbanistycznego, czyli osady fabrycznej wytyczonej według jednolitej koncepcji przestrzennej, z pełną gamą zabudowy użyteczności publicznej i socjalnej.

Od ok. 1870 datuje się okres prosperity fabryki, która stała się największym producentem i eksporterem tkanin lnianych w Europie. Wzrost produkcji łączył się z koniecznością rozwoju bazy dla zwiększającej się rzeszy pracowników. Zabudowa Osady rozciąga się na obszarze 28 ha, z których 16,5 stanowiło własność zakładu. Kompozycja ściśle powiązana z rozmieszczeniem funkcji podporządkowana została nowoczesnym ideom społecznym i socjalnym. W kompozycji ważną rolę odgrywała zieleń i przestrzeń publiczną.

W latach 1870–1871 wzniesiono pierwszy segment nowej, znormalizowanej zabudowy mieszkalnej Osady. Powstało 11 dwukondygnacyjnych powtarzalnych budynków ceglanych, o uproszczonych podziałach i detalu architektonicznym. Budynkom mieszkalnym towarzyszył system drewnianych komórek gospodarczych umieszczanych na tyłach zabudowy. W 1882 roku fabryka włókiennicza osiągnęła znaczący etap rozwoju. Posiadała wówczas 21248 wrzecion przędzalniczych oraz 2078 krosien mechanicznych. W 1885 pracowało tu 8 tysięcy robotników. W początkach XX w. ich liczba doszła do 10 tysięcy.

W 1885 r. zakłady zostają przejęte przez Towarzystwo Akcyjne Zakładów Żyrardowskich. Wśród akcjonariuszy czołową rolę odgrywa syn Karola Augusta Dittricha, Karol Dittrich, który czuwał nad rozbudową zakładów oraz osady fabrycznej. W latach 1885–1896

rozwija się fabryka oraz towarzyszące jej budownictwo mieszkaniowe. Obszar Osady powiększa się niemal 11-krotnie. W obrębie osiedla robotniczego zrealizowano budynki przy głównej osi zespołu – ulicy Nowy Świat (ul. T. Kościuszki), która otrzymała zabudowę obustronną 15 domami robotniczymi. Ulica Długa (ul. Bolesława Limanowskiego), została zabudowana wolnostojącymi domami robotniczymi w liczbie 25 budynków. Przy ul. Wiskitskiej (ul. 1 Maja) zostało zabudowane 13 domów urzędniczych i robotniczych. W połowie lat 80-tych XIX w. podjęto budowę dzielnicy mieszkaniowej o charakterze reprezentacyjnym. Przy wytyczonej w 1885 r. ul. Parkowej (ul. Armii Krajowej) wzniesiono w latach 1885–1892 zespół siedmiu willi, otoczonych niewielkimi ogrodami dla wyższego personelu fabryki. Dopełnieniem tego zespołu była willa Karola Dittricha, usytuowana w centrum parku zaprojektowanego przez K. Sparmana. Od lat 70-tych XIX w. sukcesywnie przystąpiono do realizacji zabudowy użyteczności publicznej. Już w 1870 powstała Resursa. W 1875 zbudowano Ochronkę (pierwsze przedszkole w granicach Królestwa Polskiego), kolejno powstawały szkoły („stara” w 1882, „nowa” w 1892 – 96 oraz „Kantoratschule” 1896–99), siedziba straży pożarnej (1896), pralnia, łaźnia, zabudowa handlowa. W 1885 stanął Kantor, monumentalny budynek administracyjny fabryki. W 1891 wzniesiono rzymskokatolicki kościół pw. Św. Karola Boromeusza. W 1896 roku wzniesiono szpital. W 1898 wedle projektu Lessnera wzniesiono kościół dla parafii ewangelicko-augsburskiej. Przełom XIX i XX w., to szczyt rozwoju żyrardowskiej produkcji fabrycznej i zabudowy osady. W początkach XX w. zakończono rozbudowę zespołu. Jeszcze w latach 1900–1903 zbudowano neogotycki kościół pw. Matki Bożej Pocieszenia, projektu J. P. Dziekońskiego, a przy placu rynkowym dwa znaczące dla Żyrardowa obiekty użyteczności publicznej – w 1910 r. budynek magistratu oraz w 1913 r. odmienny pod względem formy, tak zwany Ludowiec, pełniący funkcję domu kultury dla personelu fabrycznego. Przed wybuchem I wojny światowej w Żyrardowie w 145 domach wielorodzinnych (w tym 132 należących do fabryki) mieszka większość załogi i personelu technicznego fabryki. Wśród zabudowy fabrycznej dominowała „stara przędzalnia” wzniesiona między 1829 a 1833 i wielokrotnie przebudowywana, „nowa przędzalnia” z lat 1910 – 14 oraz „pończoszarnia” z ok. 1870 (rozbudowywana).

Żyrardów, w 1895 r. czyli u szczytu swego rozwoju został opisany w Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego. Osadę scharakteryzowano następująco:

Żyrardów, osada fabryczna nad rzeką Pisią, /.../ przy linii drogi żelaznej warszawsko-wiedeńskiej, tuż przy stacyi Ruda Guzowska, odległa 6 mil od Warszawy /.../ Osada obecnie posiada kościół par., katolicki, murowany, dom

Fot. 15 Wielki Proletariat – Wielki Strajk Żyrardowski, rok 1883. Grafika S. Poznańskiego z 1954 r.

modlitwy ewangelicki, szkołę fabryczną kilka oddziałów dla chłopców i dziewcząt, dwie szkoły początkowe gminne, sąd gm. okr. IV, urząd gm., wielką ochronkę o kilkunastu oddziałach mieszającą do 1500 dzieci, utrzymywaną przez fabrykę, szpital fabryczny, aptekę, 3 lekarzy fabrycznych, 426 domów, 26500 mieszkańców (w tej liczbie 8000 robotników fabrycznych). Zakłady fabryczne obejmują: przędzalnię lnu o 23000 wrzecion, tkalnię mechaniczną (2100 warsztatów tkackich), tkalnię ręczną (200 warsztatów), przędzalnię bawełny (18000 wrzecion), przędzalnię wełny (4200 wrzecion), zakład wyrobów pończosznich (przeszło 700 maszyn) i 4 bielniki z urządzeniami pomocniczymi. Około 8000 robotników pracuje w tych zakładach. Są to przeważnie Polacy. /.../ W r. 1890 było 19074 mieszkańców, w tej liczbie 7967 stałych mieszkańców i 11107 niestałych (w tej liczbie 1433 obcych poddanych). Śród zapisanych do ksiąg stałej ludności było 2 prawosławnych, 1852 protestantów, 411 Żydów, 207 innych wyznań).⁴

⁴ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. B. Chlebowski, t. XIV, Warszawa 1895, s. 894.

Z tego suchego opisu geograficzno – statystycznego wyłania się jednoznaczna dominacja fabryki w funkcjonowaniu i kształtowaniu osady. Również w wymiarze społecznym. Jednak zespół osady fabrycznej z planowo organizowanym budownictwem patronackim nie był jedynym rejonem rozwoju Żyrardowa. Na przełomie XIX i XX wieku powstały trzy obszary zabudowy prywatnej: na pld. –wsch. od centrum dzielnica Żydowska w Rudzie Guzowskiej, przylegająca do linii kolejowej (w granicach dzisiejszych ulic: Okrzei, 16 Stycznia, Moniuszki, Bohaterow Warszawy, P.O.W.), na wschód od lasów guzowskich osiedle „Podlas” (w granicach dzisiejszych ulic Chopina, Mostowej, Wyspiańskiego, Radziwiłłowskiej) oraz osiedle w Teklinowie (w obrębie dzisiejszych ulic: Miodowej, Leszno, Szpitalnej, Kilińskiego, 1go Maja). W 1908 roku liczba zabudowy Żyrardowa i sąsiednich osad przekroczyła dwa tysiące budynków.

W uzupełnieniu historii rozwoju miasta trzeba odnotować, iż w środowisku robotniczym Żyrardowa rodziły się nowoczesne ruchy socjalne i polityczne.

W 1883 r., a następnie w latach 1905–1906 miały miejsce wielkie strajki robotnicze. Żyrardowskie Szpularki przeszły do legendy ruchów robotniczych na ziemiach polskich. Ich strajk z 1883 r. jest uważany za pierwszy

w świecie protest robotniczy zorganizowany przez kobiety. Wydarzenia lat 1905 – 1906 miały w Żyrardowie szczególnie burzliwy przebieg. W okresie międzywojennym miasto pozostawało matczynikiem ruchów związkowych i robotniczych partii politycznych.

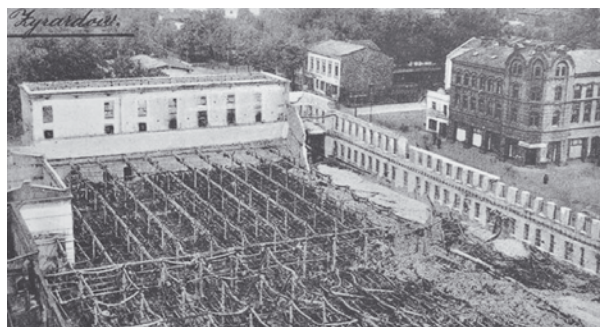
I wojna światowa dotknęła boleśnie Żyrardów. Rosjanie ewakuując Królestwo wywieźli część maszyn, wysadzili wiele budynków, doszło do krytycznych dewastacji. Byt fabryki stanął pod znakiem zapytania. Pod zarządem niemieckim, w roku 1916, osadzie fabrycznej Żyrardów zostały nadane prawa miejskie. Rozpoczęto błyskawiczną rekonstrukcję zakładów.

W odrodzonej Polsce, w 1919 r. Żyrardów został siedzibą powiatu, a odbudowana fabryka wznowiła działalność. W 1924 r. Żyrardów zajmował obszar około 370 ha. Początkowo po 1918 r. żyrardowskie fabryki włókiennicze funkcjonowały jako przedsiębiorstwo państwowe. W latach 1923–1934 fabryka znalazła się w ręku francuskiego konsorcjum Bussaca. Po fali kryzysów, skandali i protestów w 1936 roku fabrykę przejął Państwowy Bank Rolny.

Po I wojnie światowej i zniszczeniach z nią związanych rozpoczął się okres stopniowego hamowania dalszego rozwoju miasta. To spowolnienie rozwoju przyczyniło się również do utrzymania charakteru osady fabrycznej stworzonej w 2 połowie XIX wieku. 12 września 1939 toczyły się walki na obrzeżu miasta polska 30 DP dowodzona przez gen. L. Cehaka uległa przeważającym siłom niemieckiej 19 DP. W czasie II wojny światowej kontynuowano działanie fabryki przejętej przez niemiecki zarząd. Doszło do eksterminacji społeczności żydowskiej Żyrardowa. Walki frontowe II wojny światowej ominęły Żyrardów w 1945. 16 stycznia 1945 r. wkroczyła do miasta Armia Czerwona. Wkrótce po zakończeniu wojny fabryka wznowia działania, już jako przedsiębiorstwo znacjonalizowane, państwowe. Produkcja jest kontynuowana przez cały czas trwania PRL. Zakłady Przemysłu Lniarskiego im. Rewolucji 1905 roku odgrywają w tym okresie rolę głównego ośrodka przemysłowego w Żyrardowie.

Marka „Polski Len” była kreowana, jako jedna ze specjalności naszego kraju. W latach powojennych panoramę zakładów przemysłowych miasta dopełniają Zakłady Przemysłu Spirytusowego Polmos, Zakłady Przemysłu Pończosznego Stella oraz Zakłady Garbarskie. Zabudowa miasta poszerza się o nowe osiedla blokowe. W latach osiemdziesiątych XX w. Żyrardów wierny tradycji ruchów robotniczych jest areną protestów społecznych w nurcie „Solidarności”.

Dopiero zmiany na rynkach handlowych, zwłaszcza masowy napływ towarów azjatyckich do Europy, spowodowały, iż w 1997 roku ogłoszono upadłość i doszło do wyprzedaży majątku zakładów lniarskich.

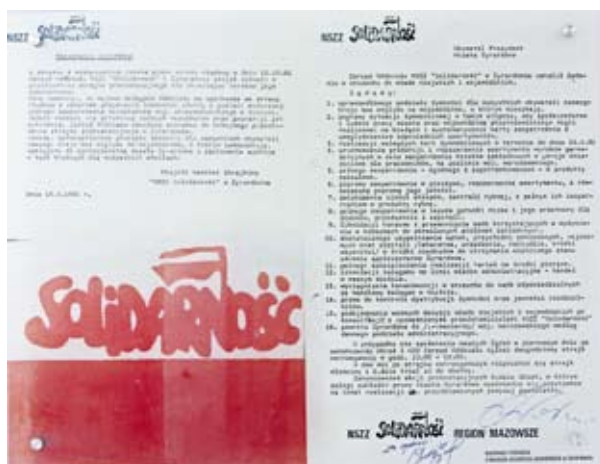
Fot. 16 I Wojna Światowa – zniszczona zabudowania fabryki, 1915 r., wg.: <https://www.facebook.com/Zyrardownastarejfotoграфии>

Fot. 17 Akcja Zakładów Żyrardowskich oraz reklama prasowa, okres międzywojenny, wg. <https://www.facebook.com/Zyrardownastarejfotoграфии>

Fot. 18 Wnętrze Przędzalni lata 60-te XX w. wg.: <https://www.facebook.com/Zyrardownastarejfotoграфии>

Fot. 19 Wspomnienie strajków roku 1981, fot. A. Siwek

Fot. 20 Adaptowane do nowych funkcji zabudowania fabryczne, fot. A. Siwek

Część zabudowań fabryki została wyburzona i zlikwidowana, maszyny zeżłomowane. W części funkcjonują w roli kontynuatora tradycji warsztaty Inniarskie, znacząca część została adaptowana na cele handlowe i

lofty. W 1979 r. zespół zabudowy Osady Fabrycznej został wpisany, jako układ urbanistyczny do rejestru zabytków, a 4.01.2012 r. żyrardowska Osada Fabryczna została uhonorowana tytułem Pomnika Historii RP. Historia ukształtowała Żyrardów, jako osadę fabryczną, która jest reprezentatywnym przykładem dziewiętnastowiecznej industrializacji oraz macecznikiem robotniczych ruchów społecznych znaczącym w skali ponadeuropejskiej. Co istotne, struktura urbanistyczna osady odzwierciedla zarówno technologię przerobu surowców włókienniczych, jak i wewnętrzną hierarchię zawodowo – społeczną społeczności fabrycznej, charakterystycznej dla globalnej cywilizacji przemysłowej XIX i początków XX wieku. Współcześnie przyszłość miasta wiązana jest z wyeksponowaniem wartości zabytkowych i kulturowych. Dbałość o dziedzictwo kulturowe staje się jednocześnie inwestycją prorozwojową Żyrardowa. W tym kontekście rozważane są też szanse aplikowania o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

1.1.3 Postać Filipa Girarda i jego rola w rozwoju przemysłu⁵

Powstanie i rozwój osady fabrycznej w Żyrardowie to proces złożony, długotrwały i zależny od wielu czynników oraz osób zaangażowanych w sukces przedsięwzięcia. Trudno pominąć w tym względzie choćby rolę Henryka i Jana Łubieńskich, czy później Karola Hielle i rodziny Dittrichów. Jednak osobą o szczególnym znaczeniu pozostaje Filip de Girard. Nie tylko z powodu użyczenia swego nazwiska dla nazwy nowopowstałej osady fabrycznej. Był bowiem Filip de Girard postacią barwną, wnoszącą międzynarodowe wątki w polską historię, a przede wszystkim wynalazcą, który umożliwił dynamiczny start nowoczesnego przedsięwzięcia przemysłowego na zapomnianym nieco w owych czasach Mazowszu. Pierwszy polski monografista wynalazcy tak pisał o jego znaczeniu:

Dwadzieścia lat pracy na naszej ziemi i nazwa Żyrardowa, wiąże wielkiego wynalazcę mechanicznego przedzieńnia Inu, z dziejami przemysłu krajowego. Zapoznany we własnej ojczyźnie, znalazł u nas Girard przytułek i poparcie. Więcej wtedy mogła i powinna była uczynić dla niego Francja, – my daliśmy mu wszystko, na co nas stać było, sowitą też otrzymując za to nagrodę, w postaci pierwszego zawiązku, wciąż odtąd rozwijającego się w kraju przemysłu Inianego.⁶

Filippe de Girard urodził się 1 lutego 1775 r., we francuskim mieście Lourmarin, w Prowansji. Pochodził z zamożnej rodziny szlacheckiej o tradycjach protestanckich, we francuskim duchu kalwinizmu (kościół ewangelicki – reformowany). Zdobywał wykształcenie w duchu oświeceniowego racjonalizmu i szacunku dla nauk ścisłych. Kształcił się w zakresie nauk przyrodniczych, chemii i mechaniki. Przyszło mu żyć w niezwykle burzliwym okresie historycznym dla Francji. Był rojalistą, który angażował się w akcje zbrojne przeciw porywom rewolucyjnym. Z tego tytułu musiał też udawać się na emigrację. Utrata majątku ziemskiego zmuszała Girardów do podejmowania nowych wyzwań. Na emigracji, założyli parowę wytwórnię mydła w Livorno, a następnie w Marsylii przetwórnictwo chemiczne. Girard zarządzał też czasami salinami w Martigues. Od 1795 był profesorem chemii w Nicei, a następnie w Marsylii. Od wczesnych lat zdradzał zamiłowanie do konstruowania urządzeń. Już jako czternastolatek miał skonstruować turbinę wodną własnego pomysłu, która mogła pozyskiwać energię z ruchu fal morskich. Opracował projekt kondensatora elektrycznego. W 1810 r. uczestniczył w konkursie rządowym na skonstruowanie maszyny, która by uniezależniła Francję od dostaw bawełny z kolonii, blokowanych przez flotę brytyjską. Przedstawił wówczas projekt mechanicznej przędzarki włókien Inianych. Konkurs nie został rozstrzygnięty, jednak Girard w 1812 r. uruchomił w Paryżu przędzalnię Inu z dwoma tysiącami wrzecion. Kolejne przedsięwzięcia inwestycyjne Girarda kończyły się finansowymi porażkami. Jako bankrut, po 1815 r. został zachęcony

⁵ F. Kucharzewski, Filip de Girard i jego prace we Francji i Polsce, Warszawa 1886; A. Rynkowska, Hasło w Polskim Słowniku Biograficznym, t. 7, Kraków 1948–1958, s. 474–476.

⁶ F. Kucharzewski, *Filip de Girard i jego prace we Francji i Polsce*, Warszawa 1886, s. 3.

Fot. 21 Philippe de Girard (1775–1845), według H. Scheffera, połowa XIX w., wg.: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Philippe_de_Girard.jpg

Fot. 22 F. Kucharzewski, *Filip de Girard i jego prace we Francji i Polsce*, Warszawa 1886., wg.: <https://polona.pl/item/67863839/4/>

Fot. 23 Pomnik Filipa de Girard w Żyrardowie, wg.: https://pl.wikipedia.org/wiki/%C5%BByard%C3%B3w#/media/File:Pomnik_Filipa_de_Girarda_w_%C5%BByardowie.jpg

do emigracji do Austrii. W okolicach Wiednia założył manufakturę Inianą. W Wiedniu między 1818 a 1820 skonstruował czesarkę do lnu oraz maszynę do produkcji przędzy Inianej z pakuł. W 1825 r. Filip de Girard przybył do Królestwa Polskiego, gdzie sprowadził go książę Franciszek Drucki-Lubecki, ówczesny niezwykle wpływowy minister skarbu Królestwa Kongresowego. Książę dążył do skupienia wokół siebie fachowców z różnych dziedzin, w celu podniesienia uprzemysłowienia i poziomu gospodarki Królestwa. F. de Girard objął funkcję głównego mechanika przy Wydziale Górniczym Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, a później doradcy Banku Polskiego, czyli instytucji powołanej dla rozwoju przemysłu na ziemiach polskich. Do jego obowiązków należało zaopatrywanie organizowanych wówczas fabryk, hut i kopalni w odpowiednie maszyny oraz modernizacja istniejących urządzeń. Jego aktywność wpłynęła na unowocześnienie parku maszynowego zakładów metalowych i mechanicznych w Białogonie, Sielpi, Samsonowie oraz w hucie cynku „Ksawery” pod Będzinem. Girarda pochłonął polski ruch patriotyczny, jako inżynier zasłużył się podczas powstania listopadowego, kiedy opracował technikę produkcji kolb do karabinów, a kierowana przez niego przędzalnia na Marymoncie podjęła produkcję zbrojeniową. Że nie był to tylko rutynowy, zawodowy obowiązek dowodzi postawa jego brata Henri de Girarda, który walczył w armii powstańczej, odniósł rany, w wyniku których zmarł w Paryżu w 1833 r. W wyniku współpracy z Bankiem Polskim i związanym z Bankiem Henrykiem Łubieńskim Girard został już w 1825 r. zaangażowany do tworzenia fabryki włókienniczej na Marymoncie, a następnie w 1829 r. w Rudzie Guzowskiej. Tu znalazły zastosowanie wynalezione przez Filipa de Girarda urządzenia, przede wszystkim mechaniczna przędzarka

lnu. Girard był pierwszym dyrektorem technicznym fabryki, a właściciele zakładu, dla podkreślenia wkładu francuskiego wynalazcy, nadali nowej osadzie nazwę Żyrardów. Zaangażowanie w Żyrardowie nie ograniczało aktywności Girarda, który pozostawał czynnym doradcą technicznym Banku Polskiego. Doradzał w sprawach organizacji cukrowni w Guzowie, czy zakładów metalurgicznych w Żarkach. W 1844 r. Filip de Girard wrócił do Francji. Przedstawił tam podsumowanie swych dokonań wynalazczych, nagrodzono go medalem wystawy, jednak nie uzyskał szerszego uznania. Filip de Girard był autorem co najmniej trzydziestu wynalazków z różnych dziedzin techniki, wśród których znajdują się też chybione, takie jak odmiana fortepianu zwana girardeonem lub meteorograf, do rejestracji warunków pogodowych. Część wynalazków włókienniczych za pośrednictwem współników Girarda przedostała się do Anglii, skąd po modyfikacjach dokonanych w fabrykach Leeds, już pod marką brytyjską wracała na kontynent. Filip de Girard zmarł w Paryżu 26 sierpnia 1845 r., mimo olbrzymich zdolności i inwencji nie zdobył majątku i powodzenia na jakie liczył. Okres pracy w Królestwie Polskim zdaje się być jednym z najbardziej owocnych i pomyślnych w jego dziejach. Postać Filipa de Girarda zasługuje na szczególne zainteresowanie, gdyż jawi się on, jako reprezentant europejskiej myśli oświeceniowej, jeden z czynnych uczestników rewolucji przemysłowej przełomu XVIII i XIX w. Jego losy indywidualne ilustrują proces przenikania dawnej arystokracji do sfery burżuazji przemysłowej, a jego wynalazki umożliwiły uruchomienie procesu rozwoju nowoczesnego przemysłu włókienniczego w Polsce, co rzutowało na szereg dalszych procesów historycznych i społecznych w tym regionie Europy.

1.2 Charakterystyka formalna dobra

1.2.1 Lokalizacja historycznej Osady Fabrycznej w Żyrardowie⁷

Dzisiejszy Żyrardów, to miasto powiatowe w województwie mazowieckim, w powiecie żyrardowskim, pod względem geograficznym położone na Równinie Łowicko-Błońskiej, nad rzeką Pisią Gągoliną. Żyrardów jest oddalony około 45 km na południowy zachód od Warszawy i 90 km na północny wschód od Łodzi. Leży w granicach historycznego Mazowsza. Przez miasto przebiega droga krajowa nr 50 i droga wojewódzka nr 719 oraz linia kolejowa łącząca Warszawę z Łodzią oraz Warszawę ze Śląskiem. Według regionalizacji fizyczno-geograficznej Polski Jerzego Kondrackiego Równina Łowicko-Błońska (318.72) jest południowo-zachodnią częścią Niziny Środkowomazowieckiej. Leży na południe od dolin Wisły i Bzury. Głównymi miastami leżącymi na obszarze równiny są Błonie, Grodzisk Mazowiecki, Łowicz, Pruszków, Skierniewice, Sochaczew oraz **Żyrardów**.

Pod względem geomorfologicznym obszar ten jest morenową równiną denudacyjną. Jest to jeden z najbardziej płaskich krajobrazów Mazowsza. Dominują krajobrazy otwarte, rolnicze. W sąsiedztwie Żyrardowa występują kompleksy leśne, pozostałość lasów majątku guzowskiego, które łączą się z kompleksami leśnymi Bolimowskiego Parku Krajobrazowego. Przez równinę płyną z południa na północ liczne dopływy Bzury, między innymi rzeka Pisia przepływająca przez Żyrardów. W okolicach miasta, tak jak na terenie całej równiny odnotowuje się korzystne warunki dla rozwoju rolnictwa, zwłaszcza sadownictwa i warzywnictwa, ze względu na występowanie gleb pyłowych i czarnych ziem.

W kontekście historycznym Żyrardów został założony „na surowym korzeniu”, w granicach dóbr guzowskich należących do Łubieńskich, na terenach wsi Ruda Guzowska. Atutem była dostępność wody zapewniana przez rzekę Pisię, rozległe płaskie tereny dogodne do zabudowy, szerokie zaplecze rolnicze oraz dostępność rąk do pracy. W rozwoju osady fabrycznej odegrały rolę warunki komunikacyjne, szosa z Mszczonowa do Wiskitek, a przede wszystkim droga żelazna warszawsko-wiedeńska, projektowana od 1835, a użytkowana od 1845 r.

Historyczna osada fabryczna stanowi obecnie część centralną współczesnego miasta, które rozwinęło się koncentrycznie wokół historycznego rdzenia. Obszar uznany za pomnik historii oraz przyległe do niego zespoły zabudowy historycznej otoczone są zabudową z drugiej połowy XX w. w typie zabudowy blokowej oraz jednorodzinnej. Mimo to miasto zachowuje historyczną skalę i czytelną sylwetkę zabytkowego centrum. Partia historyczna miasta wyróżnia się nasyceniem zielenią oraz regularnością układu. Zaburzenia regularności i charakteru układu urbanistycznego widoczne są szczególnie w obszarze granicznym między centrum dawnej osady fabrycznej a stacją kolejową oraz na obrzeżach zespołu zabudowy przemysłowej. Nowa zabudowa oddziela dawny cmentarz miejski od historycznego centrum. Zaciera to historyczne relacje przestrzenne, gdyż cmentarz to integralny element dawnego układu urbanistycznego i koncepcji osady fabrycznej z pełnym zapleczem funkcjonalnym.

1.2.2 Krótki opis zespołu Osady Fabrycznej Żyrardowa

Dzisiejszy wygląd zabytkowej Osady Fabrycznej wyodrębniającej się wyraźnie z tkanki miejskiej współczesnego Żyrardowa, to przede wszystkim wynik rozbudowy z ostatniej trzecji XIX w. Jednak nie jest to zespół absolutnie jednorodny. Dają się wyodrębnić w nim nawarstwienia historyczne. Odwołanie się do historycznych planów zawartych w cytowanej dokumentacji urbanistycznej

–architektoniczno–historycznej PKZ⁸ ułatwia uchwycenie charakterystycznych elementów zespołu.

Plan z 1867 ukazuje pierwszy etap powstania Osady oraz wykorzystanie kanwy z okresu przedprzemysłowego. Widoczne jest rozwinięcie układu urbanistycznego Osady na dwóch osiach kompozycyjnych: obecnej ul. 1 Maja, czyli dawnej Szosy Wiskitskiej (równoległej do cieków wodnych Pisi Gągolinie), oddzielającej teren fabryczny od osiedla mieszkaniowego oraz prostopadłej do niej osi, która wiąże obszar przemysłowy z osiedlem

⁷ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*. Warszawa 2002; W. Pałucki, *Środowisko geograficzno-historyczne do czasu założenia Żyrardowa*, [w:] *Żyrardów 1829–1945*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Warszawa 1980; J. Porębska-Srebrna, Z. Stępiński, *Żyrardów – przyszłość wczorajsze go miasta idealnego /w:/ Problemy Rozwoju Miast*, Zeszyt III/2010; Informacje ze stron Urzędu Miasta Żyrardowa,

⁸ *Żyrardów. Dokumentacja konserwatorska urbanistyczno-architektoniczna*, PP PKZ Warszawa 1976 r. /Opracowanie zespołowe pod kierunkiem Jerzego Baranowskiego/, Archiwum WKZ w Warszawie.

i prowadzi przez obecny Pl. Jana Pawła II (dawny plac targowy) oraz szeroką zadrzewioną ulicę T. Kościuszki (dawniej Nowy Świat). To najstarszy „kręgoślup” urbanistyczny Osady związany z uwarunkowaniami przedindustrialnymi i organicznie wchłonięty w pierwszą fazę rozwoju Żyrardowa.

Szkic z 1871 ukazuje planowany rozwój Osady i koncepcję jej regulacji. Układ charakteryzuje się regularną, rusztową siatką ulic i bloków zabudowy, dyscypliną w usytuowaniu zabudowy i czytelnym zróżnicowaniem funkcjonalno-przestrzennym kompozycji. Widzimy podział przestrzeni miejskiej na obszary o jednolitych funkcjach: przemysłowej, mieszkaniowej i publicznej. Widoczne jest dążenie do symetrycznego rozmieszczania elementów układu. Zabudowa przemysłowa skupia się jak dawniej w pasie między rzeką, a Szosą Wiskitską. Zabudowa mieszkaniowa tworzy ciągi wzdłuż osi komunikacyjnych. Plac rynkowy nabiera charakteru centrum osady, którego znaczenie podkreśla projektowany kościół, wytyczający oś ideową fabryka – świątynia. Widoczny jest udział zieleni w kompozycji, obecny w postaci alejowej oprawy głównych ciągów komunikacyjnych oraz komponowanej zieleni w obrębie przestrzeni publicznych.

Plan z 1896 r. dokumentuje pełny rozwój Osady. Wprawdzie brak jeszcze kilku istotnych jej elementów (np. kościół, czy tak zwany „Ludowiec”), ale widoczny jest charakter założenia urbanistycznego. Wyróżnia się wyraźnie pas zabudowy industrialnej wzdłuż osi komunikacyjnej Szosy Wiskitskiej oraz prostopadły do niej układ zabudowy mieszkalnej i użyteczności publicznej. Zwraca uwagę łączenie czworoboków zabudowy z wewnętrznymi dziedzińcami oraz układów pasmowych wzdłuż ulic. Wyodrębnia się pasmowy zespół zabudowy rytmizowanej ulicami B. Limanowskiego (dawniej ul. Długa) i T. Kościuszki (dawniej Nowy Świat),

Fot. 24 Sytuacja Żyrardowa względem Warszawy, WIG 1946 r., wycinek mapy w skali 1:500 000

Fot. 25 Współczesne usytuowanie Żyrardowa, zdjęcie satelitarne, Google Maps, <https://www.google.pl/maps/@52.2410167,20.8810631,91724m/data=!3m1!1e3>

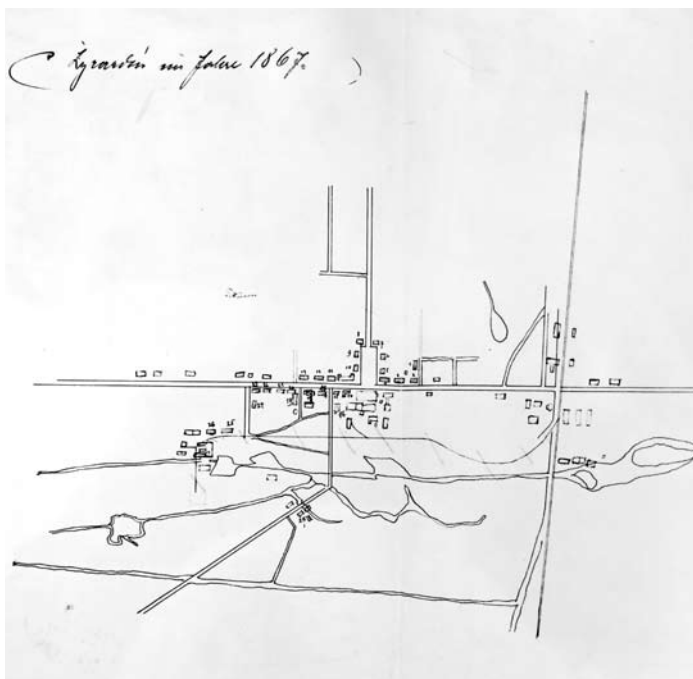

Fot. 26 Wycinek mapy sztabowej, 1915, skala 1:25 000

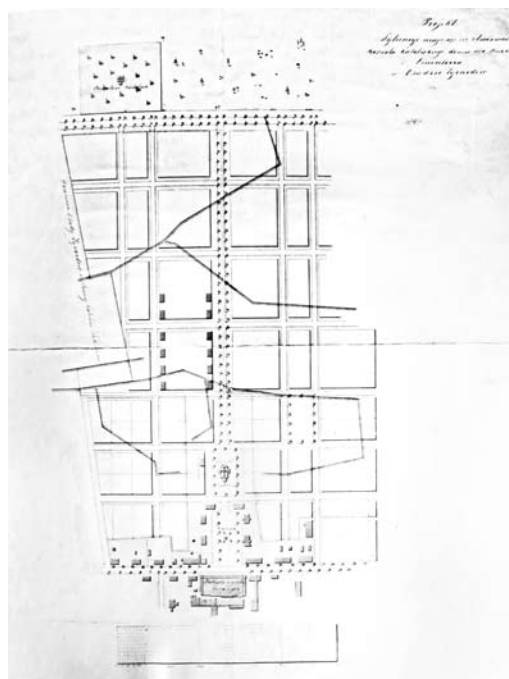

Fot. 27 Żyrardów, zdjęcie satelitarne, Google Maps, <https://www.google.pl/maps/@52.2410167,20.8810631,91724m/data=!3m1!1e3>

Fot. 28 Żyrardów 1867 r. Widoczny układ ciągów komunikacyjnych, osnowy zespołu. Prosta oś traktu wiskitskiego oraz prostopadła oś rynku. /Archiwum WKZ w Warszawie, dokumentacja PKZ/

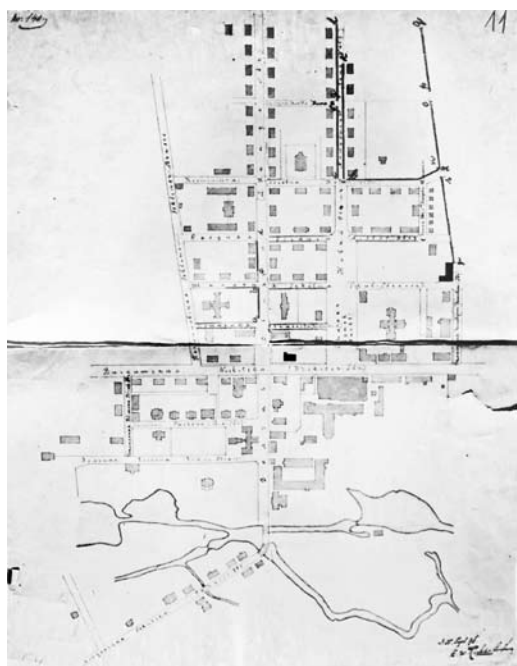
Fot. 29 Żyrardów ok. 1871 r., koncepcja urbanistyczna. /Archiwum WKZ w Warszawie, dokumentacja PKZ/

wśród której rolę dominantę pełni kościół pw. św. Karola Boromeusza. Bliżej palca rynkowego dominują czworoboki zabudowy mieszkalnej oraz użyteczności publicznej. Rynek otrzymuje oprawę wyróżniającą się skalą i reprezentacyjnością architektury oraz funkcją użyteczności publicznej. Ten układ dopełniany w późniejszych latach pojedynczymi realizacjami decyduje o dzisiejszym wyglądzie zabytkowej części miasta. Najbardziej zaawansowaną fazę historycznego rozwoju miasta ukazuje plan z 1913 r.

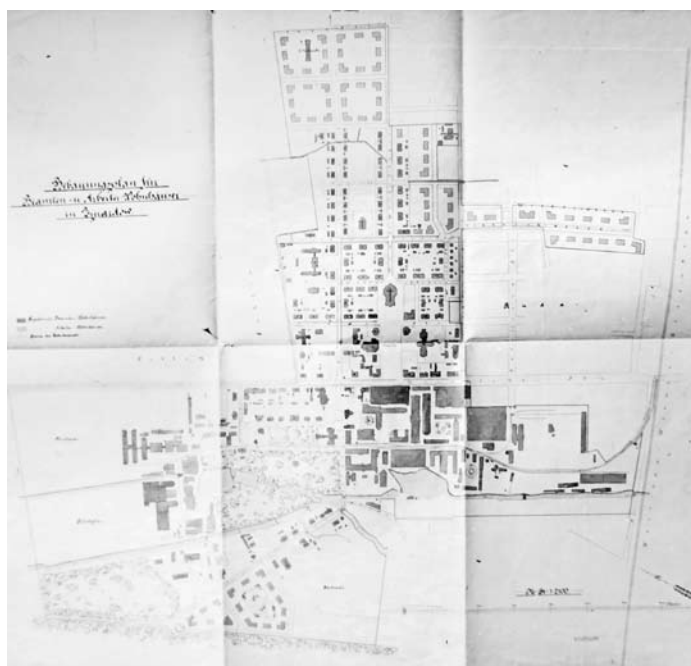
Ośrodkiem kompozycji Osady jest dzisiejszy Plac Jana Pawła II, dawny plac targowy, który skupia wokół siebie reprezentacyjne gmachy użyteczności publicznej, w tym Ratusz i Dom Ludowy. Główne osie placu zamykają monumentalne bryły zabudowy fabrycznej i dominanta wysokościowa miasta, kościół pw. Matki Bożej Pocieszenia. Z kompozycją placu integralnie związana była zieleń, choć jej obecna postać jest wynikiem aranżacji z drugiej połowy XX w. nawiązującej do przedwojennych wzorów. Zabudowa przyrynkowa reprezentuje wszystkie style architektoniczne obecne w Osadzie. Od ceglanych budynków urzędu i ochronki o zróżnicowanym detalu elewacyjnym, przez neogotycki kościół, modernistyczno – secesyjny budynek Domu Ludowego (w duchu secesji wiedeńskiej), po zawieszone między funkcjonalną architekturą industrialną, a historyzmem budynki przemysłowe.

Obszarem o indywidualnym wyrazie w przestrzeni miasta jest dawna dzielnica willowa usytuowana po

zachodniej stronie ul. 1 Maja (dawna ul. Wiskitska), obejmująca park z willą Karola Dittricha, wille dla kadry kierowniczej dawnej fabryki oraz domy mieszkalne dla urzędników i niższego personelu technicznego zakładów. Tutaj znajdują się również najbardziej reprezentacyjne budynki użyteczności publicznej Żyrardowa: Kantor i Resursa. Jest to obszar o najwyższej jakości rozwiązań architektonicznych i wyrazistych kostiumach stylowych budowli. Neorenesans, neobarok, neogotyck, nawiązania do klasycyzmu oraz malowniczy historyzm w duchu cottage, czy odwołania do „stylu szwajcarskiego” występują wśród reprezentacyjnej zabudowy Osady. Wyróżniają budynki użyteczności publicznej oraz mieszkania osób funkcyjnych spośród typowych, powtarzalnych rozwiązań zabudowy mieszkalnej dla robotników. Zróżnicowanie wystroju elewacji i jakości architektonicznej rozwiązań odpowiada zróżnicowaniu społecznemu oraz majątkowemu mieszkańców Osady i odzwierciedla strukturę zarządzania fabryki. To element wart podkreślenia, gdyż w strukturze urbanistycznej osady akcentowano dotąd szczególnie podział na strefy funkcjonalne (produkcja, użyteczność publiczna i reprezentacja, mieszkalnictwo). Natomiast układ urbanistyczny i architektura poszczególnych budowli odzwierciedlają też hierarchizację społeczną, zawodową i majątkową dawnych mieszkańców osady fabrycznej i stanowią doskonały dokument rozwarstwienia społeczeństwa przemysłowego 2 połowy XIX w.

Fot. 30 Żyrardów 1896 r. /Archiwum WKZ w Warszawie, dokumentacja PKZ/

Fot. 31 Żyrardów 1913 r. /Archiwum WKZ w Warszawie, dokumentacja PKZ/

Fot. 32 Plac Jana Pawła II, fot. A. Siwek

Fot. 33 Willa Karola Dietricha włączona w kompozycje parku, przykład architektury dojrzałego historyzmu, fot. A. Siwek

Fot. 34 Fragment czworoboku zabudowy mieszkalnej z zielenią towarzyszącą i drewnianymi budynkami gospodarczymi, fot. A. Siwek

W tkance zespołu urbanistycznego Osady wyraźnie wyodrębnia się osiedle domów robotniczych usytuowane po wschodniej stronie ulicy 1 Maja. Budynki są tutaj zgrupowane w postaci kwartałów zabudowy z wewnętrznymi dziedzińcami lub pierzejowej zabudowy ciągnącej się wzdłuż ulic. Zabudowę mieszkalną uzupełniają drewniane budynki gospodarcze. Elewacje ceglanych budynków mieszkalnych są rytmizowane za pomocą ceglanych lizen, gzymsów oraz zróżnicowania układów wątków ceglanych. Oprawy otworów okiennych i drzwiowych dopełniają skromny detal architektoniczny powtarzalnych budowli.

Wśród zabudowy mieszkalnej zwraca uwagę grupa najwcześniej wzniesionych, murowanych tynkowanych i pozbawionych dekoracji domów robotniczych. Ich forma jest wynikiem wypośrodkowania między tradycyjną zabudową mieszkalną, a pogłosami klasycyzmu widocznymi w proporcji budowli, a zwłaszcza w kącie nachylenia połaci dachowych. Dominuje utylitaryzm i ekonomiczność realizacji. Istotnym elementem kompozycji urbanistycznej jest rytmiczne rozmieszczenie zabudowy i powiązanie z alejowymi ciągami komunikacyjnymi. Zabudowa jest rozmieszczona z zachowaniem dystansu między poszczególnymi budynkami, co daje poczucie komfortu przestrzennego i w połączeniu z zielenią towarzyszącą tworzy atmosferą miasta – ogrodu.

Budynki mieszkalne i użyteczności publicznej Osady budowane były w technologii tradycyjnej: ściany zewnętrzne murowane, najczęściej nietynkowane, ceglane, stropy i więźba dachowa drewniane, pokrycie dachu papą lub płaską blachą, dachy najczęściej niskie dwuspadowe o szerokim kącie rozwarcia połaci,

zdarzają się również dachy mansardowe. Często występują konstrukcje mieszane, np. drewniane ściany działowe w budynkach murowanych. Budynki gospodarcze drewniane, szkieletowe, szalowane deskami, rzadziej w konstrukcji ryglowej z wypełnieniem z cegły.

Na obszarze zespołu zabytkowego Osady znajduje się 131 obiektów wpisanych do rejestru zabytków (spośród 201 na terenie całego miasta). Wśród nich jest 107 budynków mieszkalnych lub mieszkalno-usługowych, 21 użyteczności publicznej, nieużytkowany budynek dawnego aresztu oraz park. Jeden z wpisanych do rejestru zabytków budynków gospodarczych (tzw. drewniana komórka) uległ zagładzie i został wykreślony go z rejestru zabytków. Ponadto 38 obiektów nie objętych indywidualnie wpisem do rejestru figuruje w ewidencji zabytków, w tym jeden budynek mieszkalno-usługowy, jeden budynek mieszkalny, kręgielnia, altana przy Pałacyku Tyrolskim i 34 budynki gospodarcze. Większość tych obiektów powstała w ostatnim trzydziestolecu XIX w. oraz na przełomie XIX i XX w. Najstarsze obiekty w zespole to powstałe przed 1867 r. budynki mieszkalne przy ul. 1 Maja 66 i 68 oraz przy Pl. Jana Pawła II 2. Najmłodszym jest mieszkalny budynek przy ul. Kościelnej 4 powstały po 1913 r.

Istotą specyfiki Osady jest występowanie powtarzalnych, typowych rozwiązań architektonicznych powielanych w kilku wariantach funkcjonalnych. Poniżej przedstawione zestawienie rzutów oraz plan miasta z oznaczeniem występowania poszczególnych typów zabudowy opracowane przez Autorów dokumentacji konserwatorskiej PKZ w 1976 najlepiej obrazuje to zagadnienie.

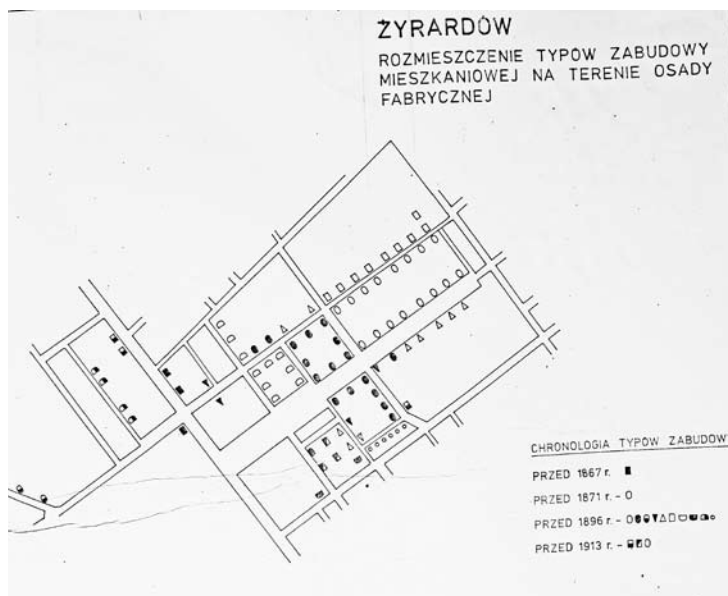
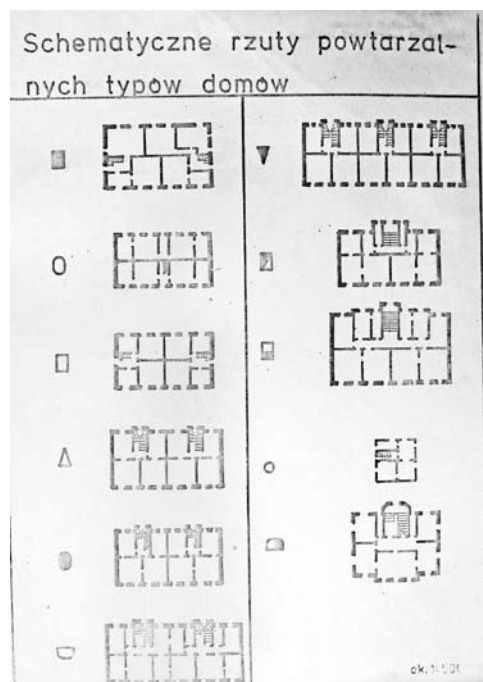

Fot. 35 Wielorodzinne domy robotnicze, fot. A. Siwek

Fot. 36 Uł. 1 Maja 66. Jeden z najstarszych domów robotniczych Żyrardowa, /Fot. Archiwum WUOZ Warszawa/

Fot. 37 Typy zabudowy Żyrardowa i ich rozmieszczenie. Plansze wg. Żyrardów. Dokumentacja konserwatorska urbanistyczno-architektoniczna, PKZ Warszawa 1976 r., Archiwum WUOZ w Warszawie

Wśród budynków użyteczności publicznej Osady Fabrycznej należy wyróżnić:

- kościół pw. Karola Boromeusza;
- kościół pw. Matki Bożej Pocieszenia wraz z budynkiem plebanii;
- budynek szpitala oraz dwa budynki dawnych oddziałów szpitalnych;
- budynek przedszkola /ochronka/;
- trzy gmachy szkolne;
- budynki o funkcji administracyjnej, zwłaszcza dawny Magistrat oraz dawny Kantor wzniesiony w 1885 r. jako siedziba Zarządu Towarzystwa Akcyjnego Zakładów Żyrardowskich;
- budynki o przeznaczeniu towarzysko – kulturalnym, czyli dawna Resursa wybudowana w 1872 r. (rozbudowano ją ok. 1885 r.), kręgielnia i tak zwany Ludowiec z 1913 r.
- budynek Domu Pomocy Społecznej /dawnej przytułek/;

Fot. 38 Kościoła parafialny – fasada i wnętrze, stan współczesny, fot. A. Siwek

Pod względem artystycznym wśród zabudowy wyróżnia się parafialny kościół pw. Matki Bożej Pocieszenia. Neogotycki kościół farny jest dominantą wysokościową w krajobrazie miasta i zwornikiem kompozycji urbanistycznej. Został zaprojektowany przez Józefa Piusa Dziekońskiego. Wybudowany w latach 1900–1903 dzięki funduszom Karola Dittricha. Wewnątrz znajdują się witraże przypisywane autorstwu Józefa Mehoffera (faktycznie zrealizowane według projektów artystów z Warszawy), neogotyckie wyposażenie oraz interesujące kopie sakralnego malarstwa europejskiego. Kościół jest murowany z cegły, nieotynkowany, trójnawowy, bazylikowy z transeptem, prezbiterium wydzielone dwuprzęsłowe, zamknięte trójbocznie. W fasadzie dwie wieże nakryte strzelistymi hełmami z ostrołukowymi przeźrocami.

Pod względem formy i stylu od zespołu zabudowy Osady wyróżnia się tak zwany Ludowiec – Dom Ludowy im. Karola Dittricha. Został oddany do użytku w 1913 r., z funduszy Karola Dittricha. Pełnił funkcję domu kultury dla pracowników zakładów przemysłowych. Działały tu m.in. amatorski teatr i funkcjonujące do dziś towarzystwa śpiewacze „Echo” i „Lira”. Wzniesiony w końcowym etapie formowania się Osady Fabrycznej jest istotnym elementem kompozycji Placu Jana Pawła II. Jest jedynym na tym obszarze przykładem architektury modernistycznej, wywodzącej się z form i ducha wiedeńskiej secesji. Budowla o malowniczej, nieregularnej i zróżnicowanej bryle. Elewacje programowo ascetyczne o ograniczonym i uproszczonym wystroju dekoracyjnym. Główny trzykondygnacyjny korpus budynku, mieści salę kinową. W bryle budynku dominuje wieża przekryta wieloboczną kopułą. Przy budowie

obiektu zastosowano nowe materiały i nowatorskie rozwiązania konstrukcyjne – np. balkon widowni w sali widowiskowej stanowi obręcz nośną kopuły wykonaną z żelazobetonu. We wnętrzach zachowane są elementy wystroju historycznego, między innymi ozdobne posadzki z epoki.

Szczególną rolę w układzie przestrzennym Osady odgrywa park im. Karola Augusta Dittricha, czyli park towarzyszący willi współwłaściciela żyrardowskiego przedsiębiorstwa. Jest to park w duchu ogrodu krajobrazowego o powierzchni 5,2 ha, założony w drugiej połowie XIX w. wg. projektu K. Sparmana. Układ kompozycyjny parku jest swobodny, niesymetryczny, z kalicznicznymi prowadzonymi ścieżkami. Kompozycja wynika z ukształtowania terenu i wykorzystania naturalnych cieków wodnych. Cenny jest okazały drzewostan z 20 pomnikami przyrody. Kompozycję dopełniają rzeźby ogrodowe.

Odrębną, wyraźnie wyróżniającą się grupę zabudowy stanowią budynki fabryczne. Wśród nich część prezentuje oszczędne formy stylowe historyzmu, zaś część zabudowań odbudowanych po zniszczeniach I wojny światowej wykazuje cechy pośrednie między rozwiązaniami o rodowodzie dziewiętnastowiecznym i modernistycznymi. Budynki fabryczne pod względem rozwiązań przestrzennych podporządkowane są funkcji wynikającej z ich miejsca w procesie produkcyjnym.

Pod względem konstrukcyjnym część z nich, to tradycyjne, ceglane obiekty murowane, w których występują też niekiedy stropy Kleina i podpory żeliwne, zaś część to konstrukcje szkieletowe, wsparte na żelbetonowych dźwigarach. Konstrukcja Nowej Przędzalni

Fot. 39 „Ludowiec”, bryła i wnętrz holu, fot. A. Siwek

Fot. 40 Park i willa K. Dittricha, fot. A. Siwek

Fot. 41 Zespół fabryczny ok. 1905 r. wg.: <https://www.facebook.com/Zyrdowstarejgrafii>

Fot. 42 Stara przędzalnia i Stara tkalnia, fot. A. Siwek

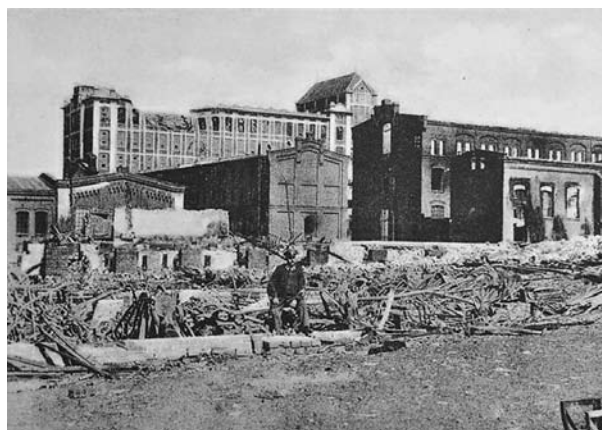
z lat 1911–1913, to nowatorskie w budownictwie przemysłowym zastosowanie ramy żelbetowej z wypełnieniem ceglany. W okresie międzywojennym zastosowano tu również nowatorskie konstrukcje strunobetonowe. W większości są to budynki wieloprzestrzenne, przeznaczone na pomieszczenie licznych stanowisk pracy lub specjalistycznych urządzeń i maszyn, nierzadko o znacznych gabarytach. Wśród zachowanych budynków fabrycznych na szczególną uwagę zasługują te, które odgrywały istotną rolę w cyklu technologicznym.⁹ Wśród nich wyróżnia się *Stara przędzalnia*, najstarszy z budynków przemysłowych, który wyznacza centrum dawnej osady fabrycznej. Jest to monumentalny, czteropiętrowy budynek mechanicznej przędzalni lnu i tkalni. Powstał w 1833 roku według projektu architekta Jana Jakuba Gaya. Była to jedna z największych w Królestwie Polskim, a nawet Europie Środkowej przędzalni lnu. W okresie największego rozwoju działało tu 2200 wrzecion przędzalniczych. Na parterze oraz na pierwszym i drugim piętrze znajdowały się maszyny do gręplowania, przędzenia i postrzygania. Na trzecim piętrze, znajdowała się mała tkalnia ręczna, która funkcjonowała tu do czasu wybudowania odrębnego parterowego budynku. W Żyrardowie funkcjonowało 200 ręcznych warsztatów tkackich, ale tylko 24

⁹ Partię dotyczącą budynków przemysłowych opracowano na podstawie materiałów Miejskiego Konserwatora Zabytków w Żyrardowie (*Ważne obiekty poprzemysłowe objęte ochroną konserwatorską*); M. Staniszkis z zespołem, *Koncepcja urbanistyczna zagospodarowania rejonu Zakładów Lniarskich w Żyrardowie*, mpis. 2008; oraz materiałów Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie.

w fabryce, gdyż pozostałe mieściły się w domach tkaczy. Wśród urządzeń pracujących w *Starej przędzalni* znajdowały się między innymi trzy urządzenia do czesania lnu z grzebieniami wynalazku Filipa de Girarda. Wszystkie urządzenia napędzane były maszyną parową o mocy 40 KM, która znajdowała się na zewnątrz budynku, w osobnej dobudówce. O jej obecności świadczył wysoki komin fabryczny, dziś niezachowany. W początkach XX w. *Starą przędzalnię* połączono krytym przejściem z *Nową przędzalnią* wzniesioną opodal. Budynek *Starej przędzalni* był wielokrotnie przebudowywany i odbudowywany po kolejnych zniszczeniach wojennych. Przeszedł też proces modernizacji zakładów po 1945 r. oraz okres dewastacji po zakończeniu produkcji. Finalnie, w latach 2005–2009 został zrewitalizowany i przystosowany do współczesnych, nieprodukcyjnych funkcji użytkowych.

Kolejnym monumentalnym budynkiem przemysłowym jest *Stara tkalnia*. Powstała z inicjatywy K. Hielle i K. Dittrich, po objęciu przez nich fabryki żyrardowskiej w 1857 roku. Prace zakończono na przełomie lat 1861–1862, wówczas tkalnia mechaniczna uzyskała swą pełną wydajność. Budynek jest jednokondygnacyjny, o łamanym dachu, z przeszkleniami dla odpowiedniego doświetlenia wnętrza. Była to największa w Europie tkalnia, na 500 mechanicznych krosien pomieszczonych w jednej hali. Powierzchnia użytkowa *Starej tkalni* liczyła około 6 tys. metrów kwadratowych. W nocy z 16 na 17 lipca 1915 r. wojska rosyjskie, w trakcie odwrotu z Królestwa, wysadziły w powietrze budynek *Starej tkalni* niszcząc i rabując jednocześnie park maszynowy.

Odbudowę fabryki i wznowienie produkcji dla celów zbrojeniowych zainicjowali Niemcy, a finalnie ukończono

Fot. 43 Zniszczenia wojenne, fot. 1915 r., wg.: <https://www.facebook.com/Zyrardownastarejfotoğrafii>

Fot. 44 Żyrardowskie centrum ponad dachami Starej tkalni, fot. A. Siwek

Fot. 45 Nowa Przędzalnia po współczesnej adaptacji funkcjonalnej, fot. A. Siwek

Fot. 46 Okrągłak oraz zespół fabryczny w procesie rewitalizacji, fot. A. Siwek

Fot. 47 Bielnik, fragment planszy *Powiat Błoński Gub. Warszawskiej* autorstwa Józefa Michała Bazewicza, z wydawnictwa *Atlas geograficzny ilustrowany Królestwa Polskiego*, z 1907 r.

Fot. 48 Zespół zabudowy fabrycznej, fot. A. Siwek

ją w 1923 roku. Odbudowaną tkalnię wzniesiono z kamienia i żelazobetonu. Obecnie, po pracach remontowych i adaptacyjnych budynek pełni funkcje handlowo-usługowe.

Ważną rolę w panoramie miasta odgrywa też budynek *Nowej przędzalni*. Projekt budynku został opracowany w 1909 r. przez austrowęgierskie konsorcjum Pittel & Brausewetter. Gmach wzniesiono na podstawie projektu architektów Alfonsa Bergera i Karola Tanze. Prace trwały w latach 1909–1913. *Nowa Przędzalnia Lnu* była wzniesiona w konstrukcji żelbetowej i została przystosowaną do dużych obciążeń wynikających z pracy tysiąca wrzecion. Dodatkowym obciążeniem konstrukcji był główny zbiornik wody technologicznej i pompy umieszczone na najwyższej kondygnacji budynku.

Budynek uległ uszkodzeniu w czasie I wojny światowej. W okresie międzywojennym odtworzono zniszczoną część najwyższego piętra skrzydła zachodniego. Monumentalny gmach w pierwszych latach XXI w. został poddany adaptacji do funkcji mieszkaniowo-usługowych.

Znacznym przekształceniom uległ w ciągu kolejnych dekad budynek *Czesalni lnu*. Wzniesiony ok. 1890 r., rozbudowany w latach 1900–1914, w latach 60-tych XX w. został gruntownie przebudowany, zwłaszcza we wnętrzach. Ponadto w zespole fabrycznym znajdują się *budynek dawnej administracji* z 1908 r., obecnie wykorzystywany przez Starostwo Powiatu Żyrardowskiego oraz *budynek przędzalni* z lat sześćdziesiątych XIX w., który jako pierwszy obiekt na terenie dawnych zakładów lnianych był w początkach XXI w. poddany rewitalizacji i adaptacji dla funkcji mieszkalno-usługowych. W grupie obiektów wielokrotnie przebudowywanych należy odnotować *Centralne warsztaty mechaniczne* z lat siedemdziesiątych XIX w., które rozbudowano w latach 1890–1910 i przebudowano w latach siedemdziesiątych XX w. Charakterystyczną formą wyróżnia się *Budynek pompowni*, tak zwany „okrągłak” z 1902 r.

Na skraju zespołu wznosi się budynek *Pończoszarni Stella*. Typowy budynek fabryczny z lat siedemdziesiątych XIX wieku, również kilkakrotnie przebudowywany. Zespół dopełniają budynki *portierni i bramy* z lat 1951–1952. Mimo utylitarnej formy można w nich dostrzec cechy właściwe dla architektury socrealistycznej. Odrębną grupę zabudowy tworzą *Bielnik i Wykańczalnia*. Znajduje się tu *chłodnia przędzy* z lat 1890–1895, przebudowana ze starej suszarni lnu, a następnie adaptowana na potrzeby magazynowe. Funkcje biur wykańczalni oraz archiwum Zakładów Żyrardowskich pomieszczono w drugiej połowie XX w. w dawnej *suszarni przędzy* z 1895 r. W zespole zachowały się zabudowania *wiązalni przędzy* z lat 1907–1908 oraz *farbiarni* z lat 1907–1908. Istotną rolę w zespole spełniały zabudowania *bielnika przędzy z gotownią* z lat 1909–1910 przekształcone w latach sześćdziesiątych XX wieku oraz *hala postrzygarki bielnika przędzy* z lat 1911–1912. Dopełnieniem zespołu Bielnika były staw i rozległe łąki, na których rozkładano płótna i przędzie, by pod wpływem warunków atmosferycznych i słońca uległy finalnemu wybieleniu. To ważny, acz niedoceniony dziś element przestrzenny historycznego zespołu fabrycznego.

Zespół uzupełnia zabudowa działu sprzedaży z 1886 r. i dawnego magazynu tkanin z ok. 1890 r., a także budynek ekspedycji, składalni oraz dawnej szwalni wraz z zespołem warsztatów wykańczalni tkanin. Istotnym dopełnieniem zespołu są budynki drukarni płócien. Formy architektoniczne tych budynków zachowują charakter nadany na przełomie XIX i XX w. Na co dzień umykają uwadze elementy inżynierskiej infrastruktury podziemnej, takie jak np. kanały Lindleya zidentyfikowane

podczas prac ziemnych na terenie fabryki. Istotnym elementem historycznego zespołu urbanistycznego był system wodny – po za biegiem rzeki Pisi, także system spiętrzeń i stawów gromadzących wodę dla procesu produkcyjnego. Okres międzywojenny przyniósł dbałość o środowisko. Zbudowano wówczas fabryczną oczyszczalnię ścieków pochodzących głównie z bielnika i farbiarni. Ów system wodny ulegał wielokrotnym przekształceniom i obecnie zachowany jest w formie reliktovej. Przemysłowa część zabudowy Żyrardowa w ostatnich dziesięcioleciach poddawana była największej presji przekształceń, od dewastacji wynikłych z utraty funkcji, po adaptację dla nowych form użytkowania (handel wielkopowierzchniowy, przestrzenie mieszkalne – lofty). Zespół „Starej Przędzalni” w Żyrardowie w 2013 uzyskał nagrodę w konkursie Generalnego Konserwatora Zabytków „Zabytek Zadbane”. Jednak nadal w tej grupie budowli pozostaje najwięcej obiektów zagrożonych i oczekujących na ponowne zagospodarowanie. Niemniej, mimo strat i przekształceń, można wykazać, że zachowane elementy zabudowy przemysłowej w Żyrardowie wciąż wyznaczają zwartą strefę industrialną, czytelną w tkance urbanistycznej Osady Fabrycznej.

1.2.3 Granice dobra

Historyczny układ urbanistyczno-architektoniczny osady fabrycznej narastał stopniowo, lecz mieścił się w ściśle określonych ramach przestrzennych. Obszary ten został szeroko zidentyfikowany i zinterpretowany w powoływanym studium PP PKZ Warszawa z 1976 r. pt.: *Żyrardów. Dokumentacja konserwatorska urbanistyczno-architektoniczna*.¹⁰ Studium posłużyło do określenia obszaru objętego wpisem do rejestru zabytków obszaru osady fabrycznej, jako zabytkowego układu urbanistycznego.¹¹ Ustalenia studium potwierdziły późniejsze opracowania, takie jak S. Teofiluk, *Historyczne centrum miasta Żyrardów. Zakres ochrony konserwatorskiej „osady fabrycznej”* z 2008, czy M. Szulińska, *Żyrardów miasto Inu. Propozycja utworzenia parku kulturowego*,

również z 2008.¹² Wyniki powyższych ustaleń posłużyły autorom studium pt.: *Dokumentacja zgłoszenia Zespołu Osady Fabrycznej w Żyrardowie o uznania za pomnik historii*, z 2010 r.¹³, które zdecydowało o granicach ochrony w ramach uznania za pomnik historii, czyli w ramach prawnego wyróżnienia najcenniejszej części historycznego zespołu urbanistycznego, jako przedmiotu szczególnej ochrony. Finalnie potwierdzenie granic chronionego obszaru znalazło miejsce w Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 4 stycznia 2012 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna” (Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa, dnia 17 stycznia 2012 r., Pozycja 59). W dokumencie tym czytamy:

Celem ochrony pomnika historii „Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna” jest zachowanie ze względu na wartości artystyczne i kulturowe oraz autentyzm historycznego układu urbanistyczno-architektonicznego osady fabrycznej, będącej świadectwem świetności przemysłu Iniańskiego na ziemiach Królestwa Polskiego, nowatorskiej myśli urbanistycznej, a także jednego z największych XIX-wiecznych ośrodków przędzalniczych w Europie.

Granice obszaru wyróżnionego, jako szczególnie cenny pod względem zabytkowym zgodnie z treścią dokumentu są następujące:

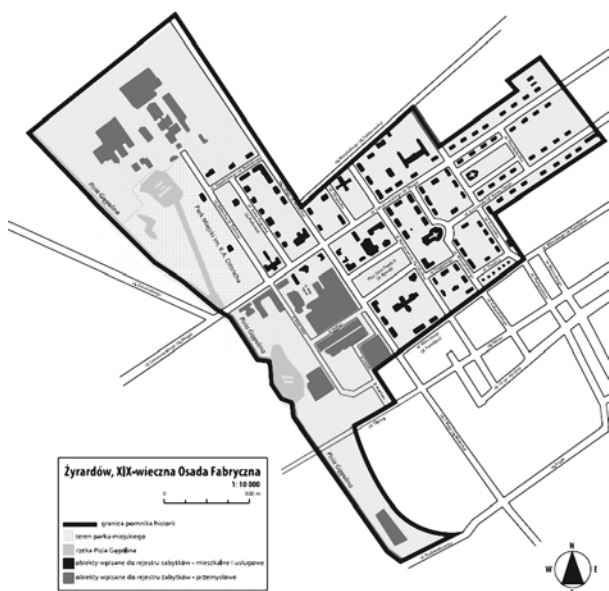
Obszar pomnika historii „Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna” obejmuje przyfabryczne osiedle domów robotniczych wraz z budynkami użyteczności publicznej, dawną „dzielnicę willową” wraz z parkiem miejskim im. K.A. Dittricha oraz teren zakładu Iniańskiego. Granica pomnika biegnie od ul. Radziwiłłowskiej w kierunku północno-zachodnim wzdłuż rzeki Pisi Gągolin (z włączeniem koryta rzeki), skręca w kierunku północno-wschodnim i przechodzi w drogę wewnętrzną prowadzącą od kanału do ul. Działkowej (z wyłączeniem drogi), dalej ulicami: 1 Maja (z włączeniem ulicy) i Waryńskiego (z wyłączeniem ulicy), skręca na południowy wschód w wewnętrzną ulicę dojazdową na terenie szpitala (z włączeniem ulicy), po czym w kierunku północno-wschodnim biegnie dalej na tyłach posesji położonych przy ul. Limanowskiego (od nr 12 do nr 26), skręca w kierunku południowo-wschodnim w ul. Ossowskiego (z wyłączeniem ulicy),

¹⁰ *Żyrardów. Dokumentacja konserwatorska urbanistyczno-architektoniczna*, PP PKZ Warszawa 1976 r. /Opracowanie zespołowe pod kierunkiem J. Baranowskiego, konsultacja naukowa A. Rottermund, A. Znojkiwicz, dokumentacja historyczna: A. Gryciuk, dokumentacja urbanistyczna: J. Kubiak, dokumentacja architektoniczna: T. Szyburska; dokumentacja fotograficzna: K. Kowalska, A. Stasiak, J. Szadkowski/ mpis. w Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie.

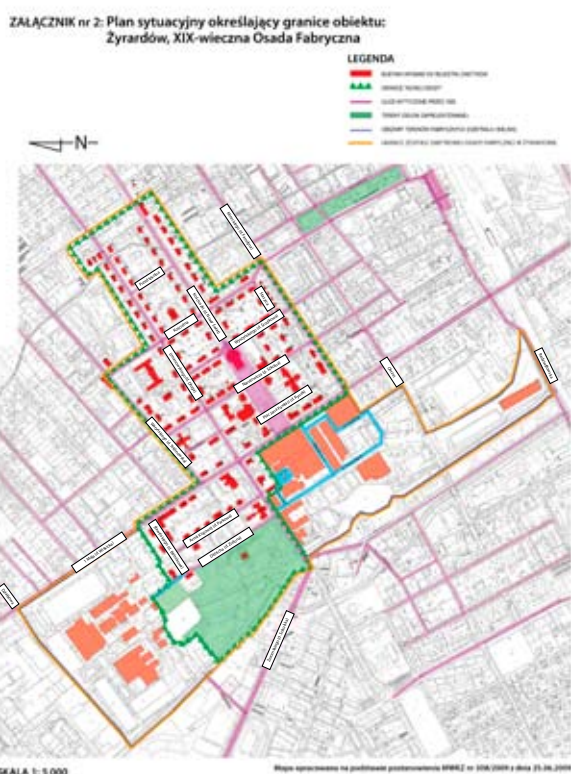
¹¹ Wpis do rejestru zabytków układu urbanistycznego – Osada Fabryczna. Decyzja nr A-520 z 1979-01-30.

¹² S. Teofiluk, *Historyczne centrum miasta Żyrardów. Zakres ochrony konserwatorskiej „osady fabrycznej”*, mpis. Warszawa 2008, /w Archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Żyrardowie/; M. Szulińska, *Żyrardów miasto Inu. Propozycja utworzenia parku kulturowego*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce*, red. W. Karpowski, F. Midura, J. W. Sienkiewicz, Warszawa 2008.

¹³ *Dokumentacja zgłoszenia Zespołu Osady Fabrycznej w Żyrardowie o uznania za pomnik historii*, oprac. zespół pod kierunkiem A. Wilka, Żyrardów 2010, mpis. w archiwum UM Żyrardowa.

Fot. 49 Pomnik Historii – Załącznik do rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 4 stycznia 2012 r. (poz. 59), „Żyrardów – XIX-wieczna osada fabryczna”

Fot. 50 Zakres ochrony konserwatorskiej w kontekście zespołu urbanistycznego Żyrardowa /Materiały Miejskiego Konserwatora Zabytków w Żyrardowie/

dalej skręca na południowy zachód i biegnie na tyłach posesji położonych przy ul. Kościuszki (od nr 29 do nr 43), dochodzi do południowo-wschodniego narożnika budynku przy ul. Kościelnej 8 i biegnie dalej w linii

prostej aż do skrzyżowania ul. Mireckiego z al. Partyzantów, skręca w ul. Mireckiego i wzdłuż tej ulicy (z wyłączeniem ulicy) dochodzi do elewacji południowo-wschodniej budynku Tkalni Żakardowej przy ul. 1 Maja 41a, przechodzi w ul. Lniarską i ul. Nowy Świat (z włączeniem ulicy), następnie skręca w ul. Okrzei (z wyłączeniem ulicy), biegnie linią torów kolejowych do ul. Radziwiłłowskiej i wzdłuż tej ulicy dochodzi do koryta rzeki Pisi Gągolińskiej.¹⁴

Dopełnieniem opisu słownego jest załączona do rozporządzenia mapa z oznaczeniem granic obszaru uznanego za pomnik historii.

Powierzchnia obszaru, jaką zajmuje Zespół Zabytkowy Osady Fabrycznej wynosi ok. 50 ha. Jednak wbrew oczekiwaniu granice pomnika historii nie obejmują całości zidentyfikowanego zespołu historycznego. Co do potrzeby zwiększenia obszaru ochrony dostrzegła już S. Teofiluk, która we wnioskach opracowania weryfikującego zakres wpisu do rejestru zabytków stwierdzała:

Jednocześnie dla tak określonych i obowiązujących od ponad 30 lat granic wskazane jest zastosowanie następujących korekt:

a./ przesunięcie zasięgu chronionego obszaru w kierunku zachodnim, poprzez włączenie ulic i posesji położonych przy ul. Farbiarskiej, Żeromskiego, Chopina i Wierzbowej

b./ włączenie historycznych, reprezentacyjnych alej Ditricha i Hillego, łączących Nową Osadę z dworcem kolejowym, obecnie ulic Partyzantów i Wysockiego.

Wymienione rejony wraz z obszarem wpisanej do rejestru zabytków „osady fabrycznej” wymagają zaktualizowania wytycznych konserwatorskich, a w następnej kolejności rewitalizacji.¹⁵

¹⁴ Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 4 stycznia 2012 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna”, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa, dnia 17 stycznia 2012 r., Pozycja 59.

¹⁵ S. Teofiluk, *Historyczne centrum miasta Żyrardów. Zakres ochrony konserwatorskiej „osady fabrycznej”*, mpis. Warszawa 2008, /w Archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Żyrardowie/.

Dopowiadając do powyżej wskazanych wniosków na temat granic historycznego zespołu urbanistycznego Żyrardowa należy podkreślić szczególną wagę zabudowy przy dzisiejszej ulicy S. Żeromskiego. Z jednej strony stanowi ona ramę architektoniczną dla parku wokół willi dawnych właścicieli Żyrardowa, z drugiej ma znaczące treści historyczne. Obok zabudowy mieszkalnej z przełomu XIX i XX w. jest tam usytuowany dawny kościół ewangelicki, czyli świadectwo wielokulturowości historycznej społeczności Żyrardowa. O randze tego obiektu świadczy choćby pocztówka z początku XX w., która wśród reprezentatywnych widoków Żyrardowa zawiera właśnie wizerunek wspomnianej świątyni.

Kolejnym obszarem, który wprawdzie jest chroniony odrębnie, ale utracił przestrzenny związek z zespołem historycznego centrum jest cmentarz miejski, który stanowił integralny składnik dawnego założenia. Zachowanie świadomości tego faktu powinno być jednym z zadań ochrony dziedzictwa kulturowego dawnej osady fabrycznej.

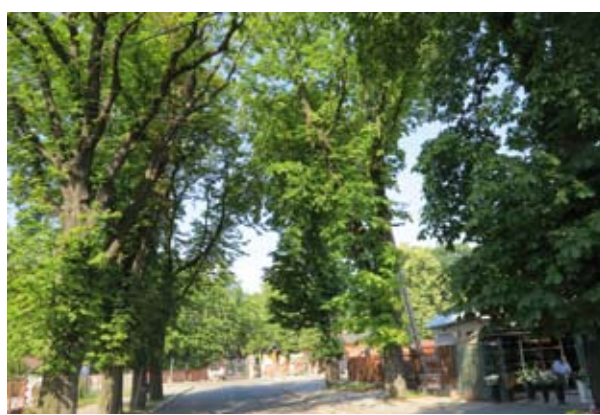
1.2.4. Charakterystyka funkcji dobra

Specyfika zespołu Osady Fabrycznej w Żyrardowie zasadza się na wprowadzonym w XIX w. i zachowanym w zasadniczym zrębie do dziś podziale funkcjonalnym przestrzeni na strefy przemysłową, reprezentacyjną i użyteczności publicznej oraz mieszkalną. Ów podział funkcjonalny skrzyżowany jest jeszcze z podziałem społecznym uwidocznionym w tkance urbanistycznej przez rozdzielanie lokalizacji i formy rezydencji właściciela, mieszkań kadry kierowniczej oraz zespołów zabudowy dla robotników. Wprawdzie w XXI w. mamy do czynienia z zanikiem, lub tylko reliktowym zachowaniem funkcji produkcyjnych, jednak charakter zabudowy przemysłowej pozostał czytelny. Natomiast budynki użyteczności publicznej oraz mieszkalne w zdecydowanej większości zachowują swe pierwotne funkcje, co generuje znaczną wartość historyczną, ale też spore wyzwania konserwatorskie.

Pod względem funkcjonalnym dla Żyrardowa znaczenie mają zachowane relikty dziedzictwa techniki, czytelne w miejskim krajobrazie kulturowym obiekty przemysłowe oraz ślady historycznego procesu gospodarczego zapisana w tkance układu urbanistycznego. Dla charakterystyki funkcjonalno-społecznej Żyrardowa istotne są odwołania do koncepcji miasta idealnego oraz miasta ogrodu, a także czytelne w nasyceniu budowlami użyteczności publicznej tendencje socjalne w społeczeństwie industrialnym. Oczywistym składnikiem Osady Fabrycznej są osiedla robotnicze ilustrujące dziewiętnastowieczną fazę rozwoju społeczeństwa industrialnego. Ginącym elementem są natomiast procesy technologiczne związane z produkcją żyrdardowskiego Inu.

Fot. 51 Wizytówka Żyrardowa, wśród najważniejszych budowli kościół ewangelicki; Pocztówka z ok. 1900 r., <https://www.facebook.com/Zyrardownastarejgrafii>

Fot. 52 Aleja prowadząca na cmentarz i zabytkowa część cmentarza, fot. A. Siwek

Tendencje do muzealizacji tradycji przemysłowej są realną szansą na ochronę owej wartości.

Odnotowania wymaga fakt, iż historyczne centrum dawnej osady fabrycznej zachowuje charakter współczesnego centrum miejskiego, a zespół zabudowań fabrycznych, mimo zmian funkcjonalnych jawi się nadal jako wyodrębniony obszar w tkance miejskiej.

Fot. 53 Muzeum Lniarstwa, szansa na zachowanie dziedzictwa techniki Żyrardowa, fot. A. Siwek

1.2.5 Własność dobra

Historyczny zespół urbanistyczny to z zasady zabytek złożony, podlegający wielu uwarunkowaniom, w tym uwarunkowaniom wynikającym ze struktury własności i zarządu obszarami i obiektami współtworzącymi zespół. W przypadku dawnej osady fabrycznej w Żyrardowie uwarunkowania historyczne są szczególne. Właściwie cały obszar objęty granicami pomnika historii pierwotnie znajdował się w ręku jednego właściciela. Był nim każdorazowy właściciel zespołu fabrycznego, gdyż osada przynależała do fabryki, jako jej nieodłączna część. Upaństwowienie zakładów po II wojnie światowej pozornie zachowało tę współzależność, gdyż zarówno obiekty przemysłowe, jak i mieszkalne zostały w ręku skarbu państwa, jako jednego właściciela. Z czasem uruchomiły się jednak procesy dywersyfikacji własności i zarządu składników zespołu. Kompleks fabryczny przechodził przekształcenia własnościowe i podziały, budynki użyteczności publicznej i mieszkalne podlegały procesom komunalizacji. Skarb państwa tracił wpływ na losy poszczególnych składników

zespołu. Obecnie własność historycznej osady jest zróżnicowana. W obszarze przemysłowym przeplatają się własność skarbu państwa, gminy i osób prawnych. W obszarze użyteczności publicznej dominuje mienie komunalne czyli własność Gminy – Miasta Żyrardów reprezentowanej przez Prezydenta Miasta Żyrardowa. Gmina posiada tytuł prawny do części budynków użyteczności publicznej (42 %) oraz większości ulic i miejskich przestrzeni publicznych. Obiekty sakralne pozostają we władaniu związków wyznaniowych. Pozostałości mienia skarbu państwa znajdują się w zarządzie Powiatu Żyrardowskiego. W sferze mieszkalnej dominuje zarząd komunalny, mienie gminy, choć zauważa się tendencję do uwłaszczania mieszkańców i tworzenia wspólnot mieszkaniowych, w których jednak Gmina posiada wysokie udziały procentowe. W kontekście zarządu miasta i sprawowania ochrony zespołu zabytkowego kompetencje pozostają przy władzach miasta i w ręku miejskiego konserwatora zabytków, który działa w wyniku porozumienia prezydenta miasta z wojewodą mazowieckim i udzielenia kompetencji wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Fot. 54 Siedziba władz miasta, fot. A. Siwek

Fot. 55 Sala Resursy, fot. A. Siwek

1.3 Krótka charakterystyka stanu dobra

Charakterystyka stanu dobra jest wypadkową szeregu uwarunkowań, w tym przede wszystkim stanu prawno-własnościowego, stanu ochrony konserwatorskiej w wymiarze formalnym i praktycznym, systemu zarządzania, uwarunkowań funkcjonalnych oraz oddziaływania zagrożeń środowiskowych i naturalnych czynników destrukcji materiałowych. Wszystkie te czynniki odnoszą się zarówno do dobra rozumianego, jako zespół urbanistyczny (historyczna osada fabryczna) jak i do poszczególnych składników zespołu rozumianych jako indywidualne obiekty zabytkowe. Wśród owych indywidualnych składników zespołu zabytkowego, jako równoprawne elementy współtworzące wartość układu urbanistycznego postrzega się zarówno budowlę niezależnie od ich skali i złożoności formalnej, jak i układ komunikacyjny z historycznymi nawierzchniami, kompozycje zieleni, historyczne ciek i zbiorniki wodne, infrastrukturę podziemną, relacje widokowe, etc. Dla stanu dobra istotne znaczenie ma współczesna funkcja poszczególnych obiektów, zwłaszcza przemysłowych, gdyż zachowanie tradycji przemysłowej jest istotnym elementem autentyczności, a co za tym idzie wartości miejsca. W prezentowanym etapie opracowania zarysowany został ogólny obraz dobra w tym zakresie. Szczegółowe odniesienia mają miejsce w części drugiej, w powiązaniu ze wskazaniami ochronnymi i strategicznymi.

1.3.1 Stan zachowania zabytkowej substancji

Jak stwierdzają autorzy wniosku z 2010 r. o uznanie osady fabrycznej w Żyrardowie za pomnik historii:

Zespół zabytkowy Osady Fabrycznej zachowany jest w całości. Czytelnie zarysowany w przestrzeni miasta układ urbanistyczny wyróżnia się na tle później powstałej, poza jego granicami przypadkowej zabudowy. Stan zachowania historycznej zabudowy Osady ocenia się na 95% pierwotnego zasobu. Biorąc pod uwagę skalę założenia i potężny zasób substancji zabytkowej należy stwierdzić, że zarówno zespół, jako układ urbanistyczny jak i jego poszczególne elementy, od małych jednostek urbanistycznych jakimi są kwartały zabudowy mieszkaniowej do pojedynczych budynków z ich bogactwem form architektonicznych i detalu, nie uległy żadnym istotnym przekształceniom. Prawie wszystkie obiekty zachowały swoje pierwotne funkcje. Nie uległa zmianie zbudowana w latach 1867–1898 siatka ulic, kontynuowana jest tradycja utrzymywania zieleni przy ulicach oraz na innych obszarach pierwotnie dla niej przeznaczonych. Nieliczne zmiany funkcji oraz uzupełnienia, jakich dokonano na terenie zespołu zabytkowego osady, głównie w latach po II wojnie światowej, nie wpływają

*negatywnie na założony pierwotnie program funkcjonalny oraz czytelność i autentyczność historycznego układu.*¹⁶

Ów stan zachowania substancji urbanistycznej potwierdza porównanie stanu opisanego w opracowaniu PP PKZ z 1976 r. ze stanem obecnym. Zasadnicze zmiany zachodzą wprawdzie w sferze zabudowy przemysłowej, ale nie na tyle drastycznie, by zniweczyć charakter całości założenia. Trzeba bowiem podkreślić, iż w skali zabytków Polski, Żyrardów może poszczycić się wyjątkowymi walorami historycznymi, artystycznymi i naukowymi. To zachowana dziewiętnastowieczna osada fabryczna, której rozwój łączył się zarówno z rozwojem przemysłu, jak i recepcją europejskich wzorców urbanistycznych, architektonicznych i istotnych idei społecznych kształtujących oblicze XIX w. Miasto wyróżnia się w skali kraju dobrze zachowanym układem urbanistycznym, czytelnością powiązań funkcjonalnych między strefami przemysłowymi, mieszkalnymi i reprezentacyjnymi oraz bogactwem odmian typologicznych zachowanej substancji zabytkowej. Jest to znaczące ogniwo w łańcuchu nawiązań do koncepcji miasta idealnego, miasta ogrodu oraz do koncepcji strefowania obszaru zurbanizowanego.

Zatem oceniając stan zachowania substancji zabytkowej trzeba uwzględnić jako najwyższe wartości urbanistyczne – architektoniczne zespołu jego kompletność, czyli zachowanie współzależności poszczególnych składowych, które współtworzą:

- Kompozycja urbanistyczna. Układ urbanistyczny Osady łączący nawarstwienia historyczne z kompleksową, dziewiętnastowieczną koncepcją strefowej organizacji zespołu miejsko – przemysłowego, podporządkowanego dążeniu do racjonalizacji funkcjonalno – przestrzennej, przy uwzględnieniu idei społecznych i odniesieniu do tradycji miast idealnych.
- Zieleń komponowana. Integralny element układu urbanistycznego, a zarazem autonomiczny składnik nawarstwień historycznych. Zachowany zespół kilkufazowych układów kompozycyjnych współtworzących charakter miasta – ogrodu.
- Architektura we wszystkich obecnych w Żyrardowie kategoriach, czyli: architektura monumentalna, architektura przemysłowa, architektura użyteczności publicznej, architektura mieszkalna, zabudowania gospodarcze, a nawet mała architektura (np. żeliwne pompy uliczne).

¹⁶ Dokumentacja zgłoszenia Zespołu Osady Fabrycznej w Żyrardowie o uznania za pomnik historii, oprac. zespół pod kierunkiem A. Wilka, Żyrardów 2010, mpis. w archiwum UM Żyrardowa., s. 8.

Fot. 56 Fragment historycznej zabudowy mieszkalnej zatopionej w zieleni, fot. A. Siwek

Jako wartość nadrzędną wskazuje się kompletność, przejrzystość i jednorodność zespołu urbanistycznego, komplementarność i współzależność elementów przemysłowych, mieszkalnych i użyteczności publicznej. Osada Fabryczna jawi się, jako czytelne, holistyczne świadectwo ważnych procesów gospodarczych, społecznych i cywilizacyjnych, istotnych dla charakterystyki XIX wieku oraz kształtujących tendencje rozwoju w wieku XX.

1.3.2 Stan techniczny

Jak podają źródła miejskie:

... ogólnie stan zachowania zespołu oraz zabytkowych budynków wchodzących w jego skład należy uznać jako bardzo dobry. W przypadku budynków pełniących funkcję użyteczności publicznej stan zachowania jest najlepszy – stanowią one 18% budynków zabytkowych zespołu Osady Fabrycznej wpisanych do rejestru). /.../ Budynki mieszkalne, będące w większości własnością wspólnot mieszkaniowych generalnie są w stanie dobrym. Najczęściej dostrzega się brak prowadzenia w wystarczającym

stopniu bieżących remontów i konserwacji. Stanowią one 82 % wszystkich budynków na terenie Osady wpisanych do rejestru zabytków. Zróżnicowany jest stan zachowania budynków gospodarczych. Na terenie zespołu Osady Fabrycznej znajduje się obecnie 31 budynków gospodarczych objętych ochroną konserwatorską. 28 spośród nich stanowią charakterystyczne dla Żyrardowa piętrowe drewniane komórki z obustronnymi galeriami na piętrze, jedna murowana odtworzona współcześnie wg oryginału oraz dwie parterowe wykonane w konstrukcji ryglowej z wypełnieniem z cegły. Ok 70% przedstawia dobry stan zachowania, jednakże wymagający przeprowadzenia kompleksowego remontu, pozostałe są w złym stanie technicznym, spowodowanym najczęściej brakiem stabilności konstrukcyjnej lub poważnymi ubytkami struktury budynku. /.../ Stan zachowania historycznych ulic z uwagi na ich ciągłe użytkowanie i bieżącą konserwację jest dobry. /.../ Kontynuowana jest tradycja utrzymywania zieleni na obszarach zaplanowanych przez twórców zespołu Osady. Zieleń towarzysząca budynkom użyteczności publicznej jest z reguły urządzona i pielęgnowana. Natomiast w strefie mieszkaniowej konieczne jest uporządkowanie kwaterałów i ciągów zabudowy przy ulicach, oraz zagospodarowanie tych obszarów zgodnie

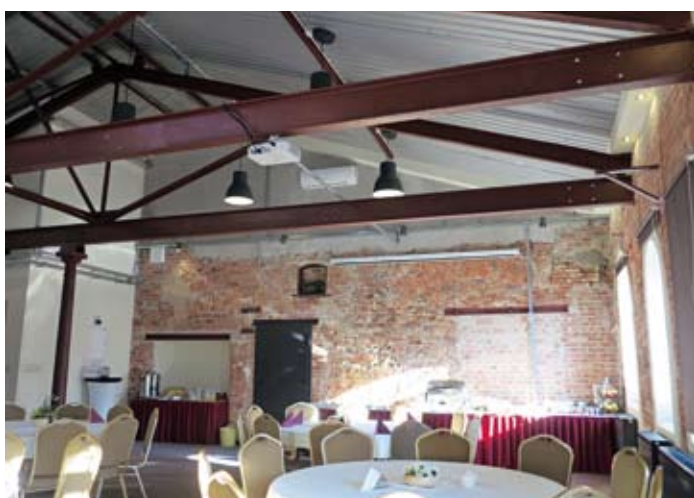
Fot. 57 Fragment elewacji budynku mieszkalnego
fot. A. Siwek

Fot. 58 Sień budynku mieszkalnego
fot. A. Siwek

Fot. 59 Zagrożony budynek gospodarczy
Fot. A. Siwek

Fot. 60 Wnętrze adaptowanego budynku fabrycznego, fot. A. Siwek

Fot. 61 Fragment elewacji budynku oczekującego na zagospodarowanie, fot. A. Siwek

Fot. 62 Nowa Przędzalnia po adaptacji oraz obszary i obiekty oczekujące na decyzje. Fot. A. Siwek

z najlepszymi współczesnymi wzorcami projektowania terenów rekreacyjno-wypoczynkowych dla osiedli mieszkaniowych.¹⁷

Dopełniając ów obraz można stwierdzić, że faktycznie zdecydowana większość zabudowy zespołu osady jest zachowana w stanie stabilnym, rokującym jej dalsze trwanie. Widoczne są działania związane z podnoszeniem standardów użytkowych i utrzymania budynków i terenów użyteczności publicznej (np. Resursa, czy dawna Willa Właściciela, obecnie Muzeum Mazowsza Zachodniego i park ją otaczający). Poważnym problemem są ograniczenia funkcjonalne historycznej zabudowy mieszkaniowej. Dość wspomnieć, że pierwotnie mieszkania nie były wyposażone w wodę bieżącą i kanalizację, a do ogrzewania służyły piece kaflowe. Indywidualne modernizacje stanowią zagrożenie dla substancji zabytkowej, przy zróżnicowanym poziomie finalnej użyteczności. Część substancji zabudowy mieszkalnej jest wyeksploatowana, a interwencje remontowe utrudnia fakt, iż nie były to obiekty budowane z myślą o długim trwaniu. Utrata funkcjonalności i licha konstrukcja pierwotna stanowią istotny powód zagrożenia dla budynków gospodarczych, ważnego składnika zespołu urbanistycznego.

Najbardziej zróżnicowana jest sytuacja zabudowy przemysłowej, z której część została już poddana modernizacji i adaptacji funkcjonalnej, część oczekuje na takie działania, a stan owych budynków waha się do dostatecznego ze względów technicznych i ahistorycznych przekształceń, po dobry, dający duże możliwości adaptacyjne. Pod względem zachowania substancji najbardziej narażone na zniszczenie są elementy infrastruktury technicznej zespołu fabrycznego ukryte w ziemi oraz umykające uwadze obszary związane z historyczną funkcją budynków – system wodny, czy tereny łąk bielnikowych.

1.3.3. Formy ochrony konserwatorskiej

Wyrazem postrzegania wartości historycznych, artystycznych i naukowych Żyrardowa są liczne wpisy do rejestru zabytków. Szczególnie istotny jest wpis do rejestru zabytków układu urbanistycznego – Osada Fabryczna. Decyzja nr A-520 z 1979-01-30 dowodzi wczesnego odczytania wartości zespołu miejsko – przemysłowego. Jednak okres, w którym formułowano decyzję nie sprzyjał precyzyjnym zapisom. W związku

z tym decyzja wymagała interpretacji odnośnie zakresu ochrony. Finalnie decyzja została wyjaśniona postanowieniem Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nr 308/09 z dn. 25-06-2009. Ponadto w rejestrze zabytków nieruchomości obejmujących dzieła architektury i budownictwa znajduje się 131 obiektów.

4.01.2012 r. Żyrardowska Osada Fabryczna została uhonorowana tytułem Pomnika Historii. Potwierdzono w ten sposób uznanie dla Żyrardowa, jako zespołu zabytkowego o wyjątkowych i najwyższych w skali kraju wartościach zabytkowych. Należy podkreślić, iż w chwili uznania Osady Fabrycznej za pomnik historii dostrzeżono wartość tkwiąca nie w pojedynczych dziełach architektury, ale w koncepcji i substancji miasta, jako całości.

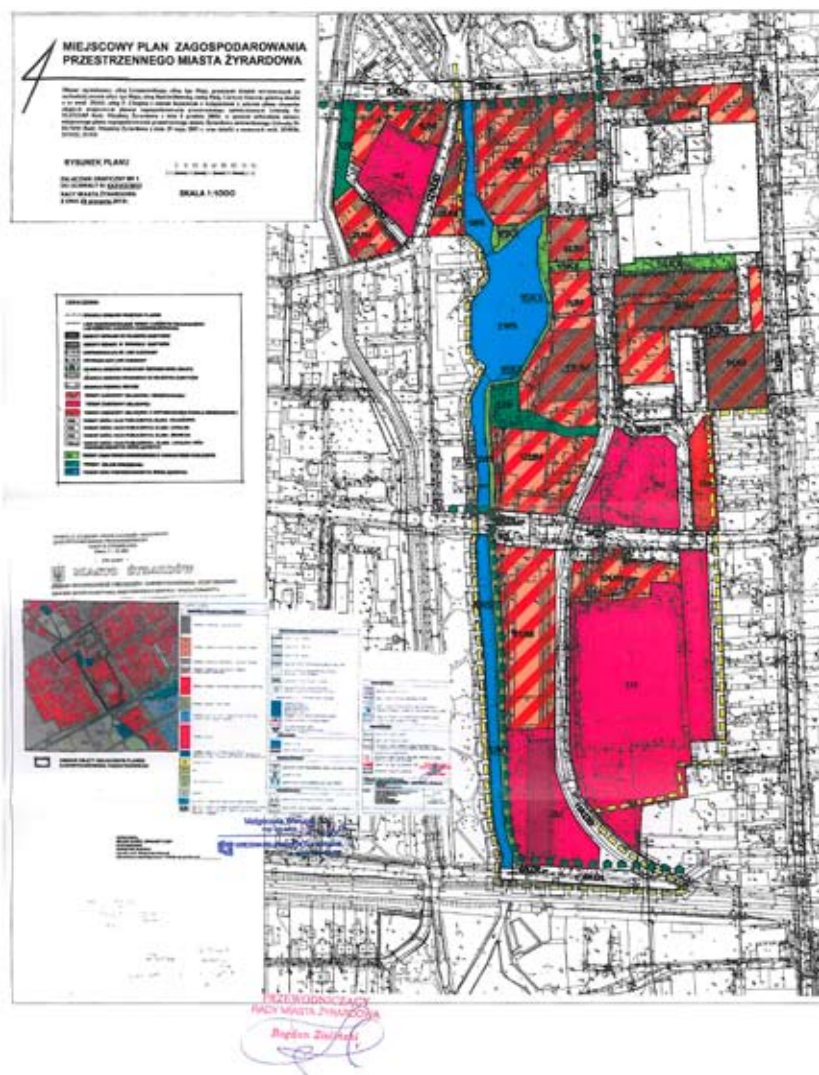
Dopełnieniem ustawowych form ochrony jest gminna ewidencja zabytków, w której znajduje się cała historyczna zabudowa Osady. Wpis do gminnej ewidencji zabytków, zgodnie z regulacjami ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami skutkuje koniecznością uwzględnienia tych obiektów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. W obowiązujących miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego obiekty ewidencyjne opatrzone są zapisami ochronnymi. Specyfika zespołu Osady Fabrycznej i trudności związane z ochroną zarówno obiektów, jak i przestrzeni i ich wzajemnych relacji legły u podstaw propozycji sięgnięcia do kolejnej z ustawowych form ochrony, jaką jest park kulturowy. Koncepcja wysunięta przez M. Szulińską nie doczekała się jednak realizacji.¹⁸ Mimo to można stwierdzić, że połączenie wpisów obszarowych do rejestru zabytków, wpisów indywidualnych do rejestru zabytków, gminnej ewidencji zabytków i zapisów ochronnych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego tworzy skuteczne i właściwe ramy prawne do sprawowania ochrony konserwatorskiej. Istotnym czynnikiem decydującym o skuteczności i jakości owej ochrony jest utrzymywanie w strukturze administracji samorządowej miasta jednostki Miejskiego Konserwatora Zabytków, który na mocy porozumienia realizuje część uprawnień wojewódzkiego konserwatora zabytków. Stała obecność profesjonalnego reprezentanta służby konserwatorskiej w Żyrardowie jest niezbędnym elementem racjonalnego i skutecznego systemu ochrony wartości kulturowych miasta.

¹⁷ Dokumentacja zgłoszenia Zespołu Osady Fabrycznej w Żyrardowie o uznania za pomnik historii, oprac. zespół pod kierunkiem A. Wilka, Żyrardów 2010, mpis. w archiwum UM Żyrardowa., s. 26–28.

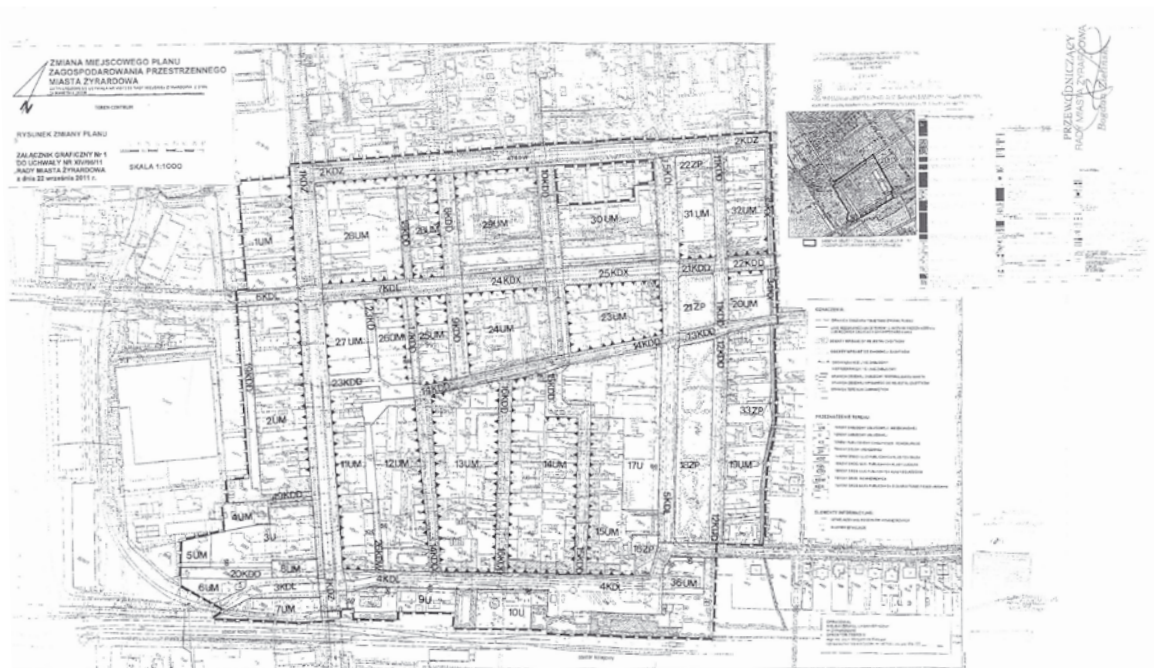
¹⁸ M. Szulińska, *Żyrardów miasto Inu. Propozycja utworzenia parku kulturowego*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce*, red. W. Kaprowski, F. Midura, J. W. Sienkiewicz, Warszawa 2008.

Przykładowa plansza miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego – załącznik do Uchwały Nr XXXV/278/13 Rady Miasta Żyrardowa z dnia 29 sierpnia 2013r. dotyczącej uchwalenia Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Żyrardowa obejmującego obszar ograniczony: ulicą Limanowskiego, ulicą 1-go Maja, granicami działek usytuowanych po zachodniej stronie ulicy 1-go Maja, ulicą Radziwiłłowską, rzeką Pisią, Górnym Stawem, granicą działki o nr ewid. 3516/1, ulicą F. Chopina i rowem burzowym z wyłączeniem z zakresu planu obszarów objętych miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego, zatwierdzonym uchwałą nr XLI/322/05 Rady Miejskiej Żyrardowa z dnia 8 grudnia 2005r. w sprawie uchwalenia zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Żyrardowa zatwierdzonego uchwałą nr IX/76/03 Rady Miejskiej Żyrardowa z dnia 29 maja 2003r. oraz działki o numerach ewid.: 3519/36, 3519/23, 3519/5. /Dz. U. Woj. Maz. z dnia 8 października 2013 r. p.9971/.

Fot. 63 Przykładowa plansza miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego – załącznik do Uchwały Nr XXXV/278/13 Rady Miasta Żyrardowa z dnia 29 sierpnia 2013r. dotyczącej uchwalenia Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Żyrardowa.

Fot. 64 Plan miejscowy zagospodarowania przestrzennego miasta Żyrardowa obejmującego teren Centrum, Uchwała RMŻ XIV/96/11 z dnia 22 września 2011r., Dz. Urz. Woj. Maz. Nr 211 z dnia 19 listopada 2011r., poz. 6382.

POZIOM 1

2. ANALIZA WARTOŚCI

2.1 CHARAKTERYSTYKA I ANALIZA DOBRA W CELU WYBRANIA CECH, ZE WZGLĘDU NA KTÓRE WYBRANA ZOSTANIE GRUPA ODNIESIENIA

Charakterystyka dobra przedstawiona we wstępnej części opracowania pozwala analitycznie wyodrębnić szereg cech będących nośnikami wartości dla zabytkowego zespołu Osady Fabrycznej Żyrardowa. Rozproszone w poszczególnych rozdziałach dane w tym etapie opracowania poddawane są procesowi syntezy umożliwiającej formułowanie wniosków zarówno odnośnie atrybutów wartości, jak i obszarów i działań istotnych dla strategii ochrony i zarządzania dobrem. Dobro charakteryzują następujące cechy: Skala przestrzenna, którą współtworzą historyczna lokalizacja, krajobraz, historyczny układ drożny i dyspozycja przestrzeni publicznych, historyczna kompozycja zieleni, skala architektoniczna, czyli forma i ukształtowanie zabudowy oraz jej wymiar funkcjonalny i skala niematerialna, w której mieszczą się tradycje historyczne i zawodowe, sposoby i systemy zarządzania oraz atmosfera i odczucia unikalnie powiązane z miejscem i jego tradycyjną funkcją. Poszczególne skale zazębiają się i nakładają na siebie, ale jednocześnie są możliwe do wyodrębnienia w kontekście konkretnych atrybutów wartości i ich elementów. Analiza miejsca za pośrednictwem wskazanych skal (kategorii atrybutów) umożliwi wydobycie (zwerbalizowanie) faktycznych wartości miejsca, a zarazem stworzenie sieci wskaźników monitoringu zarządzania i punktów odniesienia dla samego zarządzania miejscem. Analiza ta jest niezbędnym etapem budowania strategii ochrony i zarządzania miejscem o wyjątkowych wartościach zabytkowych, zwłaszcza w przypadku dóbr o złożonej strukturze i rozległym obszarze występowania wartości zabytkowych.

2.1.1 Skala przestrzenna

UKŁAD URBANISTYCZNY

Żyrardów, jako dawna osada fabryczna, to bez wątpienia historyczny układ urbanistyczny. Skala i forma oraz obszar zabudowy wprowadzonej w 2 połowie XIX w. nadawał osadzie charakter miejski niezależnie od kwalifikacji prawnej miejscowości. Co więcej nasycenie funkcjami użyteczności publicznej i reprezentacji ową miejskość podkreślały. Zatem, wbrew carskim meandrom prawno-podatkowo-nazewniczym mamy do czynienia z organizmem miejskim doby industrializacji, de iure bez praw miejskich. [Jednak de facto o charakterze miejskim znacznie bardziej ugruntowanym, niż w wielu ówczesnych miastach z terenu historycznych ziem polskich, które mimo świetnej przeszłości i zamierzczej metryki, nie znalazły się w nurcie przemian gospodarczych i cywilizacyjnych schyłku XIX w. Niemniej trzeba pamiętać, że Żyrardów powstawał co najmniej w dwóch odrębnych etapach. Pierwszy od 1829 r. wiąże się z budową fabryki wyrobów lnianych oraz założeniem niewielkiej osady przyfabrycznej na gruntach folwarku w Rudzie Guzowskiej. Jest to typowa dla ówczesnych czasów próba podniesienia rentowności dóbr przez inwestycje przemysłowe związane z wykorzystaniem miejscowych zasobów. Nie trudno znaleźć analogie dla takich działań, choćby w nieodległym Guzowie, gdzie w 1829 r. powstała cukrownia (pierwsza w Królestwie), a przy niej niewielka osada fabryczna.¹⁹ Dla tego etapu rozwoju Żyrardowa istotna jest

¹⁹ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. II, Warszawa 1881, s. 919.

Fot. 65 Zespół urbanistyczny Żyrardowa. Zabudowa wśród zieleni – poprzedza publikację koncepcji miasta – ogrodu, fot. A. Siwek

Fot. 66 Rzeka w krajobrazie miasta. Element kompozycji parku, a zarazem ważny czynnik lokalizacji funkcji przemysłowych, Fot. A. Siwek

nowatorska myśl techniczna Girarda, która pozwala zaistnieć i trwać przedsięwzięciu, mimo wahań koniunktury. Znamiona niezwykłości Żyrardów uzyskuje dopiero w drugim etapie rozwoju. Zapoczątkowuje ów etap rok 1857, gdy zespół fabryczny trafia w ręce spółki K. Hielle i K. Dittricha, a ci zaczynają tworzyć plany „Nowej Osady”, urzeczywistnione w następnych dekadach. To zespół zabudowy powstały w ostatniej ćwierci XIX wieku, według jednorodnej koncepcji funkcjonalno – przestrzennej, w konwencji budownictwa patronackiego, decyduje o wyjątkowości historycznego Żyrardowa i jego miejskim charakterze. Historyczny układ urbanistyczny finalnie ukształtowany przed 1900 r. jawi się, jako rama i osnowa najcenniejszych wartości kulturowych i zabytkowych Żyrardowa. Ów układ urbanistyczny z drugiej fazy rozwoju Żyrardowa, to faktyczne odniesienie do tradycji i koncepcji miasta idealnego i miasta przemysłowego, dla których wczesnych wzorów można szukać w utopijnych koncepcjach R. Owena²⁰ i realizacjach brytyjskich ze schyłku XVIII w., rozwijanych w późniejszych okresach. Strefowy układ funkcji Żyrardowa wyprzedza koncepcję *cit  industrielle* T. Garniera, a nasycenie zielenią poprzedza howardowskie rozważania o mieście – ogrodzie.

²⁰ A. Fortuna-Marek, A. Siwek, B. Szmygin, *Zarządzanie miejscami światowego dziedzictwa UNESCO w Szkocji – wybrane aspekty w świetle opracowania modelu planu zarządzania*, *Ochrona Zabytków*, Nr 2/2015, s. 199–211.

HISTORYCZNA LOKALIZACJA

Mimo wspomnianej typowości zjawiska lokalizowania zakładu przemysłowego na gruntach folwarcznych wybór miejsca w którym założono Żyrardów nie był przypadkowy. Poza zapleczem rolniczym, dostępnością rąk do pracy i drewna opałowego z nieodległych lasów, o lokalizacji decydował dostęp do wody i do ciągów komunikacyjnych. Woda była koniecznym elementem cyklu produkcyjnego. Obróbka lnu jest bowiem bardzo wodochłonna. Trakty komunikacyjne były niezbędne dla dostaw surowców oraz dogodnego wywozu produktów fabryki na sprzedaż. Nic zatem dziwnego, że bieg rzeki oraz przebieg traktu komunikacyjnego wyznaczyły zarówno wiodącą oś zabudowy fabrycznej, jak i jej lokalizację (między arterią komunikacyjną, a rzeką). Zachowanie czytelności owych uwarunkowań powinno nadal być elementem polityki przestrzennej miasta.

KRAJOBRAZ HISTORYCZNY

Historyczny układ urbanistyczny wypełniony zabytkową tkanką architektoniczną tworzy niepowtarzalny krajobraz kulturowy, a właściwie krajobraz zabytkowy. Zachowana kompletność zespołu z minimalną ilością późniejszych ingerencji oraz ubytków czyni ów krajobraz integralnym i autentycznym. Główne i poboczne osie i ciągi widokowe, charakterystyczne główne i poboczne punkty widokowe, relacje w skali poszczególnych wnętr architektoniczno krajobrazowych oraz ich suma w skali krajobrazu miasta wyznaczają sieć wartości sumujących zarówno specyfikę układu

urbanistycznego, jak i walory architektury miasta. Całość dopełniają obszary i ciągi komponowanej zieleni, które nadają zespołowi charakter zbliżony do miasta – ogrodu. Istotne pozostają relacje zabytkowego centrum z otoczeniem. Szczególnie w partii przenikania się miasta historycznego ze zdegradowaną, bądź chaotycznie zmodernizowaną architekturą dawnych dzielnic (obszar w rejonie dworca kolejowego). Znaczące pozostają również relacje z otoczeniem miasta, szczególnie w partii przemysłowej, która łączyła się z otwartymi obszarami zaplecza, służącymi min. bieleniu płótna. Krajobraz sumuje wartości historyczne i kompozycyjne Żyrardowa, zatem ochrona wartości powinna być również rozpatrywana w pierwszym rzędzie w skali krajobrazowej.

UKŁAD DROŻNY I DYSPOZYCJA PRZESTRZENI PUBLICZNYCH

Zarówno w kontekście urbanistycznym, jak i krajobrazowym istotną rolę odgrywają ciągi komunikacyjne, historyczny układ drożny oraz przestrzenie publiczne, czyli place miejskie, ale też przestrzenie między blokami z niepowtarzalnym systemem ogródków, komórek i ścieżek. Historyczna, narastająca stopniowo siatka ulic jest do dziś osnową układu urbanistycznego Żyrardowa. W granicach pomnika historii wszystkie arterie zostały wytyczone w okresie powstawania i rozbudowy Osady. W sąsiedztwie historyczne ulice również stanowią większość, gdzieśgdzie dopełnioną nowymi, uzupełniającymi ciągami komunikacyjnymi. Układ komunikacyjny ma też znaczenie dla zrozumienia i udokumentowania procesów produkcyjnych w zespole fabrycznym oraz ukazania relacji zespołu fabrycznego z resztą miasta. Place, czyli przestrzenie otwarte, służące wspólnemu użytkowaniu w skali miasta stanowią również istotne świadectwo rozwoju urbanistycznego oraz koncepcji „Nowej Osady”. W większości wypadków ewoluuje ich funkcja np.: plac targowy – Rynek (czyli opozycja przestrzeń handlowa – przestrzeń reprezentacyjna), place w ramach zespołu fabrycznego – niegdyś obszary magazynowe, manewrowe i produkcyjne, dziś tereny użyteczności publicznej, bądź przedmiot rynkowej gry inwestycyjnej. Dla zachowania pamięci dawnej funkcji istotne są nie tylko obrysy owych dróg i placów, ale np. historyczne nawierzchnie oraz sposób ułożenia chodników, czy relacje ciągów komunikacyjnych z oprawą zieleni.

HISTORYCZNA KOMPOZYCJA ZIELENI

Zieleń komponowana odgrywa zasadniczą rolę w kształtowaniu atrakcyjności miejsca. Zawsze służyła rekreacji, choć często w ograniczonym, elitarnym wymiarze (np. Park Dietricha), jako jeden z dowodów pozycji społecznej gospodarza. Odzwierciedleniem struktury

Fot. 67 Krajobraz historyczny, fot. A. Siwek

Fot. 68 Historyczny, szynowy ciąg komunikacji przemysłowej, fot. A. Siwek

Fot. 69 Historyczna nawierzchnia, fot. A. Siwek

Fot. 70 Historyczna aleja, fot. A. Siwek

społecznej są nie tylko gabaryty i formy architektoniczne budowli, ale i proporcje obszarów zieleni oddane do użytku mieszkańcom poszczególnych stref Osady. Małe ogrody towarzyszące willom kadry kierowniczej i przydomowe ogródki – warzywniki wygospodarowane w otoczeniu budynków robotniczych. Odrębną rolę estetyczno-funkcjonalną pełnią zadrzewienia alejowe wzdłuż ciągów komunikacyjnych, które odpowiadają tradycji obsadzania dróg drzewami rozpowszechnionej w całym XIX stuleciu. Zieleń wyznacza obszary funkcjonalne w skali urbanistycznej i krajobrazowej, a zarazem stanowi autonomiczny element tkanki zabudowy, podlegający indywidualnej ochronie konserwatorskiej. Szczególnym przykładem ewolucji kompozycji jest dzisiejszy Plac Jana Pawła II. Pierwotnie był to bezdrzewny plac targowy pełniący istotną funkcję w systemie miasta – fabryki. W XX w. wraz z zyskiwaniem funkcji reprezentacyjnej zyskiwał oprawę zieleni, która ulegała kilkakrotnym przekształceniom związanym z okresami większej i mniejszej dbałości o bieżącą pielęgnację. W obecnej formie aranżacja zieleni swobodnie nawiązuje do tradycji międzywojennej utrwalając ozdobne formy zieleni podkreślającej funkcje reprezentacyjne głównego placu w mieście. Poza granicami ochrony pozostaje zdegradowany pod względem kompozycyjnym zespół zieleni związany z reprezentacyjnym ciągiem dwóch alei Dittricha i Hillego, łączących Nową Osadę z dworcem kolejowym, (obecnie ulic Partyzantów i Wysockiego). Obszar o dużym znaczeniu dla kształtowania wizerunku miasta i aranżacji przestrzeni łączącej węzeł komunikacyjny z historycznym centrum.

2.1.2. Skala zabudowy /skala architektoniczna/

Analogicznie do dwufazowości rozwoju układu urbanistycznego można przeprowadzić rozwarstwienie tkanki architektonicznej. W granicach osady rozbudowanej po 1857 pozostały bowiem elementy zabudowy wcześniejszej. Dotyczy to zarówno partii przemysłowej, jak i pozostałych. Warto odnotować specyfikę architektoniczną obu faz rozwoju Żyrardowa. W pierwszej dominuje utylitaryzm i potrzeba szybkiego uruchomienia planowanego przedsięwzięcia. Powstają pierwsze doraźnie wznoszone zabudowania fabryczne oraz skromne domy osady fabrycznej zależne od wzorów rozpowszechnianych w ówczesnych wzornikach budowlanych. Część budynków mieszkalnych, to domy tkaczy, gdzie łączy się miejsce do mieszkania z miejscem do pracy, z indywidualnym, ręcznym warsztatem tkackim. Znamienne jest zatrudnienie dobrego architekta jakim był Jan Jakub Gay, doświadczonego w projektowaniu architektury przemysłowej i gospodarczej (np. papiernia w Konstancinie – Jeziornie, magazyny Huty Bankowej, spichlerz w Modlinie, czy jak przypuszcza K. Stefański, również bocznego skrzydła łódzkiej fabryki Geyera),²¹ do budowy gmachu przędzalni. Centralnemu gmachowi zespołu fabrycznego w Żyrardowie nadano monumentalną formę architektoniczną, górującą nad pozostałą zabudową. Budowa Starej Przędzalni zaważyła nad kierunkami rozwoju zabudowy i osiami kompozycyjno-funkcjonalnymi Osady w obu fazach rozwoju. W drugiej fazie rozwoju Osady mamy do czynienia z boorem budowlanym, który został ujęty w jednorodne ramy przez koncepcję budownictwa patronackiego oraz odwoływanie się do skończonej gamy form architektonicznych. Tak charakteryzuje je K. Stefański: *...interesującym, choć nietypowym przykładem może być Żyrardów, osada przemysłowa, która rozrosła się w ostatniej ćwierci XIX wieku do rozmiarów małego miasta. /.../ Od lat siedemdziesiątych właściciele zakładu realizowali tu pomysły z rozmachem program urbanistyczny – architektoniczny. Powstały osiedla mieszkaniowe, szkoły, szpital, przytułek, dom ludowy i wiele innych obiektów towarzyszących. Prezentowały one prostą w formie ceglaną architekturę o cechach neorenesansowych. Wyróżniały się bogatsze w rozwiązaniach domy dla urzędników wyższej rangi, utrzymane w stylu renesansu francuskiego. Ten sam styl w bogatszym wydaniu znalazł zastosowanie w willi właściciela Karola Dittricha, położonej w obszernym parku. Program osady wzbogaciły dwa neogotyckie kościoły. Żyrardowskie założenie można porównać do łódzkiego kompleksu Karola Scheiblera na Księżym Młynie.*²²

²¹ K. Stefański, *Architektura XIX wieku na ziemiach polskich*, Warszawa 2005, s. 85.

²² K. Stefański, op. cit., s. 141–142.

Fot. 71 Architektura monumentalna – kościół farny, fot. A. Siwek

Fot. 72 Architektura przemysłowa, fot. A. Siwek

Fot. 73 Architektura mieszkalna, Fot. A. Siwek

Fot. 74 Zabudowania gospodarcze, fot. A. Siwek

Należy dodać, że żyrardowska Osada przewyższała założenie na Księżym Młynie pod względem ilości i jakości budynków użyteczności publicznej i programu edukacyjno-socjalnego (przysiężki, ochronki, szkoły, szpital). W ramach zespołu powstawała:

- Architektura monumentalna. Interesujące przykłady architektury monumentalnej, charakterystycznej dla schyłku XIX i początku XX w. Są to reprezentatywne i znaczące pod względem artystycznym obiekty akcentujące jednocześnie kompozycję urbanistyczną, jako jej integralne składniki. Wartością dodatkową są bogato wyposażone wnętrza (reprezentacyjne oraz sakralne).
- Architektura przemysłowa. Cenny zespół zabudowy fabrycznej, typowej dla epoki, a zarazem istotnej

jako dokument procesów produkcyjnych decydujących o specyfice żyrardowskiego przemysłu Inniarskiego.

- Architektura mieszkalna. Ważne świadectwo historyczne, związane z dziejami przemysłu, ruchu robotniczego i zmian cywilizacyjnych w Europie XIX i XX w. Powtarzalność rozwiązań antycypuje rozwój budownictwa mieszkaniowego w XX w.
- Zabudowania gospodarcze. Dopełnienie funkcjonalne zabudowy mieszkalnej. Ważny element układu urbanistycznego. Świadectwo etapu przemian społecznych i cywilizacyjnych w rozwoju miasta XIX i XX w. Istotna wartość naukowa i historyczna.

Fot. 75 Wnętrze przemysłowe, dziś salon sprzedaży wyrobów włókienniczych, fot. A. Siwek

Tkanka architektoniczna wypełnia układ urbanistyczny, jest podporządkowana logice i hierarchii zespołu. Nadmienimy, iż miasto traktowane, jako jednorodne dzieło wymaga analogicznego traktowania, jak pojedyncze dzieło sztuki. O ile w przypadku dzieł pojedynczych przedmiotem konserwacji, restauracji, czy rekonstrukcji są detale, elementy całości, struktura budowli, czy dekoracji, o tyle w przypadku zespołu urbanistycznego jest podobnie co do zasady i odmiennie odnośnie skali. Na przykład restauracja lub rekonstrukcja zabudowań gospodarczych o stosunkowo niskiej wartości zabytkowej, jako dzieło indywidualne, w zespole nabiera znaczenia i wartości. Dopełnianie brakujących elementów układu, to jak punktowanie cennego obrazu, czy korekta estetyczna bogatej rzeźby. W systemie wartościowania wskażemy w pierwszym rzędzie troskę o zachowanie klarowności układu, w kolejnych dopiero dbałość o indywidualne dzieło architektury. Zabytkiem (i pomnikiem historii) bowiem jest suma elementów układu urbanistycznego, a pojedyncze obiekty są zabytku tego tworzywem.

2.1.3 Funkcja dobra /wartości niematerialne/

Uwarunkowania historyczne, a szczególnie powiązanie specyfiki miejsca z tradycją przemysłową sprawiają, iż szczególnym czynnikiem wartości staje się historyczna funkcja dobra. Istotą ochrony zabytków techniki powinno być ukazanie i udokumentowanie historycznych metod, technologii i cykli produkcyjnych.²³ Kontekstem powinny być ramy materialne – układ urbanistyczny, zabudowa, ruchomości w postaci maszyn i urządzeń. Jednak przedmiotem prezentacji powinna być historyczna myśl techniczna, dawne systemy produkcji, dawne umiejętności techniczne. Żyrardów przez dziesięciolecie rozwijał się i funkcjonował „na Inie”, jako największy ośrodek produkcyjny włókiennictwa europejskiego oparty o przeróbkę tejże rośliny. Przemiany gospodarcze schyłku XX w. sprawiły, że tutejszy przemysł utracił konkurencyjność i podupadł. Uległy rozproszeniu parki maszynowe i wszystko co czynnej produkcji służy, włącznie z fachowcami w danych dziedzinach technicznych. Jednak dla prezentacji dziedzictwa kulturowego Żyrardowa ukazanie systemów i sposobów produkcji z surowców lnianych jest niezbędne. Owa wartość niematerialna, którą jest tradycja lnianstwa dopełnia w sposób znaczący i konieczny gamę wartości miejsca. W zmienionych warunkach ekonomicznych konieczne jest zachowywanie pamięci o fabryce i jej produkcji w formie muzealnej, stąd znaczenie Muzeum Lnianstwa, dla ochrony dziedzictwa kulturowego Żyrardowa.

Odrębnym wątkiem dziedzictwa niematerialnego, wartością historyczną, jest problem rodzenia się, rozwoju i form funkcjonowania ruchów robotniczych w Żyrardowie. Miasto nazywane „czerwonym” zapisało się w historii strajków, aktywności społecznej kobiet, protestów i organizacji robotniczych, jako jeden z ważniejszych ośrodków. Strajk szpularek, czy wydarzenia 1905 r. są istotnymi w skali globalnej przykładami ewoluowania i radykalizacji ruchów socjalnych i społecznych. Zatem obok tradycji przemysłowej, tradycja ruchów robotniczych należy do niezbywalnego i istotnego dziedzictwa Żyrardowa i to w skali międzynarodowej.

²³ W. Affelt, Technitas, Zabrze 2015.

2.2. Zidentyfikowane wartości dobra

Podsumowując wcześniejsze ustalenia i analizy można sformułować listę wartości, które charakteryzują zabytkowy zespół dawnej osady fabrycznej w Żyrardowie. Dla usystematyzowania wywodu wartości zostały uporządkowane w kolejnych kategoriach: wartości historyczne – specyfika miejsca, wartości historyczne – kontekst funkcjonalny, wartości urbanistyczno – architektoniczne oraz w charakterze wniosku syntetycznego sformułowano kategorię wartości nadrzędnej. Wspomniane kategorie wartości odpowiadają obszarom opisów i analiz przedstawionych w częściach poprzednich opracowania.

WARTOŚCI HISTORYCZNE – SPECYFIKA MIEJSCA:

- Reprezentatywność. Przykład typowego dla europejskiego industrializmu XIX w. rozwoju zakładu przemysłowego działającego w oparciu o miejscowe zasoby surowcowe (len), siłę roboczą oraz nowoczesną technologię (wynalazki Girarda).
- Urbanizacja. Żyrardów jest znaczącym przykładem miastotwórczej roli przemysłu w XIX w.
- Koncepcja projektowa. Znaczące ogniwo w łańcuchu nawiązań do koncepcji miasta idealnego, do nurtu strefowania obszaru zurbanizowanego: strefa przemysłu, zamieszkania, reprezentacyjno-usługowo-socjalna, zieleń. Koncepcja projektowa w praktyce wyprzedza wielkie koncepcje urbanistyczne wyartykułowane w zaawansowanej postaci przez E. Howarda – miasto ogród (1898 r.) oraz T. Garniera – *cit  industrielle* (początek XX w.).
- Idea społeczna. Interesujący przykład poszukiwania równowagi między kapitalistyczną eksploatacją, a zabezpieczeniem socjalnym pracowników.
- Procesy cywilizacyjne. Miejsce kształtowania się ruchu robotniczego w kontekście zawodowym i politycznym, czyli obszar w którym toczyły się procesy społeczne decydujące o przekształceniach cywilizacyjnych świata schyłku XIX i XX w.
- Procesy gospodarcze. Największy w Europie zakład przeróbki surowca organicznego, lnu. Mariaż przedsięwzięcia przemysłowego i aktywizacji rolniczej, z wykorzystaniem rośliny charakterystycznej dla środkowej Europy.
- Wielokulturowość. W Żyrardowie wytworzyła się wielonarodowa i wielowyznaniowa społeczność (katolicy, protestanci, Żydzi, Polacy, Niemcy, Czesi, Rosjanie, Francuzi), którą spajała funkcja miasta i współdziałanie w procesach gospodarczych.

WARTOŚCI HISTORYCZNE – KONTEKST FUNKCJONALNY:

- Tradycja. Żyrardowski przemysł lniarski wpisywał się w lokalną tradycję pozyskiwania i przerobu surowca, wzbogaconą o technologie właściwe dla okresu rewolucji przemysłowej. Był to przemysł charakterystyczny dla umiarkowanej klimatycznie strefy Europy.
- Skala. Skala przedsięwzięcia plasowała Żyrardów wśród największych ośrodków włókienniczych ówczesnej Europy. W kategorii wyrobów lniarskich Żyrardów był u schyłku XIX w. największym ośrodkiem produkcyjnym w Europie.
- Kontynuacja. Produkcja lniarska trwała w Żyrardowie nieprzerwanie od trzeciego dziesięciolecia XIX w., po schyłek wieku XX (1997). Obecnie trwa w ograniczonym zakresie, jako produkcja pamiątkarska i muzealna. Wartość kontynuacji produkcji należy do najbardziej zagrożonych wartości niematerialnych Żyrardowa.

WARTOŚCI URBANISTYCZNO-ARCHITEKTONICZNE ZESPOŁU:

- Kompozycja urbanistyczna. Układ urbanistyczny Osady łączy nawarstwienia historyczne z kompleksową, dziewiętnastowieczną koncepcją strefowej organizacji zespołu miejsko – przemysłowego, podporządkowanego dążeniu do racjonalizacji funkcjonalno – przestrzennej, przy uwzględnieniu idei społecznych i odniesieniu do tradycji miast idealnych. Istotna wartość historyczna, artystyczna i naukowa.
- Zieleń komponowana. Integralny element układu urbanistycznego, a zarazem autonomiczny składnik nawarstwień historycznych. Zachowany zespół kilkufazowych układów kompozycyjnych współtworzących charakter miasta – ogrodu. Istotna wartość historyczna, artystyczna i przyrodnicza.
- Inżynieria wodna, jako dopełnienie programu funkcjonalnego zespołu przemysłowego, a zarazem rola ciek w koncepcji urbanistycznej.
- Architektura monumentalna. Interesujące przykłady architektury monumentalnej, charakterystycznej dla schyłku XIX i początku XX w. Są to reprezentatywne i znaczące pod względem artystycznym obiekty akcentujące jednocześnie kompozycję urbanistyczną, jako jej integralne składniki. Wartością dodatkową są bogato wyposażone wnętrza (reprezentacyjne oraz sakralne). Istotna wartość historyczna i artystyczna.

Fot. 76 Sektor fabryczny, fot. A. Siwek

- Architektura przemysłowa. Cenny zespół zabudowy fabrycznej, typowej dla epoki, a zarazem istotnej jako dokument procesów produkcyjnych decydujących o specyfice żyrardowskiego przemysłu Iniarskiego. Istotna wartość naukowa i historyczna.
- Architektura mieszkalna. Ważne świadectwo historyczne, związane z dziejami przemysłu, ruchu robotniczego i zmian cywilizacyjnych w Europie XIX i XX w. Powtarzalność rozwiązań antycypuje rozwój budownictwa mieszkaniowego w XX w. Istotna wartość naukowa i historyczna.
- Zabudowania gospodarcze. Dopełnienie funkcjonalne zabudowy mieszkalnej. Ważny element ukła-

du urbanistycznego. Świadectwo etapu przemian społecznych i cywilizacyjnych w rozwoju miasta XIX i XX w. Istotna wartość naukowa i historyczna.

WARTOŚĆ NADRZĘDNA

Kompletność, przejrzystość i jednorodność zespołu urbanistycznego, komplementarność i współzależność elementów przemysłowych, mieszkalnych i użyteczności publicznej. Osada Fabryczna, jako holistyczne świadectwo ważnych procesów gospodarczych, społecznych i cywilizacyjnych, istotnych dla charakterystyki XIX wieku oraz kształtujących tendencje rozwoju w wieku XX.

2.3. Określenie typu dobra i wskazanie grupy odniesienia stanowiącej kontekst porównawczy

Zgodnie z ideą metody SMART Value dla wartościowania trzeba stworzyć skalę wartości, a w przypadku złożonych bytów, jakimi są zespoły zabytkowe taką skalę może dać jedynie porównanie z innymi obiektami w danej kategorii zabytku. Zatem określenie grupy typologicznej dla danego dobra jest niezbędnym warunkiem dopełnienia analizy wartościowania dobra. Wobec braku ugruntowanych w praktyce konserwatorskiej systemów wartościowania i porównywania dóbr odwołujemy się do doświadczeń z kręgu światowego dziedzictwa, gdzie ten problem jest przedmiotem międzynarodowej dyskusji i prób wypracowania systemu.²⁴

Trzeba nadmienić, iż próby wartościowania zespołu zabytkowego Osady były podejmowane właściwie od początku naukowego zainteresowania Żyrardowem, jako dobrem kultury. Znamienne w tym względnie są sformułowania zapisane na kartach wielokrotnie cytowanego Studium PP PKZ z 1976 r. Autorzy stwierdzali:

*Opracowanie stanowi próbę oceny wartości zachowanych elementów historycznego układu przestrzennego Żyrardowa. /.../ Urbanistyczny rozwój Żyrardowa nie przebiegał przez obrastanie istniejącego historycznego centrum nowymi dzielnicami, jak to zwykle bywało w miastach o dużej przeszłości. U podstaw urbanistycznego rozwoju Żyrardowa leżały przemysłane plany. Ze względu na specyficzny charakter rozwoju Żyrardowa natrafiono na trudności wynikające z braku modelu studium historyczno – urbanistycznego dla tego rodzaju osad fabrycznych, a nadto z faktu, że przemysłowy charakter Żyrardowa, który dominował ponad pozostałymi funkcjami osady /miasta/ decydująco wpłynął na wytworzenie się określonych układów przestrzennych i charakterystycznych form zabudowy.*²⁵

Mimo wskazanych ograniczeń Autorom udało się zdefiniować wartość Osady na tyle przekonywająco, że ich dokumentacja stała się podstawą do wpisu do rejestru zabytków układu urbanistycznego –

Osady Fabrycznej w Żyrardowie pod numerem A-520, decyzją z 30.01.1979 r. Oczywiście w uzasadnieniu decyzji odwołano się ogólnie do wartości historycznych, artystycznych i naukowych, zgodnie z ustawową definicją zabytku. Warto odnotować ów fakt wartościowania i roztoczenia ochrony konserwatorskiej, gdyż lata siedemdziesiąte XX w., to w naszym kraju wczesne początki zainteresowania architekturą doby historyzmu, zabytkami techniki i budownictwem industrialnym.²⁶ Ten nurt wartościowania odwołujący się do ogólnych wartości historycznych, artystycznych i naukowych, bez szerszego kontekstu porównawczego dominował przez lata. Próbę wyjścia po za utrwalone ramy ocen znajdujemy we wniosku Miasta o przyznanie tytułu ponika historii. W uzasadnieniu zwrócono uwagę na kontekst europejskich miast idealnych, i napisano między innymi:

*Osada Fabryczna, stanowiąca wraz z zabytkowym zespołem przemysłowym integralną część współczesnego Żyrardowa, jest unikatowym w skali Polski przykładem idei kształtowania miasta przemysłowego, zbliżonym w swym bogatym programie funkcjonalnym oraz rozwiązaniach przestrzennych do miasta idealnego XIX – wiecznej przemysłowej Europy. Zachowując przy tym w niezmiennym kształcie swą pierwotną przestrzenną kompozycję, architekturę obiektów oraz ich funkcję, posiada bezcenne wartości, które wyróżniają ją od innych zachowanych XIX-wiecznych ośrodków przemysłowych.*²⁷

Dokumentem, który pokazuje rangę Żyrardowa w faktycznej, choć pobieżnej skali odniesień jest „studium porównawcze” pt. *The International Context for Textile Sites* przygotowane w ramach prac sekcji włókienniczej Międzynarodowego Komitetu Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego (TICCIH)²⁸. Tekst był wypracowywany podczas szeregu spotkań Komitetu, od 2000 r. (Londyn, Wielka Brytania), przez posiedzenia w Barcelonie (Hiszpania, 2001), Euskirchen (Niemcy, 2003) i Sedan (Francja 2007) i wciąż jest uważany za roboczy.

²⁴ *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2012.

²⁵ Żyrardów. Dokumentacja konserwatorska urbanistyczno-architektoniczna, PP PKZ Warszawa 1976 r., /Opracowanie zespołowe pod kierunkiem J. Baranowskiego, konsultacja naukowa A. Rottermund, A. Znojkiwicz, dokumentacja historyczna: A. Gryciuk, dokumentacja urbanistyczna: J. Kubiak, dokumentacja architektoniczna: T. Szyburska; dokumentacja fotograficzna: K. Kowalska, A. Stasiak, J. Szadkowski/ mpis. w Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie.

²⁶ Por.: *Sztuka około 1900*. Materiały z sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa 1969.

²⁷ Dokumentacja zgłoszenia Zespołu Osady Fabrycznej w Żyrardowie o uznania za pomnik historii, oprac. zespół pod kierunkiem A. Wilka, Żyrardów 2010, s. 5; mpis. w archiwum UM Żyrardowa.

²⁸ *The International Context for Textile Sites*, http://ticcih.org/wp-content/uploads/2013/04/the_international_context_for_textile_sites_ticcih.pdf

Jednak dokument ten daje wyobrażenie o skali i zasięgu historycznych ośrodków włókienniczych. Wśród nich Żyrardów pojawia się kilkukrotnie, jako:

- jedna z fabryk w kategorii „największe”, jako jedyna reprezentująca przemysł lniany;
- jedna z fabryk spełniających kryterium II UNESCO, czyli będąca dobrem ukazującym znaczącą wymianę wartości, zachodzącą w danym okresie czasu lub na danym obszarze kulturowym świata w dziedzinie rozwoju architektury lub techniki, sztuk monumentalnych, urbanistyki lub projektowania krajobrazu;
- jako „miasteczko tekstylne”, osadę fabryczną, jeden z licznych przykładów „krajobrazów włókienniczych”, czyli miejscowości (miast), w krajobrazie których czytelna jest pamięć o historycznym przemyśle tekstylnym;

W kategorii „największe”, w cytowanym dokumencie wymieniane są ponadto:

- Największe na Świecie w 1800: walczące o palmę pierwszeństwa Belper i New Lanark w Wielkiej Brytanii (bawełna);
- Największe w Europie w 1910:
  - bawełna: Kreenholm, Narva, Estonia, (458 380 wrzecion, 2500 krosien w 1901) lub Fabryka Scheiblera, w Łodzi, Polska, (11 000 robotników),
  - **len**: Żyrardów, Poolska (9,000 robotników),
  - wełna: Dean Clough, Halifax, Wielka Brytania (5,000 robotników)
- Największe na Świecie w 1912: bawełna – Amoskeag, Manchester, New Hampshire, USA, (15 500 robotników).²⁹

Odnosnie spełniania kryterium drugiego opatrzone Żyrardów nieco zaskakującym i bałamutnym komentarzem: *Żyrardów, Polska (fabryka lnu, założona przez Francuzów, kiedy teren był częścią Rosji, później w posiadaniu austriackim i pod szkockim kierownictwem)*.³⁰ Trzeba dobrze zastanowić się nad treścią komentarza, by go całkowicie nie odrzucić, jako niezgodnego z naszym pojmowaniem historii. W dodatku autorzy *Studium* powołują się przy charakterystyce Żyrardowa na źródło internetowe: <http://www.zyrardow.pl/historia>, co bałamutność interpretacji uwiarygadnia. Mimo pewnej dozy ogólności i sformułowań, które zostawiają niedosyt, jest to pierwsza próba pokazania Żyrardowa w tak szerokiej formule porównawczej w skali świata. Roboczy charakter dokumentu sprawa,

że owe zestawienia mają charakter materiałowy, bez pogłębionych wniosków, a przede wszystkim bez faktycznego odniesienia do głębszej analizy poszczególnych miejsc.

W kontekście przedstawionego dokumentu tym większego znaczenie dla wartościowania dobra nabiera sprecyzowanie faktycznej grupy odniesienia i doprecyzowanie atrybutów wartości miejsca.

OKREŚLENIE GRUPY TYPOLOGICZNEJ:

Odwołując się do typologii stosowanej dla dóbr światowego dziedzictwa „Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna”, jest w myśl Art. 1 Konwencji Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego, dobrem kulturowym w kategorii: *„zespoły budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swoją architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii”*.

W stosunku do Żyrardowa można rozważyć, na ile odpowiada on kryteriom wypracowanym w pragmatyce światowego dziedzictwa, a zwłaszcza kryterium II, które stanowi, iż zespół ukazuje *„znaczącą wymianę wartości, zachodzącą w danym okresie czasu lub na danym obszarze kulturowym świata w dziedzinie rozwoju architektury lub techniki, sztuk monumentalnych, urbanistyki lub projektowania krajobrazu”*, kryterium IV, które stanowi, iż zespół jest *„wybitnym przykładem typu budowli, zespołu architektonicznego, zespołu obiektów techniki lub krajobrazu, który ilustruje znaczący etap w historii ludzkości”* oraz kryterium V, w myśl którego zespół ma być *„wybitnym przykładem tradycyjnego osadnictwa, tradycyjnego sposobu użytkowania lądu lub morza, reprezentatywnego dla danej kultury (kultur); lub obrazującym interakcję człowieka ze środowiskiem, szczególnie jeżeli /dane dobro/ stało się podatne na zagrożenia wskutek nieodwracalnych zmian”*.

W kontekście podziałów opracowanych dla ośrodków miejskich, Żyrardów jest trudny do zakwalifikowania. Bowiem w odniesieniu do zespołów miejskich Komitet Światowego Dziedzictwa przyjął szczegółowe wytyczne, dzieląc je na trzy główne rodzaje:

- I. *miasta, które już nie są zamieszkałe, ale które ukazują niezmiennie archeologiczne świadectwo przeszłości. Na ogół spełniają one kryteria autentyczności, a ich stan konserwacji może być względnie łatwo kontrolowany;*
- II. *miasta historyczne, które są zamieszkałe i które, z natury rzeczy rozwijały się i będą nadal się rozwijać pod wpływem zmian społeczno-kulturowych. Jest to sytuacja, która utrudnia stwierdzenie autentyczności, a politykę ochrony czyni bardziej problematyczną;*
- III. *nowe miasta XX-wieczne, które paradoksalnie mają coś wspólnego z dwiema poprzednimi*

²⁹ tamże

³⁰ tamże

kategoriami i podczas gdy ich oryginalny miejski układ jest bardzo czytelny, a ich autentyczność niezaprzeczalna, przyszłość nie jest jasna, ponieważ ich rozwój jest w dużym stopniu trudny do kontrolowania.

Bez wątpliwości Żyrardów nie jest miastem niezamieszkałym (grupa I), jednak nieuchronne i nieodwracalne zmiany w zakresie produkcji i powiązania zespołu mieszkalnego z fabrycznym sprawiają, że miastotwórcza idea, która towarzyszyła powstaniu Żyrardowa należy do przeszłości, a rozwój miasta zamarł w pewnym etapie historycznym.

Ów stan czyni Żyrardów odmiennym od miast historycznych kategorii II, które są zamieszkałe i rozwijają się organicznie pod wpływem nieustannie zachodzących zmian społeczno-kulturowych.

Mimo dziewiętnastowiecznej metryki Żyrardów jest bliższy miastom XX wieku (kategoria III), gdyż stwierdzenie, że „*oryginalny miejski układ jest bardzo czytelny, autentyczność niezaprzeczalna, a przyszłość nie jest jasna, ponieważ rozwój jest w dużym stopniu trudny do kontrolowania*” odnosi się w znacznej mierze do stanu faktycznego.

Owa trudność z kategoryzacją wskazuje, iż należy rozpatrywać przypadek Żyrardowa w innej jeszcze grupie odniesień – grupie typologicznej. Zdaje się być właściwe odniesienie Żyrardowa, jako dobra kultury, do grupy zabytków techniki, gdyż **logika układu urbanistycznego i historycznych nawarstwień nierozzerwalnie wiąże się z przemysłową istotą rozwoju miasta**. Specyfikę Żyrardowa można właściwie zrozumieć i ocenić wyłącznie sumując analizę historii przemysłu i idei społeczno – urbanistycznych, które w relacji do rozwoju przemysłowego były kreowane w cywilizowanym świecie XIX stulecia.

Reasumując, o wybraniu grupy zabytków stanowiących grupę odniesienia decyduje kombinacja następujących elementów:

OBSZAR ANALIZY:

- w pierwszym rzędzie miejskie ośrodki przemysłowe i krajobrazy przemysłowe Królestwa Kongresowego (np.: Łódź, Zgierz, Białogon);
- w dalszym odniesieniu europejskie centra przemysłowe, ze szczególnym uwzględnieniem ośrodków włókiennictwa. Np. zespoły urbanistyczno-przemysłowe Śląska: Zabrze, Katowice, Bielsko oraz Europy, np.: Wielka Brytania: New Lanark, Saltaire w Bradford, Derwent Valley w Cromford, Verdant w Dundee, Manchester; Niemcy: Delmenhorst Nordwolle; Holandia: Fabriekscomplex Jannink w Enschede; Włochy: Crespi d'Adda w Lombardii.

Fot. 77 Crespi d'Adda w Lombardii, zdjęcie lotnicze z 1 ćw. XX w., wg. <http://crespidaddaunesco.org/foto-del-passato/>

OKRES POWSTANIA:

- XIX wiek (2–3 ćwierć)

FUNKCJONALNA CHARAKTERYSTYKA ZABYTKU:

- dziedzictwo techniki
- obiekty przemysłowe
- przemysł włókienniczy
- urbanistyka
- miasta idealne
- tendencje społeczne w społeczeństwie industrialnym
- osiedla robotnicze i patronackie
- procesy technologiczne /historyczne i kontynuowane/

WYPOSAŻENIE ZWIĄZANE Z PRODUKCJĄ

- urządzenia, maszyny, linie technologiczne itp.
- wykorzystanie warunków naturalnych, sieć wodna, sieć komunikacyjna

MATERIAŁOWA CHARAKTERYSTYKA ZABYTKU:

- urbanistyka
- budownictwo murowane

FORMACJA STYLISTYCZNA:

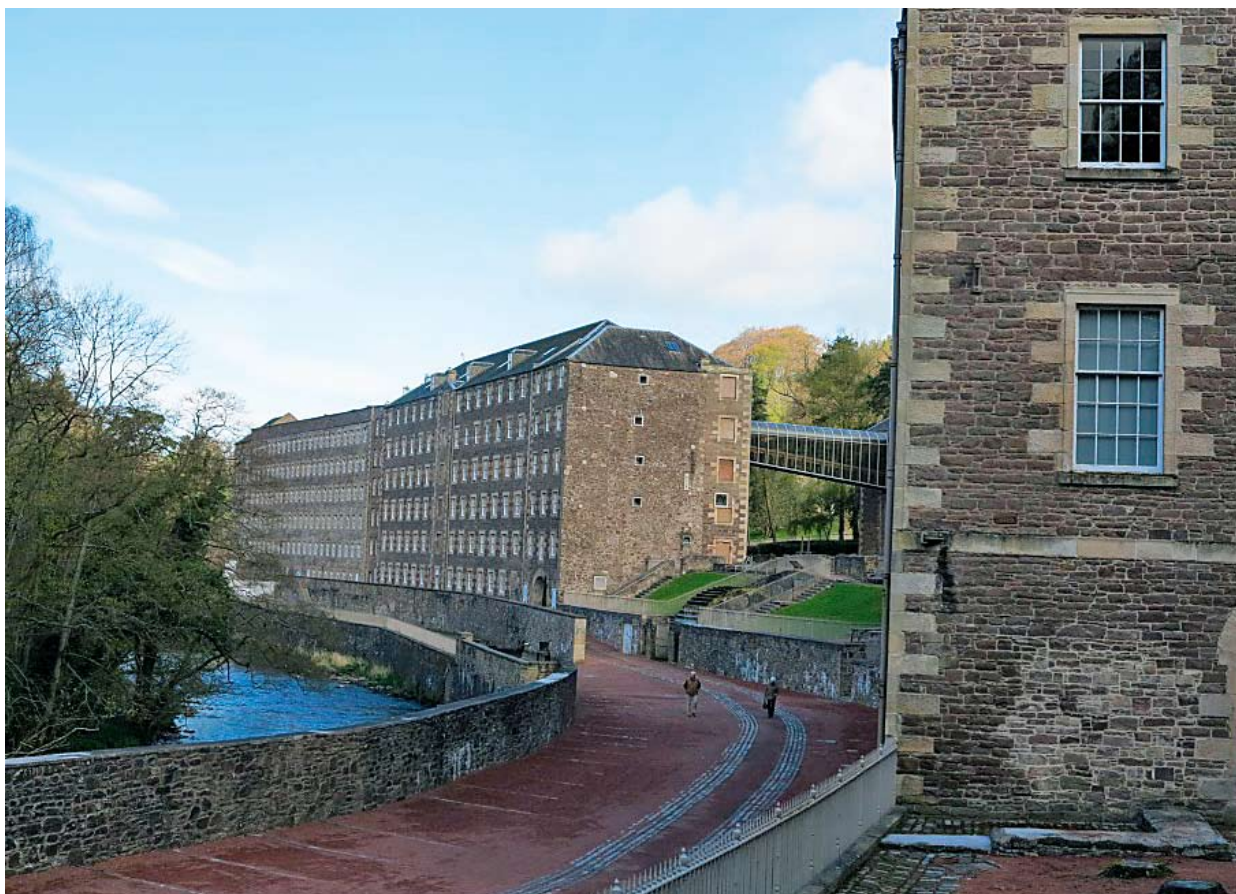
- historyzm XIX w.
- pomocniczo modernizm XX w.
- architektura inżynierska i industrialna

Grupa odniesienia jest wypadkową wyszczególnionych elementów – określają one obszary i granice zainteresowania.

Grupa odniesienia:

zespoły fabryczno-mieszkalne (miasta i dzielnice przemysłowe) /historyczna urbanistyka w tym utopie społecznej i urbanistycznej/okres rewolucji przemysłowej/ włókiennictwo/ ciągłość produkcji/Europa/ zabytki historycznego XIX i początków XX w./

Fot. 78 New Lanark, osada przemysłowa (włókiennicza), miejsce światowego dziedzictwa UNESCO, fot. A. Siwek

Fot. 79 New Lanark, zespół przemysłowy, fot. A. Siwek

2.4. Określenie kryteriów wartościowania – zweryfikowanie cech określonych jako podstawa wartościowania

Ogólna charakterystyka i analiza zespołu, a także sformułowanie elementów umożliwiających zdefiniowanie grupy odniesienia, dają podstawę do wskazania tych cech, które decydują o wartościach danego dobra. W przypadku Żyrardowskiej Osady Fabrycznej za takie dominujące, wiodące kryteria wartościowania uznać należy przede wszystkim:

FORMA I PROJEKT ZESPOŁU:

- Układ urbanistyczny
- Granice zespołu
- Siatka ulic, placów i działek zabudowy
- Dyspozycja funkcjonalna zabudowy
- Relacje kompozycyjno – funkcjonalne w zabudowie
- Zieleń komponowana
- Obecność cieków wodnych i dzieł inżynierii wodnej w granicach zespołu
- Formy architektoniczne zabudowy
- Osie widokowe
- Relacje widokowe

FORMA ARCHITEKTONICZNA SKŁADNIKÓW ZESPOŁU:

- gabaryty, bryły, rzuty
- materiał i konstrukcja
- kolorystyka

- faktura elewacji
- detal architektoniczny (w tym stolarka i ślusarka)
- zróżnicowanie funkcjonalne
- zróżnicowanie stylistyczne
- zróżnicowanie w skali reprezentacyjności i monumentalności uwarunkowane strukturą społeczną społeczności fabrycznej

UŻYTKOWANIE I FUNKCJA

- funkcje historyczne
- funkcje obecne
- podział funkcji w kontekście historycznym

LOKALIZACJA I OTOCZENIE

- osada „na surowym korzeniu”
- tradycja rolnicza
- tradycja przemysłowa
- system komunikacji i środków transportu
- powiązanie z warunkami naturalnymi (krajobraz i elementy systemu technologicznego)

WARTOŚCI NIEMATERIALNE

- historyczne
- archeologii przemysłowej
- społeczne

OCENA WARTOŚCI DOBRA W ŚWIETLE WYBRANYCH KRYTERIÓW W STOSUNKU DO GRUPY ODNIESIENIA

KRYTERIA	CHARAKTERYSTYKA	WARTOŚCIOWANIE PORÓWNAWCZE	UWAGI
FORMA I PROJEKT ZESPOŁU	Wartość wiodąca – kompletny zespół urbanistyczny z powiązaniem funkcjonalno-kompozycyjnymi	wartość wysoka	Nie znaleziono bezpośredniego wzoru. Skala i konsekwencja układu konkuruje z największymi ośrodkami tego typu w Europie
– Układ urbanistyczny	Regularność i jednorodność	wartość wysoka	j.w.
– Granice zespołu	czytelność	wartość wysoka	Wymagają korekty w praktyce ochrony i zarządzania
– Siatka ulic, placów i działek zabudowy	Regularność, zgodność z projektem	wartość wysoka	j.w.
– Dyspozycja funkcjonalna zabudowy	Czytelność funkcji	wartość wysoka	Element wysoce zagrożony w kontekście adaptacji funkcjonalnych

– Relacje kompozycyjno-funkcjonalne w zabudowie	Czytelność powiązań i zależności	wartość wysoka	– zależności techniczne związane z funkcją przemysłową – zależności społeczne związane ze strukturą zawodową i majątkową mieszkańców Żyrardowa
– Zieleń komponowana	Czytelność układu kompozycyjnego	wartość średnia	Zieleń tylko w części odpowiada założeniom projektowym, w części zdegradowana z powodu braku bieżącej pielęgnacji
– Formy architektoniczne zabudowy	Harmonijność i autentyzm	wartość wysoka	Harmonijne nawarstwienia w granicach układu
– Osie widokowe	Udział w kompozycji projektowanej, czytelność współczesna	wartość średnia	Lokalnie zatarte
– Relacje widokowe	Charakter wnętrza architektoniczno-krajobrazowych	wartość średnia	Lokalnie zaburzone
FORMA ARCHITEKTONICZNA SKŁADNIKÓW ZESPOŁU	Oryginalność i jakość architektoniczna rozwiązań	wartość średnia	Pod względem architektonicznym zabudowa Osady stanowi raczej typowy, niż wyjątkowy przykład realizacji z epoki.
– gabaryty, bryły, rzuty	Stopień zaawansowania projektowego	wartość wysoka	Wysoka konsekwencja w granicach układu
– materiał i konstrukcja	Stopień zaawansowania technicznego	wartość średnia	Rozwiązania typowe dla epoki
– kolorystyka	Wartość estetyczna	wartość średnia	j.w.
– faktura elewacji	Wartość estetyczna	wartość średnia	j.w.
– detal architektoniczny (w tym stolarka i ślusarka)	Wartość estetyczna	wartość średnia	j.w.
– różnicowanie funkcjonalne	Charakterystyka typologiczna zabudowy	wartość średnia	j.w.
– różnicowanie stylistyczne	Charakterystyka artystyczna (stylowa)	wartość średnia	j.w.
– różnicowanie w skali reprezentacyjności i monumentalności	Różnorodność formalno-funkcjonalna	wartość wysoka	Odzwierciedlona specyfika społeczna i ekonomiczna Osady Fabrycznej
UŻYTKOWANIE I FUNKCJA	Wartość dominująca w kontekście historycznym, zagrożona współcześnie	zagrożone	Transformacje funkcjonalne i ekonomiczne
– funkcje historyczne	Znaczenie w dziejach konkretnego przemysłu, regionu, przemian cywilizacyjnych	wartość wysoka	Największy w Europie ośrodek Iniarstwa, istotny ośrodek ruchu robotniczego,
– funkcje obecne	Dziedzictwo kulturowe jako potencjał funkcjonalny	zagrożone	Transformacje funkcjonalne i ekonomiczne. Proces w toku.

– podział funkcji w kontekście historycznym	Specyfika industrialna i społeczna miejsca	wartość wysoka	Wysoka czytelność zapisów procesów historycznych.
LOKALIZACJA I OTOCZENIE	Uwarunkowania geograficzne	wartość wysoka	Atrakcyjność krajobrazowa
– osada „na surowym korzeniu”	Inicjacja procesów osadniczo-gospodarczych w XIX w.	wartość wysoka	Istotny przykład założenia osady – miasta na surowym korzeniu, a nie w strukturze już istniejącego organizmu osadniczego.
– tradycja rolnicza	Uwarunkowania gospodarcze preindustrialne i surowcowe	czytelna	W znacznej mierze przesłonięte późniejszymi przekształceniami
– tradycja przemysłowa	Istota dziedzictwa kulturowego miejsca	wartość wysoka	Konkurencyjność w skali europejskiej
– system komunikacji i środków transportu	Czytelność historycznych rozwiązań	wartość średnia	Rozwiązania typowe, przekształcone
– powiązanie z warunkami naturalnymi (krajobraz i elementy systemu technologicznego)	Czytelność rozwiązań i uwarunkowań	wartość średnia	Lokalnie przekształcone i zatarte
WARTOŚCI NIEMATERIALNE	Istota tożsamości kulturowej miejsca	wartość wysoka	Wartości historyczne i naukowe o znaczeniu ponadlokalnym
– historyczne	Uwarunkowania historyczne	wartość wysoka	Wartości historyczne i naukowe o znaczeniu ponadlokalnym
– archeologii przemysłowej	Wartość w zakresie badań nad dawnym przemysłem	wartość wysoka	Wartości historyczne i naukowe o znaczeniu ponadlokalnym
– społeczne	Wartość w zakresie badań historycznych procesów społecznych	wartość wysoka	Wartości historyczne i naukowe o znaczeniu ponadlokalnym

WNIOSKI

Analiza porównawcza dla Żyrardowa względem wybranej grupy odniesienia wymaga pogłębienia, jednak nawet z wstępnej analizy wynika, że Osada Fabryczna należy do istotnych zabytków w swej kategorii w skali globalnej. Wielkość założenia, skala produkcji, zasięg sprzedaży, specyfika surowcowa, jednorodność koncepcji urbanistycznej (mimo dwufazowości rozwoju), nasycenie architekturą reprezentacyjną i funkcjami socjalnymi, wielokulturowość, kompozycja zieleni, stan zachowania zespołu oraz nasycenie wartościami niematerialnymi z odniesieniem do koncepcji miasta

idealnego, koncepcji społecznych (ilustracja struktury społecznej w tkance urbanistycznej i architektonicznej miasta) oraz rola Żyrardowa w kształtowaniu się ruchu robotniczego, w tym zawodowej i socjalnej aktywności kobiet, czynią to miejsce ważnym i wyjątkowym w skali porównywalnych zespołów światowych. Dodać należy, że o szczególnej i wyjątkowej wartości Żyrardowa decyduje rozwój w fazie drugiej, z 2 połowy XIX w. Faza pierwsza nie jest jednak bez znaczenia, gdyż dała podstawy do ewolucji zespołu oraz jest czynnikiem decydującym o kierunkach rozwoju oraz ramach czasowych przedsięwzięcia.

POZIOM 2

3. ANALIZA WARTOŚCI

3.1 ANALIZA WARTOŚCI – OKREŚLENIE ATRYBUTÓW WARTOŚCI ORAZ OCENA ICH AUTENTYZMU I INTEGRALNOŚCI

W analizie wartości Osady Fabrycznej w Żyrardowie określono atrybuty – rozumiane jako kluczowe cechy i elementy dobra, które mają decydujące znaczenie dla oceny wartości zabytku. Dokonano też próby sprawdzenia, na ile wyszczególnione i scharakteryzowane atrybuty spełniają warunek autentyzmu oraz warunek integralności – tak istotne w ocenie wartości zabytku. W tabelarycznym zestawieniu atrybutów zaprezentowano ich usystematyzowany wykaz, rozpoczynając od uszeregowania atrybutów w kilka kategorii odnoszących się do: skali przestrzennej, skali architektonicznej, skali obiektów ruchomych oraz skali funkcjonalnej oraz kontekstu dziedzictwa niematerialnego. W każdym z tych zespołów atrybutów wyróżniono poszczególne atrybuty, niekiedy ich części składowe (elementy) oraz ocenę autentyzmu i integralności. W charaktery-

stycie atrybutów wskazano na najważniejsze kwestie określające specyfikę atrybutu bądź jego elementu (charakterystyka bardziej rozbudowana zawarta jest w rozdziale Poziom 1 – Charakterystyka i analiza dobra...)

Zgodnie z założeniami systemu wartościowania Smart Value zaproponowana analiza wartości kompleksu Osady Fabrycznej w Żyrardowie ma przede wszystkim na celu ujawnienie jej różnorodnych wartości, związanie ich z jej materialną postacią, lepsze zrozumienie złożoności oraz usystematyzowane poznanie zabytku (z punktu widzenia czynników ważnych dla jego ochrony). Tak przeprowadzona analiza wartości elementów zabytku (poprzez określenie atrybutów wartości) stanowi podstawę do określenia sposobu jego ochrony i zakresu możliwych ingerencji.³¹

³¹ Szmygin B., *System wartościowania Smart Value*, mps

Tab.: Zależności wyodrębnionych wartości i atrybutów

WARTOŚCI	ATRYBUTY
WARTOŚCI HISTORYCZNE – SPECYFIKA MIEJSCA:	FORMA I PROJEKT ZESPOŁU
<ul style="list-style-type: none"> – Reprezentatywność. Przykład typowego dla europejskiego industrializmu XIX w. rozwoju zakładu przemysłowego działającego w oparciu o miejscowe zasoby surowcowe (len), siłę roboczą oraz nowoczesną technologię (wynalazki Girarda). 	<ul style="list-style-type: none"> – Układ urbanistyczny – Granice zespołu – Siatka ulic, placów i działek zabudowy – Dyspozycja funkcjonalna zabudowy – Relacje kompozycyjno-funkcjonalne w zabudowie – Zieleń komponowana – Formy architektoniczne zabudowy – Osie widokowe – Relacje widokowe <hr/> <p style="text-align: center;">Relacje kompozycyjno-funkcjonalne w zabudowie</p>
<ul style="list-style-type: none"> – Urbanizacja. Żyrardów jest znaczącym przykładem miastotwórczej roli przemysłu w XIX w. 	Sfera niematerialna
<ul style="list-style-type: none"> – Koncepcja projektowa. Znaczące ogniwo w łańcuchu nawiązań do koncepcji miasta idealnego, do nurtu strefowania obszaru zurbanizowanego: strefa przemysłu, zamieszkania, reprezentacyjno-usługowo-socjalna, zieleń. 	Formy architektoniczne zabudowy
<ul style="list-style-type: none"> – Idea społeczna. Interesujący przykład poszukiwania równowagi między kapitalistyczną eksploatacją, a zabezpieczeniem socjalnym pracowników. 	Formy architektoniczne zabudowy
<ul style="list-style-type: none"> – Procesy cywilizacyjne. Miejsce kształtowania się ruchu robotniczego w kontekście zawodowym i politycznym, czyli obszar w którym toczyły się procesy społeczne decydujące o przekształcaniach cywilizacyjnych świata schyłku XIX i XX w. 	Forma architektoniczna składników zespołu:
<ul style="list-style-type: none"> – Procesy gospodarcze. Największy w Europie zakład przeróbki surowca organicznego, lnu. Mariaż przedsięwzięcia przemysłowego i aktywizacji rolniczej, z wykorzystaniem rośliny charakterystycznej dla środkowej Europy. 	<ul style="list-style-type: none"> – gabaryty, bryły, rzuty – materiał i konstrukcja – kolorystyka – faktura elewacji – detal architektoniczny (w tym stolarka i ślusarka) – zróżnicowanie funkcjonalne – zróżnicowanie stylistyczne – zróżnicowanie w skali reprezentacyjności i monumentalności – wyposażenie techniczne
<ul style="list-style-type: none"> – Wielokulturowość. W Żyrardowie wytworzyła się wielonarodowa i wielowyznaniowa społeczność (katolicy, protestanci, Żydzi, Rosjanie), którą spajała funkcja miasta i współdziałał w procesach gospodarczych. 	<ul style="list-style-type: none"> – Układ urbanistyczny – Granice zespołu
WARTOŚCI HISTORYCZNE – KONTEKST FUNKCJONALNY:	<ul style="list-style-type: none"> – Tradycja. Żyrardowski przemysł lniarski wpisywał się w lokalną tradycję pozyskiwania i przerobu surowca, wzbogaconą o technologie właściwe dla okresu rewolucji przemysłowej. Był to przemysł charakterystyczny dla umiarkowanej klimatycznie strefy Europy.
<ul style="list-style-type: none"> – Skala. Skala przedsięwzięcia plasowała Żyrardów wśród największych ośrodków włókienniczych ówczesnej Europy. W kategorii wyrobów lniarskich Żyrardów był u schyłku XIX w. największym ośrodkiem produkcyjnym w Europie. 	<ul style="list-style-type: none"> – Park maszynowy – Czynne linie produkcyjne
<ul style="list-style-type: none"> – Kontynuacja. Produkcja lniarska trwała w Żyrardowie nieprzerwanie od trzeciego dziesięciolecia XIX w., po schyłek wieku XX (1997). Obecnie trwa w ograniczonym zakresie, jako produkcja pamiątkarska i muzealna. 	

WARTOŚCI URBANISTYCZNO-ARCHITEKTONICZNE ZESPOŁU:	Użytkowanie i funkcja
<ul style="list-style-type: none"> – Kompozycja urbanistyczna. Układ urbanistyczny Osady łączy nawarstwienia historyczne z kompleksową, dziewiętnastowieczną koncepcją strefowej organizacji zespołu miejsko – przemysłowego, podporządkowanego dążeniu do racjonalizacji funkcjonalno – przestrzennej, przy uwzględnieniu idei społecznych i odniesieniu do tradycji miast idealnych. Istotna wartość historyczna, artystyczna i naukowa. 	<ul style="list-style-type: none"> – Forma i projekt zespołu – Układ urbanistyczny – Granice zespołu – Siatka ulic, placów i działek zabudowy – Dyspozycja funkcjonalna zabudowy – Relacje kompozycyjno-funkcjonalne w zabudowie – Zieleń komponowana – Formy architektoniczne zabudowy – Osie widokowe – Relacje widokowe
<ul style="list-style-type: none"> – Zieleń komponowana. Integralny element układu urbanistycznego, a zarazem autonomiczny składnik nawarstwień historycznych. Zachowany zespół kilkufazowych układów kompozycyjnych współtworzących charakter miasta – ogrodu. Istotna wartość historyczna, artystyczna i przyrodnicza. 	<p>Zieleń komponowana</p>
<ul style="list-style-type: none"> – Architektura monumentalna. Interesujące przykłady architektury monumentalnej, charakterystycznej dla schyłku XIX i początku XX w. Są to reprezentatywne i znaczące pod względem artystycznym obiekty akcentujące jednocześnie kompozycję urbanistyczną, jako jej integralne składniki. Wartością dodatkową są bogato wyposażone wnętrza (reprezentacyjne oraz sakralne). Istotna wartość historyczna i artystyczna. 	<p>Architektura monumentalna</p> <ul style="list-style-type: none"> – gabaryty, bryły, rzuty – materiał i konstrukcja – kolorystyka – faktura elewacji – detal architektoniczny (w tym stolarka i ślusarka) – różnicowanie funkcjonalne – różnicowanie stylistyczne
<ul style="list-style-type: none"> – Architektura przemysłowa. Cenny zespół zabudowy fabrycznej, typowej dla epoki, a zarazem istotnej jako dokument procesów produkcyjnych decydujących o specyfice żyrdowskiego przemysłu Inniarskiego. Istotna wartość naukowa i historyczna. 	<p>Architektura przemysłowa</p> <ul style="list-style-type: none"> – gabaryty, bryły, rzuty – materiał i konstrukcja – kolorystyka – faktura elewacji – detal architektoniczny (w tym stolarka i ślusarka) – różnicowanie funkcjonalne – różnicowanie stylistyczne
<ul style="list-style-type: none"> – Architektura mieszkalna. Ważne świadectwo historyczne, związane z dziejami przemysłu, ruchu robotniczego i zmian cywilizacyjnych w Europie XIX i XX w. Powtarzalność rozwiązań antycypuje rozwój budownictwa mieszkaniowego w XX w. Istotna wartość naukowa i historyczna. 	<p>Architektura mieszkalna</p> <ul style="list-style-type: none"> – gabaryty, bryły, rzuty – materiał i konstrukcja – kolorystyka – faktura elewacji – detal architektoniczny (w tym stolarka i ślusarka) – różnicowanie funkcjonalne – różnicowanie stylistyczne
<ul style="list-style-type: none"> – Zabudowania gospodarcze. Dopelnienie funkcjonalne zabudowy mieszkalnej. Ważny element układu urbanistycznego. Świadectwo etapu przemian społecznych i cywilizacyjnych w rozwoju miasta XIX i XX w. Istotna wartość naukowa i historyczna. 	<p>Architektura gospodarcza</p> <ul style="list-style-type: none"> – gabaryty, bryły, rzuty – materiał i konstrukcja – kolorystyka – faktura elewacji – detal architektoniczny (w tym stolarka i ślusarka) – różnicowanie funkcjonalne – różnicowanie stylistyczne
<p>WARTOŚĆ NADRZĘDNA</p>	
<p>Kompletność, przejrzystość i jednorodność zespołu urbanistycznego, kompletność i współzależność elementów przemysłowych, mieszkalnych i użyteczności publicznej. Osada Fabryczna, jako holistyczne świadectwo ważnych procesów gospodarczych, społecznych i cywilizacyjnych, istotnych dla charakterystyki XIX wieku oraz kształtujących tendencje rozwoju w wieku XX.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – krajobraz historyczny – układ urbanistyczny – skala i forma zabudowy – funkcje obiektów i obszarów – niematerialne dziedzictwo tradycji przemysłowej oraz ewolucji idei społecznych i postaw robotniczych

KATEGORIA ATRYBUTÓW	Atrybut	ELEMENTY ATRYBUTU	CHARAKTERYSTYKA POSZCZEGÓLNYCH ELEMENTÓW ATRYBUTU	OCENA AUTENTYZMU	OCENA INTEGRALNOŚCI
SKALA PRZESTRZENNA I KRAJOBRAZOWA	Forma i projekt zespołu	<p>Układ urbanistyczny</p> <p>Granice zespołu</p> <p>Osie komunikacyjne i przestrzenie publiczne</p> <p>Zieleń komponowana</p>	<p>Nawarstwiony fazami, zdeteterminowany po 1870 układ zabudowy przemysłowej, mieszkalnej, gospodarczej i użyteczności publicznej wraz z systemem komunikacji oraz zielenią towarzyszącą.</p> <p>Czytelne wyodrębnienie zespołu zabytkowego w granicach miasta XX w i XXI w.</p> <p>Osie komunikacyjne i place wzdłuż których rozwijała się kolejno siatka urbanistyczna. Istotny czynnik proporcji terenów zabudowanych i otwartych.</p> <p>Obecna w układzie urbanistycznym zieleń komponowana w postaci parków prywatnych i publicznych, zieleni przyulicznej, międzyblokowej oraz ogródków przydomowych.</p>	<p>Autentyzm wyrażony jest przez stan substancji urbanistycznej (zabudowa, mała architektura, bruki, zieleń) oraz wysoką zgodność układu ze stanem utrwalonym w przekazach kartograficznych z okresu szczytowego rozwoju fazy historycznej ok. 1914 r. (do I wojny światowej – późniejsze przekształcenia mogą być obojętne, pozytywne lub negatywne w kontekście autentyzmu zespołu, ale okresem referencyjnym, budującym kulminacyjną wartość są lata do 1914).</p>	<p>Integralność współtworzy utrzymanie zespołu w czytelnych granicach historycznych oraz zachowanie powtarzalności i jednorodności substancji zabudowy w granicach układu (skala zabudowy, gabaryty, podziały elewacji, detal, kolorystyka). Istotny jest też niewielki stopień późniejszych ingerencji w zabytkową tkankę Osady.</p>
	Kompozycja krajobrazowa	<p>Osie widokowe</p> <p>Wnętrza urbanistyczno-krajobrazowe</p> <p>Powiązania funkcjonalne i technologiczne czytelne w skali krajobrazowej</p>	<p>Czytelne komponowane powiązania widokowe o dużym ładunku ideowym, typu: fabryka – Pl. Jana Pawła II – kościół parafialny oraz lokalne osie wyznaczone przez trakty komunikacyjne i pasmowy układ zabudowy.</p> <p>Suma wnętrza urbanistyczno-krajobrazowych wyznaczonych przez bloki zabudowy mieszkalnej, zespoły przemysłowe, budowle w otoczeniu ogrodowym, komponowane jako integralne całości o różnych funkcjach i skalach w ramach rozwoju układu urbanistycznego Osady.</p> <p>Istotne dla specyfiki Osady Fabrycznej, jako organizmu przemysłowo-mieszkalno-reprezentacyjnego. Wyraźniejsze, niż w „klasycznych”, wielofunkcyjnych i wielofazowych jednostkach urbanistycznych powiązania poszczególnych elementów zespołu za pośrednictwem układu komunikacji, skali zabudowy, sekwencji wnętrza krajobrazowych oraz historycznych ciągów technologicznych.</p>	<p>Jak w przypadku układu urbanistycznego za okres referencyjny przyjmuje się stan Osady przed I wojną światową. Wytyczone wówczas powiązania widokowe, kwartały zabudowy tworzące wnętrza urbanistyczno-krajobrazowe oraz wszelkie powiązania funkcjonalne odcisnęły się w krajobrazie miejskim wyrażając i stanowiąc do dziś osnowę krajobrazu zurbanizowanego.</p>	<p>Wysoki stopień integralności. Zachowane elementy składowe atrybutu (sekwencje widoków i wnętrza, ich elementy) odzwierciedlają w pełni historyczny układ kompozycyjny.</p>

SKALA PRZESTRZENNA I KRAJOBRAZOWA		Zewnętrzna forma architektoniczna zabudowy		Sąsiedztwo	
Otoczenie krajobrazowe zabytkowego zespołu Osady – relacje z pozostałymi, w części historycznymi obszarami miasta.	Problem relacji z kwartałem zabudowy w rejonie dworca kolejowego (istotny węzeł w kontekście historycznym), z dawną dzielnicą żydowską, kolonią ewangelicką, powiązań z cmentarzem parafialnym i kirkutem. Owe historyczne części powiązane niegdyś funkcjonalnie z Osadą tworzą rodzaj strefy buforowej między Osadą, a miastem nowocześnie. Chaos i destrukcja części tych przestrzeni może być czynnikiem negatywnym oddziaływującym agresywnie na wartości krajobrazowe Osady.	Autentyzm powiązań funkcjonalnych i widokowych wynika z uwarunkowań historycznych. Choć nie dotyczy obszaru o zidentyfikowanych wartościach najwyższych, oddziałuje nań w sposób naturalny w skali percepcji krajobrazowej.	Osada, jako centrum funkcjonalne i kompozycyjne miasta historycznego powinna być płynnie zintegrowana z obszarami peryferyjnymi, które współdziałały w funkcjonowaniu ośrodka industrialnego.	Wysoki stopień autentyzmu – zachowane 95% historycznej substancji architektonicznej zespołu Osady. Sfera zagrożona przekształceniami w związku ze zmianami funkcjonalnymi, zmianami technologicznymi oraz naturalnym zużycie substancji, która w znacznej mierze mała charakter realizacji niskonakładowych.	Integralność wynika z bliskiej stanu historycznego kompletności zachowania substancji architektonicznej. Ingerencją w integralność są zmiany materiałowe (np. stolarka okienna z pcv, czy wymiana substancji zabudowy gospodarczej z drewnianej na murowaną). Elementem podtrzymującym integralność w skali obiektowej i zespołowej jest odniesienie do powtarzalności poszczególnych rozwiązań w Osadzie i utrzymanie jednolitości rozwiązań w obrębie konkretnych typów zabudowy.
Bryły	Sekwencje powtarzalnych lub zindywidualizowanych brył obiektów, których gabaryt i forma wiąże się ściśle z funkcją i miejscem w granicach zespołu.				
Rzuty	Sekwencje powtarzalnych lub zindywidualizowanych rzutów obiektów, których stopień komplikacji, rozległość i forma wiążą się ściśle z funkcją i miejscem w granicach zespołu.				
Materiał i konstrukcja	Sekwencje powtarzalnych lub zindywidualizowanych rozwiązań materiałowych i konstrukcyjnych związanych z funkcją i rangą obiektu w zespole.				
Elewacje	Sekwencje powtarzalnych lub zindywidualizowanych rozwiązań materiałowych, konstrukcyjnych i dekoracyjnych związanych z funkcją i rangą obiektu w zespole. Istotna jednorodność rozwiązań w ramach danej grupy typologicznej.				
Dekoracje architektoniczne	Wyraz zindywidualizowania oraz podkreślenia rangi społecznej użytkowników danej nieruchomości. Istotny „kod” społeczny.				
Kolorystyka i faktura	Wypadkowa przyjętych rozwiązań materiałowych, konstrukcyjnych i dekoracji oraz potrzeby określenia rangi obiektu w zespole (powtarzalny, indywidualny). Element ekspresji artystycznej oraz czytelny wyraz epoki w której dany obiekt powstawał. Suma oddziaływania płaszczyzn elewacji, pokryć dachowych i detalu architektonicznego.				
Inne elementy współtworzące formę	Mała architektura, ławki, chodniki, ogródki przydomowe, szyldy i napisy związane z konkretnymi obiektami architektonicznymi, funkcjonalnie i formalnie zależne od charakteru, rangi i okресu powstania obiektu.				
Zróżnicowanie funkcjonalne	Czytelne w formach architektonicznych ukierunkowanie funkcjonalne decydujące o charakterze osady, jako organizmu przemysłowo-mieszkalno-reprezentacyjnego.				

<p>SKALA ARCHITEKTONICZNA</p>	<p>Wewnętrzna forma architektoniczna i wyposażenie</p>	<p>Układ przestrzenny budowli mieszkalnych</p>	<p>Sekwencje powtarzalnych lub zindywidualizowanych rzutów obiektów, których stopień komplikacji, rozległość i forma wiążą się ściśle z funkcją i miejscem w granicach zespołu. Owe rozwiązania przekładają się wprost na charakter wnętrza, ich wygodę, zaawansowanie cywilizacyjne i estetykę.</p>	<p>Autentyzm wynikający z trwałości substancji, zwłaszcza w zespołach użyteczności publicznej, sakralnych i reprezentacyjnych. Mocniej narażony na degradację w zespołach mieszkalnych (niska jakość rozwiązań historycznych) i przemysłowych (podatność na zmiany wraz ze zmianami technologicznymi i funkcjonalnymi). W skali Osady rozumianej jako zespół urbanistyczny – krajobrazowy znaczenie mniejsze, niż elementów zewnętrznych, jednak dla wartości dokumentacyjnej również istotne.</p>	<p>Integralność architektury i wyposażenia zachowana częściowo, zwłaszcza w bardziej okazałych i publicznych realizacjach. Czynniki trudny do kompleksowego objęcia dozorem i monitoringiem. Z konieczności wymagający traktowania w kategoriach reprezentatywnych przykładów typologicznych, jako wyznaczników integralności zespołu.</p>
		<p>Wyposażenie wnętrza reprezentacyjnych</p>	<p>Podobnie jak detal elewacji dekoracja wnętrza wyróżnia poszczególne budowle w zależności od ich funkcji. Istotny czynnik hierarchizacji zabudowy.</p>		
		<p>Wyposażenie wnętrza przemysłowych</p>	<p>Integralnie związane z funkcją elementy układu przestrzennego, wyposażenia, związków z ciągami komunikacyjnymi, czy ciekami wodnymi, wynikające z potrzeb technologicznych przemysłu Iniańskiego.</p>		
		<p>Zabytki ruchome</p>	<p>Nie związane konstrukcyjnie z poszczególnymi budynkami ruchome dzieła sztuki (wyposażenie świątyni), inwentarze ruchomości (rezydencje, budowle reprezentacyjne), zespoły wyposażenia wnętrza mieszkalnych z epoki, odzwierciedlające charakter i datę powstania obiektu.</p>		
<p>SKALA FUNKCJONALNA</p>	<p>Funkcja</p>	<p>Funkcja produkcyjna</p>	<p>Funkcja wiodąca. Rozwój przemysłu Iniańskiego był osnową i uzasadnieniem rozwoju Osady. Jemu podporządkowane były wszelkie działania inwestycyjne, w tym działania gospodarcze, czy reprezentacyjne.</p>	<p>Autentyzm zagrożony. Przerwanie tradycji produkcyjnej Osady z trudem jest zastępowane indywidualnymi próbami produkcji pamiętkarskiej, czy artystycznej. Jednocześnie stan zachowania substancji określony powyżej daje możliwość intelektualnej rekonstrukcji cyklu produkcyjnego i potwierdza autentyzm zespołu w kontekście substancji i dokumentu epoki.</p>	<p>Integralność współtworzy zespół zabudowy, utrzymany podział pasm funkcjonalnych w skali miasta oraz pamięć historyczna odnośnie skali i specyfiki produkcji. Brak wyposażenia technicznego oraz ciągłości funkcjonowania zespołu przemysłowego powoduje uszczerbek integralności zespołu..</p>
		<p>Funkcja mieszkalna i reprezentacyjna</p>	<p>Funkcje komplementarne i wtórne w stosunku do funkcji przemysłowej, jednak kapitalne dla zachowania charakteru Osady. Kontynuowane.</p>	<p>Pełen autentyzm w zakresie użytkowania i zagospodarowania większości obiektów. W części przypadków biema kontynuacja, odnośnie której nie można liczyć na pozytywne trwanie, bez świadomego wsparcia przy poszanowaniu specyfiki substancji.</p>	<p>Integralność wynika z zachowania podstawowych funkcji zabudowy mieszkalnej i użyteczności publicznej, gdzie mieszkańcy i użytkownicy podtrzymują specyfikę i tożsamość miejsca.</p>
		<p>Funkcje współczesne</p>	<p>Wynik przekształceń gospodarczych, reorientacji ze sfery przemysłowej na ochronę dziedzictwa, adaptacji dla nowych funkcji związanych bądź z wykorzystaniem kubatur, bądź świadomą chęcią utrzymania sprawności technicznej zabytkowych obiektów.</p>	<p>Ingerencja w autentyzm Osady, jednak w wielu wypadkach nieunikniona, a co więcej konieczna dla zachowania części autentyczności substancji historycznej. Obszar kompromisów i licytacji wartości. Przy założeniu, że dziedzictwo kulturowe jest jednocześnie zasobem prorozwojowym Osady w małym stopniu konfliktowe.</p>	<p>Element budowania „nowej tożsamości” miejsca. Czerpiący z integralności i wartości. Powinien współdziałać w ochronie historycznej integralności zespołu.</p>

3.2. Sformułowanie wstępnych wytycznych konserwatorskich dotyczących ochrony dobra

ZALECENIA OKREŚLAJĄCE SPOSÓB POSTĘPOWANIA Z OBIEKTEM:

Wartości, które powinny determinować działania związane z zespołem zabytkowym Osady Fabrycznej w Żyrardowie:

1. Wartości historyczne – dokumentalne
2. Wartości historyczno – funkcjonalne
3. Wartości urbanistyczno-architektoniczne i krajobrazowe

Wartość nadrzędna – Kompletność, przejrzystość i jednorodność zespołu urbanistycznego, kompletność i współzależność elementów przemysłowych, mieszkalnych i użyteczności publicznej. Osada Fabryczna, jako holistyczne świadectwo ważnych procesów gospodarczych, społecznych i cywilizacyjnych, istotnych dla charakterystyki XIX wieku oraz kształtujących tendencje rozwoju w wieku XX.

Atrybuty, które powinny być zachowane dla utrzymania wartości zespołu:

W odniesieniu do wyodrębnionych i scharakteryzowanych atrybutów oraz ich elementów są to przede wszystkim:

- Kompozycja przestrzenna i krajobrazowa utrzymanie w niezmiennym stanie granic, układu i wzajemnych powiązań zespołu urbanistycznego;
- Forma zewnętrzna – zachowanie nieprzekształconych brył, podziałów i artykulacji elewacji, dekoracji architektonicznej, zróżnicowania i powtarzalności konkretnych rozwiązań;
- Forma wewnętrzna – ze względu na skalę urbanistyczno – krajobrazową zespołu wnętrza mają zróżnicowane znacznie. Bezwzględne zachowania wymagają wnętrza reprezentacyjne oraz istniejące jeszcze wnętrza przemysłowe. Utrzymanie wnętrza mieszkalnych powinno być podporządkowane zachowaniu zewnętrznego charakteru zabudowy.
- Funkcja – nadrzędnym postulatem konserwatorskim jest utrzymanie czytelności strefowania funkcjonalnego zespołu Osady oraz podkreślenie wiodącej roli funkcji produkcyjnej w kształtowaniu historycznego charakteru zespołu. W tym celu należy utrzymywać zachowane funkcje mieszkalne i użyteczności publicznej, podtrzymywać próby reaktywacji działalności włókienniczej oraz upamiętniać historyczny charakter zespołu produkcyjnego.

Współczesne funkcje poszczególnych obiektów powinny w maksymalnym możliwym stopniu zachowywać czytelność funkcji historycznych przekształcanych budynków i zespołów.

Zakres dozwolonych ingerencji i przekształceń

- Kreatywne adaptacje zabudowy przemysłowej podporządkowane dyrektywie zachowania substancji i czytelności funkcji historycznej.
- Zachowawcze adaptacje wnętrz mieszkalnych przy zachowaniu form zewnętrznych budynków, zachowanie zasady powtarzalności typowych elementów wyposażenia i detali elewacji (np. stolarka).
- Rekompozycje i rekonstrukcje założeń zieleni komponowanej udokumentowanych w materiałach historycznych (ikonografia, kartografia, opisy).
- Kreacja obecności historycznych cieków i zbiorników wodnych we współczesnych aranżacjach przestrzeni publicznych (utrwalenie we współczesnej infrastrukturze miejskiej kontaktu miasta z rzeką i zbiornikami wodnymi)
- Konserwacja zachowawcza i estetyczna wnętrz budynków użyteczności publicznej, kultu i reprezentacyjnych.
- Modernizacje techniczne i funkcjonalne ciągów komunikacyjnych, z uwzględnieniem ich roli w kompozycji krajobrazowej zespołu;
- Tworzenie powiązań funkcjonalnych i kompozycyjnych z bezpośrednim otoczeniem Osady, podnoszenie jakości rozwiązań w „strefie buforowej”.

Zalecenia dotyczące sposobu prowadzenia prac konserwatorskich

- W granicach ochrony bezwzględnie należy przestrzegać litery prawa ochrony zabytków oraz pragmatyki i wysokich standardów realizacji.
- Niezbędne jest każdorazowe poprzedzanie prac konserwatorskich i remontowych badaniami adekwatnymi do skali potencjalnych ingerencji lub przekształceń. W podstawowym zakresie powinno to dotyczyć przynajmniej dokumentowania stanu przed rozpoczęciem prac. W bardziej rozbudowanych przedsięwzięciach celowe jest poprzedzanie działań wykonaniem zestawienia elementów zabytkowych w odniesieniu do systemu trybutów wartości dobra.
- Celowe jest pogłębienie kwerend archiwalnych i badań historycznych dla poszczególnych obiektów i zespołów architektonicznych, dla potwierdzenia stopnia zachowania historycznej substancji.
- Zasadne jest wykonanie inwentaryzacji zieleni komponowanej oraz historycznego drzewostanu, jako wstępnego etapu dla sformułowania polityki gospodarowania zielenią i rekompozycji utraconych obszarów zielonych, w tym wzorcowych propozycji zagospodarowywania ogródków przydomowych.

Zalecenia dotyczące sposobu użytkowania dobra

- działania konserwatorskie i polityka ochrony powinna być korelowana z potrzebami mieszkańców jako adresatów działań. Celowe jest dążenie do kreowania historycznego centrum, jako dogodnej do życia części miasta i utrzymywanie funkcji użyteczności publicznej ważnych dla lokalnej społeczności, by zachować ciągłość i charakter genius loci, a nie tworzyć turystyczny preparat dla przyjezdnych.
- Działania proturystyczne powinny mieć charakter uzupełniający, związany z poszukiwaniem nowych sfer aktywności gospodarczej dla miejscowej społeczności.
- Decyzje należy podejmować uwzględniając najszerszy kontekst przestrzenny i analizę skutków w skali całego zespołu zabytkowego.

Dyrektywa kierunkowa:

- Problematykę konserwatorską, a także zagospodarowanie przestrzenne, czy adaptacje funkcjonalne elementów Osady należy rozważać kompleksowo, w skali całego zespołu, a przynajmniej w skali konkretnych wnętrz urbanistyczno – krajobrazowych, gdyż nadrzędną wartością podlegającą ochronie jest zespół historyczny uwarunkowany tradycją przemysłową i współczesnym użytkowaniem w nowych warunkach ekonomicznych.
- Celowe jest zweryfikowanie i poszerzenie granic ochrony istotnych dla integralności miejsca oraz wyrażanych wartości (np. wielokulturowość reprezentowana przez dawny kościół ewangelicki i jego otoczenie).

3.3 Wnioski wynikające z wartościowania dobra metodą SMART Value

Rozważania o wartościowaniu towarzyszą ochronie zabytków od dawna. Należą do rozważań o charakterze podstawowym. Można powiedzieć, że w ogóle zjawisko ochrony zabytków wynika z dostrzeżenia i sformułowania wartości przedmiotu ochrony. W formułę systemu zawarł te rozważania Alois Riegl, jego liczni kontynuatorzy udoskonalali ów system. Kwestia wartości miała od początku zasadnicze znaczenie by odpowiedzieć na pytania „co chronić?” – służyła definiowaniu pojęcia zabytek oraz „dla czego chronić?” – uzasadniała wszelkie ograniczenia i nakazy związane z ochroną wartości wspólnej. Metoda SMART Value wyrasta z owego tradycyjnego nurtu analiz zabytków, ale postępuje krok dalej. Istotą metody jest odpowiedź na pytanie „jak chronić?”. Wartościowanie służy rozpoznaniu wewnętrznej struktury zabytku, wskazaniu tego co w nim istotne, w celu wyartykułowania dyrektyw ochronnych. Przykład analizy wartości zabytkowych Żyrardowa ukazuje specyfikę metody. Zgodnie z prawidłami metody SMART Value, wartościowanie zespołu osady fabrycznej w Żyrardowie przeprowadzono w dwóch etapach (poziomach analizy). W etapie pierwszym dokonano rozpoznania i charakterystyki cech dobra, które czynią je godnym zainteresowania oraz mają znaczenie dla określenia grupy odniesienia (grupy porównawczej). Wnioski z etapu pierwszego pozwalają sformułować odpowiedź na pytanie „dla czego chronimy?”, gdyż ukazują dobro w kontekście porównywalnych, co pozwala dostrzec jego oryginalność. Można na podstawie tej partii opracowania wskazywać miejsce zabytku w stosunku do innych tego typu miejsc w Polsce, w Europie i na świecie. Co więcej przez wskazanie atrybutów wartości tworzy się możliwość weryfikowania ustaleń w odniesieniu do innych dóbr, w zakresie porównywalności poszczególnych typów zabytków. Jednocześnie wnioski prowadzą do wyodrębnienia atrybutów, czyli fizycznych nośników wartości w strukturze dobra. To pomost do odpowiedzi na pytanie „jak chronić?”, gdyż łączy kwestie wartości i materialnej postaci dobra.

W kontekście tworzenia strategii ochrony kluczowe znaczenie ma etap drugi wartościowania. W owym etapie wartościowania zespołu osady fabrycznej w Żyrardowie zostały zdefiniowane, scharakteryzowane oraz ocenione (pod względem zachowania ich autentyczności i integralności), materialne i niematerialne atrybuty dobra oraz ich elementy. Ten etap wartościowania już nie odnosi się do kontekstów zewnętrznych. Skupia się na strukturze dobra i jej analizie. Zgodnie z zasadami metody SMART Value *określenie atrybutów wartości ma na celu ustalenie tych elementów zabytku, które są kluczowe (niezbędne) dla zachowania jego całościowej wartości*. Wnioski z tego etapu mogą służyć zarówno budowaniu wszelkiego rodzaju planów i strategii ochrony, jak i rozwiązywaniu doraźnych dylematów, podejmowaniu konkretnych decyzji konserwatorskich. System atrybutów dobra oraz ich charakterystyka pozwalają na dostrzeganie zależności strukturalnych w samym przedmiocie ochrony oraz dzięki hierarchizacji dają podstawy do racjonalizowania wyborów i decyzji. Wartościowanie metodą SMART Value, ze względu na

rozbudowany zakres analiz, powinno w pierwszym rzędzie dotyczyć zespołów zabytkowych o złożonej strukturze oraz takich, które wstępnie identyfikujemy, jako szczególnie cenne. Analiza wartościująca pozwala ową tezę dowieść i udokumentować, lub podważyć. W przypadku Żyrardowa waloryzacja potwierdziła, że dobro jest wyjątkowe w skali Polski i istotne w skali europejskiej oraz światowej. Jednocześnie analiza pozwoliła jasno wyartykułować w czym ta wyjątkowość tkwi, na jakich materialnych i niematerialnych przesłankach (atrybutach dobra) się opiera. Proces wartościowania zespołu osady fabrycznej w Żyrardowie wykazał wybitne wartości dobra, które potwierdzają i obrazowo podbudowują słuszność uznania go za Pomnik Historii. Wskazanie kryteriów odniesienia i grupy porównawczej w kontekście ponadlokalnym – europejskim i światowym, jest podstawą do rozważań o wnioskowaniu wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Przeprowadzona analiza wartości pozwala pogłębiać i obiektywizować dalsze porównania oraz rozpoznawać kategorie potencjalnych partnerów. Dodatkowym walorem wartościowania metodą SMART Value jest identyfikowanie obszarów słabiej rozpoznanych, czy wymagających pogłębienia analiz. Wnioski opracowania obok wytycznych konserwatorskich dotyczą również potrzeb przeprowadzenia badań szczegółowych, koniecznych dla optymalizacji rozpoznania dobra i jego wartości. W przypadku wykorzystania wyników wartościowania, zwłaszcza z etapu drugiego (poziom 2) dla tworzenia strategii ochrony i planów zarządzania, uzyskuje się wskazanie typów i obszarów zagrożeń dla wartości dobra, co umożliwia formułowanie wniosków i zaleceń do realizacji planu zarządzania. Określenie fizycznych nośników wartości (atrybutów) jest też bardzo dogodnym etapem w rozważaniach na temat monitorowania dobra i jego stanu, gdyż wskazuje w jakich obszarach powinny pojawić się wskaźniki monitoringu.

Podsumowując można stwierdzić, że metoda analizy SMART Value pozwala na wyselekcjonowanie czynników poddających się obserwacji i ocenie, które łącznie tworzą zobiektywizowany obraz wartości dobra. Tradycyjne systemy wartościowania wskazywały ogólny obraz wartości dobra prowadząc do konstatacji o wartościach historycznych, artystycznych i naukowych oraz dając ogólną dyrektywę ochrony, czyli odpowiedzi na pytania „co i dla czego chronić”. Metoda SMART Value dzięki odwołaniu do atrybutów wartości wyrażających charakter dobra pozwala na udokumentowanie wniosków o miejscu danego dobra w hierarchii zabytków w dowolnym horyzoncie geograficznym i konkretnym kontekście typologicznym (Poziom 1) oraz stanowi podstawę do budowania systemu zarządzania dobrem (Poziom 2), czyli prowadzi do odpowiedzi na pytanie „jak chronić?”, co we współczesnej praktyce konserwatorskiej jest pytaniem zasadniczym. Zatem metoda SMART Value, to krok ku budowie precyzyjnego, a co ważne również możliwie zobiektywizowanego, systemu zarządzania dobrem w celu sprawowania skutecznej jego ochrony, co w przypadku Żyrardowa wyraża się w sformułowaniach opracowania planu zarządzania pomnikiem historii.

SPIS ILUSTRACJI

SPIS ILUSTRACJI

Fot. 1	Len, Zielnik O. W. Thome (1885), wg. https://atlas.roslin.pl/plant/7321	160
Fot. 2	Muzealne uprawy odmian Inu, (fot. A. Siwek)	160
Fot. 3	Krosno mechaniczne. Rycina z XIX w., wg. https://etc.usf.edu/clipart/79800/79829/79829_arkwright.htm	160
Fot. 4	Poradnik dla upraw Inu, 1829 r., https://polona.pl/item/33171769/4/	161
Fot. 5	Łódź - Biała Fabryka Geyera (1835–1837), (fot. A. Siwek)	161
Fot. 6	Żyrardowskie Szpularki – u wrót Muzeum Lniarstwa (fot. A. Siwek)	161
Fot. 7	Fragmenty ekspozycji Muzeum Lniarstwa w Żyrardowie (fot. A. Siwek)	163
Fot. 8	Muzeum Lniarstwa (fot. A. Siwek)	163
Fot. 9	Lata 70-te XX w. Reklama „Polski Len”, wg. https://www.facebook.com/Zyrardownastarejfotografii	164
Fot. 10	Fragment sita drukarskiego z 2 połowy XX w. (fot. A. Siwek)	164
Fot. 11	Jan Łubieński (1788–1878), grafika H. Hanfstaengl, 1842 r., wg.: https://polona.pl/item/5898349/0/	166
Fot. 12	Henryk Łubieński (1793–1883), grafika z połowy XIX w., wg.: https://polona.pl/item/537917/0/	166
Fot. 13	Żyrardów ok. 1870 r., Tygodnik Ilustrowany nr 212 z 20.01.1872 s. 32	166
Fot. 14	Żyrardów w fazie pełnego rozwoju. Panorama 1899 r. Zbiory Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie	166
Fot. 15	Wielki Proletariat - Wielki Strajk Żyrardowski, rok 1883. Grafika S. Poznańskiego z 1954 r.	168
Fot. 16	I Wojna Światowa – zniszczona zabudowania fabryki, 1915 r., wg.: https://www.facebook.com/Zyrardownastarejfotografii	169
Fot. 17	Akcja Zakładów Żyrardowskich oraz reklama prasowa, okres międzywojenny, wg. https://www.facebook.com/Zyrardownastarejfotografii	169
Fot. 18	Wnętrze Przędzalni lata 60-te XX w. wg.: https://www.facebook.com/Zyrardownastarejfotografii	169
Fot. 19	Wspomnienie strajków roku 1981, fot. A. Siwek	169
Fot. 20	Adaptowane do nowych funkcji zabudowania fabryczne, fot. A. Siwek	170
Fot. 21	Philippe de Girard (1775-1845), według H. Scheffera, połowa XIX w., wg.: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Philippe_de_Girard.jpg	171
Fot. 22	F. Kucharzewski, <i>Filip de Girard i jego prace we Francji i Polsce</i> , Warszawa 1886., wg.: https://polona.pl/item/67863839/4/	171

Fot. 23	Pomnik Filipa de Girard w Żyrardowie, wg.: https://pl.wikipedia.org/wiki/%C5%BBByard%C3%B3w#/media/File:Pomnik_Filipa_de_Girarda_w_%C5%BBByardowie.jpg	171
Fot. 24	Sytuacja Żyrardowa względem Warszawy, WIG 1946 r., wycinek mapy w skali 1:500 000	173
Fot. 25	Współczesne usytuowanie Żyrardowa, zdjęcie satelitarne, Google Maps, https://www.google.pl/maps/@52.2410167,20.8810631,91724m/data=!3m1!1e3	173
Fot. 26	Wycinek mapy sztabowej, 1915, skala 1:25 000	173
Fot. 27	Żyrardów, zdjęcie satelitarne, Google Maps, https://www.google.pl/maps/@52.2410167,20.8810631,91724m/data=!3m1!1e3	173
Fot. 28	Żyrardów 1867 r. Widoczny układ ciągów komunikacyjnych, osnowy zespołu. Prosta oś traktu wiskitskiego oraz prostopadła oś rynku. /Archiwum WKZ w Warszawie, dokumentacja PKZ/	174
Fot. 29	Żyrardów ok. 1871 r., koncepcja urbanistyczna. /Archiwum WKZ w Warszawie, dokumentacja PKZ/	174
Fot. 30	Żyrardów 1896 r. /Archiwum WKZ w Warszawie, dokumentacja PKZ/	175
Fot. 31	Żyrardów 1913 r. /Archiwum WKZ w Warszawie, dokumentacja PKZ/	175
Fot. 32	Plac Jana Pawła II, fot. A. Siwek	175
Fot. 33	Willa Karola Dietricha włączona w kompozycje parku, przykład architektury dojrzałego historyzmu, fot. A. Siwek	176
Fot. 34	Fragment czworoboku zabudowy mieszkalnej z zielenią towarzyszącą i drewnianymi budynkami gospodarczymi, fot. A. Siwek	176
Fot. 35	Wielorodzinne domy robotnicze, fot. A. Siwek	177
Fot. 36	Ul. 1 Maja 66. Jeden z najstarszych domów robotniczych Żyrardowa, /Fot. Archiwum WUOZ Warszawa/	177
Fot. 37	Typy zabudowy Żyrardowa i ich rozmieszczenie. Plansze wg. <i>Żyrardów. Dokumentacja konserwatorska urbanistyczno-architektoniczna</i> , PKZ Warszawa 1976 r., Archiwum WUOZ w Warszawie	177
Fot. 38	Kościół parafialny – fasada i wnętrze, stan współczesny, fot. A. Siwek	178
Fot. 39	„Ludowiec”, bryła i wnętrze holu, fot. A. Siwek	179
Fot. 40	Park i willa K. Dittricha, fot. A. Siwek	179
Fot. 41	Zespół fabryczny ok. 1905 r. wg.: https://www.facebook.com/Zyrardownastarejfotografii	179
Fot. 42	Stara przędzalnia i Stara tkalnia, fot. A. Siwek	180
Fot. 43	Zniszczenia wojenne, fot. 1915 r., wg.: https://www.facebook.com/Zyrardownastarejfotografii	181
Fot. 44	Żyrardowskie centrum ponad dachami Starej tkalni, fot. A. Siwek	181
Fot. 45	<i>Nowa Przędzalnia</i> po współczesnej adaptacji funkcjonalnej, fot. A. Siwek	181
Fot. 46	<i>Okrągłak</i> oraz zespół fabryczny w procesie rewitalizacji, fot. A. Siwek	181
Fot. 47	Bielnik, fragment planszy <i>Powiat Błoński Gub. Warszawskiej</i> autorstwa Józefa Michała Bazewicza, z wydawnictwa <i>Atlas geograficzny ilustrowany Królestwa Polskiego</i> , z 1907 r.	182
Fot. 48	Zespół zabudowy fabrycznej, fot. A. Siwek	182
Fot. 49	Pomnik Historii – Załącznik do rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 4 stycznia 2012 r. (poz. 59), „Żyrardów – XIX-wieczna osada fabryczna”	184
Fot. 50	Zakres ochrony konserwatorskiej w kontekście zespołu urbanistycznego Żyrardowa /Materiały Miejskiego Konserwatora Zabytków w Żyrardowie/	184

Fot. 51	Wizytówka Żyrardowa, wśród najważniejszych budowli kościoł ewangelicki; Pocztówka z ok. 1900 r., https://www.facebook.com/Zyrardownastarejfotografii	185
Fot. 52	Aleja prowadząca na cmentarz i zabytkowa część cmentarza, fot. A. Siwek	185
Fot. 53	Muzeum Lniarstwa, szansa na zachowanie dziedzictwa techniki Żyrardowa, fot. A. Siwek	186
Fot. 54	Siedziba władz miasta, fot. A. Siwek	186
Fot. 55	Sala Resursy, fot. A. Siwek	186
Fot. 56	Fragment historycznej zabudowy mieszkalnej zatopionej w zieleni, fot. A. Siwek	188
Fot. 57	Fragment elewacji budynku mieszkalnego; fot. A. Siwek	189
Fot. 58	Sień budynku mieszkalnego; fot. A. Siwek	189
Fot. 59	Zagrożony budynek gospodarczy. Fot. A. Siwek	189
Fot. 60	Wnętrze adaptowanego budynku fabrycznego, fot. A. Siwek	189
Fot. 61	Fragment elewacji budynku oczekującego na zagospodarowanie, fot. A. Siwek	189
Fot. 62	Nowa Przędzalnia po adaptacji oraz obszary i obiekty oczekujące na decyzje. Fot. A. Siwek	189
Fot. 63	Przykładowa plansza miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego – załącznik do Uchwały Nr XXXV/278/13 Rady Miasta Żyrardowa z dnia 29 sierpnia 2013r. dotyczącej uchwalenia Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Żyrardowa	191
Fot. 64	Plan miejscowy zagospodarowania przestrzennego miasta Żyrardowa obejmującego teren Centrum, Uchwała RMŻ XIV/96/11 z dnia 22 września 2011r., Dz. Urz. Woj. Maz. Nr 211 z dnia 19 listopada 2011r., poz. 6382	191
Fot. 65	Zespół urbanistyczny Żyrardowa. Zabudowa wśród zieleni – poprzedza publikację koncepcji miasta – ogrodu, fot. A. Siwek	194
Fot. 66	Rzeka w krajobrazie miasta. Element kompozycji parku, a zarazem ważny czynnik lokalizacji funkcji przemysłowych, Fot. A. Siwek	194
Fot. 67	Krajobraz historyczny, fot. A. Siwek	195
Fot. 68	Historyczny, szynowy ciąg komunikacji przemysłowej. fot. A. Siwek	195
Fot. 69	Historyczna nawierzchnia, fot. A. Siwek	195
Fot. 70	Historyczna aleja, fot. A. Siwek	196
Fot. 71	Architektura monumentalna – kościół farny, fot. A. Siwek	197
Fot. 72	Architektura przemysłowa, fot. A. Siwek	197
Fot. 73	Architektura mieszkalna, Fot. A. Siwek	197
Fot. 74	Zabudowania gospodarcze, fot. A. Siwek	197
Fot. 75	Wnętrze przemysłowe, dziś salon sprzedaży wyrobów włókienniczych, fot. A. Siwek	198
Fot. 76	Sektor fabryczny, fot. A. Siwek	200
Fot. 77	Crespi d'Adda w Lombardii, zdjęcie lotnicze z 1 ćw. XX w., wg. http://crespidaddaunesco.org/foto-del-passato/	203
Fot. 78	New Lanark, osada przemysłowa (włókiennicza), miejsce światowego dziedzictwa UNESCO, fot. A. Siwek	204
Fot. 79	New Lanark, zespół przemysłowy, fot. A. Siwek	204
Fot. 80	Dekoracja malarska Reduty, w sali konferencyjno – balowej, fot. A. Siwek	226

WYBÓR BIBLIOGRAFII

WYBÓR BIBLIOGRAFII

1. Adamowicz Maria, Ubiór mieszkańców Żyrardowa na przełomie XIX i XX wieku, Biblioteczka Wiedzy o Żyrardowie, Żyrardów 1981.
2. Affelt Waldemar, Dziedzictwo techniki w rozwoju zrównoważonym, [w:] Ryszard Janikowski, Kazimierz Krzysztofek (red.), *Kultura a rozwój zrównoważony. Środowisko, ład przestrzenny, dziedzictwo*, Polski Komitet do spraw UNESCO, Warszawa 2009, s. 205–240.
3. Akta Towarzystwa Akcyjnego Zakładów Żyrardowskich, Archiwum Państwowe Miasta Stołecznego Warszawy, oddział w Grodzisku Mazowieckim.
4. Araoz Gustavo, Tendencje dziedzictwa dziś i jutro – z perspektywy ewolucji filozofii i teorii konserwacji /w:/ II Kongres Konserwatorów ..., s. 19–25.
5. Badeńska-Stapp Maria, Mikulska Aneta, Butt-Hussaim Monika, Jelinek Anna, Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Miasta Żyrardowa na lata 2014–2017, Żyrardów 2014.
6. Dobosz Piotr, Paradygmat przyszłych zmian w systemie prawnej ochrony zabytków i opiece nad nimi w Polsce /w:/ II Kongres Konserwatorów ..., s. 69–73.
7. Dobosz Piotr, Systemy prawne ochrony zabytków z perspektywy teorii prawa administracyjnego, Kraków 2015, s.184–202.
8. Dokumentacja zgłoszenia Zespołu Osady Fabrycznej w Żyrardowie o uznania za pomnik historii, oprac. zespół pod kierunkiem Andrzeja Wilka, Żyrardów 2010, mpis. w archiwum UM Żyrardowa.
9. Dołęga – Szczepański Jan: Miasteczko w kolorze niebieskim, Żyrardów 1990.
10. Dumala K., Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w l. 1831–1869, Warszawa 1974, s. 283–287.
11. Dumala K., Przemysł w XIX wiecznym mieście, na ziemiach Królestwa Polskiego, w: „Rewitalizacja Zabytków Techniki”, Warszawa 1994, s. 61–67.
12. Dziedzictwo przemysłowe jako element zrównoważonego rozwoju turystyki, Tadeusz Burzyński i in. (red.), Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa, Urząd Miejski w Zabrze, Katowice 2009.
13. Góralski Andrzej: Cudzoziemcy w Żyrardowie na przełomie XIX i XX wieku, Libra Żyrardów, Żyrardów 1980.
14. Góralski Andrzej: Urzędnicy i kadra techniczna Zakładów Żyrardowskich w latach 1885–1914, Biblioteczka wiedzy o Żyrardowie, Żyrardów 1982.
15. Grudziński Andrzej, Nازیębło Jerzy (pod redakcją): Problemy rewitalizacji Żyrardowa: prawne uwarunkowania rewitalizacji, Żyrardów 2002.
16. Gryciuk Alina: Rozwój przestrzenny osady fabrycznej w Żyrardowie w latach 1829–1916, Rocznik Mazowiecki, t. 7 1979, s. 127–166.
17. Grzonkowski J., *Rewaloryzacja Parku im. Karola Augusta Dittricha w Żyrardowie*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce*, Warszawa 2008.

18. Gubańska R., *Poprzemysłowe dziedzictwo Żyrardowa*, w: „Architektura Krajobrazu – studia i prezentacje”, z. 1–2/2004, s. 36–41.
19. Heidrich Edmund: *Wspomnienia sentymentalne*, WZ Kart, Żyrardów 1986.
20. Hulka – Laskowska Elżbieta: *Żyrardowscy Żydzi w mojej pamięci*, WZ Kart, Żyrardów 1985.
21. Hulka Laskowski Paweł: *Mój Żyrardów: z dziejów polskiego miasta i z życia pisarza*, Warszawa 1981.
22. Kalabiński Stanisław: *Miejsce i rola Zakładów Żyrardowskich w ruchu masowym klasy robotniczej w Królestwie Polskim w latach 1870–1914, (w) Klasa robotnicza i ruch robotniczy na zachodnim Mazowszu 1878–1948*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1973.
23. Kaprowski Wiesław, Midura Franciszek, Sienkiewicz Jan Wiktor (pod redakcją naukową): *Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce*, Warszawa 2008.
24. Kazimierski Józef: *Dzieje Zakładów Żyrardowskich i ich załogi w latach 1829–1885*, Ciechanów, 1984.
25. Konopka Marek, Zalasińska Katarzyna, *Nic dwa razy się nie zdarza*, Biuletyn Informacyjny PKN ICOMOS, styczeń – marzec 2016; Nr 1(32) 2016, s. 17 – 24.
26. Kościół parafialny pw. Matki Bożej Pocieszenia w Żyrardowie, Bydgoszcz [b.d.w.]
27. Kubiak Janusz : *Wartości urbanistyczno-architektoniczne d. osady fabrycznej w Żyrardowie*, Biblioteczka wiedzy o Żyrardowie, Żyrardów 1982.
28. Kubiak Janusz: *Rewaloryzacja zabytkowego zespołu osady fabrycznej w Żyrardowie*, „Miasto”, t. 28, 1978 r., nr 7, s. 8–18.
29. Landau Zbigniew, Tomaszewski Jerzy: *Sprawa żyrardowska: przyczynek do dziejów kapitałów obcych w Polsce międzywojennej*, Warszawa 1983.
30. *Miasto jednej fabryki – blog* http://miastojednejfabryki.blogspot.com/2015_08_01_archive.html
31. Naziębło Jerzy., *Unikatowy układ urbanistyczny Żyrardowa – historia i problemy odnowy*, [w:] *Problemy rewitalizacji Żyrardowa. Prawne unormowania rewitalizacji*, Żyrardów 2001.
32. Naziębło Jerzy, *Modelowy układ urbanistyczny przemysłowego Żyrardowa czasów Ditrichów*. w: *Żyrardowski Rocznik Muzealny*, Nr 1/1992, s. 41–47.
33. Olszewski Andrzej: *Rozwój opieki zdrowotnej w Osadzie Fabrycznej Żyrardów do 1915 roku*, Radziejowice 2004.
34. Pawłowska Krystyna, *Interesariusze w procesach zarządzania obiektami wpisanymi na listę światowego dziedzictwa natury i kultury UNESCO /w:/ Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, red. Szmygin B., Warszawa 2015, s. 9 – 34.
35. Pawłowski Krzysztof, *Problemy urbanistyki polskiej okresu 1850–1939*, [w:] *Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków*, seria B, t. XXIX, 1971.
36. Pietrzak-Pawłowska Irena, red., *Żyrardów 1829–1945*, Warszawa 1980.
37. Porębska-Srebrna Joanna, Stępiński Zygmunt, *Żyrardów – przyszłość wczorajszego miasta idealnego /w:/ Problemy Rozwoju Miast, Zeszyt III/2010, s. 41–47; http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-756d35a4-e321-410a-8f73-fbcce59550c1/c/PRM_2010-3_05_Porebska-Srebrna_Stepinski.pdf /dostęp 15.11.2016/.*
38. Portal Urzędu Miasta Żyrardowa, *Spacer po XIX-wiecznej Osadzie Fabrycznej*, www.zyrardow.pl /dostęp 15.06.2016/.
39. *Przyczyny i skutki obecnego upadku Żyrardowa*, Warszawa 1927.
40. Purchla Jacek, *W stronę systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce /w:/ Jasieńko J., Kadłuczka A., (red.), II Kongres Konserwatorów Polskich. Warszawa – Kraków 6 – 9 października 2015. Tezy*, Warszawa – Kraków 2015, s. 60 – 62.
41. Purchla Jacek, *Dziedzictwo kulturowe a kapitał społeczny /w:/ Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe*, red. Rottermund A., Warszawa 2014, s. 21 – 30.

42. Rakszewski Andrzej, *Żyrardów „miasto-ogród”*, /w:/ *Rocznik Żyrardowski*, Tom VIII, 2010, s. 571–587.
43. Rożej Marian: *Zabytki architektury województwa skierniewickiego*, wydano na zlecenie Urzędu Wojewódzkiego w Skierniewicach: Wydziału Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki, Wydziału Kultury i Sztuki [b.d.w.]
44. Siwek Andrzej, *Ewidencja i monitoring – filary systemu ochrony zabytków*, Biuletyn Informacyjny PKN ICOMOS, styczeń – marzec 2016; Nr 1(32) 2016, s. 24–28.
45. Staniszkis Magdalena (z zespołem), *Koncepcja urbanistyczna zagospodarowania rejonu Zakładów Lniarskich w Żyrardowie*, mpis. 2008.
46. Staniszkis Magdalena, *Szanse i zagrożenia rewitalizacji – Zakłady Lniarskie w Żyrardowie*, *Problemy Rozwoju Miast*, Zeszyt III/2010, s. 48–55.
47. Stawarz Andrzej (redakcja): *Pamiętniki Józefa Procnera, Żyrardów 2009*.
48. Stawarz Andrzej : *Rodowody mieszkańców Żyrardowa*. – Żyrardów 1981.
49. Stawarz Andrzej: *Materiały do bibliografii Żyrardowa (dzieje miasta 1829–1945)*, Żyrardów 1981.
50. Stawarz Andrzej: *praca zbiorowa pod redakcją naukową – zespół autorski Gryciuk Alina, Bagieński Włodzimierz, Góralski Andrzej, Stawarz Andrzej: Z dziejów rzemiosła żyrardowskiego*, Żyrardów 1988.
51. Stawarz Andrzej: *Życie codzienne w dawnym Żyrardowie*, *Biblioteczka wiedzy o Żyrardowie*, Żyrardów 1983.
52. Stawarz Andrzej: *Żyrardów: narodziny społeczności: (1830–1870)*, Warszawa – Żyrardów 1985.
53. Stefański Krzysztof, *Architektura XIX wieku na ziemiach Polskich*, Warszawa 2005.
54. Szafer P., Trzebiński W., *Geneza układu przestrzennego Żyrardowa*, *Biuletyn I.U.A.*, 1954, Nr 6.
55. Szmygin Bogusław, *Światowe Dziedzictwo Kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Lublin 2016.
56. Szmygin Bogusław, *Teoria i kryteria wartościowania dziedzictwa jako podstawa jego ochrony /w:/ II Kongres Konserwatorów Polskich. Warszawa – Kraków 6–9 października 2015. Tezy*, red. Jasieńko J., Kadłuczka A., Warszawa – Kraków 2015, s. 53–58;
57. Szulińska Margerita, *Żyrardów miasto Inu. Propozycja utworzenia parku kulturowego*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce*, red. W. Kaprowski, F. Midura, J. W. Sienkiewicz, Warszawa 2008.
58. Szyburska Teresa, Kubiak Janusz: *Koncepcja urbanistyczna Żyrardowa*, *Biuletyn Historii Sztuki*, t. 40, 1978, nr 3, s. 341–350.
59. Szyburska Teresa, Kubiak Janusz, *Urbanistyka i Architektura Żyrardowa – jej wartości i problemy konserwatorskie*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, t. XXIX, z. 1–2/1984, s. 95–110.
60. Trzebiński Wojciech, *Studium historyczno – urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego*, Warszawa 1953, mpis. w *Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie*.
61. *Vademecum Żyrardowa*, red. Bogusław Nietrzebka, Żyrardów 2016.
62. Woźniak Andrzej (pod redakcją): *Tradycyjna kultura robotnicza Żyrardowa: materiały do etnografii miasta*, Warszawa 1982
63. Woźniak Andrzej, *W sobotę po wypłacie.... – Żyrardów*, w: *Biblioteczka wiedzy o Żyrardowie*, Żyrardów 1986;
64. Woźniak Andrzej: *Dittrichowie a kultura robotnicza Żyrardowa*, Żyrardów 1983.
65. Woźniak Andrzej: *Zwyczaje doroczne i rodzinne w Żyrardowie (od przełomu XIX/XX w. do II wojny światowej)*, *Biblioteczka wiedzy o Żyrardowie*, Żyrardów 1981.
66. Woźniak Andrzej: *Źródła do badań nad kulturą robotniczą Żyrardowa XIX – I połowa XX w.*, Żyrardów 1981.
67. *Współczesne pojęcie dziedzictwa i uwarunkowania jego ochrony / Szmygin Bogusław // W: Krajobraz kulturowo-przyrodniczy z perspektywy społecznej; [Red:] Ratajski Sławomir, Ziółkowski Marek – Warszawa: Polski Komitet do spraw UNESCO, Narodowe Centrum Kultury, 2015.*
68. *Wyjątkowa uniwersalna wartość, a monitoring dóbr Światowego Dziedzictwa*, red. B. Szmygin, Warszawa 2011 oraz *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa 2015.

69. Z życia kulturalnego w dawnym Żyrardowie – Muzeum Okręgowe w Żyrardowie, Katalog wystawy, czerwiec, 2000.
70. Zwoliński Krzysztof, Zakłady Żyrardowskie w latach 1885–1915, Warszawa 1979.
71. Zwoliński Krzysztof: Przewodnik historyczno – turystyczny m. Żyrardowa, Żyrardów 1967.
72. Zwoliński Krzysztof: Z dziejów Żyrardowskiej straży pożarnej 1884–1984, Libra Żyrardów, Żyrardów 1984.
73. Żak Justyna, Świat żyrardowskich kobiet na przełomie XIX i XX w., Żyrardów 2008.
74. Żyrardowski Rocznik Muzealny, Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie.
75. Żyrardów. Dokumentacja konserwatorska urbanistyczno-architektoniczna, PP PKZ Warszawa 1976 r. /Opracowanie zespołowe pod kierunkiem Jerzego Baranowskiego, konsultacja naukowa Andrzej Rottermund, Adam Znojkiwicz, dokumentacja historyczna: Alina Gryciuk, dokumentacja urbanistyczna: Janusz Kubiak, dokumentacja architektoniczna: Teresa Szyburska; dokumentacja fotograficzna: Krystyna Kowalska, Andrzej Stasiak, Jerzy Szadkowski/ mpis. w Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie.
76. <https://www.facebook.com/Zyrardownastarejfotografii>
77. <http://miastojednejfabryki.blogspot.com/>

Fot. 80 Dekoracja malarska Reduty, w sali konferencyjno – balowej, fot. A. Siwek

ISBN 978-83-944481-1-0

WARTOŚCIOWANIE DZIEDZICTWA W SYSTEMIE SV

– metoda i przykłady zastosowania

BOGUSŁAW SZMYGIN, ANNA FORTUNA-MAREK, ANDRZEJ SIWEK

Politechnika Lubelska

Lublin 2017